

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL.

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD.

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY.

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉS PAR ÁRPÁD BUDAY.

XII.

1936.

1-2.

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numéros.

1. Szeged-Öthalom. 2. Csongrád. 3. Szentés. 4. Kisterenye. 5. Kiszombor.
6. Hódmezővásárhely-Szakálhát. 7. Makó-Mezőkopáncs.

SZEGED 1936.

PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES.

A FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM BARÁTAI
EGYESÜLETÉNEK TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA AZ INTÉZET.

VERLAG DES INSTITUTS, MIT UNTERSTÜTZUNG DES VE-
REINS DER FREUNDE DER FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT.

EDITION DE L' INSTITUT SOUS LA PROTECTION DE LA
SOCIÉTÉ DES AMIS DE L' UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH.

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIÈRES

Dr. Banner János:	<i>Az első alföldi palaeolit-lelet. (XXXVI. tábla és 4 kép)</i>	pag	1 lap.
	Der erste Paläolithfund in der ungarischen Tiefebene. (Tafel XXXVI. und 4 Bilder.)		8 "
	<i>Régészeti kutatások Szegeden.</i>	"	242 "
Dr. Bartucz Lajos:	<i>A kiskisboregyházi gepida temető koponyái. (16 képpel.)</i>	"	178 "
	Die Gepiden-Schädel des Gräberfeldes von Kiskisboregyház. (16 Bilder.)	"	204 "
Dr. Bálint Alajos:	<i>A szakálhádi Árpád-kori temető. (LXXII—LXXIII. tábla és 1 kép.)</i>	"	205 "
	Gräberfeld aus der Árpádenzeit in Szakálhád. (Tafeln LXXII—LXXIII. und 1 Bild.)	"	217 "
	<i>A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. (LXXIII—LXXIV. tábla és 7 kép.)</i>	"	222 "
	Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. (Tafeln LXXIII—LXXIV. und 7 Bilder.)	"	240 "
Csallány Gábor:	<i>Ujabb jazig temetők Szentes határában. (XLII—XLIII. tábla és 2 kép.)</i>	"	71 "
	Jazygen Gräberfelder bei Szentes. (Tafeln XLII—XLIII. und 2 Bilder.)	"	83 "
Dr. Dornyay Béla:	<i>Kisterenyi leletek a húnkorszakból. (6 képpel.)</i>	"	90 "
	Funde aus der Hunnenzeit in Kisterenye (6 Bilder.)	"	97 "
Dr. Greguss Pál:	<i>Az első alföldi palaeolit-lelet faszén maradványai. (XXXVII—XXXIX. tábla.)</i>	"	14 "
	Die Holzkohlenreste des ersten Paläolithfundes in der ungarischen Tiefebene. (Tafeln XXXVII—XXXIX.)	"	20 "

Dr. Párducz Mihály:	<i>Római kori leletek Csongrádon.</i> (XL—XLI. tábla és 1 kép.)	pag 52 lap.
	<i>Funde aus der Römerzeit in Csongrád.</i> (Tafeln XL—XLI. und 1 Bild.)	" 63 "
Dr. Roska Márton:	<i>Erdély neolitikumának stratigráfiája.</i> (15 képpel.)	" 26 "
	<i>La stratigraphie du Néolithique en Transylvanie.</i> (15 fig.)	" 42 "
Török Gyula:	<i>A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink közt.</i> (XLIV—LXVI. tábla és 2 kép.)	" 101 "
	<i>Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit.</i> (Taf. XLIV—LXVI. und 2 Bilder.)	" 155 "

Literatur — IRODALOM — Littérature

B. J.:	<i>Werner Buttler und Waldemar Haberley: Die Bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal.</i>	pag 289 lap.
Dr. Párducz Mihály:	<i>Der Obergermanisch-Raetische Limes.</i>	" 286 "
— — —	<i>Tonelli Sándor: Az emberi civilizáció kezdetei.</i>	" 288 "

A kiadásért **Dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató felelős.

Az első alföldi palaeolit-lelet.

(Idetartozik a XXXVI. tábla.)

Szegedtől északnyugatra, a népvándorláskori leletekben gazdag Fehértó¹ és a Tisza közti vonalnak csaknem felezési pontján fekszik az u. n. Öthalom. (1. kép.) 90 m tengerszínfeletti magasságával nemcsak a város határának, de a távolabbi környéknek is legmagasabb pontja.

Magas fekvése és aránylag nagy kiterjedése már régi idők óta csalogatta a biztos települési helyet kereső vándor népeket, nemcsak a történelmi korból ismert népvándorlás idején, hanem — a legújabb leletek tanúsága szerint — az őskorban is. Ez magyarázza meg, hogy területén a különböző korok emberének emlékei is előfordulnak, bizonyítva azt, hogy kisebb nagyobb megszakításokkal, állandóan lakott volt.

Az itt letelepedett népek emlékeit akkor találták először az Öthalomban, amikor az 1879. évi árvíz után, a város mai körtöltésének építése alkalmával, megszámlálhatatlan vasúti kocsival és hajóval hordták a földet, az újra élni akaró város jövőjének biztosítására.

A Nemzeti Múzeum szakembere heteken át leste a sokszáz munkás ásóját és a becslése szerint is száznál többre tehető sírból, nagyszámú tűzhelyből és hulladék-gödörből, 42 sír, 80—100 tűzhely és gödör leletanyaga-ként 714 régiséget és 14 érmet mentett meg a múzeum számára.² 42 darab, a leletkörülmények feljegyzése nélkül a királyi biztossághoz, majd ennek adományaként a szegedi múzeumba került.³ Kiegészíti ezt az anyagot az az egy feldúlt sír, amelyet Reizner János 1903-ban tárt fel.⁴

¹ Két avarkori sírmezőt ásott itt ki Móra Ferenc. Az *A* temetőben 376, a *B* temetőben 131 sír volt. Publikálatlan anyag a városi múzeumban.

² *Varázséji* Gusztáv: A szeged-öthalmi őstelep és temető. Arch. Ért. r. f. XIV. 323—336. I. LII—LIV. tábla. A leleteket közli *Hampel*: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II. 502—503. I. és III. 350. tábla. A sírokban talált koponyákat feldolgozta *Lenhossék*, Joseph: *Die Ausgrabungen zu Szeged-Öthalom in Ungarn*, Wien 1886.

³ Múzeumi leltár 1/1884. sz. — *Pulszky* Ferenc: *Rekeszes ötvösség Magyarországon*. A. É. 1881. 146—156. I. — *Hampel* i. m. II. 113—116. I. és 92—95. tábla. Lásd még *Reizner* János: *Szeged története* I. 12—16. I., továbbá: *Felvinczi Takács* Zoltán: *Szeged-öthalmi hun művészeti emlékek*. Arch. Ért. 1915. 211—223. I. — *Supka* Géza: *A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz*. Arch. Ért. 1915. 341—358. I. — *S. G.*: *A halászó madár típusához*. Arch. Ért. 1917. 190—191. I. — *László Gyula*: *Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz*. Budapest, 1935.

⁴ Városi múzeumi leltár: 30/1903. sz. — Arch. Ért. 1904. 80—82. I.

A leletek — amelyeknek ismertetése alól a hivatkozott irodalom felment — azt igazolják, hogy már a fejlettebb bronzkorban lakott volt az Öthalom területe, mint ahogy lakott volt a hallstatti korban, a jazig- és avarkorban, a honfoglalás korában és az Árpádkorban is. Egyes érmek későbbi korokról is tanuskodnak.

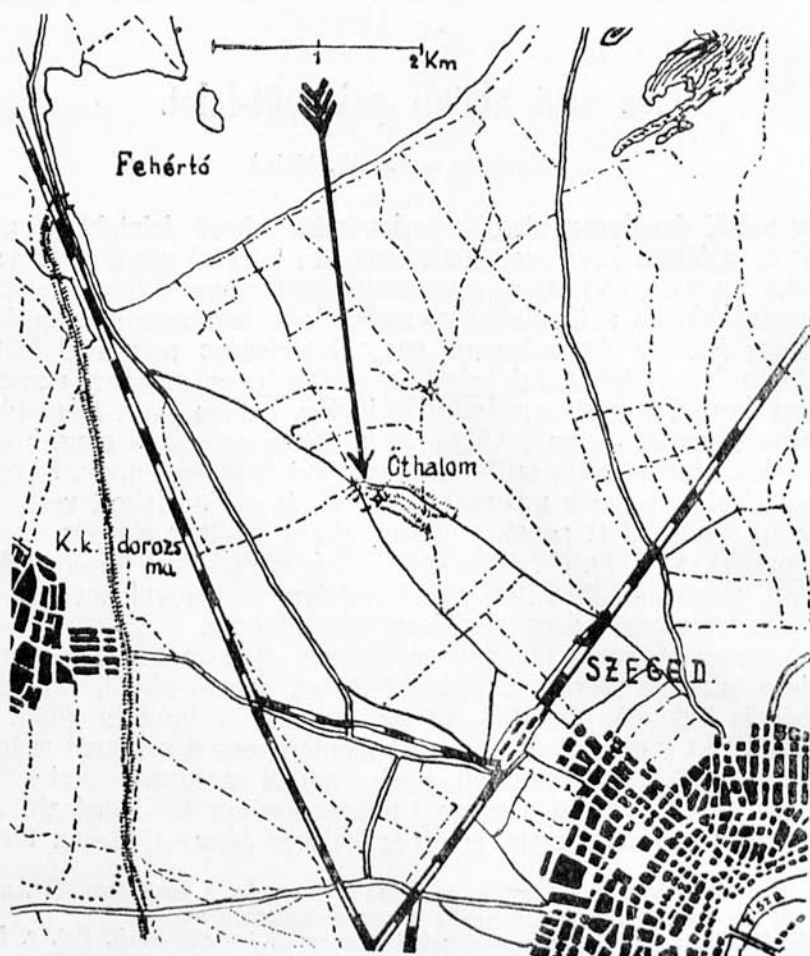

Abb. 1. kép.

Ezek a leletek nagyjából a földmunkálatok alkalmával lefordított területen kerültek felszínre. Ezt a részt⁵ (2. kép) lefelé haladva azóta is

⁵ A 2. számú térképet az Ujlaky Sámuel rajzolta térkép alapján készítettük. Az akkor megfigyelt sírok és egyéb jelenségeken kívül, feltüntettük rajta a nyílhegyvel jelölt őskőkori lelőhelyet is. Az eredeti térkép Lenhossék i. m. 52. lapja után található.

állandóan bányásszák; igen sok helyen már a diluviális homokot is elérték, sőt a felfakadó vizig ki is termelték.

Minthogy ez a munka már régen a diluviális löszben folyik, ötvenhat évig nem érkezett újabb hír az Óthalomról. A nagy terület egyszerű megkísérelt kutatása pedig eredménnyel nem járt. De *ez év tavaszán újabb leletek kerültek napfényre, amelyek annyiival is inkább figyelmet érdemelnek, mert hazánk területéről, az első alföldi diluviális ember nyomairól tanúskodnak.*

1935 március 28-án a szegedi városi múzeum igazgatósága telefon-értesítést kapott arról, hogy Ábrahám András ny. vasutas, Paprika-utca 52. sz. alatti lakos, az Óthalomban nagyméretű csontot talált, amelyet eredeti lelőhelyén hagyott. A telefonhírt Török Gyula múzeumi gyakor-
nok vette, akit Sebestyén Károly h. igazgató másnap a lelet feltárására kiküldött. Az egynapos ásatás után Török Gyula az elvégzett munkáról, egyebek közt a következőket jelentette:

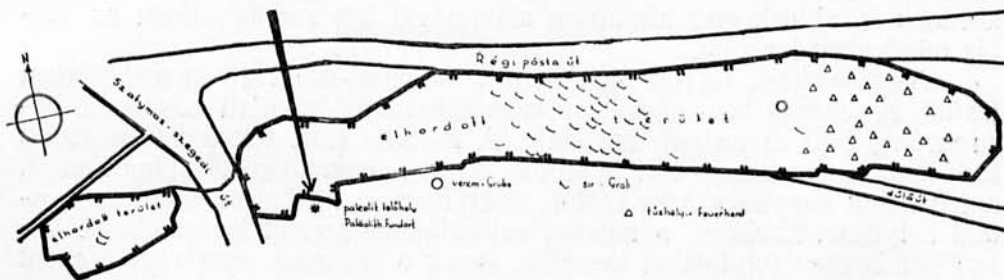

Abb. 2. kép.

„Az Óthalom 90 méteres magassági pontjától nyugatra emelkedő első halom, amelynek tetején téglából rakott csőszgunyhó épült, már évek óta elhordás alatt áll. Ott, ahol a keletkezett 5 méteres meredek fal legközelebb van a gunyhóhoz, négy és fél méter mélyen, állatcsont látszott ki a falból. A csontot teljesen zavartalan lösz borította. A zavartalan lösz réteg kétséget kizáróan meggyőzött arról, hogy az állatcsont még a fölötté lévő lösz lerakódása előtt került ide. Maga ez a tény is alaposságra intett. Egy munkást kértünk a múzeum igazgatóságától s ez az altiszttel együtt utasításaink szerint 1:50 széles és 2 méter hosszú árokkal, felülről rábontott a csontra. A felszíntől egy méterig homokos, lejjebb tiszta lösz volt megállapítható. Csak szárazföldi löszre jellemző csigák házait lehetett benne találni és régen elpusztult növények finom gyökérzetének lenyomatát. A délután folyamán kijött Czögler Kálmán tanár és jelenlétében bontottuk ki a csontot, amely a helyszínen meghatározhatatlan őssálatnak fél medencéje volt.”

„Felbecsülhetetlenül értékesebb azonban annak a ténynek a megállapítása, hogy az állatcsont mellett egykor az ember is jelen volt. Közvetlenül a csont mellett ugyanis tejszínű kovapenge, néhány

darabka faszén volt. A kovapenge is, meg a faszén is a leghatározottabban bizonyít az ember jelenvolta mellett.⁶

A munkálatoknál kintjárt Czögler Kálmán reáliskolai tanár, múzeumőr jelentésében több vázrajz is van, amelyek alapján a lelőhely pontosan megállapítható. Megállapítása szerint a lelőhelyen a pleistocén, típusos, szárazföldi lősz kétségbe nem vonható.⁷

A kiszállás alkalmával, a később meghatározott mammutborjú félmedencecsontján kívül, két feltört hosszú csont és 6 palaeolit került elő. (XXXVI. legfelső csoport.) Közülök egy retusálás nélküli penge (37×16.5 mm), egy penge töredék (29.5×21 mm), egy árvéső (44×26 mm), három szabálytalan gyártási hulladék (15×10 , 18×14.5 , 10×6 mm). Az egyik darabnak a mammut-csonthoz való viszonyát egyik eredeti fényképfelvétel igen jól mutatja.⁸

A múzeum igazgatóságától megbízást kapván, 1935 július 19—21. napjain tártam fel azt a keskeny területet, amely a lelőhely környékén rendelkezésre állott. A háromnapos munkában résztvett a múzeum gyakornoka is, akinek első kiszállása alkalmával tett megfigyeléseit az ásatás mindenben igazolta.

Megállapítása szerint az előkerült mammut-csont 4.5 m mélységben feküdt. A feltárás közvetlen szomszédságában a lősz alatt következő homokréteg 5-10 m mélyen kezdődik. A feltárás előtt fekvő 1.5 m széles területen nemcsak homokot találtunk, hanem összefüggő lősz-tömböket is, amelyeknek nagysága arra mutat, hogy nem az ásatáskor kerültek mostani helyükre. Ezekben, a minden valószínűség szerint leszakadtnak látszó, tömbökben folytatását kerestük annak a rétegnek, amelyből a csont és a kovaeszközök előkerültek. Itt kezdtük tehát az ásatást.

Az összefüggő nagyobb lősz-tömböket nem vágtuk szét, hanem gondosan megtisztítottuk a környező törmeléktől. Ennek eltakarítása után megállapíthattuk, hogy az összefüggő lősz-tömb csakugyan homokbányászás közben szakadt, illetőleg zökkent le s így egy része valóban érintkezett azzal a réteggel, amelyet a tavaszi ásatás még eredeti helyén talált. Ezt a feltevést erősen valószínűsítette a magyar paraszt homokbányászás módja, amelynek bizonyítékait a feltárt bánya területén több helyen is megtaláltuk. A bányászás alkalmával t. i. nem mindég ásnak lefelé, függőleges irányba, hanem igen gyakran barlangszerűen kívájt gödrökből szedik a homokot s a felette lévő földréteget nem háborgatják. Ez a kevesebb fáradsággal, de sokkal nagyobb veszéllyel járó munka már sok áldozatot követelt. A barlangszerű bemélyedés feletti réteg aztán előbb-utóbb leszakad, illetve, megfelelő tömeg esetében lezökken. Ezt tételeztük fel akkor is, amikor legelőször itt ástunk. Feltevésünkben nem is csalatkoztunk.

A nagy összefüggő lősz-tömbben faszén maradványokat, állati csonttöredékeket, tüzelés nyomokat találtunk s nemsokára előkerült annak a

⁶ 137/1935. sz. alatt iktatott jelentés, 1935. III. 30.

⁷ 1935. III. 31.-én kelt jelentése u. azon szám alatt.

⁸ Fényképleltári szám: 2364—2365. A többi idevonatkozó fénykép száma: 2384—2392.

mammutborjúnak a foga is, amely kétségtelenül egy szintben volt az első ásatás alkalmával megtalált medencecsonttal. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a fog alatt még 60 cm vastag löszréteget találtunk, másrészt az, hogy a tömb és a még álló löszfal között homok is volt. A fog is kétségtelenné teszi, hogy mammut-medencecsonttal van dolgunk. A fog alatt lévő rétegből semmi sem került elő.

E terület kibontása után pontosan megállapítható volt az 5-10 m-es szelvény keresztmetszete, amelynek rajzát (3. kép) Mihály István dr. egyetemi tanársegéd felvétele alapján, szíves engedelmével közöljük. A háborítatlan lösz rétegtani elhelyezkedése a következő:

1. Partidüne-homok. 2. Vízben lerakódott lösz. A mocsári lösz, infúziós lösz, amely agyagos, a normálisnál kevesebb mészkarbonátot (10—20%) tartalmaz és benne vízi csigák (főképpen *Planorbis* és *Limnea*) héj-

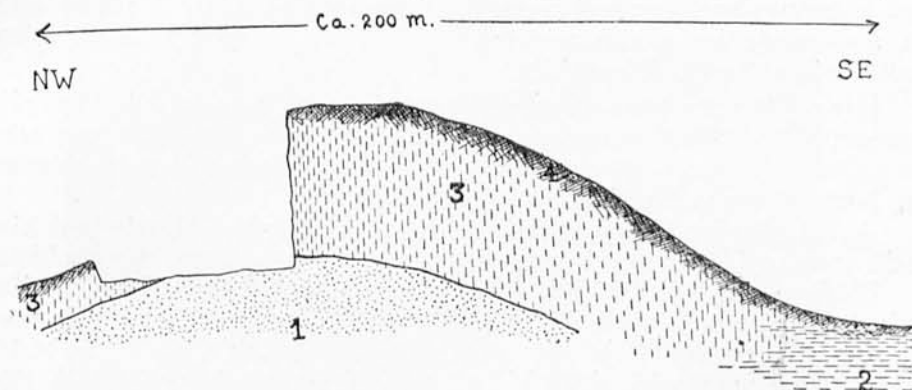

Abb. 3. kép.

jai találhatók. 3. Tiposos (szárazföldi) lösz, normális szemnagysággal és CaCO_3 -tartalommal (30—40%). Kizárólag szárazföldi csigák maradványait tartalmazzák. Czögler Kálmán megállapítása szerint a következő fajok fordulnak itt elő:

Helicigona arbustorum L.; *Trichia hispida* L.; *Perforatella bidens* Chemn.; *Helicella-species.*; *Fruticicola fruticum* Müll.; *Jaminia tridens* Müll.; *Succinea putris?*; *Clausilia dubia* Drap.; *Lacinaria turgida* Ziegl. var. A két utóbbit Dr. Rotarides Mihály határozta meg.

A lösz lerakódása előtt a partidüne kiemelkedő felszínét alkotott, amelyet nem öntöttek el a folyók áradásai, ezért a felszínén a lösz-por eredeti állapotában rakódhatott le. A lösz a düne felszínével párhuzamosan vastagodott és nagyjából ma is ennek a formáját követi. A partidünén kívüli mélyebb terület időnként víz alá került a folyóáradások következtében. A víz a belehulló löszpor mésztartalmát részben kioldotta, s a vízből került a lösz anyaga közé a nagyobb mennyiségű finom agyagos rész is.

Az új szelvény kezdése, a meredek fal miatt sok nehézséggel járt. A halom nagyrésze magán kézben van s céljainkra csak az a keskeny rész

állott rendelkezésre, amely a tavaszi bontás helyét körívesen átölve a csőszházig terjedt. Ennek legnagyobb szélessége, éppen a szelvény közepén 2·3 m volt. Innen, mindkét irányban arányosan kisebbedve a kiindulásnál és a végpontnál 0 m-re csökkent. Hosszúsága 9 m. (4. kép.)

Ebbe a szelvénybe 4—6 m között, a tavaszi ásatás szelvénye ékelődött be, szabálytalan négyszög formában.

A vastag lösz-rétegben 4·10 m-ig semmiféle emberi nyomot nem találtunk. Ebben a mélységben tűnt fel az első faszén maradvány. A maradványok különösen két helyen, a szelvény keleti végétől 1·80—2·58 és 5·70—7·50 m közt lefelé haladva, mindég sűrűbben jelentkeztek. 4·30 m mélyen, az előbbi helyen 10 cm vastag kulturréteggé szélesedett ki, amely a szelvény közepéig benyúlt. A másik helyen 4·60 m mélyen ért el hasonló vastagságot s a széleken megállapítható jelenségek alapján feltehető, hogy a tavaszi szelvényen keresztül haladva egész addig a részig kiterjedt, ahol eredetileg a mammut-fog feküldhetett. A még fennálló falban, mindkét réteg tovább folytatódik.

Bár a két réteg közt itt-ott néhány széndarabka előfordult, a két réteg határozottan elkülönül egymástól. Ez az elkülönülés azonban nem jelent más kulturát, de mindenesetre annyi időbeli különbséget, amely elég volt arra, hogy 30 cm vastag löszréteg lerakódjék.

Annak ellenére, hogy az első rétegből kisebb területet bontottunk ki, ez látszik gazdagabbnak s a kormeghatározás szempontjából fontosabbnak.

Ebből a rétegből kerültek elő a mammut-agyar töredék és az állati fogak, továbbá nyolc palaeolit (XXXVI. legalsó csoport), amelyek közül egy nagyobb penge ($79 \times 30\cdot7$ mm), két árvéső (51×23 , ill. $38 \times 18\cdot5$ mm), egy penge töredék ($22\cdot7 \times 14\cdot2$ mm) érdemelnek említést. A többi kisebb-nagyobb gyártási hulladék ($35 \times 26\cdot5$, $28\cdot7 \times 26$, $15\cdot5 \times 10\cdot5$, 14×12 mm). A sok faszénen kívül, fontosak itt az állati fogak, amelyek Gaál István dr. meghatározása szerint az óriás szarvas (*Cervus megaceros*), a tarpán (*Equus Gmelini*) vagy a taki (*Equus ferus fossilis*) maradványa.⁹

A másik réteg jelentős ősemlős anyagát már az első ásatás eredményeinek ismertetése alkalmával láttuk. Ebből a rétegből ez alkalommal csak néhány állatesont, sok faszén és hét palaeolit került elő. Ezek közül (XXXVI. középső csoport) kettő penge ($36\cdot5 \times 14$, $32\cdot9 \times 11$ mm), egy penge töredék (19×19 mm), két nagyobb és két kisebb gyártási hulladék ($28\cdot5 \times 26$, 25×16 , 17×8 , 11×9 mm). Meg kell jegyeznünk, hogy az eddig előkerült 21 palaeolit közt egyetlen egy sincs, amelynek élén a retusálás legkisebb nyoma is megállapítható volna.

Hogy az ismertetett leletek a diluviumból és annak is a felső szakaszából származnak, azt már a mammut-agyar töredék, a -medence és a -fog is elárulja, de bizonyítja a háborítatlan, szárazföldi csigákkal kétségtelenül determinált, lösz-rétegben való előfordulás is. Vitatható volna azonban az, hogy a felső-diluvium melyik szakaszában lakott itt az ősember.

⁹ A levél az arch. int. irattárában 198/1935—36. sz. alatt van.

De ezt a kérdést is eldönti a ságvári felsődiluviális lösztelep kormeghatározása.¹⁰ Az ott talált anyag a mi telepünk anyagával nagyjából egyező. Ahogy ott nem fordul elő a gondosan retusált eszköz, úgy a mi telepünkön is hiányzik, vagy legalább is nincs meg az eddig előkerült darabok közt. Hillebrand Jenő okfejtése¹¹ Kadič ellenvetésével¹² szemben is helytálló a ságvári lösztelepre. Minden számbavehető tényező tanúsága szerint, helytállónak kell lenni a mi telepünkre is. Ezek alapján az őthalmi palaeolitikumot, a magdaleni-korba tartozónak tartjuk s itt is a további ásatásoktól várjuk azokat az eredményeket, amelyek e kultúra leltárát gazdagítva képessé tesznek bennünket — idegen analógiák nélkül is — e kultúra képének tökéletes megrajzolására.

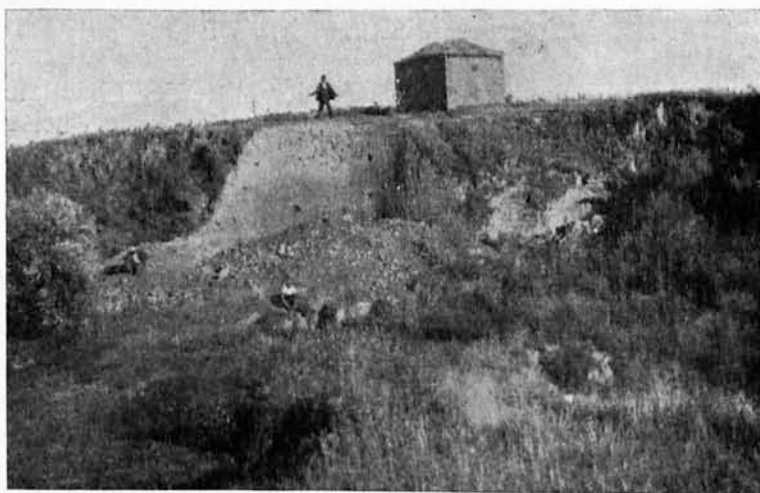

Abb. 4. kép.

Egyet azonban már is hangsúlyozni kell. Az a 430 cm-es lösz-réteg, amely a magasabban fekvő kulturréteg fölé lerakódott, minden eddiginél nagyobb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a löszképződés a magdaleni-kor után sem azonnal szűnt meg.¹³

Dr. Banner János.

¹⁰ A ságvári felsődiluviális lösztelep. Arch. Ért. XLIV. 213—220. l. Az 1931. évi ságvári ásatások eredménye. Arch. Ért. XLV. 240—247. l. Hillebrand Jenő: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungsergebnisse der Ságvári Lössjägerstation bei Siófok in Ungarn. Mannus Bd. 26. S. 321—324. és Magyarország őskora. Arch. Hung. XVII. 22—24. l.

¹¹ Arch. Ért. XLIV. 218—219. l. és Mannus Bd. 26. 322. l.

¹² Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. Budapest, 1934. 109—110. l.

¹³ A szénmaradványok feldolgozásáért köszönetet mondunk E. Hofnán magántanár úrnőnek és Dr. Greguss Pál főiskolai r., egyet. m. tanár úrnak, akinek dolgozatát e kötetben találja az érdeklődő. Az állati csontok, csigák meghatározásáért és az őthalmi löszre vonatkozó adatok szíves közléséért Czögler Kálmán reálisk. tanár, Gaál István múzeumigazgató, Mihály István tanársegéd és Rotarides Mihály múzeumőr egyet. m. tanár uraknak tartozunk hálás köszönettel.

Der erste Paläolithfund in der ungarischen Tiefebene.

(Hieher gehört die Tafel XXXVI.)

Nordwestlich von Szeged, beinahe in der Mitte der Linie, die den an Funden der Völkerwanderungszeit reichen Fehértó und die Theiss verbindet, (Abb. 1.) liegt der sogenannte Öthalom (Fünf-Hügeln).¹

Seit alten Zeiten lockten seine Höhenlage und seine verhältnissmässig grosse Ausbreitung die wandernden Völker, die einen sicheren Sitz suchten und zwar nicht nur in der sogenannten Völkerwanderungszeit, sondern auch in der Urzeit, wie dies die neuesten Funde beweisen. Die aus den verschiedenen Zeiten stammenden Denkmäler beweisen, dass es — mit kleineren Unterbrechungen — stätig bewohnt war.

Die Denkmäler der sich hier niedergelassenen Völker wurden zuerst in Öthalom gefunden, als nach der Überschwemmung der Stadt im Jahre 1879, die Erde zum Bau des heutigen Ringdammes, zur Sicherung der Zukunft der lebenwollenden Stadt, mittels unzähligen Eisenbahnwagen und Schiffen abgeführt wurde.

Ein Fachmann des National-Museums richtete seine Aufmerksamkeit mehrere Wochen hindurch auf die Spaten der Hunderte von Arbeitern und rettete — seiner Schätzung nach — aus mehr als hundert Gräbern, aus unzähligen Herden und Abfallgruben für das Museum das Fundmaterial der 42 Gräber, 80—100 Herde und Gruben, insgesamt 714 Fundstücke, 14 Münzen.² Zweiundvierzig Stücke kamen ohne Aufzeichnung der Fundumstände zum königlichen Komissariat und später — als dessen Geschenk — in das Szegediner Museum.³ Dieses Material wird durch das zerstörte Grab ergänzt, das J. Reizner im Jahre 1903 freilegte.⁴

Die Funde, deren Besprechung uns die erwähnte Litteratur überflüssig macht, beweisen uns, dass das Gebiet von Öthalom in der entwickelteren Bronzezeit, ebenso in der Hallstatt-, Jazigen-, Avaren- und Landnahmezeit und auch in der Árpádenzeit bewohnt war. Einige Münzen legen sogar auch von späteren Zeiten ein Zeugnis ab.

Diese Funde kamen aus jenem Gebiete zum Vorschein, das bei den Erdarbeiten freigelegt wurde. Dieses Gebiet⁵ (Abb. 2.) wird auch seither

¹ Siehe die Anmerkungen im ungarischen Texte.

fortwährend abwärts gegraben und man erreichte an sehr vielen Stellen die diluviale Sandschicht und es wurde sogar an vielen Stellen bis zum heraufsickernden Wasser ausgehoben.

Da diese Arbeit schon lange in dem diluvialen Löss vor sich geht, hörte man während sechsundfünfzig Jahre von Óthalom nichts. Die hie und da vorgenommene Durchforschung des grossen Gebietes führte ebenfalls zu keinem Ergebniss. Aber *im Frühjahr des vorigen Jahres wurden endlich neue Funde ausgehoben, die umso beachtenswerter sind, da sie von den ersten Spuren des diluvialen Menschen der ungarischen Tiefebene ein Zeugnis ablegen.*

Am 28. März 1935 bekam die Direktion des Städtischen Museums eine telephonische Meldung darüber, dass A. Ábrahám, ein Bahnbeamter, in Óthalom einen beträchtlichen Knochen fand, den er am Fundort liegen liess. Die telephonische Meldung übernahm Gyula Török, Museumspraktikant, den Károly Sebestyén, Direktorstellvertreter, am folgenden Tage zum Freilegen des Fundes abschickte. Nach einer eintägigen Grabung meldete Gy. Török über die verrichtete Arbeit folgendes:

„Der erste Hügel, der sich von dem Höhepunkt 90 westlich erhebt und an dessen Spitze eine Feldhütte aus Ziegel gebaut ist, wird seit Jahren abgetragen. Dort, wo die 5 m steile Wand, die durch das Abtragen entstand, der Hütte am nächsten ist, war in der Wand von oben vierundeinhalb m tief ein Tierknochen zu sehen. Den Tierknochen bedeckte das ungestörte Löss vollständig. Die ungestörte Lössschicht überzeugte uns unzweifelhaft davon, dass der Tierknochen noch vor der Ablagerung des über ihm liegenden Lösses hierher gekommen ist. Selbst diese Tatsache gebot uns eine Gründlichkeit. Wir verlangten von der Museumsverwaltung einen Arbeiter, der mit dem Diener des Museums unserer Weisung nach, von oben einen 1·50 breiten und 2 m langen Graben zum Knochen hinabgrub. Von der Oberfläche ausgehend, war eine 1 m dicke sandige Schicht, darunter reines Löss festzustellen. Nur die für das festländische Löss charakteristischen Schneckenhäuser waren darin zu finden und Abdrücke der Wurzel der verheerten Pflanzen. Am Nachmittag desselben Tages kam Custos K. Czógler zu uns heraus und in seiner Anwesenheit gruben wir den Knochen aus, der die Hälfte eines Beckenknochens eines am Fundort nicht bestimmbar Diluvialtiers war“.

„Unschätzbar wertvoller als dieser Fund ist aber die Feststellung jener Tatsache, dass auch der Mensch neben dem Tierknochen in der Urzeit zugegen war. Unmittelbar neben dem Tierknochen befand sich nämlich ... ein milchweisser Feuerstein, ein par Stück Holzkohle ... Der Feuerstein und die Holzkohle sind sichere Beweise für die Anwesenheit des Menschen“.⁶

Dem Referat des Herrn K. Czógler sind mehrere Skizzen beigelegt, mit deren Hilfe der Fundort pünktlich bestimmt werden kann. Nach seinem Konstatieren kann daselbst das diluviale, typische, festländische Löss nicht bezweifelt werden.⁷

Bei der Ausgrabung kamen noch, ausser dem später bestimmten Mammutkalb-Beckenknochen zwei gespaltete lange Knochen und sechs Paläolithen zum Vorschein. (Tafel XXXVI. obere Gruppe.) Darunter eine unretuschierte Klinge (37×16.5 mm), ein Klingenbruchstück (29.5×21 mm), ein Meissel (44×26 mm), drei unreguläre Abfälle (15×10 , 18×14.5 , 10×6 mm). Das Verhältniss eines Stückes zu dem Mammutknochen ist auf einer originellen photographischen Aufnahme sehr gut zu sehen.⁸

Im Auftrage der Museumsverwaltung grub ich an den Tagen 19., 20. und 21. Juli 1935 die schmale Erdfäche aus, die in der Umgebung des Fundortes zur Verfügung stand. An der dreitägigen Arbeit beteiligte sich auch der oben erwähnte Praktikant des Museums, dessen frühere Beobachtungen diese Ausgrabung völlig rechtfertigte.

Nach seiner Feststellung lag der Mammutknochen in einer Tiefe von 4.5 m. In der unmittelbaren Nähe der Ausgrabung fängt die Sandschicht in einer Tiefe von 5-10 m unter dem Löss an. Auf dem 1.5 m breitem Gebiete neben der Ausgrabung fanden wir nicht nur Sand, sondern auch zusammenhängende Lössblöcke, deren Grösse darauf hinweist, dass sie nicht bei der Ausgrabung auf die jetzige Stelle kamen. In diesen Blöcken, die aller Wahrscheinlichkeit nach herabgestürzt sind, suchten wir die Fortsetzung jener Schicht, aus der die Paläolithen und der Tierknochen zum Vorschein kamen. Wir fingen also mit der Ausgrabung hier an.

Die zusammenhängenden, grösseren Lössblöcke zerhieben wir nicht, sondern wir befreiten sie sorgsam von dem herumliegenden Schutt. Nach dem Wegräumen des Schuttes gelang es uns festzustellen, dass der zusammenhängende Lössblock beim Abfahren des Sandes einstürzte und ein Teil desselben war tatsächlich mit derselben Schicht in Berührung, welche die Ausgrabung vom Frühjahr an ihrer ursprünglichen Stelle fand. Diese Vermutung macht die Art der Sandgewinnung des ungarischen Bauern glaubhaft, deren Beweise im Gebiete der geöffneten Sandgrube überall aufzufinden waren. Man gräbt nämlich bei der Sandgewinnung nicht abwärts in senkrechter Richtung, sondern man nimmt den Sand aus Gruben, die höhlenartig ausgegraben sind und die darüber liegende Erdschicht lässt man unberührt. Die Schicht, die sich über der höhlenartigen Vertiefung befand, stürzte früher- oder später ein. Wir setzten dies schon beim Beginn der hiesigen Ausgrabung voraus. In unserer Vermutung sind wir nicht getäuscht worden.

In dem grossen zusammenhängenden Lössblock fanden wir Überreste von Holzkohle, Bruchstücke von Tierknochen, Spuren von Feuer und später auch den Zahn desselben Mammutkalbes, der unzweifelhaft in einer Schicht mit demselben Beckenknochen war, den wir bei der ersten Ausgrabung fanden. Dies beweist der Umstand, dass eine 60 cm dicke Löss-Schicht unterhalb des Zahnes zu finden war und auch, dass der Sand zwischen dem Block und der aufrecht stehenden Lösswand vorhanden war. Auch der Zahn macht es unstreitbar, dass wir es mit einem Becken-

knochen eines Mammuts zu tun haben. Aus der Schicht, die unterhalb des Zahnes lag, kam nichts zum Vorschein.

Nach der Ausgrabung war der 5·10 m grosse Querschnitt pünktlich festzustellen, dessen Skizze (Abb. 3). wir nach der Aufnahme des Herren István Mihály, mit seiner Bewilligung veröffentlichen. Die Schichtung des ungestörten Hügelteilen ist im Querschnitt die folgende:

1. Dünen. (Sand.) 2. Im Wasser abgelagertes Löss, (Sumpflöss, Infusionslöss) das lehmig ist, das weniger Kalkkarbonat (10—20%) als das normale und Schneckenhäuser (meistens: Planorbis und Limnea) enthält. 3. Typisches Löss (festländisches) mit normaler Korngrösse und Ca CO_3 Inhalt. (30—40%). Es enthält ausschliesslich nur die Überreste der festländischen Schnecken. Kálmán Czöglyer und Mihály Rotarides haben die folgenden Arten festgestellt: *Helicigona arbustorum* L., *Trichia hispida* L., *Perforatella bidens* Chemn., *Helicella*-species., *Fruticicola fruticum* Müll., *Jaminia tridens* Müll., *Succinea putris*?, *Clausilia dubia* Drap., *Lacinaria turgida* Ziegl. var.

Vor der Ablagerung des Lösses bildeten die Dünen eine sich hervorhebende Oberfläche, die durch die Flüsse nicht überschwemmt worden ist, und so konnte sich der Lössstaub auf seiner Oberfläche in seinem originellen Zustand ablagern. Das Löss verdichtete sich parallel mit der Oberfläche der Dünen und folgt im allgemeinen deren Form auch heute noch. Das tiefere Gebiet, welches ausserhalb der Dünen liegt, kam von Zeit zu Zeit infolge der Überschwemmungen unters Wasser. Das Wasser löste den Kalkinhalt des hineinfallenden Lössstaubes teilweise auf und aus dem Wasser kam auch der viele feine Lehm zwischen das Lössmaterial.

Das Beginnen des neuen Querschnittes war wegen der steilen Wand mit Schwierigkeiten verbunden. Der grösste Teil des Hügels ist in Privathänden und unseren Zwecken stand nur jene schmale Fläche zur Verfügung, die den Fundort vom Frühjahr kreisbogenförmig umnehmend bis zu der Feldhütte reichte. Die grösste Breite derselben betrug gerade in der Mitte des Querschnittes 2·3 m. Von hier aus, sich in beiden Richtungen gleichmässig vermindern, geht sie bei dem Ausgang und Endepunkt auf 0 m zurück. (Abb. 4.) Sie ist 9 m lang.

In dieser Sektion keilte sich der Durchschnitt der Ausgrabung vom Frühjahr zwischen 4—6 m, in unregelmässiger Quadratform ein.

In der dicken Löss-Schicht fanden wir bis zu 4·10 m Tiefe gar keine menschliche Spur. In dieser Tiefe fiel der erste Holzkohlenüberrest auf, der sich besonders an zwei Stellen, von dem östlichen Ende des Durchschnittes zwischen 1·80—2·58 und zwischen 5·70—7·50 abwärts gehend, immer häufiger zeigte. An der ersteren Stelle breitete sich die Schicht zu einer 15 cm dicken Kulturschicht in einer Tiefe von 4·30 m aus, die bis zu der Mitte des Querschnittes hineinreichte. An der anderen Stelle erreichte sie ihre grösste Dicke in einer Tiefe von 4·60 m und nach den Erscheinungen, die an den Rändern feststellbar sind, ist es anzunehmen, dass sie — durch den Querschnitt vom Frühjahr gehend — bis an jenen Teil reicht,

wo der Mammutzahn ursprünglich lag. Beide Schichten setzten sich in der bestehenden Wand fort.

Obwohl einige Kohlenstücke hie und da zwischen den beiden Schichten vorkamen, sondern sich die beiden Schichten voneinander ausdrücklich ab. Diese Trennung bedeutet aber keine andere Kultur, aber doch einen zeitlichen Unterschied, der dazu hinreichte, dass sich eine 30 cm Lössschicht abgelagerte.

Trotzdem wir aus der ersten Schicht einen kleinen Teil ausgruben, scheint sie reicher und hinsichtlich der Zeitbestimmung wichtiger zu sein.

Aus dieser Schicht kamen das Bruchstück des Mammutstosszahn und die Tierzähne zum Vorschein, ferner noch acht Paläolithen, (XXXVI. untere Gruppe) von denen eine grössere Klinge (78×30.7 mm), zwei Meissel (51×23 bzw. 38×18.5 mm), ein Klingenbruchstück (22.7×14.2 mm) zu erwähnen sind. Die anderen sind kleinere und grössere Abfälle (35×26.5 , 28.7×26 , 15.5×10.5 , 14×12 mm). Ausser den grosszähligen Holzkohlenstücken sind die Tierzähne zeitbestimmend, die nach der Feststellung des Herren István Gaál Überreste des Riesenhirsches (*Cervus megaceros*), des Tarpans (*Equus Gmelini*), oder des Takis (*Equus ferus fossilis*) sind.⁸

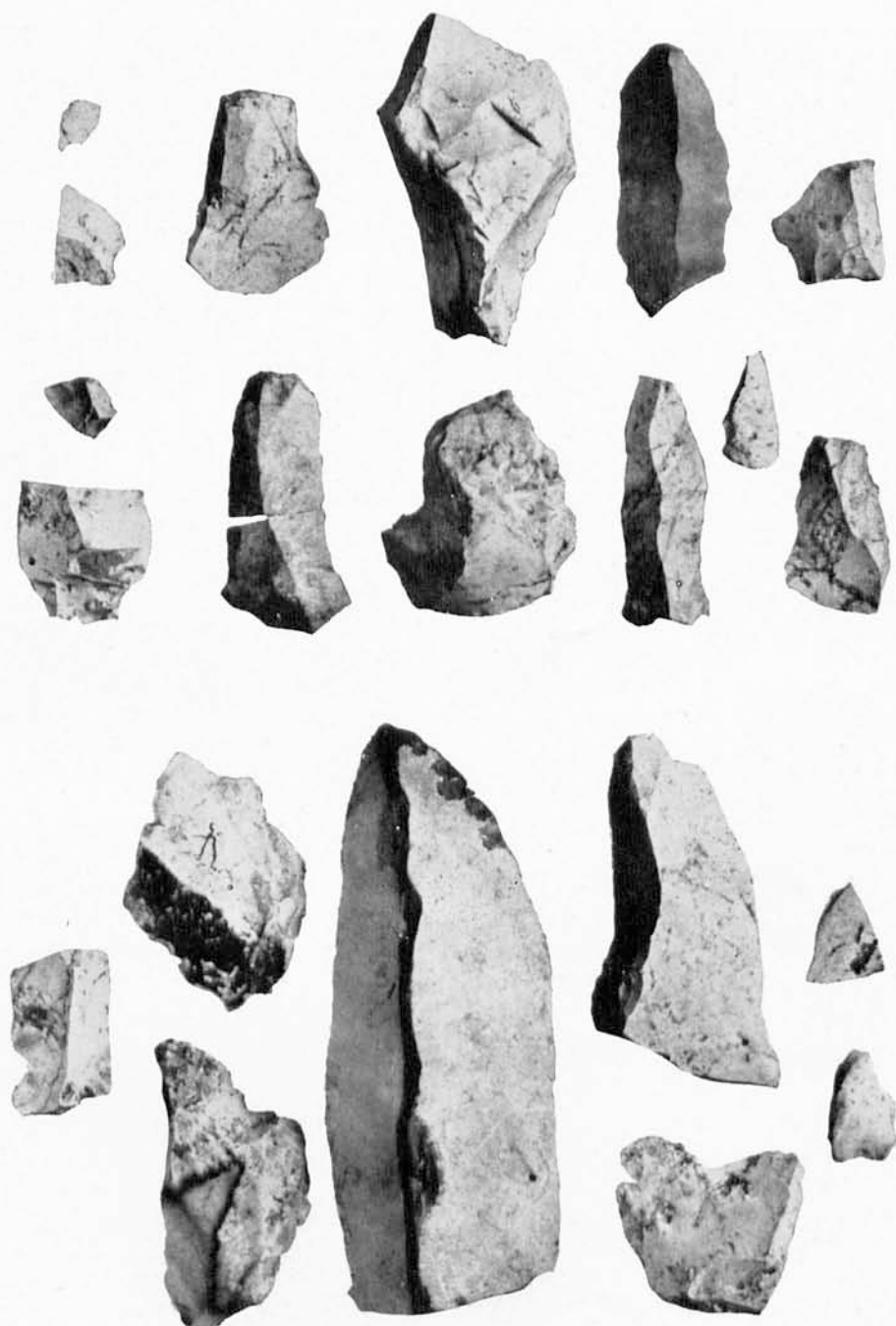
Die bedeutenden Säugetier-Reste der anderen Schicht sahen wir schon bei der Besprechung der Ergebnisse der ersten Ausgrabung. Aus dieser Schicht kamen diesmal nur einige Tierknochen, viele Holzkohlen und sieben Paläolithen (XXXVI. mittlere Gruppe) zum Vorschein. Darunter gibt es zwei Klingen (36.5×14 , 32.9×11 mm), ein Klingenbruchstück (19×19 mm), zwei grössere und zwei kleinere Abfälle (28.5×26 , 25×16 , 17×8 , 11×9 mm). Es muss betont werden, dass es unter den gefundenen 21 Paläolithen keinen gibt, an dessen Schärfe mindestens eine Spur vom Retuschieren festzustellen wäre.

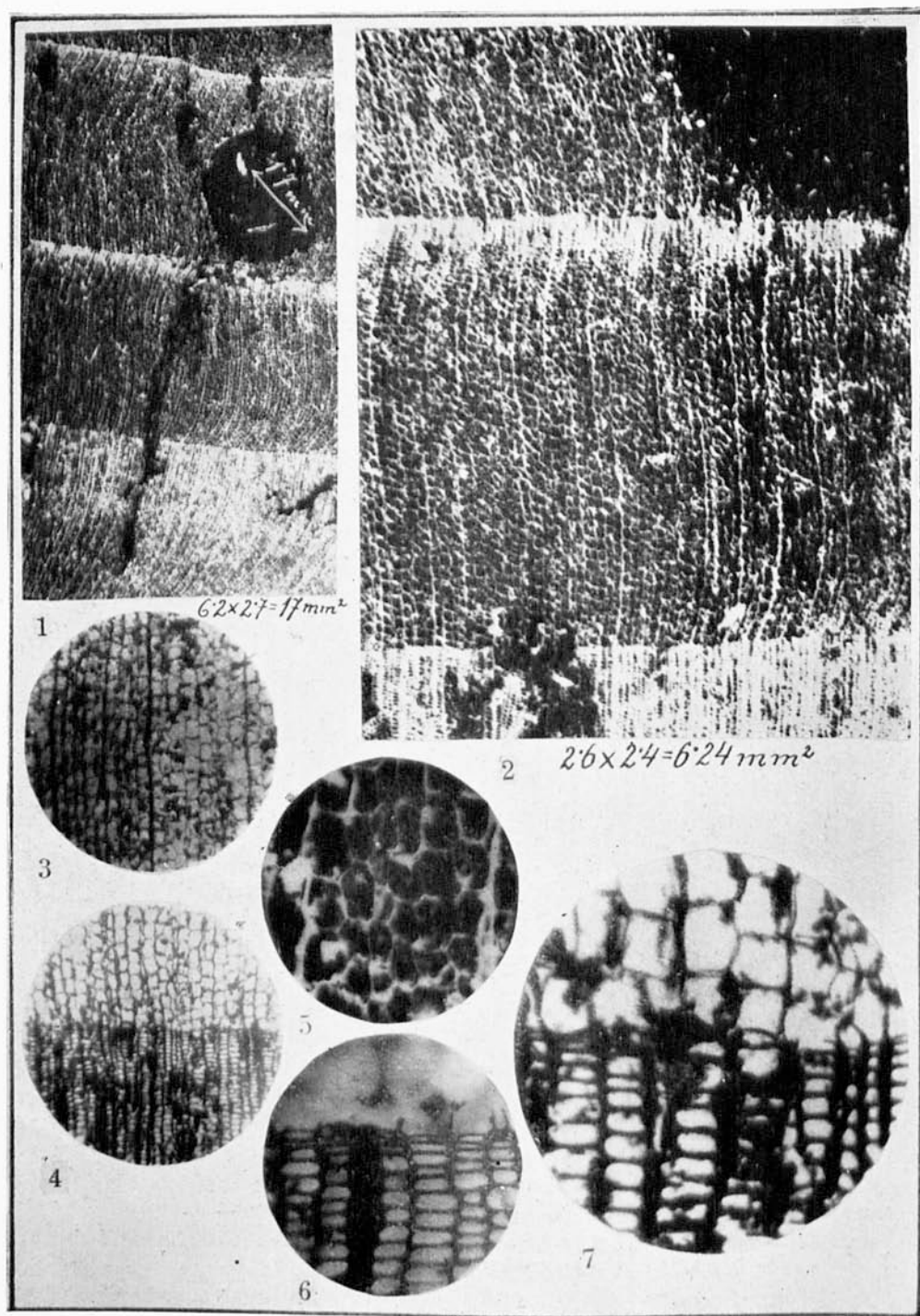
Die Holzkohlen stammen von *Abies Alba*.

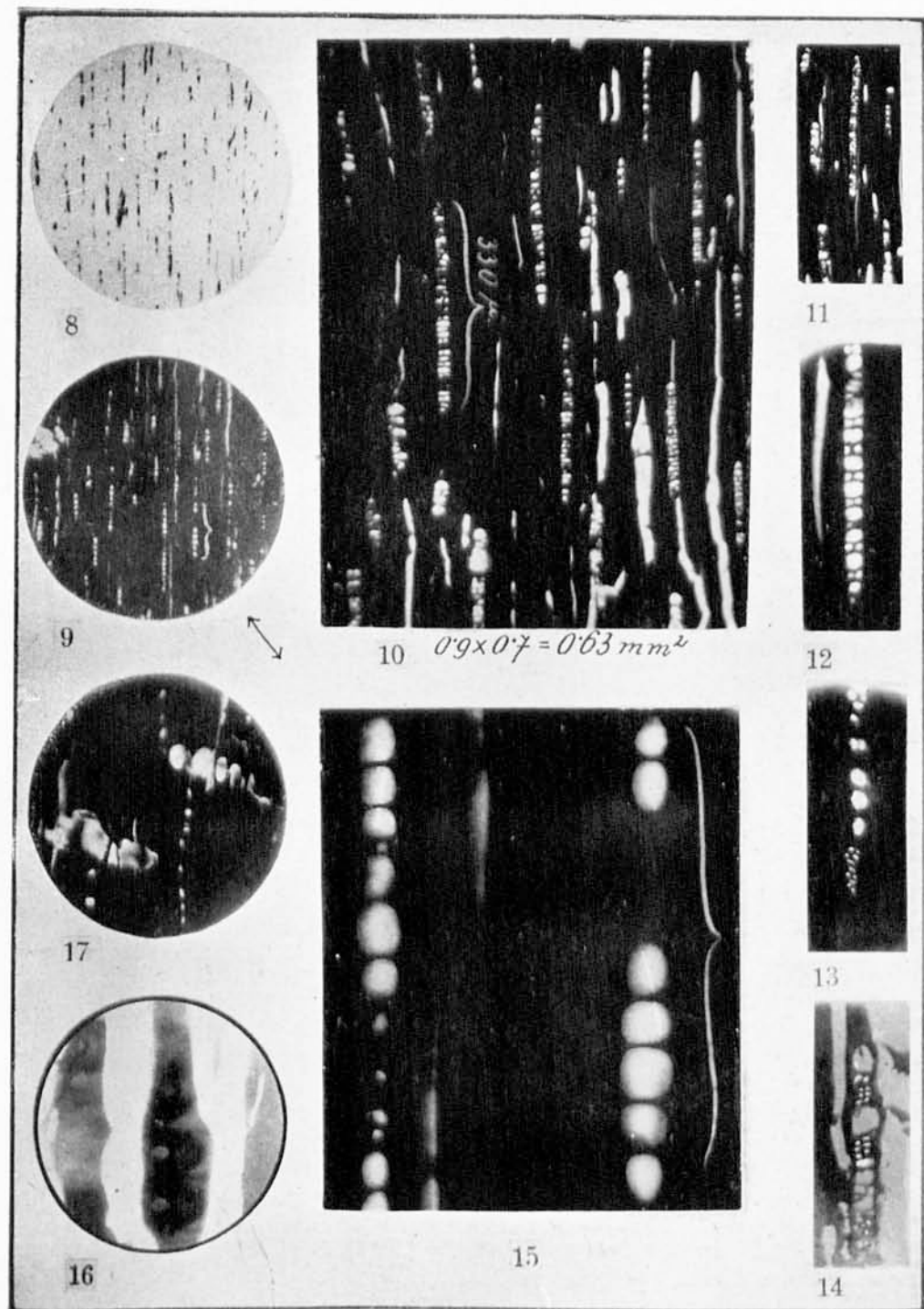
Dass die angeführten Funde aus dem Diluvium und zwar aus der obersten Periode desselben stammen, verrieten das Mammutstosszahn-Bruchstück, der Mammutbecken und auch der Mammutzahn, aber dies beweist auch das ungestörte Vorkommen des festländischen Schnecken in der Lössschicht. Es wäre jedoch fraglich, in welcher Periode des oberen Diluviums der Urmensch hier sesshaft war?

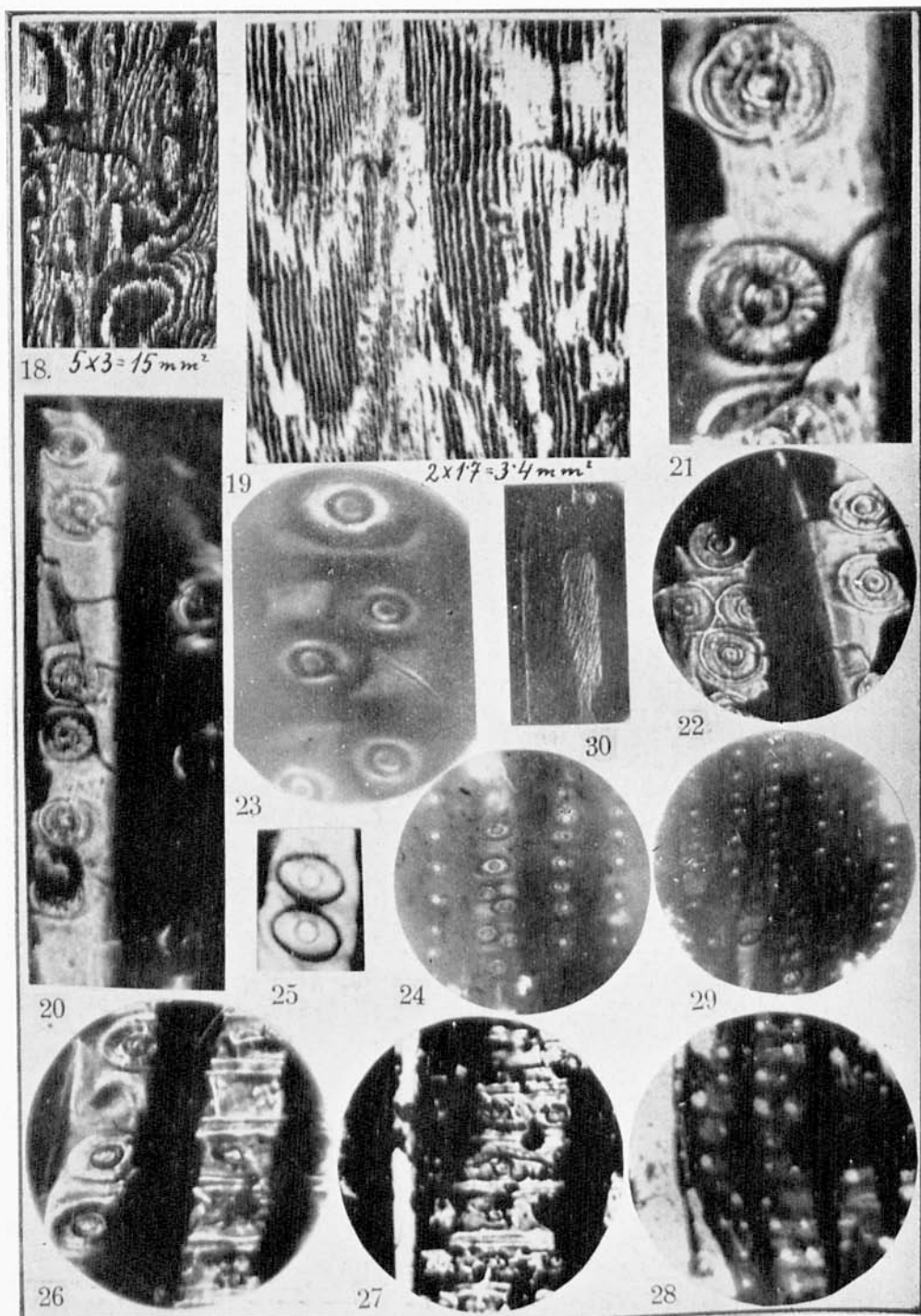
Aber auch diese Frage entscheidet die Zeitbestimmung der Diluvialen Ansiedlung von Ságvár.⁹ Das dort gefundene Material stimmt im ganzen und grossen mit dem Material unserer Siedlung überein. Wie dort keine sorgfältig retuschierten Werkzeuge vorkommen, so fehlen sie auch in unserer Siedlung, das heisst, sie sind unter den bisher bekannten Stücken nicht vorhanden. Die sich auf das Ságvárer Löss beziehende Feststellung Hillebrands¹⁰ besteht auch trotz der Einwendungen von Kadić. Es muss nach der Zeugenschaft aller Faktoren (die hier in Betracht gezogen werden können) auch für unsere Siedlung gültig sein. Auf Grund dessen halten wir das Paläolithikum von Öthalom zu der Magdalenienzeit gehörend und

Tafel XXXVI. tábla.

erwarten auch hier von den später vorzunehmenden Ausgrabungen die Ergebnisse, die das Inventarium dieser Kultur bereichernd, uns — ohne fremde Analogien — zur vollständigen Darstellung des Bildes dieser Kultur fähig machen.

Eins muss aber gleich betont werden. Diese Löss-Schicht von 430 cm, die sich über die hochliegende Kulturschicht ablagerte, liefert einen grösseren Beweis als die bisherigen dafür, dass die Lössbildung auch nach der Magdalenienzeit nicht sofort aufhörte.¹²

János Banner.

¹² Für die Bearbeitung der Kohlüberreste sind wir Frau Dr. E. Hofman und des Herrn Pál Greguss zum Dank verpflichtet; die Arbeit des letzteren ist in diesen Bande zu finden. Für ihre Mitwirkung sind wir noch den Herren K. Czögler, I. Gaál, I. Mihály und M. Rotarides schuldig.

Az első alföldi palaeolit-lelet faszén maradványai.

(Idetartozik a XXXVII—XXXIX. tábla.)

A Szeged-Öthalmi ásatások alkalmával egy fiatal mammut medence-csontja és toga mellett több palaeolit tárgy között faszén darabkákat is találtak. Minthogy az Alföld szívében palaeolit tárgyakat eddig nem tártak föl, így fontos volt megtudni azt is, hogy azok a széndarabkák milyen eredetűek, *Banner János*, aki a lelet feltárásában tevékeny részt vett, a széndarabkákat gondosan kiásta és a többi lelettel együtt a Szeged-Városi Múzeumban helyezte el. *Hollendonner Ferenc* életében a szén determinálása nem okozott volna különösebb gondot, sajnos azonban ő elég hamar abba hagyta a prehisztórikus növényi maradványok vizsgálatát, így *Banner* engem kért meg, hogy a faszének meghatározását vállaljam el. Másnemű elfoglaltságom ellenére erre a munkára annyival is inkább vállalkoztam, hogy némiképen átvegyem *Hollendonner* munkakörét, aki mellett mintegy 10 esztendeig dolgoztam, azonban a lelet tudományos feldolgozása is sarkalt. *Hollendonner*, *Wiesner*, *Potonie*, *Kräusel*, *Seitz-Gothan*, *Hofmann* stb. könyveinek áttanulmányozása után hozzáfogtam a tulajdonképeni munkához. Legelőször is a mogyoró nagyságú széndarabkákat kellett a kemény, pleisztocénkorú, tipikus szárazföldi lösztalajból kiszabadítanom.

A szén determinálásában eredményhez két úton is eljuthatunk és pedig vagy csiszolat, vagy metszés útján. Én először az egyszerűbbnek látszó csiszoláshoz fogtam. A megvizsgálandó széndarabkákat 40 fokos thermosztátban kezdetben híg, majd mind sűrűbb és sűrűbb szindetikon, ill. enyvoldatba tettem. Amikor a széndarabkák a fenti beágyazó folyadékkel jól átívódtak, oldatból kivettem és száradni hagytam. Az egyes megszáradt széndarabkákat azután forgóköszörűkövön a kívánt síkban durván leköszörültem, utána xylol és finom karborundum porral, majd kovafölddel tükrőfényes síklapokat csiszoltam rajtuk, végül pedig a lecsiszolt szénét a metszési síkjával szindetikonnal légmentesen a tárgylemezre szárítottam. Négy-öt nap múlva az odaragasztott szénét először köszörűkövön, majd ismét karborundum, ill. kovaföldporon vékonyra csiszoltam,

és végül kanadában állandósítottam. Ez az eljárás elég gyorsnak mutatkozott, sajnos azonban nagyon kockázatosnak bizonyult, mert a csiszolás végén megtörtént, hogy egy-egy nagyobb karborundum szemecske a metszetet összekarcolta és fáradságos munkámat tönkretette.

Hasonló eseteken okulva, most már a sokkal lassúbb, de biztosabb metszési eljáráshoz folyamodtam. Minthogy a szén nagyon is törékenynek mutatkozott, továbbá sok agyagrészecske is került a belsejébe, ezért a szemet előbb alkohollal kezeltem, majd az abszolút alkohol után 2—3 hétre fluorsavban tartottam mindaddig, míg a szén az edény aljára süllyedt. Utána 2—3 napig vízesap alatt jól kimostam, fokozatosan víztelenítettem, majd alkohol és xylolon át paraffinba beágyaztam. Hogy ez az eljárás bár hosszadalmas, de mégis célravezető, bizonyítja az, hogy a beágyazott anyagból 4—8 mikronos metszeteket is tudtam készíteni. Dacára e vékonyságnak a metszet sejtfalai egyes helyeken még így is átlátszatlanok maradtak, úgy, hogy ennek a struktúráját nem is átvilágítással, hanem ráeső fényben kellett vizsgálnom. (XXXIX. tábla 20., 21., 22., 26., 27. és 30.)

A fák, de általában a szenek determinálásakor kereszt, tangenciális és radiális metszetekre van szükségünk. A több, mint 100 metszet elkészítése után következett a nehezebb, de érdekesebb munka. Először is azt kellett eldönteni, vajon tűlevelű, vagy lombos fáról van-e szó? A keresztmetszet azonnal mutatta, hogy a kérdéses szén fenyőfából származik, mivel a tracheidák szép sorjában helyezkedtek el egymás mellett (XXXVII. 1., 2., 4., 6. és 7.). Ez a megállapítás a vizsgálatokat már jóval szűkebb, de annál aprólékosabb térre szorította. Tudvalevő ugyanis, hogy a fenyők diagnosztikájában igen finom, minuciózus különbségek mutatkoznak és csakis a sokoldalú vizsgálattal lehet elfogadható eredményhez jutni.

A prehisztorikus tűlevelű fák közül a középeurópai leletekben eddig főleg a *Larix*, *Abies*, *Pinus*, *Picea*, *Taxus*, *Juniperus* és a *Taxodium* maradványait mutatták ki. Magam is főleg ezekre a fákra gyanakodtam, bár ez a szén, tekintve a távoli és különleges kort, más fenyő maradványa is lehetett. Legelőször is azt kellett eldönteni, hogy a szénben vannak-e *gyanta járatok*. A XXXVII. táblázat habitus képei azt mutatják, hogy e fában esetleg kevésszámú hosszanti gyantatömlő lehetett és pedig főleg az évgyűrűhatár közelében. (XXXVII. 1. felső balsarka.) Gyantatömlők, de nem *gyantajáratok*, mert tipikus gyantajáratokat a közel 100 hossz- és keresztmetszetben egyet sem találtam, *hasonlóképpen egyetlen bélsugárban sem*. Ennek alapján a szén meghatározásában az ismertebb fenyők közül nem jöhetnek számításba sem a *Larix*, *Picea*, *Pseudotsuga*, sem a *Pinus* fajok. Ezzel szemben nincs gyantajáratuk az ismertebbek közül sem az *Abies*nek, *Taxus*nak, *Juniperus*nak, *Sequoiának*, *Taxodium*nak és a *Thuja*nak sem. Vagyis a kérdéses szén csakis ezen fenyők valamelyikétől származhatott.

Közülük a *Taxus* mindjárt elesik, mert ennek a hossztracheidái csavaros lefutásúak; ellenben a megvizsgált szénben csavaros vastagodású hossztracheidát nem találtam, amit a XXXVIII. és XXXIX. táblázaton a habitus fényképek is igazolnak. Az *Abies* a *Juniperus*tól, *Sequoiától*, *Thuja*-

tól és a *Taxodium*tól a bélsugár szerkezete alapján lehet jól elkülöníteni. Az *Abies* bélsugarának a tangenciális fala *rostaszerűen* gödörkés (XXXVIII. 13. és 14.), míg a *Juniperus* *lépcsőzetesen* gödörkés (Juniperoid gödörke). Hasonlóképpen a *Juniperus* bélsugara radikális falának gödörkézettsége ferdén ellipszis, ellenben az *Abies*é kerek. (XXXIX. 27. és 28.) A *Juniperus*on egy tracheida szélességben általában csak egy-egy gödörke van, ellenben az *Abies*en rendszeren 2—2. (XII. 27. és 28.) De különbség van a hosszanti tracheidák udvaros- gödörkés vastagodásában is. Míg a *Juniperus*ban egy-egy tracheida szélességre csak 1—1 udvaros gödörke esik, addig a megvizsgált szénben néha 2 is lehet. (XXXIX. 22., 23. és 24.) A recens *Abies albán* az ikergödörke szintén előfordul. (L. Hollen-donner: XIII. tábla 3. kép). A kérdéses szén *Taxodium* már csak azért sem lehet, mert a *T.*-nál egy-egy hosszitracheida szélességre rendszeren 2—3 udvaros-gödörke esik, ellenben ebben a szénben a kettős gödörke is elég ritka jelenség. Hasonlóképpen *Sequoia* sem lehet, mert a *S.* bélsugarának tangenciális fala mindig síma, ellenben a megvizsgált szén tangenciális fala rostaszerűen gödörkés. (XXXVIII. 13—14.) *Thuja* szintén nem lehet, mert a *Th.* bélsugár sejtjeinek tangenciális falában egy-egy tracheida szélességben 2×2 , tehát 4 egyszerű gödörke van, míg itt egymás felett csak egy, esetleg kettő. (XXXIX. 27. és 28.) A *Th.* tangenciális fala mindig síma, míg ezé a széné, amint láttuk, rostaszerűen gödörkés. Mindezek alapján marad tehát az ismertebb fenyők közül egyedül az *Abies alba*.

Eme nagy vonásokban történt megállapítások alapján vizsgáljuk meg a háromféle metszet egyes részleteit, hasonlítsuk össze a recens alakkal, mert csakis ezek alapján lehet a döntő szót kimondani.

1. *Keresztmetszet.* A XXXVII. tábla 1—7. képei a szén keresztmetszeteit tüntetik fel. Az első pillanatra szemünkbe tűnik, hogy az évgűrű határ éles, (1. kép) és az őszi farészben járatok nyomai láthatók. Ezek azonban korántsem gyantajáratok, legfeljebb *gyantatömlők*. Tipikus gyantajáratot egyetlenegy keresztmetszetben sem találtam, már pedig akkora területen, mint a keresztmetszeti fényképek, (17 mm²) legalább néhány gyantajáratnak elő kellene fordulni. Feltűnő továbbá a metszeten az is, hogy az egyik évben a nyári pászta igen vastag, (1., 2. és 4. sz. fénykép alsó évgűrűje) amiből arra az egy esztendőre különösen hosszú ideig tartó hideg időjárásra következtethetünk. Érdekes jelenség még az is, hogy a metszetben éles konturú kb. 17 mm átm. kerek nyílás is van, ami valószínűleg bogárrágás következtében keletkezhetett. Ez abból is gyanítható, mert némelyik metszetben a lerágott faforgácsok nyomai is megmaradtak, amelyeknek metszetei a fában nem kereszt, hanem hossz-metszetben jelentkeztek. A 4., 6. és 7. képek a határozott és éles évgűrűhatárt tüntetik fel nagyobb nagyításban. Jól látszik rajtuk, hogy a tavaszi pászta sejtjei egész vékonyfalúak (parenchyma sejtje) (3. és 5. kép) és jóval nagyobb üregűek (7. kép), mint az őszi pászta vastagfalú tracheidái (6. kép). Az évgűrűhatár élessége az *Abies albán* szintén egyik tulajdonsága. A tracheidák nagysága az őszi pásztában radiális irányban 26 mik-

ron széles és 14·4 mikron magas (6. kép), míg ugyanez a méret a tavaszi pásztaban az évgyűrű határ mentén 52×39 mikron értéket is mutat, amely nagyság a récens *Abies alba* hasonló méreteinek is megfelel. A 3. kép a tavaszi pászta egy részletét, míg az 5. vékonyfalú hosszparenchyma sejteket ábrázol.

II. A tangenciális metszetek XXXVIII. tábla 8—14. képei már több érdekes részletre adnak felvilágosítást. A 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14. képek a bélsugarak szerkezetét tüntetik fel. A bélsugarak tangenciális metszetei az őszi pásztaban nem mutatnak valami nagy szabályszerűséget, bár az alakjuk annál érdekesebb. Magasságuk 1—30 sejtnyi és csupa parenchymából állanak, keresztmetszetük inkább fekvő ellipszis (12. kép), bár álló ellipszis is lehet (15.). Mindez a 10., 11., 12., 13. és 14. képeken különösen jól látszik. Sajátságos bélsugár alakokat tüntet fel a 10. és 12. kép, ahol a fekvő ellipszis alakú és 18·5 mikron széles, 10·6 mikron magas sejtek a kisebb, de páros 10×9 mikronos sejtközötti járatokkal váltakoznak. (Ez a metszet az őszi fából való.) Ilyen nagy intercelluláris üreges (?) bélsugársejteket récens fenyőnél, de még récens *Abies albán*ál sem tapasztaltam. Érdekes jelenség az is, hogy némelyik bélsugárban a parenchyma sejtek és az intercelluláris járatok (?) ($2 \times 2\cdot5$ mikron) váltogatják egymást, amit az is igazol, hogy az egyszerű perforációk (vastagodások) mindig csak a bélsugár parenchyma sejtjeiben jelentkeznek, bár a kisebb sejtek tangenciális fala is bibircsesnek látszik. A 15. kép a 9. kép egy kis részletét (bélsugarat) ábrázolja; ez a részlet viszont a nyári pásztaból való.

Rendkívül érdekes sajátsgot mutat a 17. kép is, amelyen hossztracheidák (trabekulái?) nem függőleges, hanem vízszintes irányban rendeződnek el egymás mellett.

A 16. kép a tavaszi részből készült metszet és világosan mutatja, hogy az udvaros-gödörkés sejtfa vastagodás a hossztracheidák tangenciális falán is megjelennek, ami az *Abies albán*nak szintén egyik jellegzetes tulajdonsága. (L. Hollendonner: i. m. 96. lap.)

III. A radiális metszet XXXIX. tábla 18—30. képei azokat a szerencsés irányú metszeteket ábrázolják, melyek pontosan a rádius irányában készültek. A hossz. gyantavezetékeknek e metszetekben sincs semmi nyomuk, pedig a kép kb. 15 mm^2 -nyi területet ábrázol.

Már ezek a kis- és nagynagyítású habitus képek is azt mutatják, hogy a kérdéses széndarab nem származhatott valami vastag törzsből, mert ugyanannak az évgyűrűnek a két lemetszett vége aránylag közel esik egymáshoz (kb. $\frac{1}{2}$ cm-nyire). A 20., 21., 22., 23., 24. képek a hossztracheidák radiális falainak szerkezetét tüntetik fel. Amint a 20—21. képekből látszik, az udvaros gödörkék rendszeren egy sorban sorakoznak egymás fölött (a 25. kép a récens *A. albán*ból készült), bár amint a 22., 23. és 24. képek mutatják, egy-egy tracheida szélességben 2 udvaros gödörke is megjelent, ami az *Abies albán*nak egyik sajátsga, sőt a Sanio-féle vonalak is jól ki-vehetők (22. és 23. kép), ami a récens *Abies albán* szintén előfordul. Ha-

sonlóan jól látható a 21. képen az udvaros gödörkék sugaras rajzolata is, amely jelenség az *Abies albá*nak szintén egyik tulajdonsága. (L. Wiesner: Die Rohstoffe. Bd. II. Abb. 7.)

A 29. kép a hossztracheidák egymásba való beékelődését tünteti fel, ami a récens *Abiesen* szintén előfordul.

A 26., 27. és 28. képek a bélsugár parenchymasejtek szerkezetét tüntetik fel, amelyek a faj meghatározásában döntő jelentőségűek. A 26. kép világosan mutatja, hogy az egyik bélsugársejt tangenciális fala síma lefutású, amely jelenség az *Abiesen* szintén előfordul (L. Wiesner: Rohstoffe Bd. II. Fig. 24.), többnyire azonban apró gödörkék lehetnek rajta, amelyek a tangenciális falon felülről nézve rostaszerűnek látszanak. (XXXVIII. tábla 13., 14. kép.)

Hogy a kérdéses szén valóban Abiestől származik a 27. kép bizonyítja a leghatározottabban, amely világosan mutatja, hogy a bélsugár-parenchyma radiális falain az egyszerű gödörkék egy-egy hossztracheida szélességében rendszeren párosan sorakoznak egymás mellett és fölött, ami az *Abies albára* szintén jellegzetes, amit a recens *Abies albából* készített metszet fényképe is igazol (28. kép). A két fénykép annyira megegyezik, hogy szinte ugyanattól az egyedtől származónak gondolná az ember.

A 30. sz. fénykép az egyik hossztracheida spirális csíkoltságát tünteti fel, azonban nem igazi spirális vastagodás, csupán csíkoltság és amely a prehisztorikus szeneken elég gyakori jelenség és valószínűleg égés következtében állhatott elő.

Az elmondottak és a három táblán bemutatott fényképek alapján tehát a szén feltétlenül *Abies albából* származónak tekinthető.

Hátra lenne még az, hogy a kérdéses szén milyen vastag ágból, vagy törzsből való. Ezt szintén egész pontossággal meg lehetett állapítani. A helyesen beállított sorozatos tangenciális metszések alkalmával ugyanis mikor ugyanazt az évgűrűt a kés 1 cm távolságban, mint hengerszeletet vágta, a mikrotóm emelőjén megmértem, milyen mélyen metszettem be az évgűrűbe. Ez a hengerszelet magasság kb. $\frac{1}{2}$ mm lehetett. Ebből a két adatból azután a számítás azt mutatta, hogy a kérdéses szén kb. 25 mm sugarú, ill. karvastagságú fa vagy ág lehetett. Ezt különben a nagyított fotográfián végzett számítás is igazolta.

Az egyes évgűrűk vastagsága szintén ráillik az *Abies albára*. A *je-genyefenyő* évgűrűinek vastagsága u. i. általában 2—3 mm, a megvizsgált szénen is három egymásutáni évgűrű vastagsága 2,0, 2,2, 2,3 mm. Az egyes évgűrűk 48—60 sejtnyi vastagságúak (XXXVII. 1. és 2.), amely szám a récens *Abies albán* előforduló viszonyoknak teljes mértékben megfelel.

Érdekes megemlíteni még azt a jelenséget is, hogy a fában mintegy 1,7 mm átm. éles konturú kanyargós járat volt, amelyet minden bizonynyal bogár, vagy valamelyik lárva rághatott a fába.

Mindezeket a jelenségeket összevetve, megállapíthatjuk, amit külön-

ben az állati leletek is igazoltak (lásd *Banner*: Az első palaeolit lelet az Alföldön c. közleményét e kötetben), hogy a pleisztocén magdalenien szakaszában *Szeged-Óthalom* tájékán a mainál hidegebb éghajlat lehetett, mivel a jegenyefenyő inkább a páratelt, hűvös éghajlatot kedveli. Sem a Nagy-, sem a Kis-Alföldön, sem a Balaton vidékén Dunántúlon nem él. Jelenleg csupán Borostyánkő hegységben fordul elő. Tudtommal ez az első eset, hogy Alföldünk prehisztorikus korából ezt a fenyőt sikerült kimutatni.

Dr. Greguss Pál.

Die Holzkohlenreste des ersten Paläolith-fundes in der ungarischen Tiefebene.

(Hieher gehören die Tafeln XXXVII—XXXIX.).

Bei der Ausgrabung in Szeged-Óthalom fand man neben dem Zahn und Beckenknochen eines jungen Mammuttieres, zwischen mehreren Paleolithen auch einige Holzkohlenstücke. Da man im Herze des Alföld bisher noch keine Paläolithen freigelegt hatte so wäre es von grosser Wichtigkeit auch das zu erfahren, welcher Herkunft diese Kohlenstücke sind. János Banner, unter dessen Leitung das Freilegen des Fundes vor sich ging, grub die Kohlenstücke sorgfältig aus und unterbrachte sie samt den anderen Funden im Städtischen-Museum von Szeged. Bei Lebenszeiten des Ferenc Hollendonner hätte die Determination der Kohlen keine besondere Sorgen verursacht, leider unterbrach er gar schnell die Untersuchungen der prähistorischen Pflanzenreste. So ersuchte Banner mich, die Bestimmung der Holzkohlen zu übernehmen. Trotz meiner vielseitigen Beschäftigung unternahm ich diese Arbeit doch mit Freude, damit ich doch einigermaßen den Arbeitskreis Hollendonners übernehme, neben dem ich fast 10 Jahre hindurch arbeitete, dabei reizte mich auch die wissenschaftliche Bearbeitung des Fundes. Nach dem Durchstudieren der Bücher von Hollendonner, Wiesner, Potonie, Kräusel, Seitz-Gothan, Hofmann etc. ging ich an die eigentliche Arbeit. Zuerst musste ich die haselnussgrossen Kohlenstücke aus dem harten, pleistocen, typischen festländischen Löss befreien.

Zu einem Erfolg bei der Determination der Kohlen können wir durch zwei Wege gelangen, und zwar durch Schleifen oder Schneiden. Ich unternahm zuerst die als einfacher erscheinende Schleifmethode. Die zu untersuchenden Kohlenstücke legte ich in einem Thermostat von 40° in anfangs dünne, später immer dickere Lösung von Syndetikon bzw. Leim. Als die Kohlenstücke von der obengenannten Flüssigkeit schon gut durchdrungen waren, nahm ich sie heraus und liess sie trocknen. Die einzelnen getrockneten Kohlenstücke schliiff ich auf einem Drehschleifstein in der gewünschten Fläche grob ab, nacher schliiff ich an ihnen mit Xylol und feinem Kar-

borundumstaub, dann mit Tonerde spiegelglatte Flächen und endlich trocknete ich die geschliffene Kohle durch Syndetikon mit der Schnittfläche hermetisch auf dem Objektträger. Nach 4—5 Tagen schliif ich die festgeklebte Kohle zuerst auf einem Schleifstein, dann mit Karborundum- bzw. Tonerde ganz dünn und fixierte sie endlich in Kanadabalsam. Dieses Vorgehen erwies sich zwar als ziemlich schnell, aber leider auch sehr gewagt, denn am Ende des Schleifens kam es vor, dass einzelne grössere Karborundumkörnchen den Schnitt zerkratzten und meine mühsame Arbeit zugrunde richteten.

Durch ähnliche Fälle belehrt, nahm ich die viel langsameren, aber sichereren Dünnschneidemethode vor. Da die Kohlen sich als sehr zerbrechlich erwiesen, weiterhin auch viel Lehm in ihr Inneres gedungen war, behandelte ich die Kohlen zuerst mit Alkohol. Nach dem absoluten Alkohol hielt ich sie 2—3 wochenlang in Fluorsäure, solange bis die Kohlen zum Boden des Gefässes versanken. Nachher wusch ich sie 2—3 tagelang unter fliessendem Wasser gut aus, entwässerte sie und bettete sie durch Alkohol und Xylol in Paraffin ein. Dass dieses Vorgehen langsam aber doch erfolgreich war, wurde dadurch bewiesen dass ich aus dem eingebetteten Material auch 4—8 mikronendicke Schnitte zustande bringen konnte. Trotz dieser Dünne sind die Zellenwände des Schnittes doch auf einigen Teilen undurchsichtig geblieben, so dass ich ihre Struktur nicht durch Durchleuchten, sondern im auffallendem Lichte untersuchen musste. (Tafel XXXVII. 20., 21., 22., 26., 27. und 30.)

Zur Determination des Holzes sind Quer-, Tangential- und Radialschnitte nötig. Nach der Verfertigung von mehr als 100 Schnitte, kam die schwerere, aber interessantere Arbeit. Zuerst musste entschieden werden, ob es sich um ein Nadel-, oder Laubbaum handelt. Der Querschnitt zeigte sofort, dass die besprochene Kohle von einem Nadelbaum stammt, da die Tracheiden schön der Reihe nach nebeneinander angeordnet waren. (XXXVII. 1., 2., 4., 6. und 7.) Diese Feststellung beschränkte die Untersuchungen auf einen viel engeren, aber umso kleinlicheren Raum. Es ist nämlich bekannt, dass sich in der Diagnostik der Fichten sehr feine, minutiöse Unterschiede zeigen und dass man nur durch vielseitige Untersuchung zu annehmbaren Erfolg gelangen kann.

Von den prehistorischen Nadelbäumen sind in mitteleuropäischen Funden bisher meistens die Reste der *Larix*, *Abies*, *Pinus*, *Picea*, *Taxus*, *Juniperus* und *Taxodium* nachgewiesen worden. Ich selbst dachte meistens an diese Bäume, obzwar diese Kohlen, mit Rücksicht auf jene ferne und besondere Zeit, auch Reste anderer Fichten sein konnten. Zuerst musste entschieden werden ob in der Kohle Harz zu finden ist. Die Habitus-Bilder der XXXVII. Tafel zeigen, dass in diesem Holz vielleicht hie und da Harztaschen sein konnten, besonders in der Nähe der Jahresringgrenze. (XXXVII. 1.) Harztaschen, aber keine Harzgänge, denn tipische Harzgänge habe ich in den nahe 100 Quer- und Längsschnitten keine gefunden, auch in keinem einzigen Markstrahl. Auf Grund dessen können in der

Bestimmung der Kohlen von den bekannteren Fichten weder die *Larix*, *Picea*, *Pseudotsuga*, noch die Pinus-Arten in Frage kommen. Dagegen haben die *Abies*, *Taxus*, *Juniperus*, *Sequoia*, *Taxodium*, und *Thuja*-Arten keine Harzgänge. Die in Frage stehenden Kohlen können also nur von einer diesen Fichten stammen.

Von diesen fällt die *Taxus* gleich weg, denn ihre Längstracheiden haben einen schraubenförmigen Ablauf, dagegen habe ich in den untersuchten Kohlen keine schraubenförmig verdickte Längstracheide gefunden, das auch auf den Tafeln XXXVIII., XXXIX. durch die Habitus-Aufnahmen bewiesen wird. *Abies* kann von den *Juniperus*, *Sequoia*, *Thuja* und *Taxodium* auf Grund ihrer Struktur der Markstrahlen gut unterschieden werden. Die Tangentialwand des Markstrahles der *Abies* hat eine Siebtüpfelung (XXXVIII. 13. u. 14.) dagegen *Juniperus* eine Treppentüpfelung (Juniperoid Tüpfel). Ähnlicherweise zeigt die Tüpfelung der Radialwand des Markstrahles eine schiefe Ellipse, dagegen ist die der *Abies* rund (XXXIX. 27. u. 28.). Im allgemeinen ist auf dem *Juniperus* in einer Tracheidenbreite nur je ein Tüpfel, dagegen auf der *Abies* 1, aber meistens 2—2 Tüpfel. (XXXIX. 27., 28.) Auch in der Hoftüpfelung der Längstracheiden gibt es einen Unterschied. Während in dem *Juniperus* auf je eine Tracheidenbreite nur je ein Hoftüpfel fällt, können in den untersuchten Kohlen manchmal auch zwei vorkommen. (XXXIX. 22., 23. u. 24.) Auf der recens *Abies alba* kommt der Zwillingtüpfel ebenfalls vor. (S. Hollendonner, A fenyőfélék összehasonlító szövevénye. 1913. Tafel XIII. Abb. 3.); Die bestrittenen Kohlen können kein *Taxodium* sein, da bei dem *Taxodium* auf je eine Längstracheidenbreite gewöhnlich 2—3 Hoftüpfel fallen, dagegen ist in diesen Kohlen auch der Doppeltüpfel eine seltene Erscheinung. Sie können ebenfalls auch keine *Sequoia* sein, denn hier ist die Tangentialwand des Markstrahles immer glatt und die Tangentialwand der untersuchten Kohlen hat eine Siebtüpfelung. (XXXVIII. 13. u. 14.) *Thuja* können sie ebenfalls nicht sein, denn in der Tangentialwand der Markstrahlzellen der *Thuja* befinden sich 2×2 , also 4 einfache Tüpfel, dagegen sind hier übereinander nur je einer, gelegentlich zwei. (XXXIX. 27. u. 28.) Die Tangentialwände der *Thuja* sind immer glatt, dagegen bei diesen Kohlen — wie wir es sahen — gibt es eine Siebtüpfelung. Es bleibt uns also von den, bekannteren Fichten nur die *Abies* übrig.

Auf Grund dieser grosszügigen Feststellungen untersuchen wir nun die einzelnen Teile der dreierlei Schnitte, vergleichen wir sie mit der Recensform, denn nur so kann das entscheidende Wort ausgesprochen werden.

1. *Querschnitt*. Die Aufnahmen 1—7. der Tafel XXXVII. stellen die Querschnitte der Kohlen dar. Es fällt uns auf den ersten Blick ins Auge, dass die Jahersringgrenze scharf ist (Bild 1.) und in dem Herbstholz Spuren von Gängen (?) sichtbar sind. Das sind aber keineswegs Harzgänge, höchstens Harztaschen. Tipische Harzgänge habe ich in keinem einzigen

Querschnitt gefunden, ob zwar auf so grosser Fläche wie die Querschnitt-Aufnahmen (17 mm²!), wenigstens einige Harzgänge vorkommen müssten. Ferner ist auch das an den Schnitten sehr auffallend, dass in einem Jahre der Spätholz sehr dick ist (Siehe den unteren Teil der Abb. 1., 2. u. 4.) woraus man für dieses Jahr auf ein besonders lang dauerndes kaltes Wetter folgern kann. Merkwürdige Erscheinung in dem Schnitte ist auch die scharf konturierte, runde Öffnung mit einem Durchschnitt von 1·7 mm., die wahrscheinlich infolge eines Käfernagens entstanden ist. Dies ist auch daraus zu vermuten, dass in einigen Schnitten die Spuren der abgenagten Holzspänen erhalten blieben, deren Schnitte sich im Holz nicht in Quer-, sondern in Längsschnitten meldeten. Die Abbildungen 4., 6. u. 7. stellen die ausgeprägte und scharfe Jahresringgrenze in grösserer Vergrösserung dar. Es ist an ihnen gut zu unterscheiden, dass die Zellen des Frühholzes ganz dünnwändig (Parenchymzellen. Abb. 3. u. 5.) und viel grösser (Abb. 7.) sind, als die dickwändigen Tracheiden des Herbstholzes. (Abb. 6.) Die Schärfe der Jahresringgrenze ist ebenfalls eine Eigenschaft der *Abies alba*. Die Grösse der Tracheiden in dem Herbstholz ist in radialer Richtung 26 Mikronen breit und 14·4 Mikronen hoch (Abb. 6.), dagegen zeigt dasselbe Mass in der Frühlingszone auch einen Wert von 52×39 Mikronen, welche Grösse auch dem ähnlichen Masse der recens *Abies alba* entspricht. Die Abb. 3. stellt einen Teil der Frühlingszone, die Abb. 5. stellt dünnwändige Längsparenchym-Zellen dar.

II. Die *Tangentialschnitte* (XXXVIII. 8—14.) erhellen mehrere merkwürdige Einzelheiten. Die Abb. 8—14. stellen die Struktur der Markstrahlen dar. Die Tangentialschnitte der Markstrahlen zeigen in der Herbstzone keine besondere Regelmässigkeit, obwohl ihre Form um so interessanter ist. Ihre Höhe ist 1—30 Zellen hoch und bestehen aus lauter Parenchymzellen. Ihr Durchschnitt ist eher eine liegende Ellipse (Abb. 12.), aber es kann auch eine stehende Ellipse sein. (Abb. 15.) Dies alles ist an den Abb. 10—14. besonders gut sichtbar. Eigenartige Markstrahlformen stellen die Abb. 10. und 12. dar., wo die liegend elliptischen, 15·5 Mikronen breiten, 10·6 Mikronen hohen Zellen mit kleineren, (10×9 Mikronen grossen) Zwischenzellräumen abwechseln (Siehe: *Wiesner*: Rohstoffe Bd. II. Abb. 22.). Dieser Schnitt stammt vom Spätholz). Solche Markstrahlen mit so grossen Zwischenzellräumen habe ich bei recens Fichten noch nicht wahrgenommen, auch bei recens *Abies alba* nicht. Eine merkwürdige Erscheinung ist auch das, dass in manchen Markstrahlen die Parenchymzellen und die Zwischenzellräume ($2 \times 2\cdot5$ Mikron) einander abwechseln, dass auch dadurch bewiesen wird, dass die einfachen Perforationen (Verdickungen) sich immer nur in diesen Parenchymzellen des Markstrahles melden, obwohl auch die Tangentialwand dieser kleineren Zellen hie und da als *feinporig* erscheint. Die Abb. 15. stellt einen kleinen Teil (Markstrahl) der Abb. 9. dar; (Dieser Teil stammt aus dem Spätholz).

Besonders merkwürdige Eigenart zeigt die Abb. 17., wo die Längs-

tracheiden (Trabekulärenstränge?) sich nicht in senkrechter, sondern in wagerechter Richtung aneinander reihen.

Die Abb. 16. ist ein aus der Frühlingszone hergestellter Schnitt und zeigt es ganz klar, dass die Hoftüpfelung auch an der Tangentialwand der Längstracheiden erscheinen, das ebenfalls eine charakteristische Eigenschaft der *Abies alba* ist. (S. Hollendonner; op. cit. S. 96.)

III. Radialschnitte. Die Abb. 18—30. der Tafel XXXIX. stellen jene Schnitte dar, die eben in der Richtung des Radius gemacht wurden. Von Harzgängen ist auch in diesen Schnitten keine Spur, obwohl das Bild eine Fläche von 15 mm² zeigt. Schon diese klein und stark vergrößerten Habitus-Bilder beweisen, dass die in Frage stehenden Kohlen von keinem dicken Stamm herrühren können, denn die beiden abgeschnittenen Enden desselben Jahresrings befinden sich verhältnismässig nahe zu einander, (ungefähr $\frac{1}{2}$ cm.) Die Abb. 20—24. lassen die Struktur der Radialwände der Längstracheiden erscheinen. Die Abb. 25. ist von der recens *Abies alba* gemacht. Wie es auf den Abb. 20. u. 21. sichtbar ist, reihen sich die Hoftüpfel in einer Reihe obereinander, aber wie die Abb. 22., 23. u. 24. zeigen, können in je einer Tracheidenbreite auch 2 Hoftüpfel erscheinen. Es war auch eine Eigentümlichkeit der *Abies alba*. Sogar die Sanioschen Streifen sind gut sichtbar (Abb. 22. u. 23.), die auch bei der *Abies alba* vorkommen. Auf der Abb. 21. kann man auch die radiale Zeichnung der Hoftüpfel gut beobachten, ebenfalls eine Eigentümlichkeit der *Abies alba*. (S. Wiesner: Die Rohstoffe. Bd. II. Abb. 7.).

Die Abb. 29 zeigt die gegenseitige Einkeilung der Längstracheiden, die auch bei der recens *Abies alba* zu finden ist.

Die Abb. 26., 27. u. 28. stellen die Struktur der Parenchymzellen der Markstrahlen dar, die bei der Bestimmung der Art von entscheidender Wichtigkeit ist. Die Abb. 26. zeigt ganz klar, dass die Tangentialwand einer Markstrahlzelle glatten Ablauf hat, was auch bei der *Abies* vorkommt (S. Wiesner: Die Rohstoffe. Bd. II. Fig. 24.), aber meistens können sich hier kleine Tüpfel befinden, die an der Tangentialwand — von oben geschaut — siebartig erscheinen. (Tafel XXXVIII. Abb. 13., 14.).

Dass die untersuchten Kohlen wirklich von der *Abies alba* her stammen, ist am entschiedensten durch die Abb. 27. bewiesen, die es klar zeigt, dass an der Radialwand des Markstrahlparenchyms die einfachen Tüpfel in je einer Längstracheidenbreite meistens paarweise sich neben-, oder obereinander reihen, was ebenfalls für die *Abies alba* charakteristisch ist. (S. Hollendonner: Tafel XIII. Fig. 2.) Dies ist auch durch die Aufnahmen des von der recens *Abies alba* gemachten Schnittes gerechtfertigt. (Abb. 28.). Die beiden Aufnahmen stimmen so sehr überein, dass man denken könnte, sie stammen von demselben Individuum.

Die Abb. 30. schildert die spirale Gestreiftheit der einer Längstracheide, das ist aber keine wirkliche spirale Verdickung nur eine Gestreiftheit, eine häufige Erscheinung an den prehistorischen Kohlen und konnte wahrscheinlich infolge des Brennens entstanden sein.

Nach unseren Feststellungen und auf Grund der auf den 3 Tafeln beigelegten Aufnahmen, können diese Kohlen ganz bestimmt als von der Abies alba herstammend betrachtet werden.

Es bleibt uns noch übrig, dass zu erklären, von wie dickem Ast oder Stamm die Kohlen stammen. Das konnte ich auch genau feststellen. Bei Gelegenheit der richtig eingestellten Tangentialschnitte, als das Messer in einer Weite von 1 cm denselben Jahresring als Zylindersegment schnitt, habe ich an dem Hebel des Mikrotom abgemessen wie tief ich in den Jahresring schnitt. Die Höhe des Zylindersegmentes konnte ungefähr $\frac{1}{2}$ mm sein. Von diesen zwei Daten ergab die Rechnung, dass die Kohlen ein fast armdicker Baum oder Ast mit einem Radius von ungefähr 25 mm gewesen sein konnten. Die auf der vergrößerten Aufnahme gemachte Rechnung hat übrigens dasselbe bewiesen.

Die Dicke der einzelnen Jahresringe passt ebenfalls auf die *Abies alba*. Die Jahresringe der Tanne sind nämlich im allgemeinen 2—3 mm dick, am den untersuchten Kohlen ist die Dicke drei aufeinander folgender Jahresringe 2·0, 2·2 und 2·3 mm. Die einzelnen Jahresringe haben eine Dicke von 48—60 Zellen. (XXXVII. 1. u. 2.) das den Verhältnissen der *Abies alba* gänzlich entspricht.

Es ist noch interessant auch jene Erscheinung zu erwähnen, dass in dem Holz ein scharf konturierter gewundener Gang war mit einem Durchmesser von ungefähr 1·7 mm, der wahrscheinlich von einem Käfer, oder einer Larve in das Holz genagt wurde.

All diese Erscheinungen zusammenfassend, können wir feststellen, das übrigen auch durch die Tierfunde bewiesen ist (S. Banner: Der erste Paläolithfund des Alföld), dass in der Magdalenien Zeit in der Gegend von Szeged-Öthalom ein kälteres Klima als das heutige sein konnte, da die Tanne das dunstige, kühle Klima bevorzugt. Sie wächst heutzutage weder auf dem Klein-, oder Gross-Alföld, weder in der Gegend des Balaton jenseits der Donau, nur in dem Gebirge Borostyánkő. Wie ich es weis, ist dieser der erste Fall, dass es gelang aus der perhistorischen Zeit des Alföld diese Fichte nachzuweisen*

P. Greguss.

* 1. Tuzson I. Adatok a Magyar Alföld őskori növényzetének ismeretéhez. (Math. és Term.-tud. Értesítő XLVI. köt. 442. l. 1929.)

2. Hollendonner F.: A Kőszeg-Pogányvölgyi lignit mikroszkopos vizsgálata. (Math. és Term.-tud. Értesítő XLVIII. 731. l. 1932.)

3. Hollendonner F.: A magyarországi prehistorikus fák és faszenek mikroszkopos vizsgálata. Ibidem 1925.

Erdély neolitikumának stratigiája.

Erdély földrajzi fekvése, kitűnő megtelepülési lehetőségei, természeti kincsei, olyan külső adottságok, amelyek révén minden időkben bele tudott kapcsolódni az egyetemes emberi művelődés vérkeringésébe és annak értékes tényezője volt. Bizonyítják ezt Erdély területéről a palaeolitikum és neolitikum emlékei, valamint a többi őskori fő- és alperiódusok gazdag leletei.

Erdély neolitikumáról újabban egyre több szó esett az irodalomban.¹ Tudományos kötelességem, hogy szűkös eszközökkel elért eredményeim alapján magam is hozzászóljak a kérdéshez.

Előrebocsájtom, hogy ezalkalommal a tisztán rézmentes erdélyi neolitikummal fogok foglalkozni és így nem képezik mondanivalóim tárgyát sem a festett kerámikának a Tripolje-kultúrkörbe tartozó roppant színes emlékei, sem pedig az a gazdag emléksorozat, ami északi és nyugati kultúráls és etnikus hullámok képében jelentkezik a most említett festett kerámikus alperiódust követő időben. Más alkalommal ki fogom fejteni, hogy ezek Erdélyben a voltaképpeni rézkort megelőző aeneolitikum két fázisát képviselik.

A rézmentes erdélyi neolitikum emlékeinek jórésze szórványos és a leggazdagabb sorozatokat a Torma Zsófia-féle tordosi gyűjtemény adja. Rendszeres ásatások csak négy helyen folytak: Nagyiklódon, (Szolnok-doboka megye), Tordoson és Nándorvályán, mindkettő Hunyadmegyében, amelyeknek kimondott célja az volt, hogy hitelesítsék a Torma-féle gyűjtemény gazdag anyagát, végül Borberekén (Alsófehér m.). Ezek az ásatások igen kisméretűek és rövid lélekzetűek voltak s így sok függő kérdésre nem adtak feleletet. A folytatólagos hitelesítő kutatások ma is pa-

¹ *Tompa F.*: A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. — Die Bandkeramik in Ungarn. Archaeologia Hungarica, V—VI. Budapest, 1929. — *Csalogovits József*: Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolitikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére. — Der Einfluss geographischer Faktoren auf die Entstehung und Verbreitung der neolithischen Kulturen in Ungarn. Archaeológiai Értesítő 1930, 28—52. és 278—280. l. — *Schroller Hermann*: Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens, Zeitschr. f. Eth. LXII. 248—258. l. — U. a. Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, Vorgesch. Forschungen, Heft 8. Berlin, 1933.

rancsoló tudományos szükségét képeznek. Az elért eredmények így sem kicsinylendők, mert ha egyebet nem, de megmutatták, hogy az ezutáni kutatásoknak milyen keretek között kell mozogniuk és olyan természetű emlékeket hoztak felszínre, amelyek egyfelől e terület benépesedése, másfelől a szomszédos nyugati és déli területekkel való kulturális és etnikus összeköttetések szempontjából esnek nagy súllyal a latba.

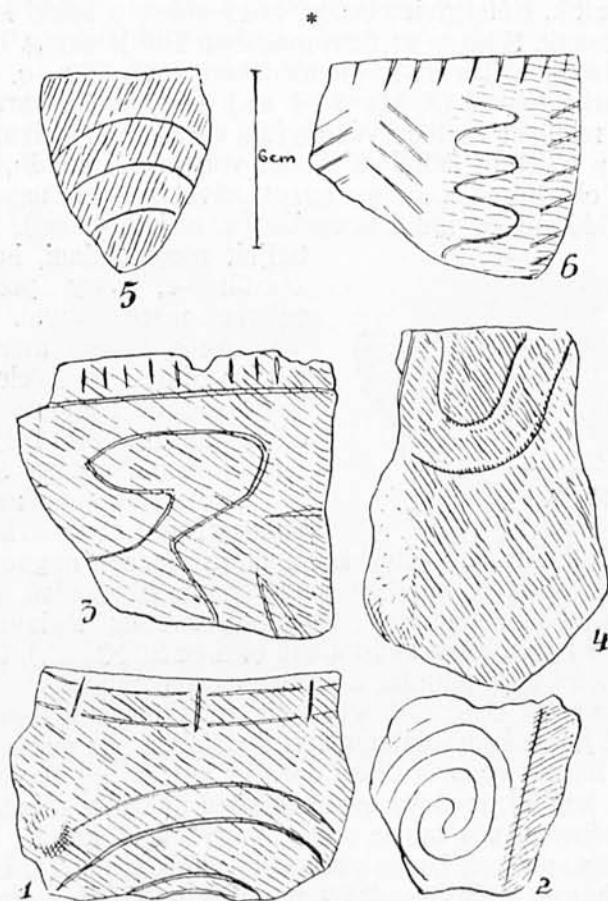

Abb. 1. kép.

A Torma-gyűjtemény tordosi anyagából az 1. képen mutatok be egy pár cseréptöredéket. Valamennyi finoman iszapolt, finomabb iszapanyaggal bevont és simított edénytől származik. Az 1. sz. barnavörös, a 2., 4. szürkés fekete, a 3., 5. sz. téglavörös, a 6. sz. palaszürke színű. A 2. és 4. sz. határozottabban csatlakozik a spirális-díszű kerámikai termékekhez, a többi szintén odatartozik, vagy helyesebben azok hatása alatt díszített edényektől való.

Ugyanabból a gyűjteményből a 2. képen két edényt mutatok be. Mindkettő finoman iszapolt, bevont, simított, utólagosan fényesre csiszolt. Az 1. sz. barnavörös, a 2. sz. sárgás-barna színű. Ezek díszítése is a spirális-díszű kerámika hatása alatt keletkezett.

Van a Torma-gyűjteményben Tordosról egy talpas pohár felső része,² mely finoman iszapolt, bevont, simított, palaszürke színű s finom vonalsávok díszítik. Kétségtelen dolog, hogy ebben a bükki kultúra erdélyi hatását kell látnunk. S hogy ez nem magában álló jelenség, bizonyítja egy pár tordosi töredék a Torma-gyűjteményben, melyek u. o. technikájú és szintén palaszürke tónusú (3. kép 2—4. sz.), vagy pedig barnavörös (u. a. kép 1. sz.), de mindkét esetben vékonyfalú edényektől származnak s amelyek díszítése a fenéktől felhaladó finom vonalakból adódó sávok (3. kép 1—3. sz.), egy oldaltöredék az így húzott sávokon kívül ugyanolyan finom vonalakból adódó rácsos mustrát mutat (u. a. kép 4. sz.). Ma még nem tudjuk megmondani, hogy vajon itt készültek-e, vagy pedig importált edények maradványai.

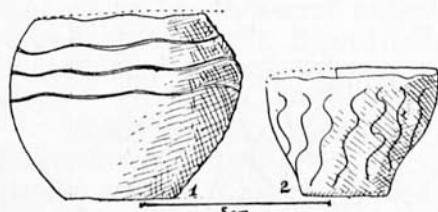

Abb. 2. kép.

Az a kérdés már most, hogy mit nyújtottak a hitelesítő ásatások Tordoson és Nándorvályán e töredékek stratigráfiai helyzetének közelebbi megállapítása szempontjából.

Ismeretes már az irodalomból is, hogy Nándorvályán két réteget tudtam megállapítani. Az alsó réteg keramikája részben nagyon durva, alig, vagy felületesen simított, részben olyan finom iszapolású, mint a festett kerámika. Ez utóbbinak tónusa barna-vöröses és téglaveres. Tipusai: hengeres (4. kép 1., 9.), csonkakúp alakú (4. kép 2., 10., 11.), kettős csonkakúp alakú (4. kép 4.), valamint a hármas csonkakúpokból felépített edények, melyek pereme kissé kiáll s ez adja voltaképpen a harmadik csonkakúpot (4. kép 3.). Csaknem valamennyi díszítetlen. Az egész rétegben voltaképpen csak három vonalas díszű darabot leltem: kis flakót (4. kép 3.), a kis lábast (4. kép 5.), továbbá egy kerekded hálósúly töredékét. — Több darabbal van képviselve a talpas pohár, vagy tál (4. kép 6., 7.). — Lelem edénytöredékeket, melyek hasas csuporból származnak (4. kép 12.) — Az 5. képen még három edénytöredéket mutatok be ebből a rétegből. Mind a három durva, téglaveres. Az 1. rovátkolt perem, a 3. ujjbenyomásos perem, a 2. mély vonalat és ferdén, de határozottan benyomott háromszögeket mutat, melyek sorban mennek s valószínűleg párhuzamos egyenesek közé voltak foglalva. — A köeszközök a viaszopálból készült késeken, vakarókon, kaparókon, stb.-n kívül egyetlen kovapalavésővel vannak képviselve (4. kép 8.). — Egyes edényeken bütyökfület találunk, mely néha át van fúrva. A 4. képen 9. alatt bemutatott gyermekjátékon kétoldalt át-fúrt apró bütykök vannak.

² Képét adom Az újabb kőkor c. kézikönyvem 144. l. 76. kép 6. sz. alatt.

Ez a réteg adott egy durva mívű, kívül füstölt, belül barnavörös alapszínű fenékrészt, melyet belül fehér pásztaszerű festék borít.

A nándorvályai felső réteg egyenes folytatása az alsóban való megtelepülésnek, a kettő között nem vehetünk fel nagyobb időközt, mégis úgy technikai, mint tipológiai tekintetben fejlődést mutat. A közönséges használatra szánt edények jó része most is durva kivitelű, de a finomabb holmik nagyobb számban jelentkeznek. Bizonyos tekintetben rokon a tordosi alsó réteggel, de még nem éri el minden tekintetben annak fejlődési szintjét. A hengeres, kúpos, hármás csonkakúpos edények, talpas tálak vezetnek tovább is (6. kép), de úgy megjelenési formájuk, mint díszítésük haladottabb műgyakorlatra vall. Ebben a rétegben jelenik meg a hordó

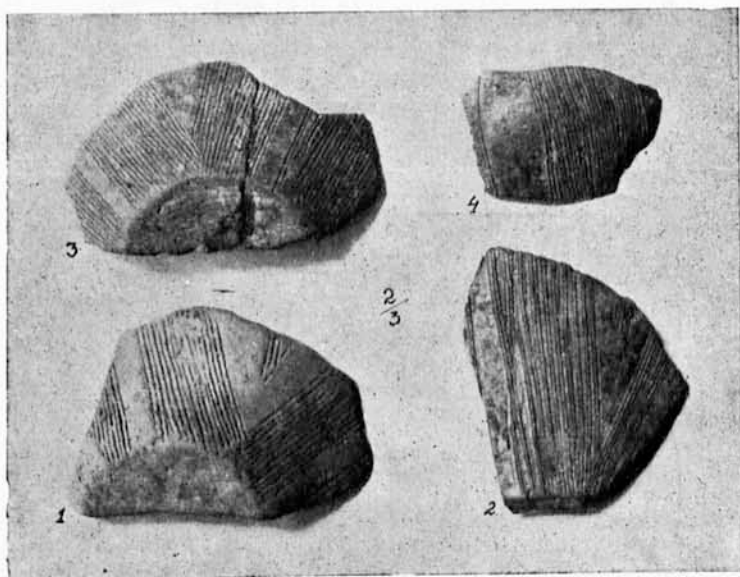

Abb. 3. kép.

alakú edény (6. kép 2.). Ami a díszítést illeti, a korábbi vonalas díszítés mellett fellépnek a bökött pontszalagos edények (6. kép 8., 9.). Ezek a szalagok vagy szabadon vezetnek le az edény peremétől, és pedig merőlegesen, vagy ferdén, vagy pedig párhuzamos vonalpárok közé vannak foglalva s ezzel a tordosi alsó réteghez közvetlenebbül csatlakoznak. — A 7. képen 1. sz. alatt egy középfinom, belül palaszürke, kívül szürkés-barna edénytöredéket látunk, melynek díszítése a csecsszerű dudoron kívül sekély, széles, hornyolatszerű vonalakkból áll. — Az u. e. képen 2. sz. alatt látható peremrész u. o. technikájú, tónusú és díszítésű perem. — A 3. sz. durva, téglaveres oldalrész, roppant határozott vonaldíszsel, — a 4. sz. finommívű, füstölt téglaveres, négyzetes edény pereme. — Az 5. sz. finommívű, barnavörös edény peremrésze igen vékonyan húzott vonaldíszsel. —

A 6. képen 12. és 13. alatt adott cserepek kiesnek az erdélyi rézmentes neolitikum köréből, az itteni aeneolitikum 2. fázisának kerámikai csoportjába tartoznak. — A 6. képen 15—16. sz. alatt adom még 2 kovapalabaltarajzát. Kőből letem még ebben a rétegben viaszopálholmikat (vakarók, kaparók, kések stb.)

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy ebben a rétegben letem még egy okkergöröngyöt, a szántásban összegyűjtött kerámikai maradványok között pedig van egy töredék, mely belül, egy másik töredék pedig kívül és belül is fehér festékekkel van bevonva. Itt tehát valószínűleg volt eredetileg még egy harmadik, legfelsőbb, réteg is, melyet az esővíz, hólé, szántás

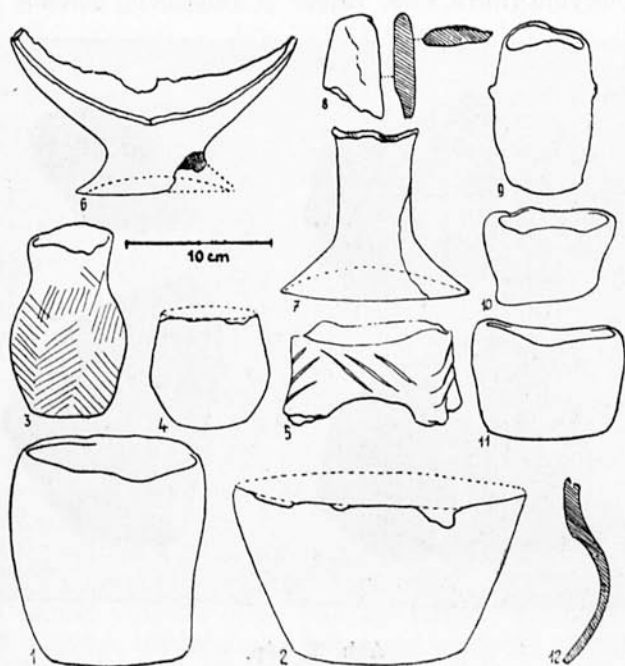

Abb. 4. kép.

már tönkretett azon a helyen, ahol a hitelesítő ásatások folytak. Ez egykorú lehetett a tordosi alsó réteggel.

*

A nándorvályai felső rétegtől egy lépés választja el a tordosi alsó réteg leleteivel képviselt fejlődési fázist. A durvábban iszapolt, felületesen símitott edénytöredékek itt is megvannak, mint ahogy ezek a közönségebb használatra szánt agyagipari termékek végigvonulnak az összes fejlődési fázisokon, de számuk alárendeltebb a középfinomán, vagy finoman iszapolt, bevont, símitott holmik mellett. Égetésük jó, néha foltos, máskor egyenletes. Tónusuk élénkebb, vagy sötétebb barna-vörös, palaszürke,

téglavörös és sok edény pereme feketére van füstölve. Tipológiaiag vezetnek az egyszerű és kettős csonkakúpos formák (8. kép 1—3.) és nem ritkák a hármás csonkakúpokból felépített edények sem (8. kép 5.), melyeknél a kúpok találkozási élét úgy elsímitották, hogy ívelt oldalú edény keletkezett belőlük. Ezt a réteget jellemzik a hengeres (8. kép 6.), valamint az olyan edények, melyeknek gombaformájú talpa van (8. kép 12.) s ezt egy tömör közbelső tag köti össze a felső résszel. Különösen jellemzi ezeket, hogy jórészüket húsvörös festék borítja, mely élénk színű s jól tapad az edény felületéhez. — A halban gazdag Maros partján vagyunk s így helyi körülményekből is magyarázhatjuk az ovális halsütő tálak felléptét (8. kép 8. sz.), melyek csöves, vagy csőrös kiöntővel vannak ellátva. — A fület néha bütyök pótolja, mely át is van lyukasztva. A fenék vagy kerek és lapos, vagy ritkábban kissé domború. Leitem egy pár edénylábát is annak igazolására, hogy a lábasok készítése ebben a rétegben dívott. — A díszítés határozottabb, változatosabb, mint volt a nándorvályai felső rétegben. Elemei: a benyomott köröm- és ujjbegy, pont, vessző és vonal. Kombinációik: csúcsaikkal lefelé álló háromszögek vesszőkkel kitöltve, verti-

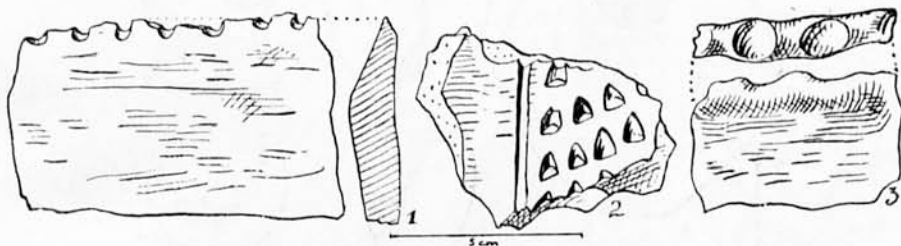

Abb. 5. kép.

kális, téglalapszerű szalagok ugyancsak vesszőkkel kitöltve, horizontális vesszősáv egyenesekkel határolva. Vannak töredékek, amelyeken a két párhuzamos közötti teret vesszők töltik ki, más töredékeken pedig párhuzamos egyenesekből álló díszítést látunk. Egy esetben csöves csont benyomkodásával eszközölték a körös díszítést. Szalagdísszel ékített az egyetlen idoltöredék is, amit az első ásatási hely alsó rétegében letem. (8. kép 7. sz.)

Igen fontos leletekkel egészül ki ez a kép a negyedik ásatási hely alsó rétegének leletei révén. Ezek egy részét a 9. képen csoportosítottam. Az edénytöredékek mind finoman iszapoltak, bevontak, símitottak. Az 1. palaszürke, rajta az egykori spirális dísz nyomai még kivehetők.³ U.-olyan színű a 2., 3. is, de rajtuk enyhén, szélesen, majdnem hornyolatszerűen húzott vonalak és sekélyen benyomott lencsedísz utalják őket a bükki kultúra körébe. — A 4. barnavörös, enyhén becsiszolt vonalak ékítik. — Az 5. barnavörös peremtöredék, melyet mélyen és határozottan húzott vonalak

³ A fényképen nem jött ki élesen, tussal utána rajzoltuk.

és benyomott háromszögek ékítenek. — A 6. bekötött vesszőkkel díszített női agyagidolum felső része. — A 7. csontidolumtöredék az egyetlen példány a maga nemében Tordosról, de így is sokat mond az agyagidolumok és a gombaszerű talppal bíró edények társaságában. — Ebben a rétegben 3 obszidiánszilánkot is leltem.

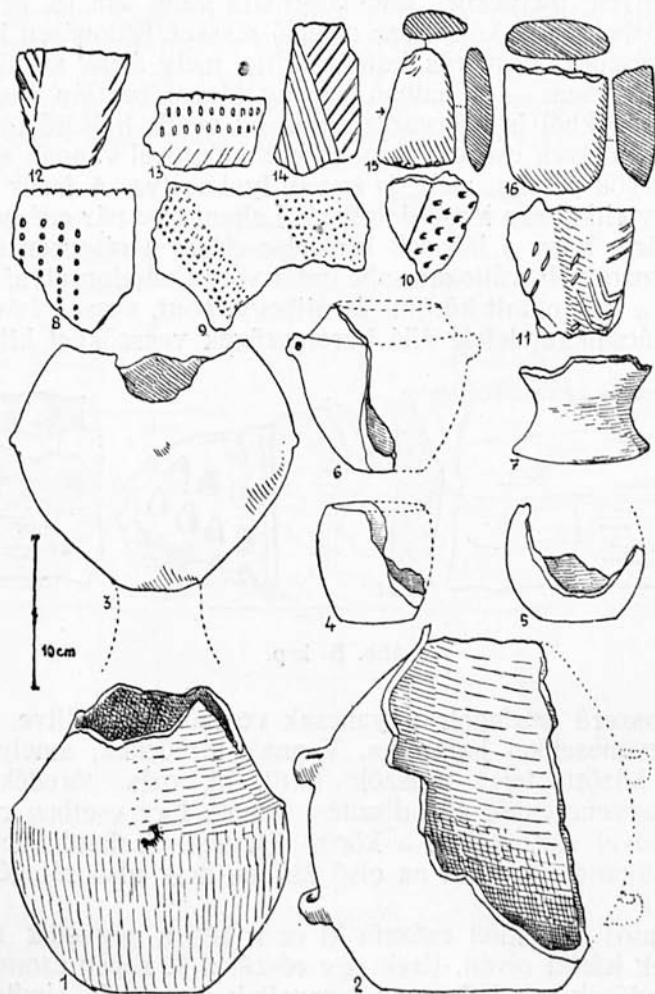

Abb. 6. kép.

8. képünk 14. és 15. ábrája két kaptafaalakú vésőt ad az I. ásatási hely első rétegéből.

A tordosi alsó réteg telepeseit elzavarta a megáradt Maros, majd, amikor a víz visszahúzódott s az iszap annyira megszikkadt, ismét elfoglalták régi helyüket. Megindul a középső réteggel képviselt élet. A két ré-

teg között nem szabad nagy időközöt felvenni. Magától értetődik tehát, hogy az alsó réteg leltárát itt is megtaláljuk, e mellett azonban megfigyelhetjük, hogy úgy technika, mint forma, valamint díszítés tekintetében történetek bizonyos lépések előre. Legyen elég a 10. kép 2. edényére, 4. kis talpas poharára, a 11. szalagfülre felhívnom a figyelmet, valamint a 14. sz. alatt adott húsvörös bevonású cserépre, melyet rovátkolt bordák díszítenek — a szalagdíszes 8. sz. peremtöredéken csöves csont benyomkodásával eszközölt körös díszítésére utalnom. E rétegből került elő olyan cseréptöredék is, melynek felületét halvány fehér festék borítja, a nélkül, hogy mintákat adna. Leltem egy másik töredéket is. (10. kép 10.), mely átfúrt bütyökfület képvisel, e körül mélyített szalagdísz van, ezt pedig fehér bevonás borítja. — A negyedik ásatási hely középső rétege adott egy mélyített szalagdíszes edénytöredéket, melynek egyik szabad mezője húsvörös bevonás nyomait mutatja. — Palaszürke és húsvörös bevonású edénytöredéken enyhén becsiszolt vonalak szerepelnek kifejezőbb dísz gyanánt.

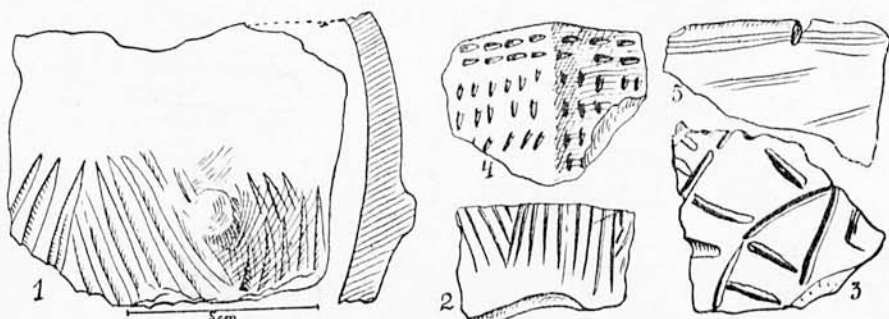

Abb. 7. kép.

— Akad fekete tónusú edényperem, melynek pereméjét ujjbegybenyomás díszíti. — Kovapalabalták, vésők (10. kép 12., 13.), viaszopálvakarók, szilánkok, a csontból faragott árak, lapiska, csontvéső stb. egészítik ki e réteg leltárát.

Alulról a harmadik (legfelső) réteg adja a hitelesítő ásatások szerint a tordosi legfiatalabb neolitikus nívót. A kerámika technikája u. a., mint volt az alsóbb rétegekben. Az eddig használatos típusok tovább élnek, de megszorodik a finomabb kivitelű holmik száma s új típusok is lépnek fel, melyek közül legfontosabbak azok az élesen tagolt tálak, melyeknek felső része hengerszelet, alsó fele pedig csonkakúp. Peremük profilált (11. kép 8., 9.). Némelyiken kívül-belül barna-vörös bevonás nyomai látszanak. Ez a barnavörös festék az egész edényt bevonhatta, minta nyomait nem lehet rajta megállapítani. Sok esetben olyan gyengén tapadt az edény falához, hogy idők jártával majdnem egészen lemosódott, a nedves földben levált róla. A Torma-féle gyűjteményben éppen a hasonló és azonos típusú, valamint az u. e. technikával készült agyagipari termékeken találjuk meg a mintás barnavörös festést, mely rá van festve az edényre, tehát a mintá-

kat nem spórolták ki az edény alapszínéből. Az e típusú tálak egy része festetlen, de peremüket feketére füstölték. Egy edénytöredéket belül fehér színű bevonás borít. Az olyan dúzzadt peremű töredékek, mint amilyenek metszetét képünk 7. sz. mutatja, bizonyosan edénytartóktól származnak. A

Abb. 8. kép.

Torma-gyűjteményben két ép példány is van belőlük. — A kőholmikat a viaszopálvakarókon, szilánkokon kívül egy kerek átfúrású fejszetöredék (11. kép 15.), egy pár kovapala- és amphibol-balta, véső (11. kép 14., 16.) képviseli.

A 12. képen egy hullámvonalas díszű durva tál töredékét mutatjuk be, amit a hitelesítő ásatások hoztak felszínre.

*

A kép teljessége érdekében foglalkoznunk kell röviden a nagyiklódi ásatások eredményeivel is. Ezek az ásatások Nagyiklód-tól északra a vasúti pálya és a Dengeleg-Szamosújvár felé vezető országút között folytak még 1903. márciusában egy ismételen eliszapolt telepen, mely két zsugorított fekvésű csontvázas sírt is adott. A kerámika részben roppant durva, részben középfinom s szép számmal van képviselve a finoman iszapolt,

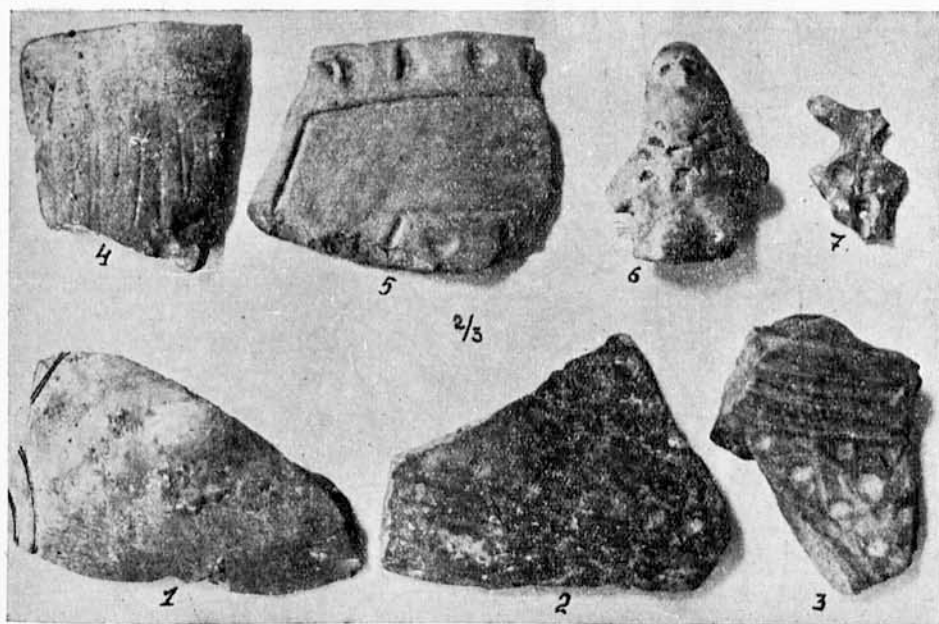

Abb. 9. kép.

bevont, simított agyagárú is. Égetése általában jó, néha foltos, a legtöbb esetben egyenletes. Tónusa jórészt piszkos, vagy élénk téglaveres, ritkábban kívül piszkos téglaveres, belül szürkés fekete, vagy palaszürke. — Tipológiai szempontból fontosak a csövestalpú tálak maradványai (13. kép 2.), a hengeres edények (13. kép 14., 17.), hasas csuprok. (13. kép 9.). — A büttyökök hol magánosan állanak s átfúratlanok, vagy átfúrtak (13. kép 4—7., 12.), hol párosával (13. kép 1.), hol ujjal ketté osztottak (13. kép 3.). Gyakori a csecsbimbószerű dudor, mely néha át is van fúrva. — A díszítés két esetben élesen húzott párhuzamos vonalából (13. kép 11., 13.), egy esetben az edény vállán alkalmazott ujjbegybenyomásokból áll. — Leltem egy hornyolt, fekete edénytöredéket is, mely, véleményem szerint, kiesik

a neolitikus környezetből (13. kép 18.).⁴ Egy kis edény csöves kiöntőjét (13. kép 16.) szemlélteti. — Egy állati idoltöredék fontos lelete ennek a telepnek (13. kép 15.) — Egy esetben az edény fenekén 3 vonalkából álló tulajdonjegyet látunk (13. kép 8.). — Igen jellemzők azok a töredékek, amelyek a simító eszköztől származó hullámvonalas nyomokat mutatnak. — A köholmik jellemző kaptafaalakú baltákkal, vésőkkel, trapezoid holmikkal vannak képviselve (14. kép). Fontos darabja ennek a sorozatnak az

Abb. 10. kép.

az átfúrt (de törött) példány, melyet képünk 4. sz. szemléltet s amely a völgyelő szerszámok módjára a szerszám hosszában (tehát nem a nyel-lük irányában, hanem arra merőlegesen!) bevölgyül. Az átfúrt kőszer-

⁴ Amennyiben a két határozottan húzott párhuzamosokkal díszített cserép az ú. n. Boian A-kultúrkörbe tartozik, ebben az ujjbegyekkel húzott hornyolatok is szerepet játszanak. Hangsúlyozom azonban, hogy a nagyikládi cserép belül barnavörös, kívül füstölt fekete színű, ez pedig a hornyolattal egyetemben az erdélyi Villanova-kerámika egy csoportját jellemzi.

számokkal tehát komolyan kell számolnunk Erdély rézmentes neolitikuma rendjén.

Ez a telep nem szolgáltatott sem gombaalakú edénytalpat, sem pedig húsvörös, vagy fehér bevonású kerámikát. Leltem azonban itt egy Tokaj vidékéről származó obszidiánmagkövet és három u. onnét való obszidiánmagkötőredéket.

*

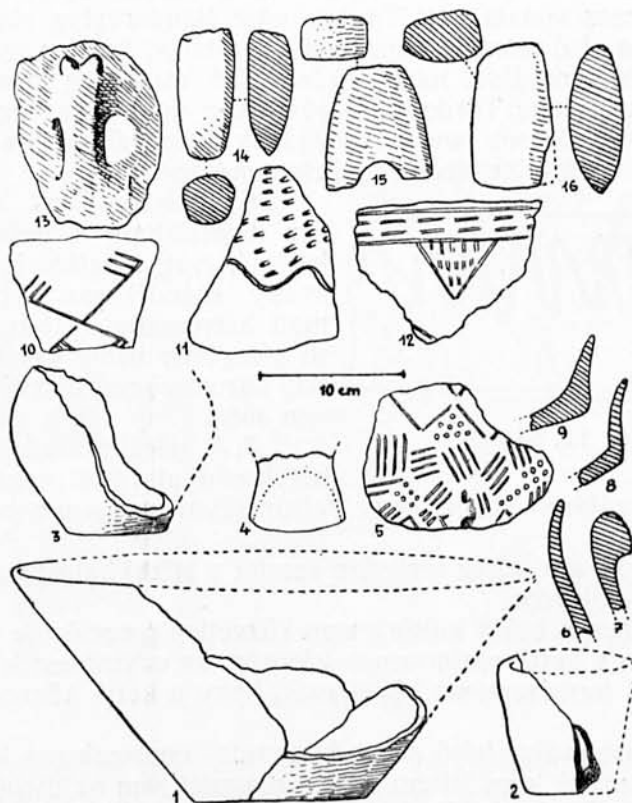

Abb. 11. kép.

Egy negyedik ásatást is végeztem a háború előtt, és pedig a borbereki (Alsófehér m.) *Merítő*-nél, a Maros jobb partján levő, teljesen tordosi jellegű, eliszapolt telepen. Az erre vonatkozó jegyzeteim a háború folyamán elvesztek s így e helyütt pusztán arra szorítkozom, hogy a 15. képen bemutassak egy pár kő- és agyagemléket.

E telepek faunája: szarvasmarha, disznó, vaddisznó, szarvas, őz. A ló teljesen hiányzik.

*

Az előadottakból a következő törvényeket szegezhetjük le:

1. Az erdélyi rézmentes neolitikum a középeurópai szalagdiszes kerámiával jellemzett kultúra egyik tagja.

2. Ez a neolitikum több forrásból táplálkozik. Ezek: *a)* a magyarországi közvetítéssel kapott lineáris és tűzdelt pontszalagos kerámika, *b)* a magyarországi eredetű bükki és tiszai kultúra és *c)* az északbalkáni, ott, ahol az érintkezés közvetlenebb (Tordos, Nándorválya, Borberek stb.).

3. A spirális díszű kerámika jelentkezik Tordos legalsó rétegében, a mélyített egyenes vonalú úgy Tordos, mint Nándorválya alsó rétegében.

4. Tordos alsó rétegében megtaláljuk a bükki kultúra nyomait is.

5. Úgy Nándorválya, mint Tordos alsó rétegében megvan már a gombaalakú edénytalp, Tordos alsó rétegében megvan az agyaglábas is, amit az irodalom tévesen nevez asztalkának. Elfogadhatóbb a *Csalagovits József* áldozati oltár-elnevezése.⁵ Lehetett *mécses* is.

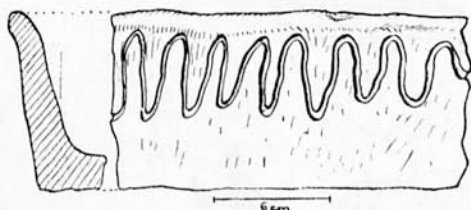

Abb. 12. kép.

6. Nándorválya, alsó rétegében megtaláltam a mélyen, de véletlenül, vagy talán hanyagságból, avagy szándékosan ferdén benyomott háromszöges dísz, Tordos alsó rétegében pedig gondosan bepréselt háromszöges díszítést figyelhettem meg.

7. A spirális díszű kerámika tehát korán utat talál magának Erdély-

be, miután hozzájárult ahhoz, hogy Felsőmagyarországon a bükki kultúra életre keljen.

8. A tordosi alsó réteg tanúsága szerint a bükki kultúrával egyidőben jutott a Maros völgyébe.

9. Erdélyben a bükki kultúra nem közvetlen megelőzője a tiszai kultúrának, hanem a kettő párhuzamos jelenség, az egymásmelletti viszonyban, amiből természetesen következik, hogy a kettő közvetlenül hatott egymásra.⁶

10. A nándorvályi felső réteg kifejezett pontszalagos kerámiát is szolgáltatott, aminek nem leltem meg a nyomait sem az itteni alsó rétegben, sem pedig Tordoson. Ez a körülmény kronológiai szempontból értékes.

11. A benyomott, illetőleg bepréselt háromszöges motívumokban olyan eljárást kell látnunk, mely a fa, valamint a fenyő és nyírfakéregből készült edények díszítéseiből fejlődött s valószínűleg a fában olyan gaz-

⁵ Archaeológiai Értesítő 1931. 47. l.

⁶ *Csalagovits József* 1931. december 30.-án és 1932. januárius 14.-én Berlinből hozzám intézett levelében már kifejezést ad az ottani Staatl. Mus. für Vor- u. Frühgesch.-ben Tordosról őrzött kerámiái anyag alapján annak, hogy a bükki és tiszai kultúra egymás mellett fejlődött és csak hatottak egymásra, továbbá, hogy a tiszai kultúrával egyidőben érvényesült a hatás is.

dag Erdély hívhatta életre, bár az sincs kizárva, hogy egymástól függetlenül, egyszerre több helyen is megszülethetett az. Nem tartjuk azonban kizártnak, hogy a nálánál későbbi s az irodalomba egyelőre Boian A-kultúra néven bevezetett kultúrális faciesnek itt Erdélyben kell keresnünk a gyökereit. Más alkalommal kívánom bebizonyítani, hogy a Boian A-kultúra sok tekintetben Tordosból táplálkozik. Egyelőre sem a nándorvályi felső, sem a tordosi közbelső és felső rétegben nem leltem meg a további nyomait. Az ezutáni kutatások pontosabban tájékoztató eredményekhez vezethetnek.

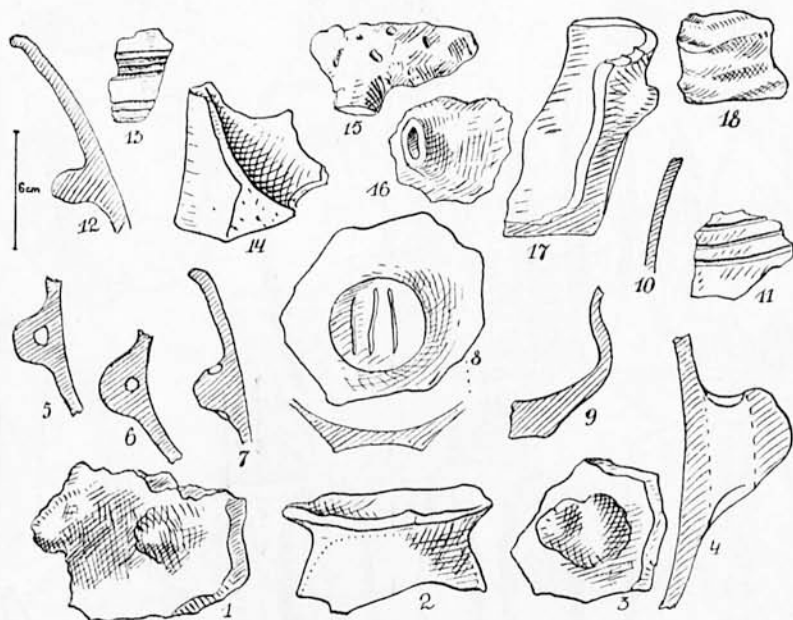

Abb. 13. kép.

12. A fehér és húsvörös bevonású kerámika külön elbírálás alá esik, miképpen a közép- és nyugaterdélyi festett kerámika is több szállal kapcsolódik a bükki kultúra, mint a Tripolje-kultúrkör felé. Ebben a tekintetben az Alföld közvetítésével hatott Erdélyre a bükki kultúra, aminek elvitathatatlan bizonyítékát a biharmegyei Köröslőrő *Peșterea boiului* nevű barlangjában leltem meg: egy ráfestett, fekete félovális motívumot mutató cserepet, de a Bánát közvetítésével erős hatást gyakorolt Erdély neolitikumára az északi Balkán is.

13. A bükki ízlésű festett kerámika ízlése behatolt Erdély nyugati felére. Emlékei megvannak a nagyváradi Guttmann-féle téglavetőnél és a Jégpincé-nél levő telepeken, — a Nádas mentén Nádasdarócon és Magyarvistan, — a Kisszamos mentén Kolozsvárott.

14. Mint fennebb említettük, Erdélyben komolyan kell számolnunk a rézmentes neolitikum rendjén a köeszközök hengeres átfúrásával. Más alkalommal erről is részletesebben.

15. Tordoson a mintásan festett kerámika egy negyedik réteg hagyatéka lehet, melynek a tölem feltárt harmadik (felső) rétegben csak az előfutárjait találtam meg azokban a húsvörös és barnavörös festékekkel bevont vállas táltörredékekben és csöves edénytartó maradványokban, melyekből egy párat 11. képünk 7—9. sz. szemléltet.

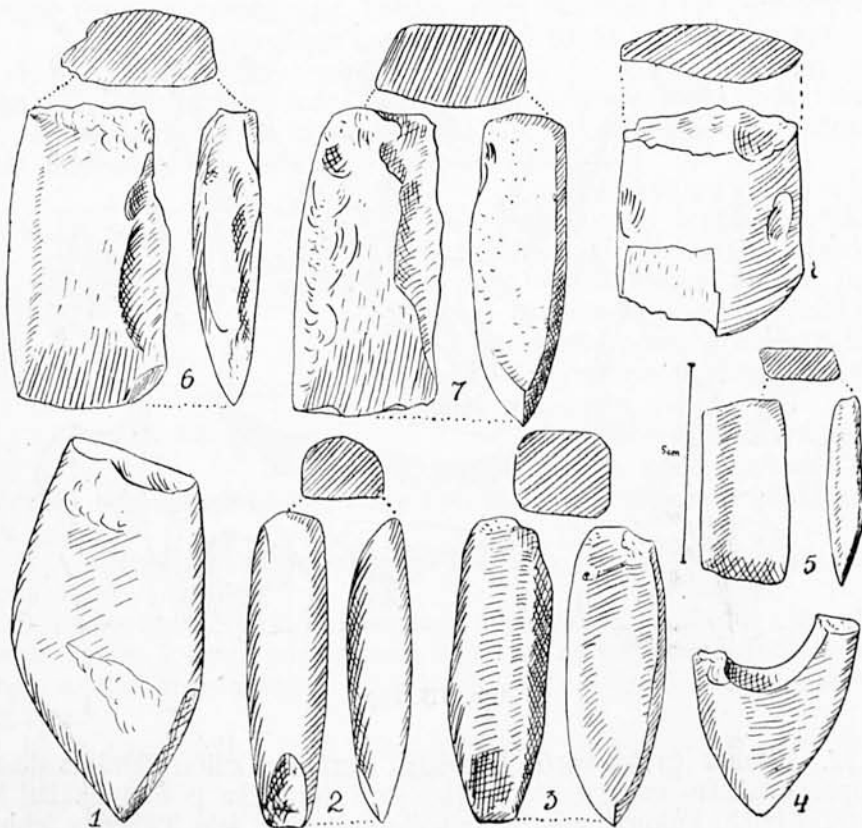

Abb. 14. kép.

16. Az Erdély középső részén felszínre kerülő festett kerámika részben áthidaló szerepet játszik a barcasági és háromszéki festett kerámiához (pl. Tordai hasadék, Fugad, Oláhbogát, Pókafalva, Marosvásárhely.)

17. A Tripolje-kultúrkörrel édes testvér művelődési jelenségek Erdélyben kiesnek a neolitikum köréből. Ez a kultúra már olyan mértékben dolgozza fel a vörös rézet, hogy Erdélyben ezt az aeneolitikum első fejlődési fázisának kell tekintenem. — *László Ferenc* az erődsdi alsó rétegben

aranyhuzalból hajlított karikát is lelt. Ennek anyaga nem erdélyi arany!
— Erről is részletesebben más alkalommal.⁷

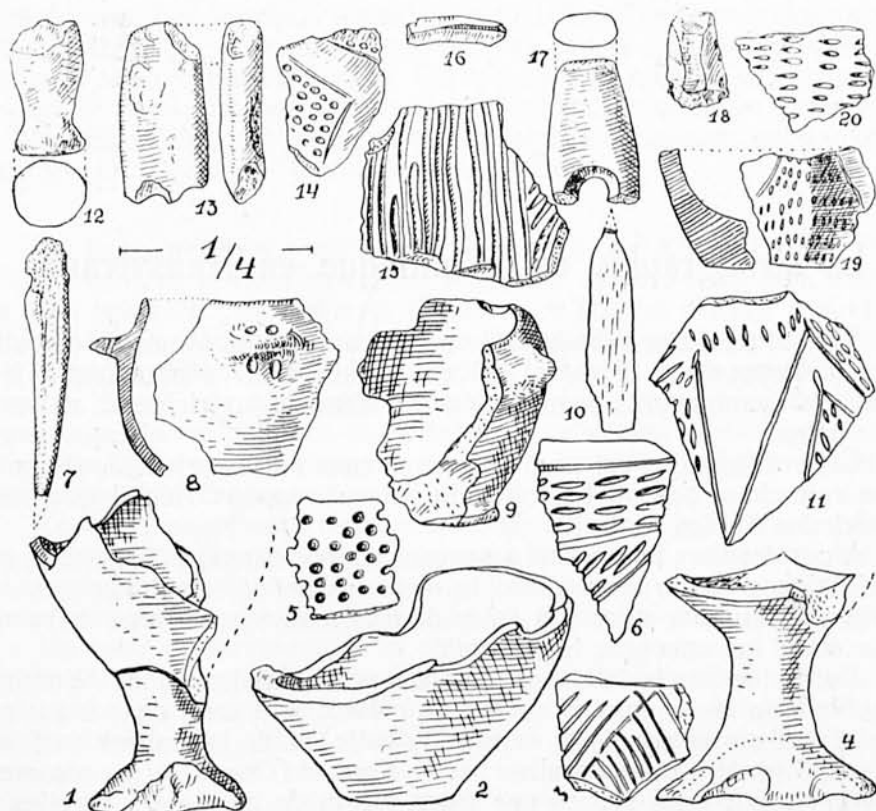

Abb. 15. kép.

Ugyancsak más alkalommal kívánok szólni a tiszai kultúrának erdélyi kiterjedéséről is.*

Dr. Roska Márton.

⁷ Az egyes kultúrfacieseket jellemző kerámikai anyagnak közettani vizsgálata sok és értékes felvilágosítással fog szolgálni a gyártási központok megállapíthatása tekintetében. V. ö. *Lengyel E.* Égetett cserépedények közettani vizsgálata. — Petrographische Untersuchung gebrannter Tongefässe. Dolgozatok — Arbeiten, Szeged, 1934. 306—311. l.

* NB. Szerző a helységneveket mai alakjukban írta. Mi azonban helyesebbnek találtuk, hogy azok történeti alakjukban szerepeljenek. (Szerkesztő.)

La stratigraphie du Néolithique en Transylvanie.

En tout temps la Transylvanie prend part aux mouvements de culture et au développement humain, grâce à sa situation géographique, à ses possibilités avantageuses quant à s'établir, ainsi qu'aux richesses naturelles qu'elle offre.

Cette affirmation est prouvée par un nombre important de découvertes se rattachant soit au Paléolithique, Mésolithique et Néolithique, soit à des périodes de plus tard.

À ces derniers temps l'on a souvent abordé dans la littérature¹ le sujet du Néolithique transylvain. Aussi je me crois obligé scientifiquement, sur la base des résultats obtenus à l'aide de mes modestes moyens de prendre parole en ce qui concerne la question.

J'accentue sur le fait, que je m'occuperai simplement du Néolithique transylvain qui ne comprend encore du cuivre; je n'aurai donc à parler ni de la céramique peinte de la culture Tripolje, ni de la culture y faisant suite et qui pénètre cette dernière par le Nord et l'Ouest. Je me réserve de me prononcer à leurs propos une autre fois et de dire alors qu'elles appartiennent aux deux phases énéolithiques proprement dites.

Le Néolithique transylvain sans trace de cuivre nous est connu en majeure partie sous forme de trouvailles sporadiques dont les plus riches séries sont représentées par la collection de Sophie de Torma provenant de Tordos (dép. Hunyad).

Quant aux recherches systématiques, elles n'ont été exécutées que dans quatre stations: 1. Nagyiklód (dép. Szolnokdoboka), 2. Tordos (dép. Hunyad), 3. Nándorválya (dép. Hunyad), 4. Borberek (dép. Alsófehér).

¹ *Tompa F.* A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. — Die Bandkeramik in Ungarn. Archaeologia Hungarica, V—VI. Budapest, 1929. — *Csalogovits József:* Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolitikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére. — Der Einfluss geographischer Faktoren auf die Entstehung und Verbreitung der neolithischen Kulturen in Ungarn. Archaeológiai Értesítő 1930. 28—52. és 278—280. l. — *Schroll Hermann:* Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens, Zeitschr. f. Ethn. LXII. 248—258. l. U. a. Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, Vorgesch. Forschungen, Heft 8. Berlin, 1933.

Les recherches de Tordos et de Nándorválya eurent comme but de vérifier la matière si riche de la collection de S. de Torma, mais ne comprenant pas une grande extension, de la sorte, bien des questions restèrent sans réponse. Les résultats obtenus ont tout de même une importance par le fait qu'ils nous ont montré quels sont les cadres dans lesquels il faudra continuer les recherches futures. D'autre part la matière exhumée est en mesure de nous indiquer la direction de colonisation de la Transylvanie au Néolithique ainsi que les rapports culturels et ethniques qui avaient lieu entre les territoires de l'Ouest et ceux du Sud.

*

La fig. 1. représente quelques tessons de la collection de S. de Torma. Ils appartiennent à des vases d'une technique affinée, étant faits d'une argile bien préparée puis couverts d'une mince couche d'argile fine et enfin polis. Le No. 1. est brun-rougeâtre, les Nos. 2. et 4. sont gris-noir, les Nos. 3. et 5. sont rouge (couleur de brique) et le No. 6. est de couleur grise.

Les Nos. 2. et 4. appartiennent sans conteste à la céramique dont l'ornementation se compose de spirales. A ce groupe appartiennent aussi les autres tessons, pour mieux préciser il faut dire qu'ils sont nés sous l'influence de la céramique citée ci-dessus.

La fig. 2. représente deux vases toujours de la collection S. de Torma. Ils sont de même technique, que ceux de la fig. 1, sauf qu'ils sont lustrés. Le No. 1. est brun-rouge, le No. 2. jaunebrun et en ce qui concerne leur ornementation, il s'agit d'influence de la céramique à décors spirales.

Un tesson intéressant de la collection S. de Torma et provenant de Tordos est celui qui appartient à la partie supérieure d'une coupe à pied. D'une technique fine et de couleur grise, il est orné de bandes composées de lignes minces.² — Il est certain, que ce vase représente l'influence de la culture de Bükk en Transylvanie. — Ce fait n'est pas la preuve unique: certains tessons de la collection S. de Torma, provenant de Tordos, qui sont gris comme le précédent (Fig. 3. N° 2., 3., 4.) ou brun-rougeâtre (Fig. 3. No. 1.) sont de même ornés de bandes composées de lignes finement tracées. Ils proviennent de vases à minces parois. — Sur un autre tesson nous trouvons en dehors de ces bandes un grillage de lignes finement tracées (Fig. 3. No. 4.) — Le fond des Nos. 1. et 3. est aussi orné.

Aujourd'hui nous ne pouvons pas encore décider si cette céramique est importée ou si elle est un produit transylvain.

*

Maintenant la question suivante nous incite: à la suite des fouilles de Tordos et de Nándorválya quels sont les résultats obtenus pouvant nous éclairer à fixer la situation stratigraphique de ces tessons?

Il est aussi connu par la littérature, qu'à Nándorválya nous avons pu fixer deux couches.

² Publiée dans mon: Az ősrégészet kézikönyve. II. Az újabb kőkor. Manuel d'arch. préhist. vol. II. L'époque néol. fig. 76. No. 6.

La céramique de la couche inférieure est en partie grossière, polie à peine, sans grand soin et en partie de technique fort fine, rappelant celle de la céramique peinte. — Cette céramique est de couleur brune-rougeâtre et rouge (couleur de brique). Les types et les tessons les plus représentatifs sont donnés à la fig. 4. — Seulement quelques produits ornés furent trouvés dans cette couche ainsi: le No. 3. qui est un flacon, le No. 5. un vaisseau à pied ou plus vraisemblablement une mèche, — la moitié d'un poids de filet ayant la forme d'une perle et ornée par des lignes incisées, — puis un bord de poterie orné de crénelures (Fig. 5. No. 1.), un autre bord orné de pressions de doigt (Fig. 5. No. 3.) et enfin le fragment de paroi d'un vase présentant en fait de décor une ligne fortement et profondément tracée accompagnée de triangles pressée à l'aide d'un certain outil en os ou en bois et disposés en lignes.

En ce qui concerne les produits en pierre et opale à cire, j'ai trouvé des racloirs, grattoirs, couteaux, nucléis, esquilles de fabrication, des percutateurs et enclumes, puis un seul ciseau en schiste siliceux.

C'est toujours de la couche inférieure que provient un tesson rude, fumé en dehors et couvert en dedans d'une couleur blanche pâteuse.

La couche supérieure de Nándorválya est la continuation directe de la couche inférieure, par conséquent la vie ne s'interrompt pas pour ainsi dire et entre les deux couches l'on n'a pas à considérer un intervalle appréciable.

Tout de même nous remarquons un développement autant au point de vue technique que typologique.

Dans la couche supérieure nous avons de la poterie d'emploi quotidien, qui est rude, puis une majorité de poterie fine. Cette couche est apparentée jusqu'à un certain point à la couche inférieure de Tordos, mais n'en atteint pas le degré de développement.

La fig. 6. continent les types et tessons trouvés dans la couche supérieure et nous constatons, que la forme autant que l'ornementation font preuve d'un progrès visible. — C'est dans cette couche qu'apparaît le vase en forme de tonneau (No. 1.) À côté de l'ornementation en bandes de lignes tout simplement telle que nous l'avons rencontrée dans la couche inférieure, nous voyons apparaître ici des bandes composées uniquement de points puis dans quelques cas celles-ci sont délimitées par deux lignes parallèles incisées (No. 10.), ce qui est comparable aux trouvailles de la couche inférieure de Tordos.

Je tiens à faire observer que les tessons No. 13. et 14. fig. 6. trouvés à la surface de la couche supérieure, sortent des cadres du Néolithique transylvain, car ils appartiennent à la deuxième phase de l'Énéolithique d'ici.

À la fig. 7. les Nos 1. et 2. sont des tessons d'une technique à peu près fine, à l'intérieur gris, à l'extérieur gris-bruns dont l'ornementation consiste en lignes larges, presque des cannelures à peine incisées. — Le No. 3. représente un tesson rude de couleur rouge-brique, orné de dignes

nettement tracées. — Le No. 4. est le bord de l'embouchure d'un vase carré, fin fumé et de ton rouge-brique. — Le tesson No. 5. orné de lignes fortement tracées provient d'un vase fin rouge-brun.

En fait de trouvailles en pierre nous avons provenant de cette couche: des racloirs, grattoirs, esquilles en opale à cire, puis 2 ciseaux en forme de coin en schiste silicieux.

Il est intéressant de rappeler que dans cette couche j'ai trouvé un morceau d'ocre, puis que parmi les tessons ramassés dans les champs labourés il y a un morceau, qui est recouvert seulement à l'intérieur de couleur blanche.

Il est vraisemblable qu'à Nándorválya nous devrions compter une 3-ème couche, qui serait contemporaine avec la couche inférieure de Tordos. Probablement qu'à la suite des pluies et du labourage elle a été détruite avec le temps là, où j'ai exécuté les fouilles d'autant plus que le terrain est un peu en pente.

*

Entre la couche supérieure de Nándorválya et la phase de développement représentée par les trouvailles de la couche inférieure de Tordos il n'y a qu'un pas. Dans cette dernière la céramique grossière s'emploie encore mais elle y est toutefois moins fréquente que la céramique fine couverte d'argile et polie. — La poterie grossière est assez bien cuite. Elle est de couleur brune-rouge plus claire ou plus foncée, grise ou bien rouge-brique. Souvent les rebords des pots sont fumés extérieurement. — Les types caractéristiques sont donnés à la fig. 8. Très importants sont les vases à pied en forme de champignon. La plupart de ces vases-là est recouverte d'une couleur rouge-chair et est aussi souvent lustrée jusqu'à être brillante. — Puisque Tordos se trouve au bord du Maros, rivière riche en poisson, nous expliquons l'existence des vaisseaux ovales ayant naturellement servi à frire du poisson. — Un mamelon quelques fois percé remplace l'anse, quant au fond, il est rond et plat parfois un peu courbé. — Ayant trouvé plusieurs pieds de vaisseaux ou de mèches d'argile nous avons la preuve qu'ils sont caractéristiques pour cette couche.

Au point de vue de l'ornementation nous pouvons dire qu'ici elle se présente comme plus riche et plus variée que celle rencontrée dans la couche supérieure de Nándorválya. Ses éléments se composent de traces faites à l'ongle ou au doigt en pesant dans l'argile encore molle, sous forme de points, virgules et lignes. Les combinaisons sont: lignes formant triangles dont l'espace est rempli des virgules, deux lignes parallèles contenant entre elles une zone parsemée de virgules ou de points formant de la sorte des bandes. — Nous n'avons qu'un seul cas où le vase est orné par pression avec un os cylindrique. — Le fragment d'idole trouvé dans cette couche est de même orné de bandes.

A la fig. 9. sont représentés quelques tessons importants trouvés dans la couche inférieure au point 4, de mes fouilles. Ils sont tous d'une technique fine. Le No. 1. est gris et porte les traces d'une spirale incisée. Les

Nos. 2. et 3. de même de couleur grise sont ornés de lignes larges à points incisés, presque des cannelures, puis de lentilles aussi fort peu profondes. Par ces motifs ces tessons appartiennent à la culture de Bükk. Le tesson No. 4. est brun-rougeâtre orné de lignes lustrées dans l'argile sans être incisées. — Le No. 5. est de même brun-rougeâtre, son ornementation consiste par contre de lignes tracées fortement et profondément puis de triangles obtenus par pression. — Le No. 6. est la partie supérieure d'un idole en argile orné. — Le No. 7. est la partie supérieure d'un idole en os. unique exemplaire à Tordos, mais dont la signification importante ne nous échappe pas y associant en plus les idoles en argile et les vases à pied en forme de champignon.

Toujours dans la couche inférieure, j'ai trouvé aussi trois esquilles d'obsidienne, deux ciseaux en pierre ayant la forme de coin, un racloir en silex (Fig. 8. No. 13.), quelques esquilles en opale à cire, percoeurs, nucléis.

*

Les représentants de la culture de la couche inférieure furent chassés par l'inondation du Maros, mais une fois les eaux retirées et la terre de nouveau sèche, ils s'en revinrent sur les lieux augmentés d'un niveau et ils y continuèrent leur vie et leur activité. A partir de ce moment commence l'histoire de la couche II.

Entre celle-ci et la couche inférieure il n'existe pas d'intervalle important. L'inventaire de culture de la couche inférieure se retrouve dans la couche II., cependant nous avons à noter quelques nouveaux pas au point de vue technique, typologique ainsi qu'ornementation. C'est ce que chacun peut voir à la fig. 10. Le tesson No. 14. de cette figure est, comme je l'ai observé, recouvert de couleur rouge-clair, son ornementation consiste de courtes bandes en relief portant des incisions transversales. — Le tesson No. 10. en plus du décor incisé habituel présente une couleur blanche recouvrant la portion ornée. — J'ajoute d'avoir trouvé aussi un fragment de vase complètement enduit de couleur blanche à l'extérieur, puis un autre tesson, qui sur la portion lisse intermédiaire entre deux bandes de virgules délimitées par des parallèles, portait les traces d'une couche de couleur rouge-claire. — Sur certains tessons gris ainsi que rouge-clair apparaissent des lignes lustrées dans l'argile mais de façon peu accentuée. — Il faut encore citer le fragment fumé d'une embouchure de pot qui a le rebord orné de pression digitale. — Le tesson No. 8. montre par son ornementation des cercles une liaison avec la culture de Bükk.

Des ciseaux en forme de coin (Fig. 10. Nos. 12., 13.), des esquilles, des racloirs, grattoirs en opale à cire, des percoirs, ciseaux, et palette en os complètent l'inventaire de cette couche.

*

La couche IIIe. ou supérieure de Tordos nous fournit de la céramique comme celle des couches précédentes, donc les anciens types continuent à subsister, mais nous observons que la céramique fine constitue la majorité

puis que des nouveaux types prennent naissance parmi lesquels les plus importants sont les assiettes profilées (Fig. 11. Nos. 8 et 9.). — Les unes furent jadis recouvertes à l'extérieur comme à l'intérieur de couleur rouge-brune sans motifs décoratifs, mais ayant reposé dans la terre humide la couleur est lavée passablement. C'est sur de pareils tessons dans la collection S. de Torma que l'on trouve des motifs peints en brun-rougeâtre. — J'insiste, que ce sont les motifs eux-mêmes, qui sont peints ne se détachant pas en négatif suivant la technique, qui consiste à laisser non enduits de couleur justement les zones, qui constituent le motif.³

J'ai trouvé aussi des tessons d'assiette, qui n'étaient pas recouverts de couleur, mais en échange avaient le rebord fumé. — Un autre tesson était enduit à l'intérieur de couleur blanche. — Le No. 7. fig. 11. provient d'un support de vase. — Dans la collection S. de Torma nous avons deux exemplaires, mais non percés.

Le tesson No. 11. de la fig. 11. montre par son ornementation ondulée de même une liaison avec la culture de Bükk. — Je présente ici encore de cette couche un tesson d'une assiette de technique dure, décoré avec une ligne ondulée (Fig. 12.).

Quant aux produits en pierre à part ceux en opale à cire ils sont représentés encore par quelques ciseaux en schiste silicieux, et amphibol (Fig. 11. Nos. 14., 16.), puis par la partie supérieure d'une hache à perforation cylindrique (No. 15.), qui a été trouvée dans la partie supérieure de la couche.

*

Afin de présenter un tableau plus complet du Néolithique transylvain, nous parlerons aussi des fouilles faites à Nagyiklód, sur un emplacement situé entre les rails de chemin de fer et la chaussée au nord de cette commune.

Dans cette station qui à la suite d'inondations fut plusieurs fois envahie de boues j'ai trouvé déjà en mars 1903 deux tombes à squelette accroupi.

La céramique exhumée en partie rude est aussi accompagnée de tessons d'une technique absolument fine, bien brûlés, mais parfois l'homogénéité de la cuisson faisant défaut il s'est produit des taches.

Les tessons sont généralement rouge-brique, une autres fois ils sont rouge-brique à l'extérieur et gris, ou gris-noir à l'intérieur, mais cela est plus rare.

Au point de vue typologique sont importants: les assiettes à support (Fig. 13. No. 2.), les vases cylindriques (Nos. 14., 17.), les vases ventrus (No. 9.).

Quant aux mamelons ils peuvent être isolés, percés ou non (Fig. 13. Nos. 4—7., 12.), ou disposés par paire, enfin le mamelon se trouve quelques

³ Voir mon: Az ősrégészet kézikönyve, II. Az újabb kőkor, Manuel d'arch. préhist, II. L'époque néol. fig. 90.

fois divisé en deux par pression digitale. — Souvent l'on a appliqué des mamelons petits.

La pauvreté des tessons ornés est frappante. En total nous n'en avons trouvé que trois, dont deux présentent comme décor des lignes parallèles fortement tracées (Fig. 13. Nos. 11. et 13.), puis le troisième des pressions digitales sur l'épaule du vase.

J'ai trouvé aussi un tesson noir orné de cannelures (Fig. 13. No. 18.), je crois, que celui-ci sort des cadres du Néolithique transylvain.

Puisque les deux tessons ornés de lignes fortement tracées appartiendraient à la culture nommée Boian A, ce tesson, lui aussi, doit se joindre à cette culture, ayant des cannelures exécutées par les doigts à la surface du tesson. Ce motif est employé dans l'ornementation de la culture Boian A.

J'accentue que mon tesson est cependant d'une couleur brune-rougeâtre à l'intérieur et noire à l'extérieur, caractéristique qui s'observe à l'un des groupes de la céramique Villanova en Transylvanie.

Il a été encore trouvé un fragment d'idole représentant un animal quadrupède (Fig. 13. No. 15.). — Cet objet-là est important pour cette station.

Je signale aussi, que dans un seul cas j'ai trouvé sur le fond un peu concave d'un vase des marques de propriété consistant de trois lignes incisées (Fig. 13. No. 8.).

Le No. 16. de la fig. 13. représente un tesson portant un goulot, ayant appartenu à un vase.

Les outils en pierre sont représentés à la fig. 14., par des ciseaux en forme de coin. Une pièce fort importante qui mérite toute notre attention, c'est un fragment de hache en forme de coin, la partie du tranchant, qui est à perforation cylindrique (No. 4. de la fig. 14.). Sur son plan ventral il y a une sorte de cannelure. Nous avons par conséquent à compter sérieusement avec les produits de pierre à perforation cylindrique lorsqu'il s'agit du Néolithique transylvain sans cuivre.

La station de Nagyiklód ne nous a donné ni pieds de vases en forme de champignon, ni tessons recouverts de couleur rouge-chair, ou blanche.

J'ai trouvé toutefois un nucleus et trois esquilles d'obsidienne.

L'obsidienne trouvée ici de même que celle de Tordos et de Nándorválya provient de Tokaj (Hongrie).

*

J'ai exécuté la 4-ème fouille à Borberek, sur le bord droit du Maros, au point Meritő. C'est une station ayant le caractère de Tordos. Mes notices concernant ces fouilles se sont égarées pendant la guerre, par conséquent je ne peux, que la mentionner ici. Les plus importantes trouvailles sont représentées à la fig. 15.

*

En ce qui concerne la faune des stations décrites, j'ai trouvé: le boeuf,

le porc, le sanglier, le cerf et le chevreuil. — Le cheval manque complètement.

*

Les conclusions scientifiques, qui s'imposent à la suite de cet exposé, sont les suivantes:

1. Le Néolithique sans cuivre de Transylvanie doit être considéré comme une partie importante de la culture de l'Europe Centrale caractérisée par la céramique à bandes.

2. Les sources de ce Néolithique sont multiples, ainsi:

a) La céramique linéaire et la céramique pointillée qui pénétrèrent en Transylvanie par l'intermédiaire de la Hongrie,

b) la culture de Bükk et celle de Tisza, originaires de Hongrie,

c) le Nord des Balkans dont les influences parvinrent grâce à l'existence des relations plus directes.

3. La céramique à spirales apparaît déjà dans la couche inférieure de Tordos. Celle-ci ornée seulement de lignes incisées provient autant de la couche inférieure de Nándorválya, que de celle de Tordos.

4. C'est dans la couche inférieure de Tordos, que nous trouvons les traces de la culture de Bükk.

5. Les vases à pieds en forme de champignon se rencontrent à Nándorválya, ainsi qu'à Tordos. C'est de la couche inférieure de ces deux stations mêmes que proviennent les vases à pieds qui figurent dans la littérature sous le nom de petites tables. La détermination de J. Csalogovics, qui les désigne comme s'ils étaient des autels, est plus acceptable.⁴ — On pourrait aussi les prendre pour des lampes.

6. Dans la couche inférieure de Nándorválya j'ai trouvé le motif consistant de triangles pressés dans l'argile molle. C'est le même motif que j'ai retrouvé mais exécuté d'une façon plus soignée dans la couche inférieure de Tordos.

7. La céramique à spirales incisées apparaît de bonne heure en Transylvanie, après avoir pris une part importante à la naissance de la culture de Bükk au Nord de la Hongrie.

8. Conformément aux trouvailles de la couche inférieure de Tordos nous soutenons, que la spirale est arrivée dans la vallée du Maros en même temps que la culture de Bükk.

9. La culture de Bükk en Transylvanie n'est pas antérieure à la culture de Tisza, elles sont parallèles et s'influencèrent réciproquement.⁵

10. La couche supérieure de Nándorválya nous a donné de la céra-

⁴ Archaeologiai Értesítő 1931. p. 47.

⁵ Ceci concorde avec le fait suivant: le 30. décembre 1931 et le 14. janvier 1932 Mr. J. Csalogovics me communiquait de Berlin que sur la base de l'examen de la céramique de Tordos conservée au Staatl. Mus. für Vor- u. Frühgeschichte il était d'avis que les cultures de Bükk et de Tisza se sont développées l'une après de l'autre et que durant la culture de Tisza les effets de celle de Bükk se sont fait sentir.

mique pointillée. Nous ne retrouvons les traces de cette céramique ni dans la couche inférieure de Nándorválya, ni dans celle de Tordos. Cette circonstance est importante au point de vue chronologique.

11. Les triangles pressés dans l'argile molle font figure de motifs empruntés à l'ornementation sur bois et de l'ornementation qu'on trouve faite sur les objets en écorce de bouleau et de sapin. C'est une grande question de savoir, si nous sommes autorisés de chercher ici la source de la culture Boian A., car ni dans la couche supérieure de Nándorválya, ni dans la couche moyenne et supérieure de Tordos nous n'avons pas trouvé la continuation de ce motif.⁶ — Faudrait-il penser alors à une influence nordique finno-ougrienne, ou bien puis qu'il s'agit d'un motif emprunté à l'ornementation sur bois, incliner vers l'idée, que ce motif a pu prendre naissance indépendamment en plusieurs endroits?

12. La céramique recouverte dans une couche de couleur blanche ou rouge-chair doit être considérée séparément, de même la céramique peinte du centre et de l'Ouest de la Transylvanie, qui a plus de relations avec la culture de Bükk, qu'avec celle de Tripolje, — grâce à la grande plaine hongroise (Alföld), qui servit d'intermédiaire important dans la direction de la Transylvanie. Preuve indiscutable à l'appui de cette opinion: j'ai trouvé dans la grotte Peșterea boiului de Köröslőrő, dép. Bihar, un tesson orné d'un demi-ovale peint en noir. — Il ne faut pas oublier aussi que le Nord des Balkans a influencé la Transylvanie par l'intermédiaire du Banat.

13. La céramique peinte de Bükk a pénétré aussi la partie de l'Ouest de la Transylvanie. Nous la connaissons par les trouvailles de la vallée du Sebeskörös de près de Nagyvárad, puis de la vallée Nádas de Nádasdaróc, de Magyarvita, et de Kolozsvár près de Kisszamos.

14. Comme j'ai mentionné ci-dessus, nous avons à compter très sérieusement avec les produits de pierre à perforation cylindrique dans le Néolithique transylvain sans cuivre. J'aurai l'occasion d'énumérer une série importante de haches en forme de coin perforées cylindriquement, trouvées en Transylvanie.

15. Je pense qu'à Tordos c'est à une IV.-e couche qu'appartiendrait la céramique peinte proprement dite, c'est à dire avec des motifs. Les traces de cette IV.-e couche ne furent pas trouvées sur le territoire fouillé par moi. J'en ai trouvé cependant les prémices, ce sont les tessons d'assiettes profilées recouverts de couleur rouge-chair, et brune-rouge, et aussi les tessons provenant de supports représentés à la fig. 11, Nos. 7—9.

16. La céramique peinte que l'on trouve dans la Transylvanie Centrale (Marosvásárhely,⁷ Tordai hasadék, Fugad, Oláhbagát, Pókafalva etc.)

⁶ Je montrerai à une autre occasion, que la culture Boian A. est née en partie de la culture de Tordos.

⁷ *Kovács István*: A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető. — Station préhist. de Marosvásárhely, cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples. Dolgozatok — Travaux, vol. VI. Kolozsvár 1915 pp. 226—325.

nous prouve des relations avec la culture Tripolje en passant par le département Brassó et Háromszék.⁸

17. Les phénomènes culturels apparentés à la culture Tripolje doivent être sortis des cadres du Néolithique chez nous. Je les place dans la *I-ère* phase de l'Énéolithique transylvain et avec raison puisque à ce moment l'on travaille le cuivre avec intensité. Dans la couche inférieure *László F.* a trouvé aussi un anneau en or. *Cet or n'est pas d'origine transylvaine.* — Je me réserve d'en parler à une autre occasion de même pour ce qui concerne l'extension de la culture de Tisza en Transylvanie.*

Martin de Roska.

⁸ *László Ferenc*: Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. — Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék, Dolgozatok — Travaux, vol. II. Kolozsvár, 1911. pp. 175—259.

Teutsch Julius: Praehist. Funde aus dem Burzenlande. Mitteilungen d. Anthr. Ges. in Wien, Bd. XXX. (1900.) pp. 189—202.; Die spätneol. Ansiedlungen mit bemalter Keramik am oberen Laufe des Altflusses. Mitt. d. praehist. Com. Bd. I., Wien 1903. pp. 365—399.; Festett kerámika az oltmelléki őstelepekről, Archaeológiai Értesítő 1908. pp. 86—90.; A barcasági őskori telepekről. Erdélyi Múzeumegyesület IV. vándorgyűlésének Emlékkönyve, Kolozsvár 1908. pp. 86—90.; Néhány érdekes őskori agyagmű Erősdről. Archaeológiai Értesítő 1906. p. 375.

Schroller Hermann: Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, Zeitschr. f. Ethn. Bd. LXII. pp. 248—258.; Die Stein- u. Kupferzeit Siebenbürgens, Vorgesch. Forschungen, Heft 8. Berlin 1933.; Die bemalte Keramik im Kom. Háromszék. — A háromszéki festett kerámika. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy 1929. pp. 327—337.

Childe, V. Gordon: Erősd and Dimini. — Erősd és Dimini. Ibidem pp. 338—350.

* L'auteur a écrit les noms de lieu dans leur forme d'aujourd'hui. Nous trouvons qu'il est plus juste de conserver leur forme historique. *Rédacteur.*

Rómaikori leletek Csongrádon.

(Idetarozik a XL. és XLI. tábla.)

Csongrád város nyugati részén, a Félegyházára vezető országúttól északra fekvő u. n. Piroskavárosban útrendező munkálatok folytak. Az itt haladó Werbőczy-utca magas dombvonulaton fekszik; ennek a kocsíúti részét lehoradták, hogy a kitermelt földdel az alacsonyabban fekvő részeket feltöltsék. E munkálat közben a munkások sírokra akadtak, amelyeknek egyrészét fel is dúlták s mellékleteiket javarészt szétszórták. A két feldúlt sír (a következő leírásban a 9. és a 10.) kivételével a többi dr. Tary László csongrádi orvos, minden szakszerű kíváncsiságot kielégítően, bontotta fel, megfigyelte és lefényképezte. Az alábbi adatokat teljesen az ő jegyzetei alapján közöljük.

1. *sír.* Hossznégyszög-alakú sír; hossza 190, szélessége 50 cm, mely a déli végén szabálytalanul kiszélesedik. A sírgödör és a csontváz irányítása pontosan É-D. A hanyattfekvő kinyújtóztatott csontváz feje északi irányba fekszik. Részlegesen fel volt dülva, koponyája nem került elő; jobb alkarja a medence fölött keresztbe volt fektetve. Az előkerült két tejfog kb. 12 éves gyermekre mutat. Mellékletei: 1. A medence jobb oldalánál kettős csonkakúpalakú, kissé lapos, vörösesbarna agyagból készült orsókarika. 2. A keresztcsont felett, a testtel párhuzamosan elhelyezett, vaskés. Teljes hossza 13 cm, ebből a nyélre 3·5 cm esik. Legnagyobb szélessége 22 mm. Kivételül öt darabra törött.

2. *sír.* Hossznégyszög-alakú sírban feldúlt gyermekcsontváz. Irányítása D-É; csontjai mállottak. Az előzetes bolygatást az igazolja, hogy koponyáját a medence felett találták meg. A bokák közül, igen rossz állapotban lévő, fekete-szürke színű edény került elő; csak a környező földdel együtt lehetett kiemelni. Magassága 19, szájmérete 7, legnagyobb öblössége 13·5, feneke 7·2 cm. Közvetlenül a szájnílás alatt körbefutó ki-domborodás található. A legjobban kihasasodó részen bűtyök volt, amelyről nem lehetett megállapítani, hogy a nyakhoz felhajló fül csonkjá-e, avagy eredetileg is csak ekkora volt. Teljes kiszáradás után az edény összeomlott. Az 1. képen bemutatott metszet az edény szétesése előtt készült.

3. *sír.* Teljesen feldúlt férficsontváz; hossza nem volt megállapítható. A korábban lehordott úttest alatt 1 méternyire feküdt, homokos földrétegben, hanyatt, kinyújtóztatva. Irányítása É-D, fejjel délnek. A jobb és bal alszárcsontok egymást keresztezve feküdtek. Mellékletek: 1. A jobb csípőtáraj közepe táján Commodus császár (Kr. u. 176—192) ezüst érme. 2. U-alakú bronzcsat vas pecekkel (XLI. 6.). A keresztcsont jobb oldalát fedő földrétegen feküdt. A csat félkörös része domború és itt a legvastagabb; az alsó fele lapított. A száruk végeit, felül, háromszögalakú bemélyítés díszíti, alul, a háromszögnek megfelelőleg egyszerű bemélyítés fut. A vaspecek karomszerűleg hajlik rá a csat félkörös részére. 3. Kova darab. 4. Vaskés; 12 cm hosszú; ebből a nyélre 2 cm esik. Legnagyobb szélessége 1.8 cm. A kés foka és a nyele egy vonalba esik. Kiemeléskor három darabra tört. A bal csípőtányér fölött volt elhelyezve, hegyével ferdén balra lefelé irányítva. 5. Vastöredék ismeretlen rendeltetéssel.

4. *sír.* Vízvezetéki cső lefektetésekor megbolygatták. Irányítása É-D, fejjel délnek fordítva. A sírban 9 (esetleg 10) koporsódeszka összetartására szolgáló vas-kapcsot találtak. Tipusaikat a XLI. 3., 4. alatt mutatjuk be. Méreteik változók.

5. *sír.* Körülbelül 8 éves gyermek sírja, D-É irányítású. A csontok csaknem teljesen elmállottak. Mellékletek: 1. A jobb fül táján rossz-ezüstből készült, végei felé hegyesedő nyitott karika (XLI. 5.). Átmérője 15 mm. 2. Jobb kulcsesont felett aláhajlottlábú, elrozsdásodott vasfibula. Kiemeléskor több részre tört. A tűtartótókot a megszélesített láb lehajlításából nyerték, valószínűleg kéttágú.¹

6. *sír.* A jólfejlett férfi csontváza az eredeti felszín alatt körülbelül 180 cm mélyen volt elhelyezve. A hanyatt fekvő, kinyújtóztatott csontváz irányítása DK—ÉNy, fejjel délkelet felé. A csontváz hossza 179 cm. Mellékletek: 1. A jobb kéz csontjai között Sabina császárnő (Kr. u. 128—136) ezüst érme. A Coh. II. 2. 14. tipustól csak annyiban tér el, hogy e példány előlapján a császárnő feje jobbra néz. 2. A koponya mellett jobb oldalon ismeretlen rendeltetésű vasszög. 3. A jobb halántékon nyitott bronzkarika. Átmérője 1 cm. 4. A jobb kulcsesont alatt vastöredékek, valószínűleg vasfibula maradványai; típusát nem lehetett megállapítani. 5. A jobb kéz-

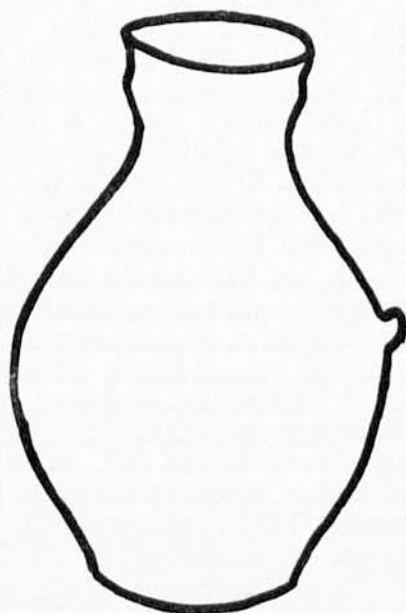

Abb. 1. kép.

¹ Tipusát lásd Párducz Mihály: A nagy magyar Alföld rómaikori leletei, XIII. tábla 5 a, b. ábráin. (Dolgozatok, 1931.)

fejnél a csontvázal párhuzamosan vastör, eléggé oxidált állapotban. Hossza 20 cm, ebből a nyélnyújtványra 4·5 cm esik. Legnagyobb szélessége 3 cm. A nyélrészen fafogantyú maradványai láthatók; a penge kezdete fölött kb. 1·5 cm² területen szövetanyag lenyomata, illetve maradványa van (XLI. 2.). 6. Vaskés az előbb említett tör fölött, annak meghosszabbításában. Erősen oxidált állapotban került elő, hossza 11, legnagyobb szélessége 2 cm. 7. A jobb medencében oválisalakú rozsdás vascsat volt. Átmérője 5 × 3 cm. A csat pecke ugyanúgy karomszerűen hajlik rá a csatkarikára, mint ahogy azt a 3. sír 2. számú csatjánál láttuk. 8. Két ágyéki csigolya közé szorulva találtak egy háromélű, erősen oxidált vasnyílhegyet. Hossza 6·5 cm. 9. A két boka közül korongon készült, finoman iszapolt palaszürke agyagedény került elő (XLI. 10.). Az edény teste gömbalakú, nyaka rövid és enyhén kihajló pereme van. Az edény magassága 9·5, szájmérője 8·2, legnagyobb kihasasodása 11, fenékmérője 6 cm. 10. Lándzsahegy vasból. A sírgödör kitisztítása után annak fenékén a lábak végénél találtak rá. Haránt állásban volt elhelyezve, lapja vízszintesen feküdt. Erősen oxidált (XLI. 1.). Hossza 33 cm, ebből a köpüre 15 cm esik. Legnagyobb szélessége 5 cm. 11. Vascsat. Tipusa ugyanaz, mint a 7. sz. alatt leírttá, csak jóval kisebb.

7. sír. Vízvezetési csövek lerakásakor feldúlt sír. A talált tejfogak és az előkerült mállott csontvázrészek tanúsága szerint 9—10 éves leánygyermek sírja. Mellékletek: 1. A sír földjéből, de pontosan meg nem határozható helyről került elő három fekete (pasztából készült) gyöngy, fehér hullámvonalas berakással, továbbá egy világoszöld üveg és egy sötét-kék üveggyöngy (XL. 2.). 2. Ugyaninnen került elő egy nyolc darabra tört talpas üvededényke (XL. 1a., b.). Töredékeiből szinte teljesen össze lehetett állítani, csupán a szájrésze hiányos. Színe zöld. Méretei: jelenlegi magassága 7·05, nyakhossza 1·7, nyakátmérő 0·85, a test legnagyobb szélessége 4·6, fenékmérője 3·1 × 3·5 cm.

8. sír. Werbőczy-utca 5. sz. házának kertjében találták ezt a sírt. A benne lelt anyagot Balog Imre munkavezető gyűjtötte össze, megjelölve azt is, hogy az egyes darabok a sír melyik részéből kerültek elő. Melléklete 9 vagy 10 vaskapocs, amelyek minden bizonnyal koporsódeszkák összetartására szolgáltak. Tipusuk és nagyságuk egyezik a XLI. 3., 4. sz. bemutatottakkal is. A mell tájáról összesen 4, az öv környékéről 1, a térdek környékéről 1—1, a többi a jobb és bal lábfejek környékéről került elő.

9. sír. A munkálatok alkalmával teljesen feldúlt sír, még a helye sem volt pontosan megállapítható. Állítólag ebből a sírből kerültek ki: 1. Vaslándzsahegy; 36 cm hosszú, melyből magára a hegyre 20 cm esik; erősen oxidált volta miatt alakja is nehezen határozható meg; köpűje hengeralakú, a hegy felé vékonyodó. 2. Pajzsköldök vasból. Igen rozsdás és töredékes. Magassága 10 cm, legnagyobb átmérője szélről-szélre mérve 16·5 cm. (XLI. 7.)

10. sír. Az ismertetett sírok közeléből, de pontosan meg nem hatá-

rozható helyről került elő ez a sír is. Egyetlen melléklete a XLI. 11. alatt bemutatott edény. A jóliszapolt, palaszürke edény magassága 7·5, szájátmérője 15·5, talpátmérője 5·5 cm. Töredékesen került elő. Az egyik törésvonal mentén (a képen jól látszik) arányosan elosztva három pár lyuk található, amelyeken a letört darabot, áthúzott sodronnyal vagy fonállal a többihez hozzáerősítették.

*

Csongrádon és közvetlen környékén más alkalommal is kerültek elő római kori leletek. Legnagyobb részük szórvány-lelet s csak az bizonyos, hogy az együtt felsorolt emlékek egy helyről valók.

Ilyen lelőhely a városban a városháza telke, amely a város legkiemelkedőbb pontján fekszik. 1934 nyarán a régi városháza keleti szárnya alatt, pincefal lebontáskor, a földben három sírhely mutatkozott. Kettőt az É-D. irányú pincefal hosszában átmetszett. Ezeket valószínűleg a pince építésénél dúlták szét, s a megmaradt részen csak 2—2 darab ló-alszárcsont került elő. A pince déli végében lévő sírt térdig szintén feldúlták, de a többi részét Tary László dr. bontotta fel. A sír iránya D-É; a csontváz feje délnek volt elhelyezve. Mellékletek: 1. Antoninus Pius? (Kr. u. 138—161) ezüst érme. Az alsó állkapocs közé ragadt földből került elő, de kérdéses, hogy eredetileg a szájában volt-e? Az egykorú bolygatás miatt az állkapocs a jobb kézfej helyén feküdt. 2. Oválisalakú (a Werbőczy-utcai 6. sír 7. és 11. sz.-mal azonos típusú) vascsat. A medencében feküdt.

Csongrád város nyugati részén fekvő u. n. Piroskaváros ugyancsak szolgáltatott leleteket. Piroskaváros végén levő sintértelep a tulajdonképeni lelőhely. A sintértelep melletti halomban ez év tavaszán homokhoradás közben két sírra bukkantak.

1. *sír.* A munkások dúlták fel. Mellékletei közül mindössze a XLI. 12. edényt sikerült megmenteni. Színe piros, máz is van rajta.

2. *sír.* Kinyújtóztatva, hanyatt fekvő, fejlett férfi csontváza; 160 cm mélyen. Irányítása D-É., fejjel délre. Mellékletek: 1. A lábfejnél palaszürke színű bögre (XLI. 9.). Jól iszapolt és égetett, korongon készült. Gömbalakú, rövid, ívelt nyakkal, kissé kihajló peremmel. Az edény magassága 8·1, szájátmérője 80, legnagyobb kihasasodása 12·2, fenékátmérője 4·5 cm. 2. A jobb csípőtányér külső széle mellett ovális vascsat, típusa olyan, mint a Werbőczy-utcai 6. sír 7. csatja. 3. A vascsat közvetlen szomszédságában két rozsdás vasszőg, amelyek úgy voltak elhelyezve, mintha a csatba húzott övvég visszahajló szárát fogták volna oda az övhöz. 3. A csattól balfelé kb. 10 cm-nyire feküdt Verus (Kr. u. 161—169) ezüst érme (Coh. II. 3. 144). 4. Késpenge vashól. Erősen oxidált állapotban. Teljes hossza 13·5 cm, amiből a nyélnyújtványra 4·5 cm esik. Legnagyobb szélessége 2 cm. A nyélnyújtványon farost nyomok voltak találhatóak. A kés nyele a gerincoszlopon feküdt, a kés hegye balra lefelé volt fordítva.

3. *sír.* 170 cm mélyen elhelyezett, feldúlt gyermek sír. Valószínű irá-

nyitása K-Ny., fejjel nyugat felé. Melléklete a fej közelében talált kettőscsonkakúp formájú orsókarika. A sír kora nem állapítható meg pontosan.

A félegyházi országúttól északfelé nyíló u. n. Határúton, az országúttól kb. 50 méternyire az út egy nagy halmot vág ketté. A dombon, a Félegyháza felé eső részen, Babót Henrik földjén szőlő alá fordítás közben több sírt találtak (kb. ötöt). Az egyikben, amely állítólag D-É. irányítású volt, a csontváz mellett a következő mellékleteket találták: 1. Csuklós tűszerkezetű korongos fibula; a fedőlap zománcozása hiányzik. 2. Kéttagú bronzfibula.² 3. 22 szem különféle gyöngy (7 hasábformájú karneol, 4 kréta, 3 hasáb és 1 barázdált gömbformájú zöld üveggyöngy, 5 fehér kőgyöngy, 1 kettős-gömbformájú fehér üveg, 1 kék üveggyöngy. 4. Meghatározhatatlan rendeltetésű bronzsodrony töredéke.

Ettől a dombtól nyugatra, kb. 50 méternyire van egy másik halom, amelynek „érces” részén kapálás közben találták Verus eziüst érmét.

*

Az előbbieken ismertetett leletanyag több szempontból érdemel figyelmet. Mindenekelőtt négy pontos lelőhellyel növelte római kori emlékeink számát. E korszak lelőhelyeit feltüntető térképen³ Csongrád egyetlen lelőhellyel volt képviselve, ama szórványleletek révén, amelyek egy része a Magyar Nemzeti Múzeumban, másik része pedig a szentesi múzeumban található. Ezek nem jelentenek pontos lelőhelyet, mivel a leletkörülményekről semmit sem lehetett megállapítani. Így a most ismertetett leletek révén igazolódik az a természetes feltevés, hogy Csongrádnak és környékének területe ebben a korban épen olyan sűrűn lakott, mint a környező városok, vagy helységek bármelyike.

Ami a sírok jellegzetességeit illeti, ahol a sírok irányítása megállapítható volt, egy kivételével D-É irányúak voltak. Kivétel a Werbőczy-utcai 6. sír, amelynek csontvázát DK-ÉNy irányítással helyezték sírba. Meg kell még azt is említenünk, hogy a gyaníthatóan férfi sírokban a csontváz fejjel délnek fordítva volt sírbatéve.

Feltűnő, hogy a feltárt idetartozó 13 sír közül gyöngymelléklete mindössze egynek (határúti sír) volt. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a sírok egy részét hozzá nem értők dúlták fel s a gyöngymelléklet veszendőbe is mehetett. A sírmellékletként mindig lábhoz helyezett edények e korszak temetkezési rítusának jellegzetességeihez tartoznak.

Jóval ritkábban találkozunk azonban a koporsós temetkezés nyomaiival. Az Alföldön máig ismert kb. 300 római kori sírból a koporsós temetkezésre biztosan utaló vaskampókkal mindössze hét sírban talákoztunk (kivéve a jászalsószentgyörgyi halmokat). Annál érdekesebb, hogy az itt ismertetett sírok közül kettőben (Werbőczy-utcai 4. és 8. sír) is meglették a farostok nyomait mutató vaskapcsokat. Formájukat a XLI. 3., 4. számú ábrák mutatják. A Werbőczy-utcai 8. sírből pontosan ismerjük elhelyezke-

² Tipusa egyezik Párducz i. m. XIV. tábla 6. számú ábrájával.

³ Párducz: i. m. 185. l.

désüket is. Darabszámuk mindkét sírban azonos, valószínűleg 10. Nagyságuk, formájuk és elhelyezkedésük a koporsó formájához szolgáltatnak bizonyos adatokat. A jelen esetben igen valószínűnek látszik, hogy a holttestet kivájt félfatörzsbe helyezték és a másik felét fedélként borították rá. — A holttest két oldalán, arányosan elhelyezett XLI. 3. típusú kampók alkalmasak a két kivájt félfatörzs összetartására. Így azonban magyarázat nélkül marad a XLI. 4. típusú, beverés után lehajlított végű vaskampó, amely inkább nyitott koporsót tételez fel. Több pontosan megfigyelt lelet véglegesen megoldhatja ezt a kérdést is.

Aránylag határozott válasz adható a leletek korát illetőleg. Öt római érem és két fibula nyújtanak erre biztos támpontokat. A leletek első csoportjából (Werbőczy-utcai tíz sír) előkerült 1 Commodus érem (Kr. u. 176—192), a 3. sírből; 1 Sabina érem (Kr. u. 128—136) a 6. sírből és egy vasfibula az 5. sírből, amelynek típusa a Kr. u.-i II. század végére, illetve a III. század elejére való. Ezt a korhatározást az érmek is támogatják. A csongrádi városháza pincéjében talált sír melléklete egy valószínűleg Antoninus Pius (Kr. u. 138—161) érem. Tehát itt a II. század második feléről van szó. Ugyanebbe az időbe sorozhatók a sintértelepi sírok az előkerült Verus érem alapján (Kr. u. 161—169). Érdekes a határúti lelet bronzfibulája, amelyet eddig pontosan datálható sírből nem ismerünk. Itt is csak bizonyos megszorításokkal vehetjük korhatározónak az alig 50 méter távolságban lévő másik halomban lelt Verus érmet. Aligha lehet véletlennek tulajdonítani, hogy az aránylag kis területen előkerült leletek ennyire egyöntetűen utalnak a Kr. u.-i II. század második felére. Indokoltnak látjuk azt a véleményünket, hogy a korhatározó érmekben és fibulákban ne csak a kezdőkorhatárt lássuk, hanem inkább a temetők, illetve a hozzájuk tartozó, de még nem ismert telepek, java idejét.

A sírok ismertetése során említettük a Werbőczy-utcai 6. sírban talált két ovális vascsatot, és a velük mindenben egyező másik példányt, amely a városháza pincéjében feltárt sírből került elő. Valamennyinek a pecke karomszerűen fekszik a csatkarikán, s ugyanilyen vaspecekkel van ellátva a XLI. 6. számú bronzcsat is. A csatpeceknek említett formája e korszak leletei között szokatlan, mindmáig germán jellegű leletek sajátjaként tekintettük.⁴ E korai és eddig szokatlan környezetben való megjelenésük a forma kialakulása szempontjából is jelentős adat.

Jóllehet írott forrásaink a szóbanforgó korszak alföldi lakosait, a jazigokat harcos, lovasnómád népnek tüntetik föl, ennek máig igen kevés bizonyítékát találtuk. Kerültek elő ugyan lócsontvágrészek, de csak halomsírokból. A városházi feldúlt sírok csontjai jelentik az újabb adatot ebben a kérdésben, ha tényleg sírmellékletéről van szó.

⁴ Az Alföldön különösen gepida sírjainkban találkozunk nagyobb számban az ilyen formájú csatokkal. E tekintetben elég, ha hivatkozunk Török Gyula, A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között c. munkájára, (a közleményt lásd a Dolgozatok jelen kötetében), amelyben a mi csatjainknak szépszámu pontos analógiáját találjuk meg (pl. XLVII. t. 30. sír; LI. t. 354. sír; LI. t. 91. sír).

A korszak fegyvereiről talán még kevesebbet tudunk s ezért igen jelentős a Werbőczy-utcai 6. sírból előkerült harci felszerelés. A XLI. 1. ábrán bemutatott szépformájú vaslándzsahegy a felszerelésnek legértékesebb darabja. Az eddig ismert kevés számú példányok annyira rongált, töredezett állapotban kerültek elő, hogy formájukat megállapítani nem lehetett. Hogy a mi példányunk típusát jelent-e, azt csak további szerencsés leletek dönthetik el. A fegyverzet további része, az ugyanebben a sírban talált háromélű vasnyílhegy; meglehetősen oxidált állapota miatt közlésre nem volt alkalmas. A lándzsa és az íj mellett, a fegyverzet harmadik darabja a XLI. 2. szám alatt bemutatott vastör, vagy mondjuk inkább nagyobb méretű egyélű vaskés. Tipusa egyezik a korabeli sírokban gyakran lelt kisebb késekkel.

A Werbőczy-utcai 9. (feldúlt) sírból került elő a XLI. 7. számú pajzsdudor. A találók a sírt teljesen felforgatták; nem lehetett utólag pontosan megállapítani a csontváz irányítását s a mellékletek közül csupán egy vaslándzsahegy maradt meg. A lándzsahegy formája inkább a gepida sírokban előforduló példányok egy típusára emlékeztet. A pajzsdudorhoz hasonlót nem ismerünk egykorú jazig leletekből, de nincsen analogiája sem a későbbi germán, sem más jellegű emlékcsoportokban. A germán-gepida leletekből ismert pajzsdudorok főtípusa félgömbformájú. A valamivel korábbi vandál pajzsdudorok konikusak ugyan, de csúcsuk pálcaszerű tagban végződik. Külföldi pontos analogia azonban akad. A Buschen-ből (sziléziai Wohlau körzet) való vandál pajzsdudor Kr. u.-i I. századból való. A közölt kép⁵ teljesen pontos analogiája a mi pajzsdudorunknak. Ugyancsak Sziléziából ismerünk (Jäschkowicz, breslaui körzet) Kr. e.-i I. századból hasonló formájú pajzsdudort.⁶ Tipikusan germánnak minősíti ezt a formát Bumüller is.⁷ Ismerjük megközelítő analogiáját Wiesbadenből,⁸ ahol 1877-ben a városi kórház építésekor került elő. Csupán a pajzsra tapadó pereme szélesebb a mienknél; bronzból készült. Az elmondottakból mindenekelőtt az következik, hogy pajzsdudorunk formája után kronologialag nagyon jól beleillik abba a környezetbe, ahonnan előke-
rült. A legfiatalabb külföldi analogia talán a wiesbadeni példány, ennek azonban pontosan nem állapítható meg a kora. A legtökéletesebb analogia a buscheni pajzsdudor, amelynek a kora, mint említettük, kb. a Kr. u.-i I. század. Ezek után nem lehet kétes, hogy a csongrádi pajzsdudor is germán formakörbe tartozik, s talán újabb bizonyítéka annak a már mások által is hangoztatott szoros kapcsolatnak,⁹ amely ez időben az Alföldön lakó jazigok és a felvidéki germánok (quadok, vandálok?) között fennállott.

⁵ Martin Jahn, Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien. Schlesiens Vorzeit. VIII. 25. lap, 34. kép és 35. l.

⁶ Martin Jahn i. m. 24. l. 11. ábra és 35. lap.

⁷ Dr. Johannes Bumüller, Leitfaden der Vorgeschichte Europas. Abbildungsband. Augsburg, 1925. 73. tábla, 285. ábra.

⁸ ORL. Nr. 31. Das Kastell Wiesbaden. 94. l. IX. tábla, 4. ábra.

⁹ Eduard Beninger, Die Südausbreitung der Einsprossenfibel. Sudeta X. 1934. 3—4. füzet, 92—104. ll.

Igen öröndetes, hogy a kevés számú hiteles rómaikori keramikai anyag ismét gyarapodott néhány adattal. Valamennyi edényünk jól datált. A XLI. 12. számú, piros mázozott, kis talpas bögre nem áll egyedül a hiteles és jól datált anyagban. Színben és formában igen hasonló példány került elő Mártély közelében. A mártélyi edény talán kissé zömökebb. Kora a Kr. u.-i II. század vége és a III. század elejére esik.¹⁰ A mi példányunk meg inkább a Kr. u.-i II. század harmadik harmadára.

Formája és az oldalába párosával fúrt lyukak miatt érdekes a XLI. 11. számú tál. Valamennyi eddig ismert rómaikori alföldi telepünkön igen nagy számmal kerültek elő átlukasztott edénytöredékek. Így pld. Debrecen-Tócóparton,¹¹ a pécskai Nagysánc¹² és a Solt-paléi¹³ telepen. Magyarázatot adni e jelenségnek nem tudtuk. Oly nagy tömegben kerültek elő ezek az átfúrt edénytöredékek (különösen Solt-Paléban), hogy alkalmaztatásukat illetően kultikus jelentőségre nem gondolhattunk. Ugyancsak emiatt kellett kizárni a lehetőségét az esetleg felfüggeszthető díszként való alkalmazásnak is. Néha egész edényen is fordult elő ilyen átlukasztás, mint Sőregi említi.¹⁴ Vöröses, rómaikori edényről beszél, hasa alján fúrott lyukkal. A másik adatot a pécskai Nagysánc szolgáltatta, ahol két lyukba illesztett ólomkapocsról szól a szerző.¹⁵ Ha a pécskai töredék határozottan utalt is arra, hogy ezek a lyukak praktikus célokat szolgáltattak, véleményünket ingadozóvá tette a tocóparti edény, amelynek oldalába fúrott lyukra semmiféle elfogadható magyarázat nem kínálkozott. Most végül a XLI. 11. számú edény határozottan utal arra, hogy az eltört edény összeerősítése miatt készítették az átfúrásokat. A képen nagyon jól látható, hogy a törésvonal mentén, egymástól arányos távolságban helyezkedik el a három pár átfúrás, a törésvonal mindkét oldalán. Rendeltetésük így nem kétséges; a letört edénydarabokat erősítették az edényhez, hogy ezt továbbra is használhassák. Ha a pécskai edénydarabon az említett ólomkapocs tényleg együtt került elő az edénytöredékekkel, akkor ez a tény az összeerősítésnek egyik anyagát mutatja be. Valószínű azonban, hogy az összeerősítésnek nem ez volt a gyakoribb anyaga. Olyan anyagot használhattak, amelynek idő múlásával nem maradt nyoma; valami fonal félt. Erre mutat az, hogy az összekötő anyagnak a pécskai darabot kivéve egyetlen telepen sem volt nyoma. Az elmondottakat erősíti meg a szegedi városi múzeumban kiállított, eddig publikálatlan másik, ugyancsak rómaikori tál is (Szeged-Zákányról való, szórványlelet),

¹⁰ Dr. Bálint Alajos: Jazig sírok Mártélyon. Dolgozatok, 1933—34. 183—188. 1. kép, 1. ábra.

¹¹ Dr. Sőregi János: A méhkasalakú földbevéjt üregek problémája. Debrecen, 1932. 11—18. II.

¹² Dömötör László: Római korabeli edények a pécskai Nagysáncban. Archaeologiai Értesítő, 1901. 327—335. II.

¹³ Dr. Párducz Mihály: Adatok az Alföld rómaikori kerámiájához. Dolgozatok 1935. 183. I.

¹⁴ Sőregi János dr. i. m. 16. I.

¹⁵ Dömötör i. m. V. tábla, 6. ábra.

amelyen egy pár átfúrás ugyanúgy van alkalmazva, mint a csongrádi példányon.

A csongrádi leletnek kétségkívül egyik legérdekesebb darabja a Werbőczy-utcai 7. sírból előkerült s a XL. 1a., b. képein bemutatott két-arcú üvegedény. Az üvegedény mintája két félből állott, az öntési varrány különösen a nyaki részen feltűnő, az öntés után nem igyekeztek azt eltüntetni. Mindkét arc fiatal egyént ábrázol (fiatal nő és férfi?). A homlokot és a füleket a fürtös kezeléssű haj eltakarja.

A mi edényünk formakörével A. Kisa foglalkozott¹⁶ alapvető munkájában. Ide sorozza a relief ábrázolásokkal díszített üvegedényeket. Ide tartoznak azok az edények is, amelyek maszkot, emberfejet ábrázolnak, továbbá, amelyek különféle állatalakokat, növényi formákat (szőlőfürt pl.) utánóznak. A legkorábbi példányai a csoportnak keleten jelentkeznek (Syria, Cyprus, Krim), majd délitáliei és délfraanciaországi közvetítéssel eljutnak a mai Franciaország északkeleti részére és a Rajna vidékre is. Amikor itt is megindul az üveggyártás, itteni műhelyekben is utánózni kezdik ezeket a formákat.

A mi edényünk legtöbb hasonlóságot eláruló analógiái a kölni gyűjteményben vannak. Az egyiknek lelőhelye ismeretlen (XL. 5.),¹⁷ csak az bizonyos, hogy erről a vidékről való. A másikat S. Mansuy-ban (Toul mellett) találták (XL. 3.).¹⁸ A méretekben, formában mutatkozó hasonlóság mellett főként a haj elrendezése és kezelése, az arcok vonásaiban mutatkozó szinte teljesen pontos egyezés a szembe tűnő. Nem merjük állítani, hogy a bemutatott három üvegedény egy öntőmintából került ki. A kölni példányoknak csak a bemutatott képeit ismerjük, sem az eredeti példányokat nem láttuk, sem több oldalú fényképeit. Egészen kis különbségek így is észlelhetők. Az kétségtelennek látszik, hogy ha több öntőminta is volt, egyik a másiknak szolgált mintául. Természetes, hogy a készítés helyére a rendelkezésre álló kevés számú és nem is teljesen hiteles adatok alapján pontosan nem utalhatunk. A XL. 3. számú edénynek ismerjük a lelőhelyét, Franciaország délkeleti részén van. A XL. 5. számú példány lelőhelye nem ismerős, a mi edényünk lelőhelye pedig a készítés szempontjából csak akkor jöhetne számításba, ha a szomszédos provinciák területén (Pannonia) ilyenirányú üveggyártásra mutató határozott nyomok lennének. Üveggyártási centrum létezése Pannoniában feltételezhető. Valószínűvé teszi ezt, a hajazatot utánzó, gömböcskésen kidudorodó technika gyakori előfordulása kisebb méretű pannoniai edényeken. Ugyancsak gyakori a két darabból való összeillesztésnek az a módja, amelyet a mi edényünkön is látunk. A centrum helyét Szönyben sejtik, mindaddig azonban, amíg ásatást a jelzett helyen nem végeztek, az elmondottak csupán a pannoniai keletkezési helynek lehetőségét kívánják jelezni. (Paulovics István dr. szíves levélbéli közlése.) A jelenben rendelkezésünkre álló

¹⁶ Anton Kisa, *Das Glas im Altertume*, Leipzig, 1908. III. k.

¹⁷ A. Kisa i. m. III. 293. ábra, 754. l.

¹⁸ A. Kisa i. m. III. 294. ábra, 754. l.

határozott adatok, amint azt már láttuk is a nyugati provinciák területére utalnak. Kisa Franciaország északkeleti részén (Departement Seine Inférieure) igyekszik kijelölni azt a területet, ahol az üvegedényeknek ezt a fajtáját gyártották.¹⁹ Ő elsősorban Amiens környékére gondol. Mint a készítés helye számbajöhet az ugyancsak Franciaország északi részében fekvő Boulogne város környéke és nem utolsósorban Köln vidéke.²⁰

A lelettel kapcsolatban felvethető további kérdés: mit ábrázol a két arc? Az ilyenfajta edények arcábrázolásaira legkézenfekvőbb mintákat a Janus ábrázolások nyújthatták. A Janust ábrázoló üvegedényeken az egyik arc legtöbbször szakálás, a másik szakáltalan férfiarc. Ez az általános típus. A mi edényünk ábrázolása tehát aligha vonatkozik Janusra. A kétarcú ábrázolások másik csoportjába a Medusa ábrázolások tartoznak. Igen jellemző példánya ennek a XL. 4. ábrán látható,²¹ szintén kölni gyűjteményből való darab. Amint látjuk, ezt már sok rokon vonás kapcsolja a mi edényünkhöz is. Főkülönbség a hajkezelésben van. A mi arcábrázolásunk fürtszerű hajviseletét a kígyótesteket utánzó hullámos haj helyettesíti, s az áll alatt találkozó két kígyótest nyilvánvalóan mutatja, hogy Medusa ábrázolásáról van szó. Kisa ugyancsak Medusa ábrázolásoknak tartja a XL. 3. és 5. képeit is, megemlítve némelyeknek azt a véleményét, hogy szó lehet még Bacchus és Ariadne ábrázolásáról is.²² Véleményünk szerint legalább is a csongrádi példány esetében az utóbbi felfogás a valószínűbb. A Csongrádon előkerült edény két arca mint már említettük is, nem azonos, noha nagy a hasonlóság közöttük. A XL. 1b. ábrán bemutatott arc síma, nőies (Ariadne), a másik a XL. 1a. számú kép erősebb, hangsúlyozottabb vonásaival inkább fiatal férfit ábrázol (Bacchus). Különös figyelmet érdemel a haj fürtszerű kezelése, ami egyáltalán nem hasonlít a már említett Medusa ábrázolás kígyómozgást utánzó hajviseletére. Sokkal inkább egybevethető vele a fiatal Bacchusnak egyéb emlékeken megjelenő, legtöbbször hasonló modorban ábrázolt hajviselete. Vajjon a hajnak ez a szőlőfürtszerű kezelése ebben az ábrázolásban összefüggésben van-e Bacchus isten mitológiai jelentőségével (bor, szőlő istene) nem állítható határozottan, de ha így lenne is, Ariadnenak hasonló módon való szerepeltetése nem lenne meglepő. Hiszen mint Bacchus (Dionysos) felesége a férje jelentőségébe osztozik, boristenséggé válik.²³

Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy az edényábrázolás mitológiai jelentőségével birtokosa nem igen törődött és aligha gondolhatunk arra, hogy a sírmellékletként való elhelyezésének valami speciális kultikus jelentősége lett volna. Egyszerűen a provinciából behozott tetszetős használati edényként (illatszeres üveg) kell benne látnunk, amelyet mint az elhunyt tulajdonát a sírba is mellé helyeztek.

¹⁹ A. Kisa i. m. 763. l.

²⁰ A. Kisa i. m. 758–759. l.

²¹ A. Kisa i. m. 292. ábra; 752. l.

²² A. Kisa i. m. 752. l.

²³ Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie 2. Bd. I. 808. l.

Ami a lelet korát illeti, erre felvilágosítást ad egyrészt az edény maga, másrészt a leletkörülmények. Az edény színe, a talp és a nyak formája arra mutatnak, hogy edényünk a korábbi (koracsászárkor) példányokból való. A hengeralakú, lapos peremmel ellátott nyak csak a korai példányokon fordul elő. A tölcsérszerűen szélesedő a Kr. u.-i III. század elején jelenik meg a gall keramikában épen úgy, mint az üvegedény iparban. A bizonytalan formájú talp ugyancsak a korai típusokra jellemző. Az üvegedény sírjából előkerült gyöngyök (XL. 2.) formájuk és díszítésük alapján határozottan a Kr. u.-i II. század végére és a III. század elejére helyezhetők. A közvetlen környékről előkerült sírok a mellékleteik alapján, mint azt már láttuk, a Kr. u.-i II. század végére datálhatók és ez az időhatározás érvényes a mi üvegedényünkre is.

Dr. Párducz Mihály.

1a

2

1b

3

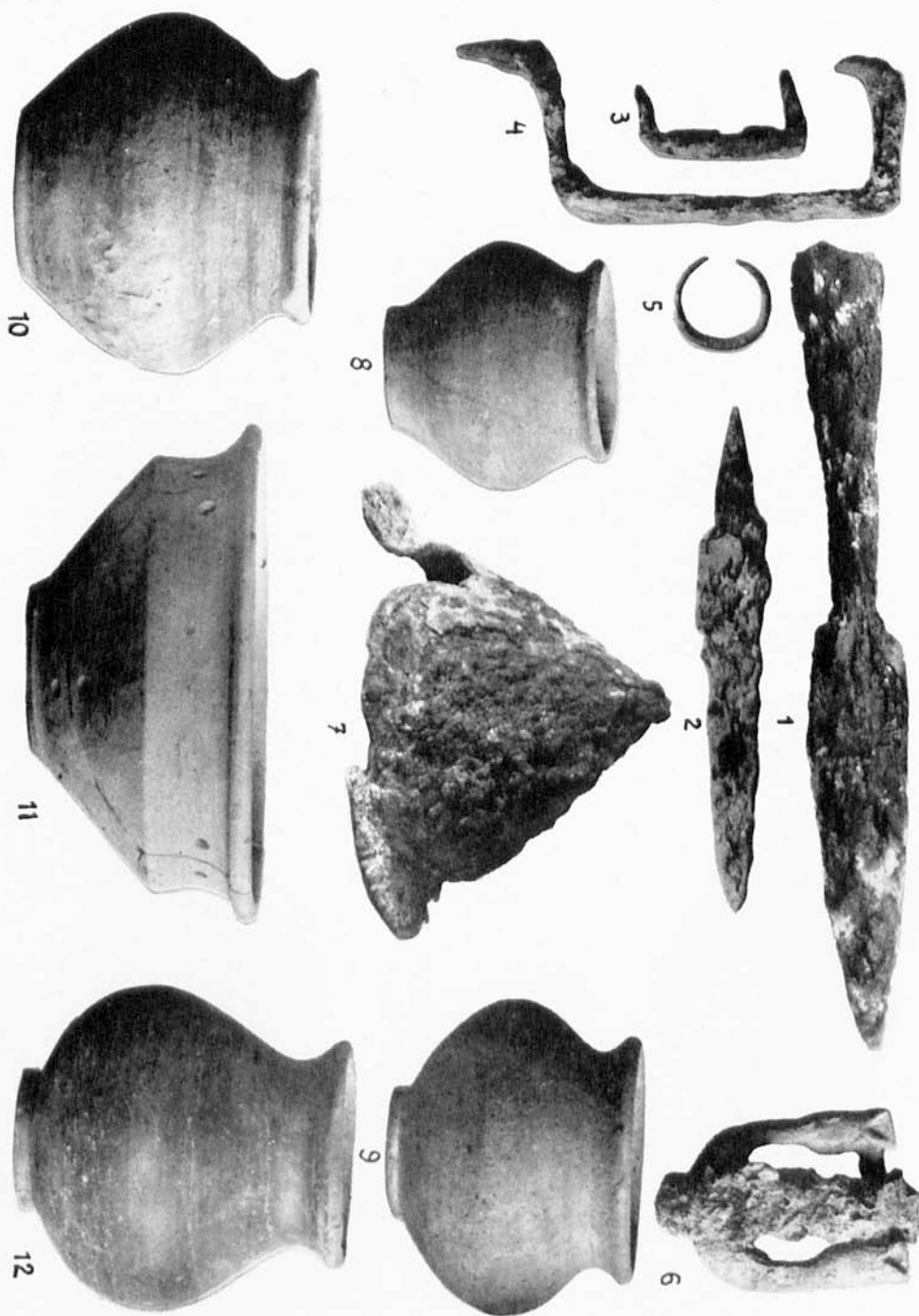

4

5

Tafel XLI. tábla.

Funde aus der Römerzeit in Csongrád.

(Hierzu die Tafeln XL. und XLI.)

Bei Gelegenheit der Untergrundarbeiten der Stadt Csongrád stiess man auf mehrere Gräber, deren grössten Teil ein Csongráder Arzt, Herr Dr. L. Tary, vor der Verschollenheit bewahrte. In der inneren Stadt kamen 10 Gräber in der Werbőczy-Gasse, 1 im Stadthauskeller, 3 Gräber in dem Schinderanger, in der Nähe der Stadt, zum Vorschein. In der Umgebung der Stadt, in der sogenannten Határut (Grenzstrasse) ist es gelungen, von mehreren zerstörten Gräbern eins zu retten.¹

Die Eigenart der Gräber und die interessanteren Funde derselben machen wir in dem untenfolgenden zusammenfassenden Teile bekannt.

Das erwähnte Fundmaterial ist von mehreren Gesichtspunkten der Beachtung wert. Auf der Karte, welche die Funde dieses Zeitalters darstellt, war Csongrád durch einen einzigen Fundort vertreten, und zwar durch jene Streufunde, die teilweise im Ungarischen Nationalmuseum, teilweise im Museum der Stadt Szentes zu finden sind.² Diese bedeuten keinen pünktlichen Fundort, da es unmöglich war, etwas über die Fundumstände festzustellen. So wird die selbstverständliche Voraussetzung über die eben bekannt gemachten Funde gerechtfertigt, dass das Gebiet der Stadt Csongrád und Umgebung in diesem Zeitalter ebenso dicht bewohnt war, wie alle Städte oder Ortschaften dieser Umgebung.

Was das Typische der Gräber anbelangt, hatten sie, wo es festzustellen möglich war, eine S-N Richtung. Eine Ausnahme gab es beim sechsten Grab der Werbőczy-Gasse, in dem das Skelett eine SO-NW Richtung hatte. Es ist noch zu erwähnen, dass die Skelette der vermutlichen Männergräber mit dem Schädel nach Süden gekehrt, beigesetzt waren.

¹ Tafelerklärung: das dritte Grab der Werbőczy-Gasse XLI. 6.; das vierte Grab XLI. 3., 4.; das fünfte Grab XLI. 5.; das sechste Grab XLI. 1., 2., 10.; das siebente Grab XL. 1 a, b., 2.; das neunte Grab XLI. 7.; das zehnte Grab XLI. 11.; das erste Grab des Schinderangers XLI. 12.; das zweite XLI. 9.; das von der Solyagasse XLI. 8.; das von S. Mausuy (neben Toul) XL. 3.; von Köln? XL. 4., 5.

² M. Párducz, Dolgozatok, 1931. VII S. 185.

Es ist auffallend, dass nur eins (das Grab v. Határút) der hiehergehörenden 13 Gräber eine Perlenbeigabe hatte. Wir müssen aber in Betracht ziehen, dass ein Teil der Gräber durch Leute geöffnet wurde, die keine Sachkenntnis hatten und so konnten die Perlenbeigaben in Verlust geraten sein. Die Gefässe, die sich als Beigaben immer bei den Füßen befinden, sind für die Art der Beerdigung dieses Zeitalters charakteristisch.

Viel seltener finden wir aber die Spuren der Beerdigung in Särgen. Auf der Ungarischen Tiefebene finden wir unter den 300 Gräbern der Römerzeit nur in sieben Gräbern jene Eisenklammern, die sichere Beweise für die Beerdigung in Särgen sind (mit Ausnahme der Hügel von Jászalsószentgyörgy). Umso interessanter ist es, dass man in zwei der hier bekannt gemachten Gräbern (Grab 4. und 8. der Werbőczy-Gasse) Eisenklammern auffand, die die Spuren von Holzfasern aufwiesen. Ihre Form ist an den Abbildungen XLI. 3., 4. zu sehen. Ihre Lage kennen wir aus dem achten Grab der Werbőczy-Gasse. Ihre Zahl ist in beiden Gräbern gleich, wahrscheinlich zehn. Ihre Grösse, Form und Lage liefern zu der Form des Sarges gewisse Daten. Im jetzigen Falle scheint es sehr wahrscheinlich zu sein, dass die Leiche in die eine Hälfte eines ausgehöhlten Holzstammes gelegt wurde und die andere Hälfte als Deckel darauf gelegt wurde. Die Eisenklammern von Typus XLI. 3., die an beiden Seiten des Skelettes lagen, sind zum Zusammenhalten der beiden ausgehöhlten Holzstämme geeignet. So bleibt aber der Eisenklammer-Typus XLI. 4. unerklärt, dessen Ende nach dem Einschlagen umgebogen wurde, was mehr einen offenen Sarg voraussetzt. Auch diese Frage können mehrere genau beobachtete Funde gänzlich lösen.

Betreffs des Zeitalters der Funde kann man eine verhältnismässig bestimmte Antwort geben. Fünf römische Münzen und zwei Fibeln geben dazu einen ganz guten Stützpunkt. Aus der ersten Gruppe der Funde (10 Gräbern der Werbőczy-Gasse) ist aus dem dritten Grab eine Commodus-Münze (176—192 n. Chr.), aus dem sechsten Grab eine Sabina-Münze (128—136. n. Chr.), aus dem fünften Grab eine Eisenfibel zum Vorschein gekommen, der Typus der letzteren gehört in das Ende des II. Jahrhunderts, beziehungsweise in den Anfang des III. Jahrhunderts. Diese Zeitbestimmung wird auch durch die Münzen unterstützt. Die Beigabe des — im Keller des Stadthauses v. Csongrád gefundenen — Grabes ist wahrscheinlich eine Antoninus Pius-Münze (138—161 n. Chr.). Es handelt sich also um die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts. In dasselbe Zeitalter können die Gräber des Schinderangers auf Grund der gefundenen Verus-Münzen gereiht werden (161—169. n. Chr.). Es ist die Bronze-fibel des Fundes v. Határút sehr interessant, die wir bis jetzt aus keinem gut-datierten Grab kennen. Wir können auch hier die in einem andern, kaum 50 m entfernt liegenden Hügel gefundene Verus-Münze nur mit gewissen Beschränkungen als zeitbestimmend betrachten. Es kann nicht als Zufall betrachtet werden, dass die ausgegrabenen Funde, die aus einem verhältnismässig kleinen Gebiete stammen, so einstimmig auf die zweite

Hälfte des II. Jahrhunderts hinweisen. Wir sehen unsere diesbezügliche Meinung begründet, in den zeitbestimmenden Münzen und Fibeln nicht nur den Beginn des Zeitalters zu sehen, sondern das mittlere Zeitalter der Begräbnisstätte, beziehungsweise der dazugehörenden, aber noch nicht bekannten, Siedelungen.

Im Laufe der Besprechung der Gräber erwähnten wir die — im 6. Grab der Werbőczy-Gasse gefundenen — beiden ovalen Eisenschnallen, und ein anderes Exemplar, welches dem, das aus dem Grab des Stadthauskellers zum Vorschein kam, vollständig gleich ist. Die Dornen sämtlicher Exemplare liegen klauenartig am Schnallenring und mit einem gleichen Eisendorn ist auch die Bronzeschnalle No. XLI. 6 versehen. Die erwähnte Form des Schnallendorns ist unter den Funden dieses Zeitalters ungewohnt und wir hielten sie bis jetzt für eine Eigentümlichkeit der Funde von germanischen Charakter.³ Die frühe und in dieser Gegend ungewöhnliche Erscheinung ist hinsichtlich der Formenausbildung ein sehr bedeutendes Datum.

Obwohl unsere schriftlichen Quellen die Bewohner der Ung. Tiefebene des erwähnten Zeitalters, die Jazigen, als ein kampflustiges, berittenes, nomadisierendes Volk darstellen, fanden wir bis jetzt wenige Beweise dafür. Es sind zwar Pferdeskeletteile zum Vorschein gekommen, aber nur aus Haufengräbern. Die Knochen der zerstörten Gräber des Stadthauses bedeuten das neuere Datum in dieser Frage, wenn es sich tatsächlich um eine Beigabe der Gräber handelt.

Wir wissen über die Waffen dieser Zeit vielleicht noch weniger darum ist die Kriegerausrüstung, die aus dem 6. Grab der Werbőczy-Gasse zum Vorschein kam, sehr bedeutend. Das wertvollste Stück der Ausrüstung ist die schöne Eisenlanzenspitze, die wir in der Abbildung XLI. 1. bekannt machten. Die bisher bekannten wenigen Exemplare sind in einem so beschädigten Zustande, dass es unmöglich war ihre Form festzustellen. Ob unser Exemplar einen Typus zeigt, können nur weitere glückliche Funde entscheiden. Ein anderer Teil der Ausrüstung, die in demselben Grab gefundene dreischneidige Eisenpfeilspitze, war wegen ihres oxidierten Zustandes zur bildlichen Reproduktion nicht geeignet. Ausser der Lanze und dem Bogen ist der dritte Teil der Ausrüstung der in der Abbildung XLI. 2. bekannt gemachte Eisendolch, besser gesagt, ein grösseres einschneidiges Eisenmesser. Sein Typus entspricht den kleineren Messern, die in den Gräbern dieser Zeit häufig vorkommen.

Aus dem 9. (zerstörten) Grab der Werbőczy-Gasse kam die Schildbuckel No. XLI. 7. zum Vorschein. Diejenigen, die sie fanden, zerstörten das Grab vollständig; wir konnten die Richtung des Skelettes nachträg-

³ In der Ungarischen Tiefebene, besonders in unseren Gepidengräbern, finden wir zahlreiche Schnallen von ebensolcher Form. In dieser Hinsicht beziehen wir uns auf die Arbeit des Herrn Gyula Török: Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Wir finden darin zahlreiche pünktliche Analogien unserer Schnallen. (Z. B. Tafel XLVII. Grab 30.; Tafel LI. Grab 354.; Tafel LI. Grab 91.)

lich nicht mehr genau bestimmen und von Beigaben blieb nur eine Eisenlanzenspitze übrig. Die Form der Lanzenspitze erinnert uns mehr an den Typus der Exemplare, welche in den Gepidengräbern vorkommen. Unter den gleichzeitigen Funden kennen wir keine die der Schildbuckel ähnlich sind, auch haben sie keine Analogie weder in den spätgermanischen, noch in anderen Dankmälergruppen. Der Haupttypus der Schildbuckel, die wir aus den germanisch-gepidischen Funden kennen, hat eine Halbkugelform. Die wandalischen Schildbuckeln, die etwas jünger sind, sind zwar konisch geformt, aber ihre Spitzen enden in einem stockartigen Glied. Es gibt aber genaue Analogien im Auslande. Die wandalische Schildbuckel aus Buschen (Schlesien, Bezirk Wohlau) stammt aus dem I. Jahrhundert n. Chr. Das bekannt gegebene Bild ist eine genaue Analogie unseres Schildbuckels.⁴ Wir kennen ebenfalls aus Schlesien (Jäschkovitz, Bezirk Breslau) Schildbuckel von gleicher Form aus dem I. Jahrhundert v. Chr.⁵ Diese Form soll auch Bumüller gemäss eine typisch-germanische sein.⁶ Wir kennen die annähernde Analogie aus Wiesbaden, wo dieselbe beim Bau des städtischen Krankenhauses im J. 1877 zum Vorschein kam.⁷ Nur der Rand, der sich an den Schild schmiegt, ist breiter, als bei unserem; es ist aus Bronze hergestellt. Es geht vor allem aus dem Erwähnten hervor, dass unsere Schildbuckel ihrer Form nach chronologisch sehr gut ins Milieu hineinpasst, aus dem sie stammt. Die jüngste ausländische Analogie ist vielleicht die aus Wiesbaden, deren Zeitalter aber pünktlich nicht festzustellen ist. Die vollständigste Analogie ist die Schildbuckel von Buschen, deren Zeitalter — wie wir erwähnen — circa das I. Jahrhundert n. Chr. ist. Demzufolge ist es unzweifelhaft, dass die Schildbuckel von Csongrád auch zu dem germanischen Formenkreis gehört und es ist vielleicht ein neuerer Beweis der engen — auch durch andere behaupteten — Verbindung, welche zwischen den Jazigen aus der Ungarischen Tiefebene und zwischen den Germanen (Quaden Wandalen?) von Oberungarn in dieser Zeit bestand.⁸

Es ist sehr erfreulich, dass sich das wenige keramische Material um einige Daten vermehrte. Alle unsere Gefässe sind gut datiert. Das kleine, rotglasierte Töpfchen mit dem Sockel unter No. XLI. 12. steht in dem authentischen, gut-datierten Material nicht allein. Ein — in Farbe und Form — sehr ähnliches Exemplar kam in der Nähe von Mártély zum Vorschein.⁹ Das Gefäss von Mártély ist vielleicht etwas gedrungener. Sein Zeitalter ist der Ausgang des II. Jahrhunderts n. Chr. und der Beginn des

⁴ M. Jahn, Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien. Schlesiens Vorzeit. VIII. S. 25., Bild 34. und S. 35.

⁵ M. Jahn, A. a. o. S. 24. Abb. 11. und S. 35.

⁶ J. Bumüller, Leitfaden der Vorgeschichte Europas. Abbildungsband. Augsburg 1925. Tafel 73. Abb. 285.

⁷ ORL. No. 31. Das Kastell Wiesbaden. S. 94. Tafel IX. Abb. 4.

⁸ E. Beninger, Die Südausbreitung der Einsprossenfibel. Sudeta X. 1934. Heft 3—4. S. 92—104.

⁹ A. Bálint, Jazigräber in Mártély, Dolgozatok, 1933—34. S. 183—189. Bild. 1. Abb. 1.

III. Jahrhunderts. Unser Exemplar fällt eher in das dritte Drittel des II. Jahrhunderts n. Chr.

Sehr interessant ist die Schüssel No. XLI. 11. wegen ihrer Form und wegen der Löcher, die in ihre Seitenwand paarweise gebohrt sind. Durchbohrte Gefässbruchstücke kamen in allen unseren bisher bekannten Ansiedlungen der Ung. Tiefebene aus der Römerzeit in grosser Anzahl vor. So z. B. in Debrecen-Tocópart¹⁰ in der Pécskaer Grossschanze,¹¹ und in der Siedlung von Solt-Palé.¹² Wir konnten diese Erscheinung nicht erklären. Diese durchbohrten Gefässbruchstücke kamen in einer so grossen Menge (besonders in Solt-Palé) vor, dass wir betreffs ihrer Anwendung an keine kultische Bedeutung denken konnten. Deswegen musste man auch die Möglichkeit der Anwendung als eventuelle Hängeschmuck ausschliessen. Manchmal kam eine solche Durchbohrung auch an unbeschädigten Gefässen vor, wie es Sőregi erwähnt. Er spricht von einem roten, aus der Römerzeit stammenden Gefässe, das am unteren Teil des Bauches durchbohrt war.¹³

Das andere Datum lieferte die Pécskaer Nagysánc, wo der Verfasser von einer Bleiklammer spricht, die in zwei Löcher angepasst war.¹⁴ Obwohl das Pécskaer Bruchstück ausgesprochen darauf hinwies, dass diese Löcher zu einem praktischen Zwecke verfertigt wurden, machte das Gefäss von Tocópart unsere Meinung schwankend, da bei diesem zur Erklärung der Durchbohrung der Seitenwand kein annehmbarer Stützpunkt zu finden war. Jetzt endlich weist das Gefäss No. XLI. 11. bestimmt darauf hin, dass die Löcher wegen des Zusammenfügens des zerbrochenen Gefässes gemacht wurden. Es ist an der Abbildung sehr gut auszunehmen, dass die drei Paar der Durchbohrungen an beiden Seiten der Bruchlinie, in gleichen Entfernungen voneinander sind. Ihre Bestimmung ist also unzweifelhaft: die abgebrochenen Bruchstücke befestigte man an das Gefäss, damit es auch weiter gebraucht werden könne. Wenn die erwähnte Bleiklammer tatsächlich mit dem Pécskaer Gefässbruchstück zusammen zum Vorschein kam, so stellt diese Tatsache den einen Stoff des Zusammenfügens vor. Wahrscheinlich ist es aber, dass dies nicht der Stoff war, der zum Zusammenfügen am häufigsten angewendet wurde. Man konnte einen Stoff gebrauchen, dessen Spur nicht zurückblieb; irgendeine Art Faden. Ein Beweis dafür, dass keine Spur des Bindemittels in keiner Siedlung, mit Ausnahme des Pécskaer Stückes zu finden war. Das Erwähnte bestätigt auch eine andere, noch nicht publizierte Schüssel aus der Römerzeit, die in dem Städtischen Museum von Szeged ausgestellt ist (ein

¹⁰ J. Sőregi, Das Problem der Bienenkorbbähnlichen in die Erde gegrabenen Aushöhungen. Debrecen, 1932. S. 11—18.

¹¹ L. Dömötör, Gefässe aus der Römerzeit in der Pécskaer Grossschanze. Arch. Ért. 1901. S. 327—335.

¹² M. Párducz, Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit. Dolgozatok, 1935. S. 185—203.

¹³ J. Sőregi, A. a. o. S. 16.

¹⁴ L. Dömötör, A. a. o. Tafel V. Abb. 6.

Streuung aus Szeged-Zákány), an welcher einige Durchbohrungen ebenso gemacht sind wie am Csongráder Exemplar.

Eines der interessantesten Stücke der Csongráder Funde ist unstreitig das Glasgefäß mit zwei Gesichtern, das aus dem 7. Grab der Werbőczy-Gasse zum Vorschein kam und an den Abbildungen No. XL. 1a., b., sichtbar ist. Die Giessform des Glasgefäßes bestand aus zwei Halbtteilen, die Gussnaht ist besonders am Hals auffallend, man bemüht sich nach den Giessen nicht mit der Beseitigung derselben. Beide Gesichter stellen je eine junge Person dar (junge Frau und junger Mann?), Stirn und Ohren bedecken Haarlocken.

Mit dem Formenkreis unseres Gefäßes beschäftigt sich A. Kisa in seinem grundlegenden Werke.¹⁵ Er rechnet die mit Reliefbilder verzierten Glasgefäße hieher. Und hieher gehören auch jene Gefäße, die eine Maske, einen Menschenkopf darstellen, und auch jene welche verschiedene Tier- und Pflanzenformen nachahmen (Z. B. Weintraube.). Die ältesten Exemplare der Gruppe kommen im Orient vor (Syria, Cyprus, Krim), später gelangen sie durch süditalienische und südfranzösische Vermittlung in den nordöstlichen Teil Frankreichs und in das Rheingebiet. Als die Glasfabrikation auch hier begann, fing man an, diese Formen auch in den hiesigen Werkstätten nachzuahmen.

Die besten Analogien unseres Gefäßes sind in den Kölner Sammlungen. Der Fundort des einen ist unbekannt¹⁶ (XL. 5), nur so viel ist sicher, dass es aus dieser Gegend stammt. Das andere fand man in S. Mansuy (neben Toul) (XL. 3.).¹⁷ Neben einer Ähnlichkeit in Grösse und Form ist hauptsächlich die Anordnung und Behandlung der Haare, die beinahe vollständig pünktliche Übereinstimmung in den Gesichtszügen, auffallend. Wir wollen nicht behaupten, dass die drei bekanntgemachten Glasgefäße aus einer Giessform herauskamen. Wir kennen die Kölner Exemplare nur nach den vorgelegten Abbildungen, wir sahen weder die Originel-Exemplare, noch die Photographien derselben von verschiedener Seite. Ganz kleine Unterschiede sind auch so wahrzunehmen. Es scheint wahrscheinlich zu sein, dass falls es mehrere Giessformen gab, die eine der andern als Muster diente. Wir können natürlicherweise infolge der spärlichen Daten, die auch nicht immer authentisch sind, nicht genau auf den Herstellungsort hinweisen. Wir kennen den Fundort des Gefäßes No. XL. 3., er liegt im südöstlichen Teile Frankreichs. Der Fundort des Exemplars No. XL. 5. ist unbekannt, der Fundort unseres Gefäßes aber würde hinsichtlich der Herstellung nur dann beachtet werden, wenn die Spuren einer solchen Glasfabrikations im Gebiete der benachbarten Provinze (Pannonia) vorhanden wären.

Die Existenz eines solchen Zentrums für Glasfabrikation ist annehmbar. Dies macht das häufige Vorkommen bei den kleineren pannonischen

¹⁵ A. Kisa, Das Glas im Altertume, Leipzig. 1908. Bd. III.

¹⁶ A. Kisa, A. a. o. Bd. III. Abb. 293, S. 754.

¹⁷ A. Kisa, A. a. o. Bd. III. Abb. 193. S. 754.

Gefässen jene Technik wahrscheinlich, die das Haar nachahmt und sich in kugelförmigen Ausbauchungen äussert. Ebenso häufig kommt dieselbe Art des Zusammenstellens aus zwei Teilen vor, die wir bei unserem Gefäss betrachten können. Man vermutet die Stelle des Zentrums in Szöny, solange aber, bis man auf der erwähnten Stelle neue Grabungen vornimmt, wollen die Gesagten nur eine Möglichkeit der pannonischen Fabrikationsstelle bezeichnen. (Briefliche Mitteilung des Herrn Dr. St. Paulovics.) Die sicheren Daten, die uns vorläufig zur Verfügung stehen, weisen — wie wir sahen — auf das Gebiet der westlichen Provinze hin.

Kisa bemüht sich jenes Gebiet im nord-östlichen Teile Frankreichs (Departement Seine Inférieure) zu bezeichnen, wo diese Art der Glasgefässe fabriziert wurde. Er denkt in erster Linie an die Umgebung von Amiens.¹⁸ Als Stelle der Fabrikation kann die Stadt Boulogne die ebenfalls im nördlichen Teile Frankreichs liegt in Betracht gezogen werden, und nicht weniger die Umgebung von Köln.¹⁹

Eine weitere Frage, die man im Zusammenhange mit dem Funde aufwerfen kann, ist folgende: was stellen die beiden Gesichter dar? In den Gesichtsdarstellungen solchartiger Gefässe konnten die Janusabbildungen die besten Muster bieten. Auf den Glasgefässen, die Janus abbilden, ist das eine Gesicht zumeist ein bärtiges, das andere ein unbärtiges Männergesicht. Das ist ein allgemeiner Typus. Die Darstellung unseres Gefässes bezieht sich kaum auf Janus. Eine andere Gruppe der Darstellungen von zwei Gesichtern geben die Medusa-Abbildungen. Ein typisches Exemplar derselben ist in der Abbildung XL. 4. zu sehen, was ebenfalls aus einer Kölner Sammlung stammt.²⁰ Wie wir sehen, knüpfen viele verwandte Züge dieses Exemplar an unser Gefäss. Der Hauptunterschied ist in der Behandlung der Haare. Die lockige Haartracht unserer Gesichtsdarstellung vertreten die wellenförmigen Haare, die einen Schlangenkörper nachahmen und die beiden Schlangenkörper, die sich unter dem Kinn begegnen, zeigen klar, dass hier von einer Medusa-Darstellung die Rede ist. Auch Kisa behauptet, die Bilder XL. 3. und 5. seien ebenfalls Medusa-Darstellungen, aber er erwähnt die Meinung anderer, dass es auch um Bacchus- und Ariadne-Darstellungen handeln kann.²¹ Unserer Meinung nach ist die letztere Auffassung wenigstens im Falle des Csongráder Exemplars wahrscheinlicher. Die beiden Gesichter des Csongráder Gefässes, — wie wir schon erwähnten — sind nicht gleich, obwohl die Ähnlichkeit beider sehr gross ist. Das an der Abb. XL. 1 b. bekannt gemachte Gesicht ist glatt, weiblich (Ariadne), das andere an der Abb. XL. 1 a. stellt mit seinen energischen Zügen eher einen jungen Mann (Bacchus) dar. Eine besondere Beachtung verdient die wellenartige Behandlung der Haare, welche der Haartracht der schon erwähnten eine Schlangenbewegung

¹⁸ A. Kisa, A. a. o. S. 763.

¹⁹ A. Kisa, A. a. o. S. 758—759.

²⁰ A. Kisa, A. a. o. Abb. 292. S. 752.

²¹ A. Kisa, A. a. o. S. 752.

nachahmenden Medusa-Darstellung nicht gleicht. Es ist vielmehr jene Haartracht damit zu vergleichen, die auch an anderen Denkmälern des jungen Bacchus vorkommt. Ob diese weintraubenartige Behandlung der Haare in dieser Darstellung mit der mythologischen Bedeutung v. Bacchus (Gott des Weines und der Traube) in Zusammenhange steht, kann man nicht bestimmt behaupten, aber wenn es auch so wäre, würde das Auftreten von Ariadne in gleicher Rolle nicht auffallend sein. Als Gemahlin des Bacchus (Dionysos) nimmt sie ja an der Bedeutung des Gatten teil, sie verwandelt sich in eine Weingottheit.²²

Wir müssen es für sehr wahrscheinlich halten, dass der Besitzer des Gefäßes sich um die mythologische Bedeutung der Gefäßsdarstellung nicht viel kümmerte und wir können kaum daran denken, dass die Anordnung als Beigabe eine speziell kultische Bedeutung hätte. Wir müssen es einfach für ein nettes Gebrauchsgefäß (Riechfläschchen) halten, welches als Eigentum des Verstorbenen in das Grab mitgegeben wurde.

Was die Zeit des Fundes anbelangt, dafür geben einesteils das Gefäß selbst, andererseits die Fundumstände eine Aufklärung. Die Farbe, die Form des Sockels und des Halses weisen darauf hin, dass unser Gefäß zu den älteren Exemplaren (Früh-Kaiserzeit) gehört. Der zylinderartige Hals, der mit einem flachen Rand versehen ist, kommt nur an älteren Exemplaren vor. Der trichterförmig sich erweiternde erscheint erst zu Beginn des III. Jahrhunderts n. Chr. in der gallischen Keramik ebenso, wie in der Glasindustrie. Der Sockel von ungewisser Form ist ebenfalls für die älteren Typen charakteristisch. Die Perlen, die aus dem Grab des Glasgefäßes zum Vorschein kamen, sind ihrer Form und Verzierung nach entschieden an das Ende des II. und an den Beginn des III. Jahrhunderts n. Chr. zu setzen. Die aus der unmittelbaren Umgebung zum Vorschein gekommenen Gräber sind — wie wir sahen — nach ihren Beigaben auf das Ende des II. Jahrhunderts n. Chr. zu datieren und diese Zeitbestimmung ist auch für unser Glasgefäß gültig.

M. Párducz.

²² Pauly-Wissowa. Real-Encyclopädie, 2. Bd. I. S. 808.

Ujabb jazig temetők Szentes határában.

(Idetartozik a XLII. és XLIII. tábla.)

A szentesi múzeum jazig emlékeivel már két alkalommal foglalkoztam. Az Archaeologiai Értesítő¹ és e folyóirat² hasábjain megjelent közleményekben nem terjeszkedhettem ki annak a 46 temetőnek egész anyagára, amely eddig részint rendszeres ásatásból, részint szőrványos leletként jutott a múzeum birtokába.³

Ez alkalommal annak a három legutóbb feltárt temetőnek sírleleteit ismertetem, amelyek a jaksori, kistőkei és pönköcháti határrészen kerültek napvilágra.

E három temető, illetőleg lelőhely és leletei, nagyjában azonos jellegűek. A temetkezés épúgy, mint az e korbeli többi temetőknél is nem soros, mert csak néhol követik a sírok egymást, de még ott sem rendszeres távolságban. Mélységük, hosszúságuk, szélességük nagyban egyező; több esetben azonban hosszabbak, mint a Szentes környéki többi népvándorláskori temetők sírjai: közel 2—240 m hosszúak, de a szokottnál keskenyebbek.

A csontvázak 90 %-a fejjel délnek, lábbal északnak, 9 %-a délkelet-északnyugatnak és körülbelül 1 %-a keletnek irányítva fekszik. Lehet, hogy az utóbbiak véletlenül kerültek a sírba fordított helyzetben.

A gazdagabbakat a többenél mélyebbre, a szegényeseket sekélyebbre, a gyermekeket pedig 1 m körüli mély sírba temették. Ez egyébként a Szentes környéki többi népvándorláskori temetőben is általában így van.

A tárgyak és azok elhelyezése is nagyjában azonos a más jazig sírokéval. Hagyatékukban nem látunk semmi olyat, amit jazig eredetűnek lehetne mondani. Használati tárgyaikban, ékszereikben, sajátos műizlésük,

¹ Rómaikori temetőről, Öcsöd—Szentandrás határában. Arch. Ért. 1899. 41—46. I. Ókori leletek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 1906. 47—55. I.

² Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban. Dolgozatok, 1932. VIII. 150—155. I.

³ Lásd Párducz Mihály, A nagy magyar Alföld rómaikori leletei. Dolgozatok, 1931. VII. 74—165. I.

ipari készségük nem található fel. Legtöbbje római eredetű, vagy utánzat. Leginkább látható ez a római pénzek másolásában, amelyeket átfúrva csüngődíszül is viseltek.

Eredeti sajátosságnak tekinthető a többi népvándorláskori népek szokásával ellentétes irányítású temetkezés, a sok gyöngynek, főképen a bokák körül füzérekben való alkalmazása és az, hogy egy-egy temetőben kevésszámú sír van. Ennek elfogadható magyarázata az lehet, hogy családonként külön-külön telepedtek le, s akkor is egy-egy helyen viszonylag rövid ideig laktak. Ezt a gyakori vándorlást a rájuk vonatkoztatott *metanasta* jelző is igazolni látszik.

A Szentesen és környékén általam részben feltárt 32 és a szomszédos megyékben talált 14 temető közül legnagyobb a kistőkei (Tóth Gergely féle földön talált temető), hitelesen feltárt 27 és már csak bejelentett 10 sírral; a zalotai (Németh György féle földön levő) hitelesen feltárt 23 sírral; a sárgaparti mintegy 20 sírral. A többi 9—15 sírral. Ezek a számok azonban nem véglegesek, mert a legtöbb temető még nincs teljesen feltárva. Egyébként is igen nehéz megállapítani a teljes feltárást, mert a sírok, miként az különösen a most ismertetendő jaksori és kistőkei temetőkben is, igen nagy távolságban vannak egymástól.

I. *Jaksori leletek.*

Szentes középpontjától északi irányban, mintegy 18 km távolságra húzódott hajdan a Jaksor ér, amelyet a közeli Körös táplált. Ennek két partja, mint azt a több helyen talált leletek igazolják már az újabb kőkorból is lakott volt. E kor emlékeire bukkantak özv. Mátéffy Lászlóné földjének érpárti részén is, szántás közben; erről múzeumunk több évtizedes gyűjtő barátja, Pajer Lajos útján szereztünk értesülést. A helyszínen megkezdett ásatás alkalmával három kőkori lakásra akadunk. A részben földbevéjt lakás összeomlott törmelékei alatt, a több ezer darab mintás edénydarabon, hálósúlyokon és néhány kő- és csonteszközön kívül egyebet nem találtunk. Megállapíthattam, hogy e lakótelepeket az idők folyamán megbolygatták. E feltevésemet csakhamar igazolták a felsőbb rétegben, az őskori edénytöredékek között talált későbbi kori edények darabjai és az egyik lakásban talált jazig női csontváz, amelynek közelében még egyet találtunk.

E síroktól 32 m távolságban levő őskori lakás közelében újabb hét sírt tártunk fel. Összesen tehát 9 sírt találtunk ezen a területen, de a kutatást még folytatni fogjuk. A kilenc sírt és a benne talált leleteket az alábbiakban ismertetem.

1. *sír.* Őskori bolygatott lakásban 145 cm hosszú női csontváz. 80 cm mélyen feküdt, fejfelé délnek, lábbal északnak. Mellékletei: Nyakán négy kicsiny fehér, három nagyobb kerekded, egy korongalakú és több pasztagyöngy. Vállnál ovális, korongos, zománcos bronzfibula (XLII. 8.), amelynek felületén zöld mezőben, két egymással szemben fekvő peltaszerű ábra

foglal helyet; az ábrák halványpiros zománccal voltak kitöltve; hátlapján tekercselt rugójú bronztű van, amely 10 mm magas tűtartóba kapcsolódik, az alak eddig ismeretlen. A jobb alkaron, a csuklónál, négy gyöngyből álló karék; három kerekded, fehérszínű üvegpasztából; közülök a szokásosnál nagyobb alakú, nyolcszegletesre csiszolt, sötétvörös gránát. A balkar csuklóján karék; három kerekded, fehérszínű pasztagyöngyből. Jobb kéznél, vörösszínű, kettős csontkakúp alakú agyagorsógomb. A medence közepén négy cm átmérőjű vaskarika. A csípőnél kicsiny, hurkos bronztű. Mindkét bokán többszörösen körülcsavart, sok gyöngyből álló fűzér; kisebb-nagyobb üveg és pasztagyöngyök, hasáb-, sokszög-, henger- és korong alakúak, fehér, piros, zöld színben. A lábfejek előtt jól iszapolt és égetett, szürke színű füles edény (1. kép 3.); magassága 14,5, szájjátmérője 9,7, fenékátmérője 6 cm.

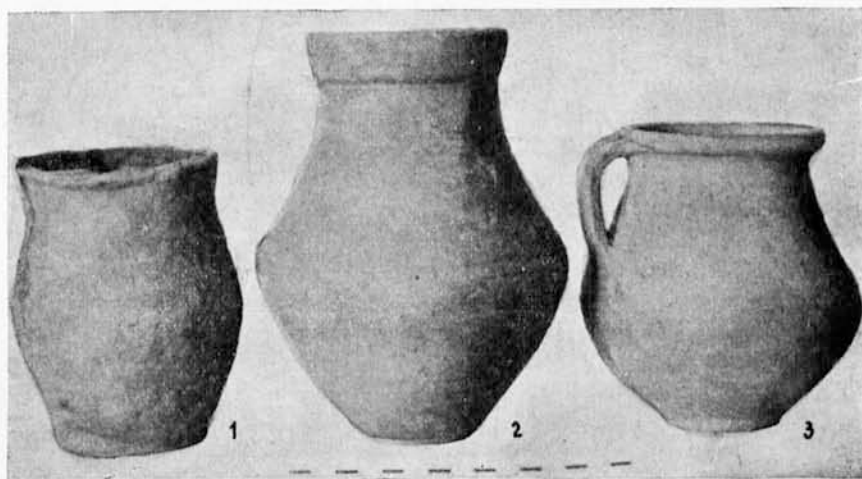

Abb. 1. kép.

2. *sír*. Az előbbi sírtól kelet felé, 3 m távolságban, 80 cm mélyen fekvő egy dél-észak irányítású, 148 cm magas, fiatal nő csontváza. Mellékletei: Fejénél, mindkét oldalon, egy-egy síma, vastag bronzhuzalból készült, kör alakú, kapcsos fülönfüggő (XLIII. 2., 3.); vastagabb részén, mintegy negyed-résznyi terjedelemben két kiemelkedő gyűrűstag között, vékony huzal van körül tekerve. Nyakán negyven gyöngyből álló fűzér (XLIII. 14.), melyből huszonhárom ismert alakú, nyolcsarkos gránát, kilenc borostyán, három nagy bábalakú, három korongalakú, négy hosszú koráll(?) és kettő kerekded üveg; a gránátgyöngyök egymásmellett, a nyak hátsó részén voltak, a többiek váltakozó sorrendben, elől. A gránátgyöngyök mellett, egy-egy 40 mm hosszú, egyik végénél 13, másiknál 15 mm széles bronzlemez, melynek szélesebb részében alól, piramisszerűen elhelyezve három lyuk, a szegélyen, befelé hajló, mélyített félkörök van-

nak. A gyöngynyakék elülső részében, a nagy borostyángyöngyök közelében, felfűzve, három kilyukasztott római kis bronz érem; csak az előlap van kidolgozva, amelyen a császárféj igen kezdetleges kivitelű; az első pillanatban meglátszik, hogy római császárkori érem utánzata, illetőleg egyik oldalának másolata; teljes határozottsággal nem állapítható meg, hogy melyik császár érmeinek utánzata. A jobb vállnál, lapos bronzból készült, aláhajtottlábú, kéttagú fibula (XLIII. 12. és XLII. 34.). A bal karon nyílt végű, végénél erősen vastagodó, sima bronzkarperec (XLIII. 1.). Ugyanott 13 gránátgyöngyből álló karék (XLIII. 5.); a gyöngyök egynek kivételével, eltérően az ismertektől, hosszában csiszoltak, de nyolcsarkosak. A jobb karon bronzkarperec (XLIII. 4.). Ugyanott 14 gránátgyöngyből álló karék, melyből három hosszában, 11 nyolcsarkosra csiszolt

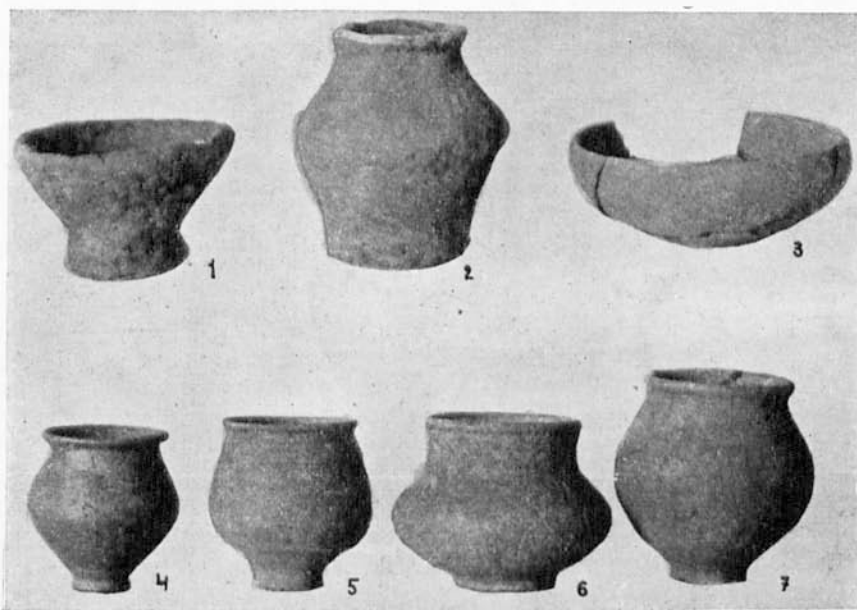

Abb. 2. kép.

(XLIII. 10.). A medence jobb felső részén szegletes vascsat. A jobb kéznél egymás mellett két agyagorsógomb; az egyik kerekded, vörösszínű, felületén rendszertelen körömbemélyítéses díszítéssel (XLIII. 8.); a másik edénytöredékből készült szürke, lapos korongalakú (XLIII. 7.). A jobb lábfejnél, egymás mellett két edény; mind a kettő szürke színű, jól iszapolt és égetett; a tálcaska (2. kép 3.) magassága 5, szája 13·5, feneke 4·5 cm; a másik edény (2. kép 7.) magassága 9, szája 8·5, feneke 5·3 cm.

3. *sír*. 1 m mélyen, dél-északi fekvésben, 156 cm hosszú női csontváz. Mellékletei: A fejnél két egyforma, nagyméretű, ezüst fülönfüggő (XLIII. 11., 13.); a vastagodó szár végénél dudoros díszítésű, ovális foglalatban,

egy-egy piros gránátkő; a foglalat külső, alsó végénél hurokfül, mely a vékonyabb végén levő kampós kapocs beakasztására szolgált; az 5 cm átmérőjű függőknek majdnem a feléig terjedően, három kiemelkedő gyűrűstag között, vékony ezüsthuzalból készült tekerceselés van; eddigi leleteinkben ismeretlen típus. A mellén, jobbról, szegletesidomú bronzból készült kéttagú fibula (XLII. 29.); a hosszas nyerges lábrészen, a hajlások végződésénél, egy-egy bordázott gyűrűstag; a hosszas, lapos tütartó belső végződése és a hozzá közelebb levő gyűrűstag között sodrony-tekerceselés díszíti; tüje is bronzból van. A mell baloldalán, előbbihez hasonló és nagyságú, aláhajtottlábú vasfibula. A mell jobboldalán, a bronzfibula közelében egy kis bronzcsíptető (XLIII. 6.); összehajtott bronzlemezből készült; hossza 58 mm; felső végén akasztó karikája van; mindkét lapja, egymással szemközt álló félkörös bemélyítésekkel van díszítve; jazig sírokban tudtommal eddig nem fordult elő, inkább germán sírok kísérője. Közvetlenül az előbbi tárgy mellett bronzlemezből készült pipereeszköz (XLIII. 9.); felső végénél a lemez behajlításából képzett füle van; a lemez feléig terjedő széles részén, hosszában háromszoros pontdíszítés; a másik felerész, kardpengeszerűen fokozatosan laposodik és keskenyedik, majd hegyben végződik. Mindkét kar csuklóján, azonos kivitelű, nyíltvégű, síma, oválisalakú bronzkarperec; végeik vastagodnak; kiszélesített felületükön 10 mm hosszúságban, pontbemélyítések vannak.

4. *sír.* Az előbbi sírtól nyugatfelé 3 m távolságban, 120 cm mélyen, dél-észak irányításban, 165 cm magas férfi elkorhadt csontrészei. Mellékletek: A medence jobb oldalán vascsat. A jobb kéznél kis vaskés.

5. *sír.* Előbbitől 2-5 m-re, 90 cm mélyen, dél-észak irányításban, 185 cm hosszú férficsontváz. Mellékletei: Mellén 7 cm hosszú, töredékes állapotban lévő vasfibula. A medence alsó részénél, tojásdadalakú, széles gyűrűjű vascsat. A bal kéznél 145 mm hosszú vaskés. A két lábfej között finoman iszapolt és égetett szürkeshű agyagedény (2. kép 6.); magassága 11, szája 8,3, feneke 4 cm.

6. *sír.* Előbbitől kelet felé 10 m-re, de nem egyvonalban, 50 cm mélyen, dél-észak irányítású, megbolygatott csontváz. Tárgyakat nem találtunk.

7. *sír.* Előbbitől 2 m-re, 60 cm mélyen, dél-észak irányításban, megbolygatott csontváz; csak a lábszárak voltak eredeti helyzetben. A fej széttörve, a lábknál feküdt. Mellékletei: Balkezénél vaskés. A lábnaál, egy jól iszapolt és égetett, szürke színű, kicsiny talpú edény (2. kép 5.); magassága 8,5, szája 6,5, feneke 3 cm.

8. *sír.* Előbbiektől keletfelé 2 m-re, 30 cm mélyen, dél-észak irányú, bolygatott női csontváz. Ennél is csak a lábszárak voltak helyükön. Mellékletei: Mindkét bokán, többszörösen körülcavarva, 464 gyöngyből álló fűzér: fehér, piros, zöldszínű, kerekded, gömbölyű, szegletes, hosszas, téglalakú és a nyolcszegletes gránátgyöngyöknek üvegpasztá utánzatai.

9. *sír.* Az előbbitől keletre 2-5 m-re, 35 cm mélyen, dél-észak irányú bolygatott csontváz. Semmit sem találtunk mellette.

A sírokban előkerült aláhajlottlábú fibulák alapján a temető kora a Kr. u.-i III. század első felére tehető.

II. *Kistőkei leletek.*

A Szentés—szolnoki vasútvonal mentén, Szentestől 7 km-re levő kistőkei vasúti állomás közelében van Tóth Gergely okl. gazda földje. A természetes magaslaton fekvő föld egyik részén végighúzódo gerincet részben lehordatva, sírokat találtak. A megmentett tárgyakat a tulajdonosok a múzeumnak beszolgáltatták és a további ásatáshoz, az engedélyt megadták. A beszolgáltatott leletek rómaikori emlékek voltak.

Az 1929. évben végzett rendszeres ásatáskor nem csak a leletek alapján várt jazig, hanem avarkori sírokra is akadtunk. A feltárt 84 sír közül csak 10 volt jazig. Ezek rendszertelenül, nagy és nem arányos távolságokban voltak egymástól. A tíz sír közül öt-öt, az avarkori sírok egy részét háborították meg, de ki nem fosztották. Azoknál a síroknál, amelyeken az avar sírok valósággal keresztülfeküdtek, minden melléklet megvolt s még a csontokat sem dobták félre. Igen érdekes példája ennek a 43. és 58. sír, amelyeket teljesen átmetszettek ugyan a későbbi temetkezők, de a jazig csontváz a fejtől a könyékig, illetőleg a combtól a lábfejig, megvolt s az e helyre került melléklet is érintetlenül maradt.

Az 1930-ban folytatott ásatáskor újabb 11 sírra akadtunk, amelyekből csak a 92. volt jazig. Ezt a 91. avarkori sír a combtól a lábfejig átmetszette. Az egész temető, beleértve az avarkori sírokat is, mintegy 66 m hosszúságú és 26 m szélességű összefüggő területen volt. A jazig sírok rendszertelenül, egymástól nagyobb távolságokra voltak.

1933-ban a vidéki iskoláknak, bemutató ásatást eszközöltünk, mely alkalommal egy jazig sírra, majd ettől 25 m távolságban, újabb 11 sírra akadtunk. Ezek ismét meglepetést okoztak, amennyiben köztük három szkita, négy jazig és négy avarkori sír volt.

1934-ben, ugyanazon a gerincen, de az előbbi helytől 45 méterrel távolabb, kelet felé, az előbbiekkal összefüggő területen, kezdtük meg az ásatást. E hely közelében találták a beszolgáltatott jazig emlékeket és sírokat is. Az ásatás alkalmával 12 jazig sírt találtunk. Az eddig előkerült 119 sír közül csak a 27 jazig sírt ismertetem. Ez a szám is nagy, ha tekintetbe vesszük, hogy ennél nagyobb temető csak Felsőpusztaszerén és Óthalmon fordult elő 70, illetőleg 30 sírral. Pedig a mi temetők sírjainak száma még valószínűleg emelkedni fog s a szétdúlt sírok száma is legalább 10 volt.

1. sír. (17.). 120 cm mélyen, dél-észak irányú női csontváz. Mellékletei: A nyak körül, apró, kerek pasztagyöngyök. Balkéznél, kettős csontkakúpalakú, vörösszínű, agyagorsógomb. Ugyanott egy kis vas fejestű; csak a fejrésznél levő hengerverszerű foglalat bronz. A medencében kis bronzkarika. Mindkét lábon, a bokák körül, 3—4 tagozású pasztagyöngyök.

2. sír. (31.). 130 cm mélyen, dél-északi irányú női csontváz. Mellékletei: A nyakon, mellen, karoknál és lábakon különböző alakú és színű, apróbb gyöngyökből álló fűzerek; köztük néhány nagyobb borostyán, csi-szolt gránát és egy cseresznye nagyságú kalcedonyöngy. Nyakánál kis

bronzkarika, valószínűleg a nyakon lévő gyöngysor bekapcsolásához. Jobb kéznél kis vaskés.

3. *sír.* (38.). 120 cm mélyen, dél-észak irányban fekvő, bolygatott csontváz. A sír egy részét átmetszi az avarkori 39. sír. A sírban mindössze egy krétagyöngy és egy fibula töredéke volt.

4. *sír.* (41.). 120 cm mélyen, dél-észak irányú, 156 cm hosszú női csontváz. Mellékletei: A fejnél két nagy, kerek, gránátgyönggyel díszített bronzfülönfüggő. A nyakon bronztorques. A bal karján vaskarperec. Jobb karján nyíltvégű bronzkarperec. Mindkét boka körül, üveg és pasztagyöngyökből álló, többszörösen rátekert, fűzér. A sír in situ került a múzeumba.

5. *sír.* (43.). 140 cm mélyen dél-észak irányú, 180 cm hosszú csontváz. Ezt a sírt, a 42. avarkori sír, középen átmetszette. Valószínűleg a bolygatás miatt, a sírban csak egy fibula töredéke volt.

6. *sír.* (58.). Bolygatott sír. Az 50. avarkori sír közepén átmetszette. 180 cm mélyen feküdt dél-észak irányításban. A szétszórtan levő csontok között gyöngyöket és orsógombot találtunk.

7. *sír.* (69.). 170 cm mélyen, délnyugat-északkelet irányban, 166 cm hosszú női csontváz. Nyakánál kerek, hasábos és hengeralakú, fehér és kékszerű gyöngyök. Jobbkarnál kettős csontakúpalakú orsógomb. Bal-könyöknél vascsat. Medencében bronzkarika. A balcombánál vaskés. A medence baloldalánál kisebb vascsat. Mindkét boka körül, többszörösen ráhajtogatott gyöngysor. A jobblábnál kis edény.

8. *sír.* (73.). 1 m mélyen dél-észak irányítású, leányka csontváza. A fejnél, két sima, kerek bronzfülönfüggő. Nyakán apró, kerek és háromtagozású, sárgaszínű gyöngyök. A balkéznél kis vaskés.

9. *sír.* (78.). 167 cm mélyen, dél-észak irányban, 186 cm hosszú női csontváz. A balmedence alatt egytagú bronzfibula (XLII. 18.). A medencében, nyúlványos vascsat. Balkéznél kis vasár. A medence jobboldalán vaskés. A bal lábszárnál római provinciális jellegű bronzfibula (XLII. 13.).

10. *sír.* (92.). Bolygatott. A 91. avarkori sír, combtól lefelé keresztezi. Apró gyöngyök és kicsiny, aláhajtottlábú fibula voltak a sírban.

11. *sír.* (96.). 110 cm mélyen, dél-észak irányban, 170 cm hosszú férfi csontváz. Csontok korhadtak, hiányosak. A jobb kulcsesontnál, római provinciális jellegű bronzfibula (XLII. 12.). A medence jobb oldalánál, nyúlványosvégű bronzcsat (XLII. 30.); ugyanott kis vaskés.

12. *sír.* (103.). 165 cm mélyen, dél-észak irányban, 180 cm hosszú férfi csontváz. Balkéznél átfúrt csiszolókö; ugyanott kis vaskés. Az ujjaknál két kis bronzgyöngy. A medence alatt, a combnál, kerek bronzcsat (XLII. 33.). A balkéznél kovakő.

13. *sír.* (104.). Két méter mélységben, (eredetileg még vagy 30–50 cm-el mélyebben lehetett) dél-észak irányban fekvő, 175 cm hosszú férfi csontváz. A fej kivételével, a többi csontok mind elkorhadtak. A sír fenekén mészréteg volt. A kulcsesontok között, középen, kéttagú bronzfibula (XLII. 26.). Jobbkéznél vasfogalat. A medence alatt, balról vaskés, amelynek végén felakasztásra szolgáló csatrészt van. Jobbkéznél csiholó-

vas, felakasztásra szolgáló csattal. A kéz mellett kovakő. A lábfejnél kicsiny, kétfülű, piros, terra-sigillataszerű talpasedény; 85 mm magas, szája 65 mm, hosszas hajlott füllel; a kihajlott peremen körömdiszítés van.

14. *sír.* (105.). 80 cm mélyen, délnyugat-északkeleti irányú, körülbelül 100 cm hosszú gyermekcsontváz. Melléklete nem volt.

15. *sír.* (106.). 90 cm mélyen délnyugat-északkeleti irányban fekvő, 100 cm hosszú gyermekcsontváz. Mindkét alkar a vállhoz hajlik. Mellén színes, zománcos, bronzfibula (XLII. 10.), amelynek rombuszalakú felülete kék zománcsal van kitöltve: közepén nagyobb piros kör, körülötte rombuszalakban, hat piros és fehér színben váltakozó köröcske; a perem végénél egy-egy piros kör. Ellentétes oldalak kiszögelésénél, hármáságú, lyukas kiképzés. A lábfejnél durvakivitelű, fekete edény: magassága 110 mm; száynyílása 80 mm; peremén két sorban, ferdeirányú bemélyítések.

16. *sír.* (108.). 40 cm mélyen (50–60 cm földréteget már előzőleg lehordtak), dél-észak irányú, 154 cm hosszú női csontváz. A bal felkarnál, kettős csonkakúpalakú, vörösszínű orsógomb. A lábfeinél kicsiny, durvakivitelű, feketeszínű talpasedény (2. kép 1.). Az edény magassága 6,3, szája 9,8, fenéke 5,5 cm.

17. *sír.* (109.). 145 cm mélyen, dél-észak irányban fekvő, 150 cm hosszú, női csontváz. A csontok nagyrészt elkorhadtak. Mellén korongos, zománcos, bronzfibula (XLII. 1.): felületén három körrekesz van: a közepén levő 12 mezőre oszlik, melyek váltakozóan, piros-fekete zománcsal vannak kitöltve; a mellette levő kör sötétkék, az abban elhelyezett 12 kör piros, ezek közepén levő kis pontok fehér zománcból vannak; a legszélső körben fekete mezőben harántirányú kék zománcsávok vannak; az egyes sávokat zöld borda választja el egymástól; a perem szegélye recézett; a peremén, a tüfejnél recés díszítésű kis fül: úgy ennél, mint a XLII. 27-nél, a nyakon lévő gyöngysor egyik végének befogadására szolgált; a koronglap közepén, kiemelkedő madáralak (talán galamb) van, amelynek farknyulvánván három kis, piros-fehér zománcsal kitöltött köröcske foglal helyet. E római provinciális fibula kora, a temetőben levő többi datáló anyag alapján a Kr. u.-i II. század vége és III. század elejére tehető. A jobbkarján gyöngykarék. Balkéz mellett kis vas-kés. Balkézben, kettős csonkakúpalakú, feketeszínű, agyagorsógomb. Mindkét boka körül: gömb, henger és lencsealakú gyöngyökből álló füzér. A lábfeinél szürkészínű, jól gyúrt agyagból készült magasnyakú edény (1. kép 2.); magassága 19,3, szájátmérője 9,3, fenékátmérője 7,5 cm; a fül letörött; a nyakon, függőlegesen, símitott hullámvonalas díszítés, és a mellette levő háromszögalakú ábrákban az edény kiszélesedő öbléig terjedően, függőleges irányú vonalak vannak.

18. *sír.* (110.). 115 cm mélyen, észak-déli irányú, 145 cm hosszú női csontváz. A sírfehér mészréteggel volt lesímitva. Nyakán korongalakú borostyángyöngyből álló füzér. A nyak balfelénél kis bronzkarika, bizonyára a gyöngysor összekapcsolására. Jobb és bal alkaron azonos kivitelű és díszítésű, nyiltvégű bronzlemez karperectöredék (XLII. 35.). A

jobb alkaron nagy kékszínű, bordázott üveggyöngy; mellette ifj. Faustina középbronz érme. Mindkét boka körül, apró, kerek gyöngyökből álló füzér. A lábaknál durva kivitelű, feketeszínű edény (1. kép 1.); magassága 13,2, szájátmérője 12, fenékátmérője 7,5 cm.

19. *sír.* (111.). 70 cm. mélyen, észak-déli irányú, 160 cm magas női elkorhadt csontváza. Eredetileg vagy bőrruhában, vagy bőrrel letakarva temették el. Nyakán, mellén néhány szem hosszúkás alakú borostyángyöngy. A combcsontok között, kiszélesedő lábú bronzfibula (XLII. 19.); e csoportnak új változata, amely abban tér el az eddig ismertektől, hogy a fejrésznél a nyak kampószerűen vissza, befelé kunkorodik; kiszélesedő lábrészen, hosszirányban, középen és szélein, elmosódottan zeg-zug vonalas díszítés van. Mellette néhány gyöngy feküdt. A lábfejnél vöröses színű, durva kivitelű kis edény (2. kép 2.); öble erősebben kiszélesedett, nyaka viszont erősen összeszűkül; peremén ferdeirányú vonal bemélyítések vannak; magassága 11, szája 6,5, öblösödése 10, feneke 7 cm.

20. *sír.* (112.). 90 cm mélyen, észak-déli irányú, 160 cm magas férfi elkorhadt csontváza. A feje irányában, de jóval magasabban bronzfibula (XLII. 25.); Almgren⁴ IV. tábla 88. tipushoz hasonló. Jobb combtőnél nyúlványos bronzcsat (XLII. 36.); hasonló a Párducz XVIII. 6. alattihoz. A két comb közt. a medencénél vas törkés; mellette csiholóvas, a hozzátapadt kovakövel. A lábfejeknél durvakivitelű, feketeszínű szétmállott edény.

21. *sír.* (113.). 1 m mélyen, északkelet-délnyugat irányú. 156 cm hosszú női csontváz. Nyakán sárga és zöldszínű gyöngysor. Mellén kis bronzkarika. Jobb felkarnál fekete, kettős csontakúpalakú orsógomb. A medencében csiszolókö.

22. *sír.* (114.). 70 cm mélyen, északkelet-délnyugati irányban, 150 cm hosszú női csontváz. Mellén korongos, zománcos, hatágú bronzfibula (XLII. 11.); közepén magasan kiemelkedő gömbszerű nyúlvány; az ezt körülvevő kör piros alapjában szétágazó hat sugár, váltakozva kék és fehér zománcsal; a perem belsőszélénél, a pontokból álló körbefutó dísz és a külsőszélén, a sugarak irányában, kiemelkedő környúlványok piros színnel vannak kitöltve. Balkönyöknél vaskés. Balkéznél kettős csontakúpalakú orsógomb. A medencében bronztű. A bokák körül aprógyöngyökből álló füzérek. A lábfejnél durva anyagú edény; magassága 154, szája 96 mm.

23. *sír.* (115.). 75 cm mélyen, észak-déli irányú, 155 cm magas női csontváz. Nyakánál bronzfibula. A nyakon kisebb-nagyobb üveg- és pasztagyöngyök. A medencében jobbfelől, bronzfibula (XLII. 22.). A bal alkaron nagyobb mézsgyöngy. Balkéznél vaskés. A jobb térdnél durva kivitelű edény; magassága 122, száynyílása, kissé kihajló peremig 95 mm.

24. *sír.* (116.). 125 cm mélyen, északkelet-délnyugat irányú. 165 cm hosszú női csontváz. Fejénél aláhajlottlábú kissé összenyomott bronzfibula (XLII. 32.). Nyakán és mellén többszínű és alakú gyöngyökből

⁴ O. Almgren: Studien über Nordeuropäische Fibelformen. 1923.

álló nyakék. A jobb kar mellett gyöngyök. Balkéznél vaskés. A bokánál néhány gyöngy. A lábnál durva kivitelű, feketeszerű edény; magassága 110, szélessége a kissé kihajló peremig 90 mm.

25. *sír.* (117.). 120 cm mélyen, észak-déli irányú, 177 cm hosszú férfi csontváz. Nyakánál alacsonynyakú, hosszúlábú bronzfibula (XLII. 27.); a fibula fejénél félkorongszerű nyúlvány van, amelyhez kis fül illeszkedik; a nyakon és lábvégződésnél félgyűrűs kiemelkedések; tüttartója alacsony, hosszas, szokatlan képzésű. Balkéznél kis vaskés; mellette vasár; ugyanott kovakő. A medence baloldalán hosszú törkés, akasztóval. A lábfejnél pirosszerű, magastalpú kis edény (2. kép 5.); magassága 85, szája 70 mm; pereme alatt 20 mm-es sáv fut körül.

26. *sír.* (118.). 90 cm mélyen, északkelet-délnyugati irányú, 1 m magas gyermekcsontváz. Nyakán félkör alakú bronzhuzalból nyakék. Álla alatt nagyobb mészyöngy. Lábánál durvakivitelű, feketeszerű kis edény. Szétázott.

27. *sír.* (119.). 80 cm mélyen, északkelet-délnyugati irányú, 160 cm hosszú női csontváz. Nyakánál 70 kisebb-nagyobb karneolgyöngyből álló nyakék; ugyanott bronzkarika, a nyakék összekapcsolására; ugyanott két kis fejes bronzszeg. A balkarnál nagyszemű, színesgyöngyök. Balkéznél színesgyöngyök. A medence közepén 30 mm magas, 25 mm szányílású üveg nyakrésze. A bokákon többféle alakú és színi gyöngyből álló fűzér.

Minthogy ezen a területen az ásatásokat még tovább kell folytatni, a temető korának megállapítására az ismert adatokat nem tartjuk elegendőnek. Az előfordult fibulák azonban a III. századra mutatnak. Feltehető jelenség, hogy a sírokból előkerült durvaművi kerámia csaknem azonos formákat mutat a későbbi, főként avar temetők hasonló mellékleteivel. Mivel minden kétséget kizáróan jазig sírból kerültek elő, arra kell gondolnunk, hogy az említett avar kori edények már a Kr. u.-i III. sz. idején ismerősek az Alföld területén.

III. Pönköcháti leletek.

Szentestől északra, mintegy 6 km távolságban levő Felsőréti határ részen, van az ú. n. Pönköchát. A pönköcháti földút rendbehozásakor, Varga József és Vince tanyája közti részen, az összekötő útszakasz legmagasabb pontján lévő partoldalon, a munkások, őskori veremlakásokra, az úttesten pedig, egymástól néhány méter távolságban, két emberi csontváza, ill. ezek töredékeire akadtak. Állításuk szerint az egyik sírban egy nagyobb, a másikban egy kisebb csontváz volt. Az utóbbi mellett bronzmécsest és durvakivitelű kisedényt találtak.

Cseuz Béla műsz. tanácsos szíves értesítése után kiszállva megállapíthattam, hogy az egymástól mintegy 3 méterre, eredetileg kb. 1—1,20 m mélyen talált csontvázak fejjel délnek, lábbal északnak irányítva feküdtek. A kutatás folyamán sem további sírok, sem szőrványos

leletek nem kerültek elő. Mindössze az a két tárgy került a múzeumba, amelyet a munkások találtak.

A mécses csigát ábrázol (XLIII. 15. a., b., c.). Képét három nézetben mutatom be. Nem tudok arról, hogy hazánkban nem római sírban egyáltalán találtak volna római mécseset, de ehhez hasonlót még római sírban sem. Nemcsak nálunk, hanem a külföldön talált leletek között is ritka.⁵ Épen azért — amennyiben a megfigyelést hitelesnek lehet elfogadni — nagyobb figyelmet érdemel.

IV. *Fibulák, különböző lelőhelyről.*

A szentesi múzeumban száznál több fibula van. A jelentősebb típusokat a már említett hiteles leletekkel együtt a XLII. táblán mutatom be.

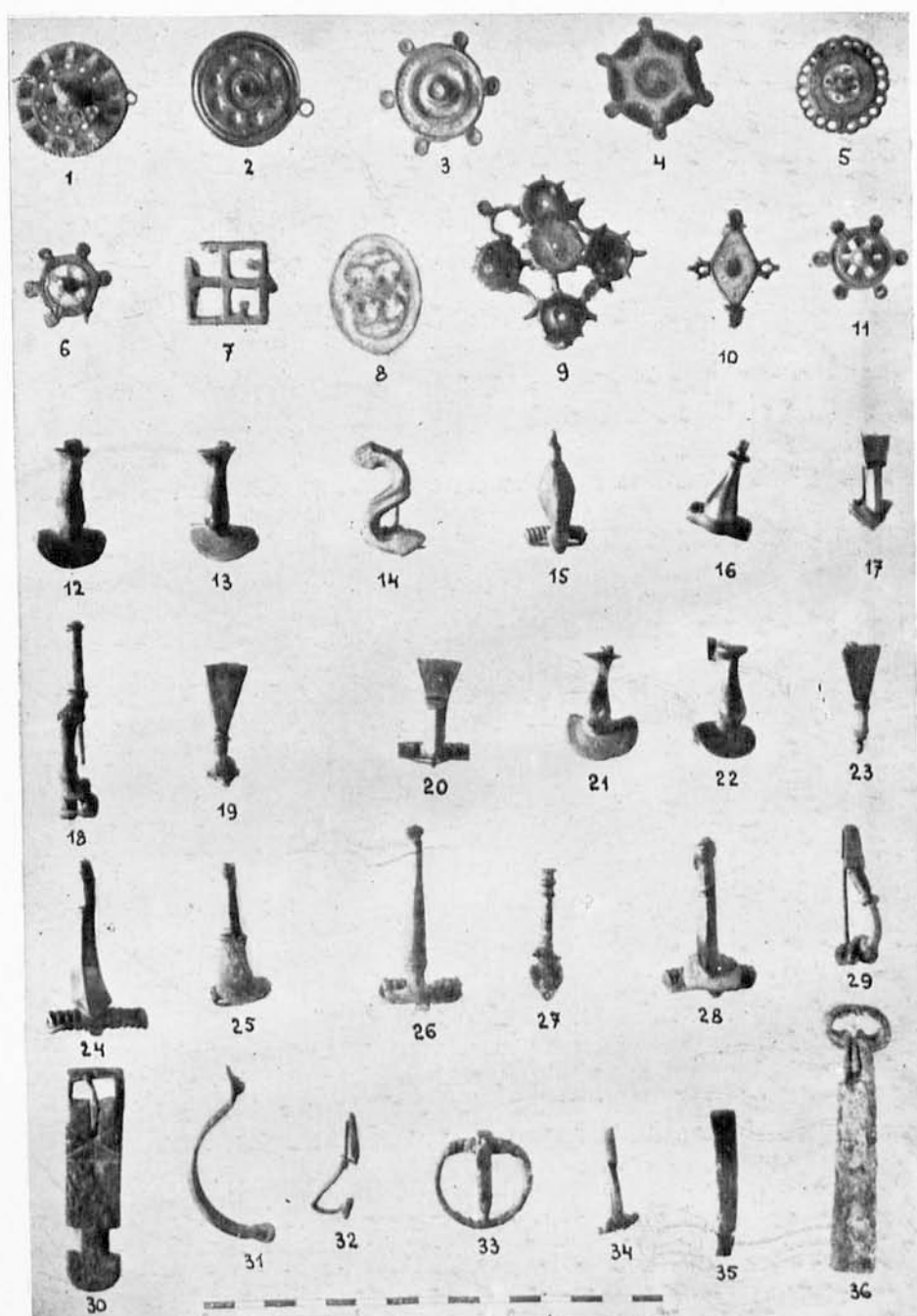
1. Kétfajú bronzfibula (28.). Erőstestű, hosszú tűtartójú, félkorongos fejjű. Lelőhelye Péterszög. 2. Bronzfibula (17.); feje háromszögalakú, lábvége kiszélesedő; közepén kis hegyes nyúlvány van. Lelőhelye Kunszentmárton. 3. Bronzfibula (16.). Rugója csőszerű hüvelyben van elhelyezve. Lelőhelye Jaksorpart. 4. Bronzfibula (24.). Az 1.-hez hasonló, de nincs korongos feje. Lelőhelye Csongrád. 5. Kacsát ábrázoló bronzfibula (15.). Lelőhelye Sövényháza—Dilitor. 6. Bronzfibula (20.); a 2.-höz hasonló, de feje hosszasan elnyúló, téglalakú. Lelőhelye Kunszentmárton. 7. Bronzfibula (14.). Két ellentétes helyzetben lévő kigyó alak, nyakrésszel. Lelőhelye Péterszög. 8. Bronzfibula (7.). Svasztika, négyszegletes keretben. Lelőhelye Lapistó. 9. Korongos, zománcos fibula (2.); a zománca hiányzik, de valószínű, hogy a megtalálás után kaparták ki; a megmaradt nyomokból megállapítható, hogy a nagy kör piros, a benne levő kis körök fehérek voltak. Peremén fül van. Lelőhelye Csongrád. 10. Korongos, zománcos fibula (3.). A szélső körben, sötétkék alapon, körül, világoskék-piros színű virágok; a peremen lévő hat, kerek, kiemelkedő foglalatban ugyanaz, de nagyobb alakban. Lelőhelye Sárgapart. 11. Korongos, zománcos fibula (9.). Öt csillagszerű alakból van alakítva. A csillagszerűen elhelyezkedő öt rész közül a középső kiemelkedik. A csillagokat egymással összekötő négy kerek tagon egy-egy kiemelkedő kerek foglalat van. Az öt nagyobb alakban három kör közül a középső fehér, majd sötétkék, azután zöld, alatta piros zománcal kitöltve. A zöld zománcban 16 kis fehérpont. A keretből kiugró kis tag kék zománcal van kitöltve. Az összekötőtagot piros zománc borítja. Lelőhelye: Kurcapart, Vadas. 12. Korongos, zománcos fibula (6.). A hatszegletű peremen lévő hat kerek foglalat na-

⁵ A bécsi Áll. Érem- és Régiséggyűjteményben, valamint az Ambraser-gyűjteményben is — amely a maga idejében egyik legnagyobb római mécsesgyűjtemény volt, a felsorolt 532 mécsesből csak egy volt csigalakú de az is cserépből készült. Ennek ismertetése kapcsán Kenner Millinre hivatkozik, aki ezeket gyermekjátékszernek tartotta, de egyúttal megjegyzi, hogy „találhatók egyesek bronzból is, így egy herculanumi kandelláberen is”. (F. Kenner: Die antiken Tonlampen des K. K. Münz- und Antikencabinet und die K. K. Ambraser Sammlung Wien, 1858.

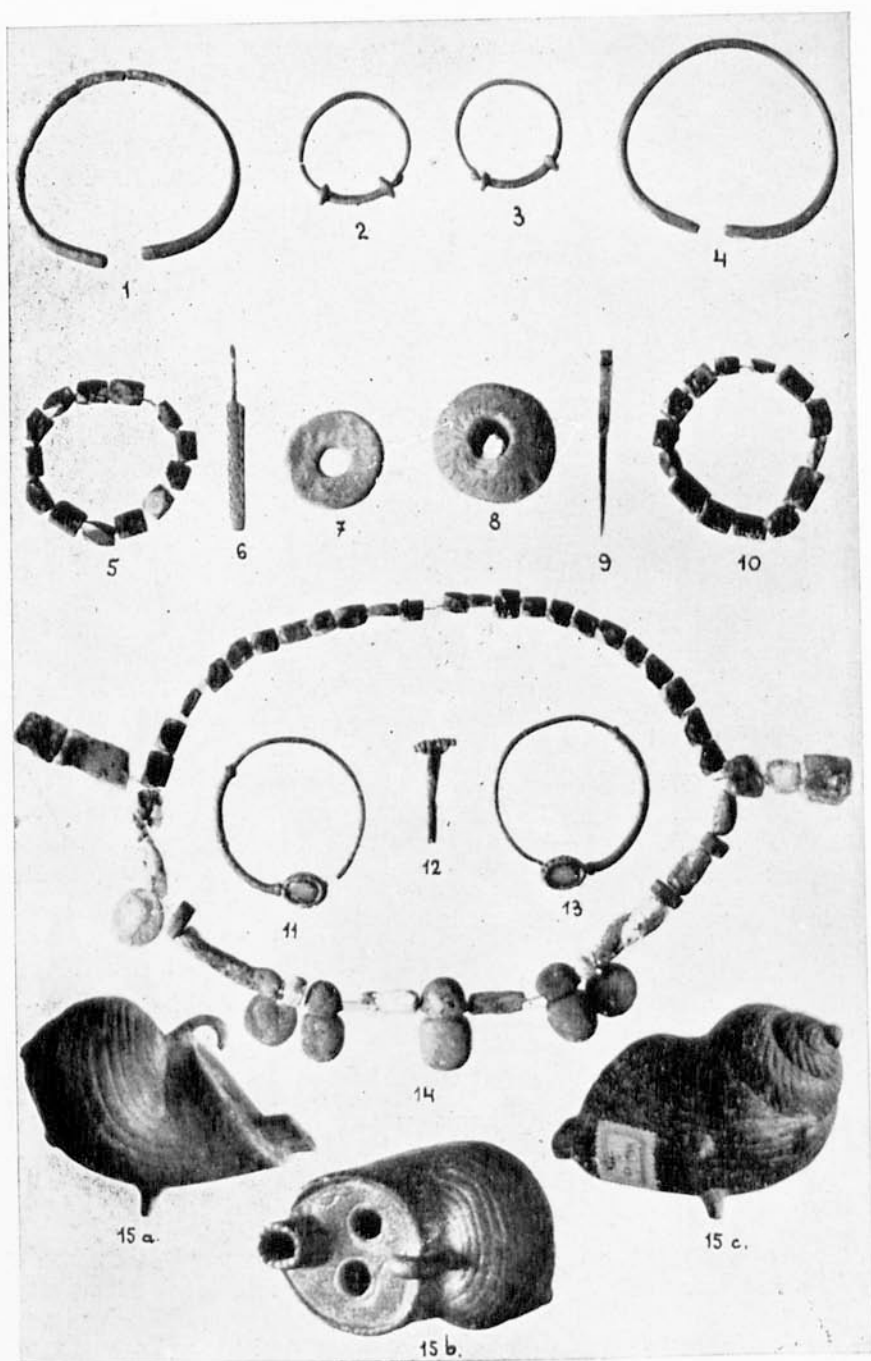
rancs színű; a pontokkal diszített kereten belül nyolc mezőben, felváltva fehér és zöld zománc; középen erősen kiemelkedő gombos nyúlvány. **Lelőhelye:** Zalota. 13. Korongos, zománcos fibula (5.). Peremén lyukasztott körökből álló szegély. Ezen belől keskeny kör sárga zománccal, benne hat piros pont. A mellette levőben kék alapon négy fehér körben piros pont. **Lelőhelye:** Sárgapart. 14. Korongos zománcos fibula (4.). A peremen kiemelkedő hat kerek foglalat piros; a perem alatti hat félhold alakú rekesz piros, a hatágú csillag alatt kék zománccal van kitöltve. **Lelőhelye:** Nagyhegy. 15. Bronzfibula kengyele (XLII. 31.). **Lelőhelye:** Sárgapart. 16. Bronzfibula kiszélesedő kengyellel (23.). **Lelőhelye:** Békésszentandrás. 17. Félkorongos bronzfibula (21.). **Lelőhelye:** Péterszög.⁶

Csallány Gábor.

⁶ A szentesi múzeumban lévő jazig leletek a következő lelőhelyekről származnak:
I. Szentesi lelőhelyek: 1. Berekhát (Panyik Tót János). 2. Berekhát (Pataki Szilveszter). 3. Gogánpart, Rothermere utca. 4. Nagyvölgypart (Vásárhelyi). 5. Nagyvölgypart (Pesti malom). 6. Sárgapart (Szatmári Imre, stb.). 7. Kurcapart (Vadas). 8. Nagyhegy (Musa János). 9. Nagyhegy (Somogyi Lajos). 10. Nagyhegy (Busi Kálmán). 11. Nagyhegy (Horváth Gábor). 12. Nagyhegy (Gállfy Lajos). 13. Lapistó (Csucs Sándor). 14. Szentlászló (Mátéfi István). 15. Pönköchát. 16. Hékéd (Szőlő). 17. Zalota (Gyarmati). 18. Zalota (Német György). 19. Karácsonypart (Pataki Imre). 20. Bökény (Köröspart). 21. Ecsér. 22. Kistőke (Tót Gergely). 23. Kistőke (Kürti Imre). 24. Kőkényzug-Jaksor (Molnár örökösök). **II. Csongrádmegyei lelőhelyek:** 1. Fábiansebestyén. 2. Derekegyháza. 3. Szegvár. 4. Szegvár (Körögyszentgyörgy). 5. Csongrád (Dohánybeváltó sor). 6. Csongrád Alpári határ. (Dr. Piroška). 7. Csanytelek. 8. Sövényháza (Dilitor). **III. Békésmegyei lelőhelyek:** 1. Szentetornya. 2. Gádos. 3. Öcsöd (Mogyorós halom). 4. Öcsöd (Kerekeszug). 5. Szentandrás (Téglahalom). 6. Gyoma. 7. Mezőberény. **IV. Jász-nagykun-szolnokmegyei lelőhelyek:** 1. Kunszentmárton (Mária telep). 2. Kunszentmárton (Habranyi telep). 3. Kunszentmárton (Jaksorpart). 4. Kunszentmárton (Péterszög). 5. Szelevény. 6. Mezőtúr. **V. Torontálmegyei lelőhely:** 1. Lovrin.

Tafel XLIII. tábla.

Jazygen-Gräberfelder bei Szentes.

(Hierzu die Tafeln XLII. und XLIII.)

Ich befasste mich mit den Jazygendenkmälern des Szenteser Museums schon zweimal; die Berichte erschienen in dem Arch. Anzeiger¹ und in dieser Zeitschrift,² in denen ich auf das ganze Material der 46 Gräberfelder nicht eingehen konnte. Das Material ist — teils nach planmässigen Grabungen teils als Streufund — in den Besitz des Museums gekommen.³

Ich mache auch bei dieser Gelegenheit nur die Funde der unlängst freigelegten drei Gräberfelder bekannt, die in den Teilen von Jaksor, Kistóke, Pönköchát des städtischen Gebietes zum Vorschein kamen.

Diese drei Gräberfelder beziehungsweise Fundorte und ihre Funde sind im ganzen und grossen von gleichem Charakter. Die Gräber sind, gerade so, wie in den anderen aus dieser Zeit stammenden Gräberfeldern, nicht in einer Reihe, sie folgen sich zwar hie- und da, aber nie systematisch. Ihre Tiefe, Länge und Breite sind im ganzen und grossen gleich; oft sind sie aber länger, wie die anderen Gräber der Völkerwanderungszeit in der Umgebung von Szentes, die beinahe eine Länge von 2—2·40 m erreichen, aber sie sind dagegen schmaler als die anderen.

90 % der Skelette liegt mit dem Kopf nach Süden, mit den Füßen nach Norden gerichtet, 9 % hat eine südost-nordwestliche und ungefähr 1 % eine nördliche Richtung.

Die Reichen wurden tiefer, die Armen untief, die Kinder aber nur ungefähr 1 m tief beigesetzt. So ist es übrigens auch in den anderen Gräberfeldern der Völkerwanderungszeit in der Umgebung von Szentes.

Ihre Gegenstände und die Anordnung derselben gleichen denen, die

¹ Von einem Gräberfeld der Römerzeit in Ócsöd—Szentandrás. Arch. Ért. 1899. S. 41—46. Funde aus dem Altertum im Museum von Szentes. Arch. Ért. 1906. S. 47—55.

² Von den neueren Funden des Museums von Szentes. Dolgozatok, 1932. VIII. S. 150—155.

³ Siehe M. Párducz: Römerzeitliche Funde des grossen ungarischen Alföld. Dolgozatok, 1931. VII. S. 74—165.

man in anderen Jazygengräbern gefunden hat. In ihrem Nachlass sehen wir nichts solches, das man als von den Jazygen herstammend bezeichnen könnte. Man kann in ihren Gebrauchsgegenständen, in ihren Schmucksachen einen eigenartigen Kunstgeschmack, eine gewerbliche Fertigkeit nicht auffinden. Die Herkunft dieser ist römisch, oder sie sind Nachahmungen. Man kann es am besten in der Nachahmung der römischen Münzen beobachten, die durchbohrt auch als Amulette getragen wurden.

Man kann doch jene Beerdigungsart als eine ursprüngliche Eigentümlichkeit betrachten, dass die Skelette im Vergleich mit der Gewohnheit anderer Völker der Völkerwanderungszeit eine entgegengesetzte Richtung haben. ferner, die Anwendung der vielen Perlen, besonders um die Fussknöchel und dann noch geringe Zahl der Gräber in einem Gräberfelde. Eine annehmbare Erklärung des letzteren ist vielleicht das, dass man sich familienweise niederliess und an einer Stelle nur während einer verhältnismässig kurzen Zeit wohnte. Das häufige Wandern scheint auch das auf sie bezogene Epitheton „metanasta“ der alten Schriftsteller zu rechtfertigen.

Unter den 32 Gräberfeldern, die ich in der Umgebung von Szentes ausgrub und unter den 14 Gräberfeldern, die in den benachbarten Komitaten gefunden wurden, sind die grössten: das von Kistöke mit 27 authentisch geöffneten und mit 10 angegebenen Gräbern; das von Zalota mit 23 authentisch geöffneten und von Sárospart etwa mit 20 Gräbern. Die anderen Fundorte haben noch 9—15 Gräber. Diese Zahlen sind aber noch nicht die endgültigen, denn die meisten Gräberfelder sind noch nicht vollständig eröffnet. Es ist übrigens sehr schwer das vollständige Öffnen festzustellen, da die Gräber wie auch in den Gräberfeldern von Jaksor und Kistöke, die wir jetzt bekannt machen werden, von einander in einer ziemlich grossen Entfernung liegen.

I. Die Funde von Jaksor.

Vom Mittelpunkte der Stadt Szentes, etwa in einer Entfernung von 18 km nach Norden, zog sich einst die Ader Jaksor, welche die in der Nähe fliessende Körös mit Wasser versah. Die beiden Ufer derselben waren schon in der älteren Steinzeit bewohnt. Die Denkmäler dieser Zeit fand man an dem Aderufer liegenden Teile des Grundes der Frau L. Mátéffy. Beim Graben stoss man auf drei steinzeitliche Wohnungen. Unter den Trümmern der Wohnungen, die teilweise in die Erde gegraben waren, fanden wir nichts ausser mehreren Tausenden von verzierten Gefässbruchstücken und Netzbeschwerern, ferner ausser einigen Stein- und Knochengeräten. Die Wohnstätte wurden mit der Zeit gestört. Das beweisen in der oberen Schichte unter den Gefässbruchstücken der Urzeit gefundenen Gefässbruchstücke einer neueren Zeit und ein weibliches Jazygen-Skelett, das wir in einer der Wohnungen fanden und in dessen Nähe auch noch ein anderes war.

Wir öffneten noch 7 Gräber in der Nähe einer urzeitlichen Wohnung, die von diesen Gräbern in einer Entfernung von 32 m lag. Wir fanden also auf diesem Gebiete insgesamt 9 Gräber, aber wir werden das Forschen noch fortsetzen. Ich mache die 9 Gräber und die Funde, die darin lagen, in den Folgenden bekannt.

Grab 1. Ein 145 cm langes Frauenskelett. Es hatte am Hals Glasperle, bei der Schulter eine scheibenähnliche, ovale, färbige, emaillierte Bronzefibel (XLII. 8.). Am rechten und am linken Unterarm war je ein Perlenarmring. Bei der rechten Hand eine Spinnwirtel aus Lehm. In der Mitte des Beckens war ein Eisenring und bei der Hüfte eine Bronzennadel. An den beiden Fussknöcheln waren Perlen umwunden. Vor den Oberfüßen stand ein gehenkeltes Gefäß (Abb. 1. No. 3.).

Grab 2. Skelett einer jungen Frau; 148 cm hoch. Beiderseits des Kopfes war je ein Ohrgehänge (XLIII. 2., 3.), am Hals eine Perlenschnur aus 40 Perlen (XLIII. 14.). Eine Bronzeplatte neben Granatperlen. Am vorderen Teil des Perlenschmuckes befanden sich die Nachahmungen dreier durchbohrten römischen Bronzemünzen; bei der rechten Schulter eine Bronzefibel (XLIII. 12. und XLII. 34.); am rechten und am linken Arm je ein Bronzearmring (XLIII. 1., 4.); daselbst noch ein Armring aus Granatperlen (XLIII. 5., 10.). In dem Becken eine eckige Eisenschnalle. Bei der rechten Hand befanden sich zwei Spinnwirtel aus Lehm (XLIII. 7., 8.), beim rechten Fuss zwei Gefässe (Abb. 1. No. 3., 7.).

Grab 3. Ein 156 cm langes Frauenskelett. Beim Kopf waren zwei Ohrgehänge aus Silber (XLIII. 11., 13.). An der rechten Seite der Brust war eine Bronzefibel (XLII. 29.), an der linken Seite eine Eisenschnalle mit einem abwärts gebogenem Fuss; ebenfalls an der rechten Seite eine Bronzefibel; daneben eine Bronzefibelnzette (XLIII. 6.). Unmittelbar daneben war ein Toilettegegenstand (XLIII. 9.). Am Gelenk beider Arme befand sich ein Bronzearmring.

Grab 4. Vermohtete Knochenteile eines 165 cm hohen Mannes. Es war an der rechten Seite des Beckens eine Eisenschnalle, bei der rechten Hand ein kleines Eisenmesser.

Grab 5. Ein 185 cm langes Männerskelett. Auf der Brust war eine Eisenschnalle, am unteren Teile des Beckens eine Eisenschnalle, bei der rechten Hand ein Eisenmesser, zwischen den beiden Füßen ein Tongefäß (Abb. 1. No. 4.).

Grab 6. Ein gestörtes Skelett ohne Beigaben.

Grab 7. Ein gestörtes Skelett. Bei der linken Hand war ein Eisenmesser, bei dem Fuss ein Gefäß (Abb. 2. No. 5.).

Grab 8. Ein gestörtes Skelett einer Frau. Es waren Perlen an beiden Fussknöcheln umwunden, aus 464 Perlen bestehend.

Grab 9. Ein gestörtes Skelett ohne Beigaben.

Den ausgegrabenen Fibeln nach, ist die Zeit des Gräberfeldes die erste Hälfte des III. Jahrhunderts n. Chr.

II. Die Funde von Kistőke.

Man fand in der Nähe der Eisenbahnstation von Kistőke, die von Szentes auf eine Entfernung v. 7 km liegt, während des Abtragens der natürlichen Höhe, auf dem Grund G. Tóths, Gräber.

Während der systematischen Grabungen im Jahre 1929 fand man nicht nur Jazygengräber, die man nach den Funden ohnehin vorausgesetzt hat, sondern häufig vorkommende Gräber auch aus der Avarenzeit. Unter den eröffneten 84 Gräbern waren nur 10 Jazygengräber. Diese lagen ungeordnet und auch auf unproportionierte Entfernungen voneinander. Von den 10 Gräbern wurden fünf durch die Avarengräber gestört, aber sie wurden nicht geplündert.

Im Jahre 1930 fanden wir wieder 11 neuere Gräber, darunter war nur ein einziges Jazygengrab. Das ganze Gräberfeld lag, auch die Avarengräber mitinbegriffen, auf einem zusammenhängenden Gebiete von 66 m Länge und 26 m Breite. Die Jazygengräber lagen ungeordnet auf grössere Entfernungen voneinander.

Im Jahre 1933 fanden wir ein Jazygengrab und von diesem ausgehend, auf eine Entfernung von 25 m, wieder 11 neuere Gräber. Darunter waren 3 Skythengräber, 4 Jazygengräber und 4 Gräber aus der Avarenzeit.

Im Jahre 1934 fanden wir auf dem Gebiete, welches mit dem vorerwähnten in Zusammenhang stand, zwölf Jazygengräber.

Von den geöffneten 119 Gräbern mache ich nur die 27 Jazygengräber bekannt. Auch diese Zahl ist gross, wenn wir in Betracht nehmen, dass grössere Gräberfelder nur bei Felsöpusztaszer und Öthalom mit 70, beziehungsweise 30 Gräber vorkamen. Die Zahl der Gräber unseres Gräberfeldes wird aber wahrscheinlich noch grösser und auch die Zahl der gestörten Gräber ist wenigstens 10.

Grab 1. Skelett einer Frau. Um den Hals waren Pasten-Perlen, bei der linken Hand eine Spinnwirtel aus Lehm, daselbst noch eine Eisennadel mit Kopf. In dem Becken war ein Bronzering und an beiden Flüssen um die Knöchel Pasten-Perlen.

Grab 2. Skelett einer Frau. Am Hals, an der Brust, an den Armen und an den Füßen waren Perlen und bei dem Hals noch ein kleiner Bronzering, der wahrscheinlich zum Zusammenhalten der — sich am Halse befindlichen — Perlen diente. Bei der rechten Hand war ein Eisenmesser.

Grab 3. Ein gestörtes Skelett. Im Grab befand sich nur eine Kreidenperle und Bruchstücke einer Fibel.

Grab 4. Ein 156 cm langes Frauenskelett. Beim Kopf waren zwei Bronzeohrgehänge mit Granatperlen, am Hals Bronzeturques. Am linken Arm befand sich ein Armring aus Eisen, am rechten Arm ein Bronzearmring mit geöffneten Enden, beide Knöchel waren mit Glas- und Pastenperlen umwunden.

Grab 5. Ein 180 cm langes Skelett. Im Grab war nur ein Bruchstück einer Fibel.

Grab 6. Gestört. Zwischen den Knochen waren Perlen und eine Spinnwirtel.

Grab 7. Ein 166 cm langes Frauenskelett. Beim Hals waren Perlen, bei dem rechten Arm eine Spinnwirtel, beim linken Ellbogen eine Eisenschnalle, in dem Becken ein Bronzering, beim linken Oberschenkel ein Eisenmesser, bei der linken Seite des Beckens eine kleine Eisenschnalle, um die beiden Fussknöchel Perlen und bei dem rechten Fuss ein kleines Gefäß.

Grab 8. Skelett eines kleinen Mädchens. Beim Kopf fand man ein Bronzegehänge, am Hals Perlen, bei der linken Hand ein Eisenmesser.

Grab 9. Ein 186 cm langes Frauenskelett. Unter dem linken Teile des Beckens befand sich eine Bronzefibel (XLII. 18.), im Becken eine Eisenschnalle mit Verlängerung, bei der linken Hand ein kleiner Lochbolzen aus Eisen und an der rechten Seite des Beckens ein Eisenmesser, bei dem linken Bein eine Bronzefibel (XLII. 22.).

Grab 10. Gestört. Im Grab waren kleine Perlen und eine Fibel.

Grab 11. Skelett eines Mannes; 170 cm lang. Beim rechten Schlüsselbein fanden wir eine Bronzefibel (vom gleichen Typus wie XLII. 22.), beim linken Teile des Beckens eine Bronzeschnalle (XLII. 30.) und auch noch ein kleines Eisenmesser.

Grab 12. Skelett eines Mannes; 180 cm lang. Bei der linken Hand befand sich ein durchbohrter Feuerschläger und auch ein kleines Eisenmesser, bei den Fingern zwei kleine Bronzeperlen, unter dem Becken eine rundliche Bronzeschnalle und bei der linken Hand ein Feuerstein.

Grab 13. Skelett eines Mannes, 175 cm lang. Zwischen den Schlüsselknochen war eine Bronzefibel (XLII. 26.), bei der rechten Hand eine Einfassung aus Eisen. Links unter dem Becken war ein Eisenmesser, bei der rechten Hand ein Feuerschläger und daneben ein Feuerstein, beim Fuss ein Gefäß mit Sohle.

Grab 14. Skelett eines Kindes; 100 cm lang. Keine Beigaben.

Grab 15. Skelett eines Kindes; 100 cm lang. An der Brust befand sich eine farbige, emaillierte Bronzefibel (XLII. 10.), beim Fuss ein Gefäß.

Grab 16. Skelett einer Frau; 154 cm lang. Bei dem linken Oberarm war eine Spinnwirtel, bei dem Fuss ein Gefäß mit Sohle (Abb. 2. No. 1.).

Grab 17. Skelett einer Frau; 150 cm lang. An der Brust fanden wir eine scheibenförmige, emaillierte Bronzefibel (XLII. 1.). Die Zeit der römischen, provinziellen Fibel kann man auf Grund des auf diesem Gräberfeld gefundenen übrigen Materials, an den Ausgang des II. und an den Beginn des III. Jahrhunderts n. Chr. setzen. Dann fanden wir bei der linken Hand ein kleines Eisenmesser und in der linken Hand eine Spinnwirtel aus Lehm, um beiden Fussknöcheln Perlen und bei dem Fuss ein Gefäß (Abb. 1. No. 2.).

Grab 18. Skelett einer Frau, 145 cm lang. Am Hals waren Bernsteinperlen. An der linken Seite des Halses fand man einen kleinen Ring, am rechten und linken Unterarm Armringbruchstücke (XLII. 35.), am rechten Unterarm Glasperlen, neben diesen eine Mittelbronzemünze der jüngeren Faustina. Um beiden Fussknöcheln waren Perlen und bei den Füßen war ein Gefäß (Abb. 1. No. 1.).

Grab 19. Ein vermodertes Skelett einer Frau, 160 cm lang. Ursprünglich wurde es in einem Lederkleid oder mit Leder abgedeckt, beige setzt. Am Hals und an der Brust waren einige Bernsteinperlen. Zwischen den Oberschenkelknochen befand sich eine Bronzefibel (XLII. 19.), bei dem Fuss ein Gefäß (Abb. 2. No. 2.).

Grab 20. Ein vermodertes Skelett eines Mannes; 160 cm lang. Unweit des Kopfes war eine Bronzefibel (XLII. 25.), bei dem Ausgang des Oberschenkelknochens eine Bronzeschnalle (XLII. 36.). Zwischen beiden Oberschenkelknochen ein Dolchmesser aus Eisen, daneben ein Feuerschläger mit Feuerstein und bei dem Fuss ein Gefäß.

Grab 21. Skelett einer Frau; 156 cm lang. Am Hals waren Perlen, an der Brust ein Bronzering, beim rechten Oberarm eine Spinnwirtel und im Becken ein Schleifstein.

Grab 22. Skelett einer Frau; 150 cm lang. An der Brust fanden wir eine scheibenförmige, emaillierte Bronzefibel (XLII. 11.), bei dem linken Ellbogen ein Eisenmesser, dann bei der linken Hand eine Spinnwirtel. Im Becken war eine Bronzenadel und um den Fussknöcheln Perlen, bei dem Fuss ein Gefäß.

Grab 23. Skelett einer Frau; 155 cm lang. Bei dem Hals befand sich eine Bronzefibel, am Hals Glasperlen. Im Becken war eine Bronzefibel (XLII. 22.), am linken Unterarm Kalkperlen, bei der linken Hand ein Eisenmesser und bei dem rechten Knie ein Gefäß.

Grab 24. Skelett einer Frau; 165 cm lang. Beim Schädel war eine Bronzefibel (XLII. 32.), am Hals und an der Brust ein Perlenschmuck, bei dem rechten Arm, Perlen und bei der linken Hand ein Eisenmesser, bei dem Fussknöchel einige Perlen und beim Fuss ein Gefäß.

Grab 25. Skelett eines Mannes; 177 cm lang. Am Hals befand sich eine Bronzefibel (XLII. 27.), bei der linken Hand ein kleines Eisenmesser, daneben eine Pfrieme aus Eisen, und auch ein Feuerstein. An der linken Seite des Beckens war ein langes Dolchmesser mit einem Haken und beim Fuss ein Gefäß (Abb. 2. No. 5.).

Grab 26. Skelett eines Kindes; 1 m lang. Am Hals war ein Halsschmuck aus einem halbkreisförmigen Bronzedraht hergestellt. Unter dem Kinn waren Kalkperlen und bei den Füßen ein Gefäß.

Grab 27. Skelett einer Frau; Länge 160 cm. Bei dem Hals fanden wir ein Halsschmuck aus 70 Karneolperlen bestehend; ein Bronzering und zwei Bronzenägel mit Kopf. Beim linken Arm waren farbige Perlen, auch bei der linken Hand farbige Perlen. In der Mitte des Beckens war das Halsbruchstück einer Flasche und an den Fussknöcheln Perlen.

Da die Grabungen auf diesem Gebiete fortgesetzt werden müssen, halten wir zu der Feststellung des Alters des Gräberfeldes die bekannt gemachten Angaben nicht für ausreichend. Wahrscheinlich gehören sie in das III. Jahrhundert.

III. *Die Funde von Pönköchát.*

Nördlich von Szentes sind die Arbeiter bei der Herstellung des Karrenweges bei Pönköchát, zwischen den Meierhöfen des J. Varga und V. Varga, auf prähist. Grubenwohnungen, auf zwei Skelette (Mitten auf der Strasse von einander auf einige Meter entfernt), beziehungsweise auf Fragmente derselben gestossen. In dem einen Grab war ein grösseres, in dem anderen ein kleineres Skelett. Beim letzteren fand man ein Bronzelicht und ein kleines Gefäss von einer groberen Ausführung. Während eines weiteren Nachforschens kamen weder Gräber noch Streufunde zum Vorschein.

Das Licht stellt die Form einer Schnecke dar (XLIII. 15. a., b., c.). Ich zeige sein Bild in drei Perspektiven.

IV. *Fibeln von verschiedenen Fundorten.*

In den Abbildungen 2., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 14., 15., 16., 17., 20., 21., 23., 24., 28., 31. der Tafel XLII. bekannt gemachten Fibeln kamen als Streufunde ins Museum von jenen Fundorten, deren vollständige Anführung der Leser in der 6. Anmerkung des ungarischen Textes findet.

G. Csallány.

Kisterenyi leletek a húnkorszakból.

A szakemberek előtt, már több mint egy évszázad óta ismeretesek a Salgótarján megyei város közelében fekvő, nógrádmegyei Kisterenye régészeti leletei, amelyek főként a bronzkorszakból származnak.¹ De már az egy évtizeddel ezelőtt megjelent „Salgótarján és vidéke őskorához” c. tanulmányomban én is elég részletesen beszámoltam Kisterenye népvándorláskori leleteiről is.³

Ezeket azonban, — a szomszédos Zagyvapálfalván ásató Hillebrand Jenő⁴ kivételével, — szakembereink sajnos nem igen vették figyelembe. Alföldi András „Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk” c.⁵ munkájában nem emlékezik meg kisterenyi adataimról és így a húnkorszakból való és igen szép keramikai anyaggal szolgáló publikációmát, illetve leleteimet sem vehette beható vizsgálatainak körébe.

Minthogy azóta a Tatai Múzeumban levő és általam kereskedőtől megvett és odaajándékozott, két darab tatavidéki (ószőnyi v. komáromi?) korsórol is, — Alföldi adatai alapján — kiderült a hún-korszakba való tartozás, azért szükségesnek tartottam mindezen, eddig ismeretlen leletekről a szakembereket itt értesíteni, illetőleg figyelmüket e leletekre itt újból felhívni.

Annál érdekesebbek a kisterenyi húnkori leleteink, mert hiszen Alföldi szerint (p. 10) az idevágó anyag, még kevés és a magyarországi hún sírokról még nem állanak hiteles leletleírások rendelkezésre. Vagy, mint a 17. oldalon írja: „A magyarországi hún leletek sajátosságainak alapos

¹ V. ö.: Dr. Dornyay Béla: Kisterenye kettős centennáriuma. (Kisterenye bronzkori régiségei.) Salgótarjáni könyvek. 2. szám. Salgótarján, 1934. 19. oldal.

² Salgótarján, 1926. Fayl Frigyes I—II. táblán az 1—28. és 1—18. rajzával és ilyen című kivonattal: Sur l'âge préhistorique de Salgótarján et de ses environs.

³ Márton Lajos (Nógrádmegye őskora, p. 337) már Jankovics Miklósnak 1828-ból való, kisterenyi ábrái alapján (v. ö.: Tudom. Gyűjtem. XII. I. tábla: 4., 6., 7.) az aranycsatot, ptykét és a barázdált aranylemezt, a népvándorláskori germán-csoportba helyezhetőnek véli. Újabb kisterenyi, húnkorszaki adataim Márton Lajos véleményét csak megerősítik!

⁴ A zagyvapálfalvi bronzkori urnatemető. A. É. XL. 1923—26., p. 60. (60—69.) Továbbá: Újabb ásatásaim a zagyvapálfalvai bronzkori urnatemetőben. A. É. XLII. 1929., p. 35—40.

⁵ Archaeologia Hungarica. IX. Budapest, 1932.

megismerését nem annyira ezeknek kevés volta, mint inkább az a körülmény akadályozza meg, hogy — a Polaschek által kiásott, simmeringi síroktól eltekintve, — még egyetlen jól megfigyelt lelettel sem rendelkezünk“. És bár sajnos az itt ismertetett kisterenyeiek és tataiak is az utób-

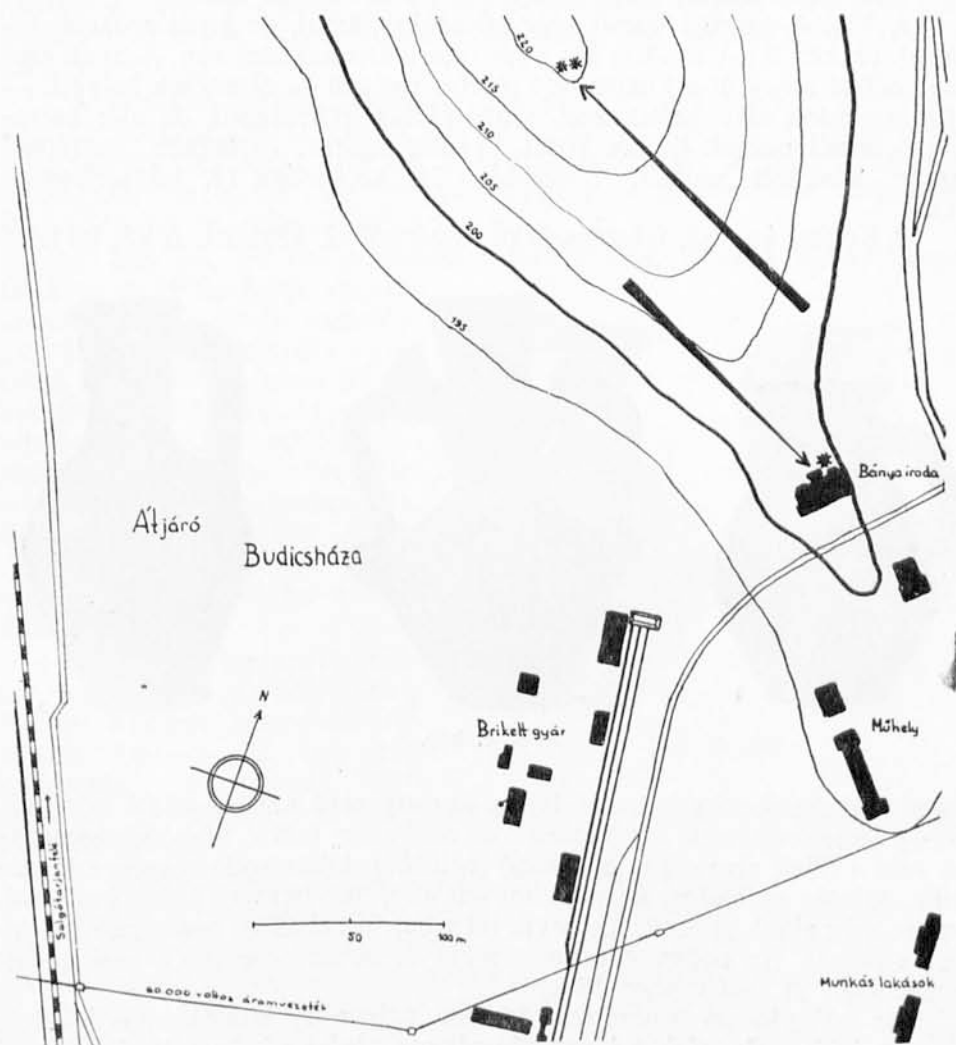

Abb. 1. kép.

biakhoz tartoznak, mégis reményelem, hogy ez a néhány kisterenyei és tatai új adat és főleg azok képanyaga, a további, hűnkorszaki kutatásoknak mégis csak hasznára lesz.

Az ide mellékelt térképen, (1. kép) a *-gal jelölt helyről (Bányairoda),

— 2—3,5 m mélységből, kerültek elő, építkezéssel kapcsolatos földmunka közben, az alább ismertetendő leletek. A lelőköörülményekről a legnagyobb utánjárással sem sikerült megbízható és pontos adatokat szerezni, tehát csak a lelőhelyük bizonyos.

Bemondás szerint innét kerültek elő a következő leletek.

1. Kisebb egyfülű korsó, elég bő szájnylással, de jóval szűkebb torokkal. (2. kép 3.) A nyakon két gyűrűszerű kiemelkedés van. A nyak éles határ nélkül megy át a kihasasodó részbe, melyen — díszítések helyett, — ujjak nyomása alatt keletkezett, szabálytalan gyűrűszerű, de alig észrevehető bemélyedések futnak körül. Feketés szürke, vastagabb cserépből durván készített munka. Magassága 21, szélessége 12, talpszélessége 7 cm.

2. Kétfülű kancsó, feketésszürke cserépből (2. kép: 2.). A két fül felső

Abb. 2. kép.

része a nyaknak vízszintes és lapos, korongszerű gallért viselő középrészéhez illeszkedik egy bütyökszerű és szabadon felfelé álló kidudorodással, míg a fülek alsó része a kancsó legjobban kihasasodó részéhez illeszkedik, szintén szabadon, de vízszintesen álló, bütyökszerű kidudorodással. Ezekre még alább rátérek. Az egyik fül teljes, a másikkól pedig már hiányzik az ívszár. Az egész, durvamunkájú és nehéz cserépből való edény (magassága 21, szélessége 15 cm).

Az edényforma ismeretlen. Anyaga után akár középkori is lehetne.

(A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiségtárában lévő brigiói keramikus anyag egyik edénytöredékének nyaki része teljesen egyező. (220. tábla.) Szerk.)

3. Nagyobb, egyfülű kancsó, felül kiszélesedő szájnylással, mely a füllel átellenes részén, a kiásásnál erősen kicsorbult. (Friss törése igen jól látszik a belül világos, kívül kissé feketésszerű cserépen.) Nyaka lefelé tölcészerűen tágul és éles határral megy át a kihasasodó részbe (3. kép: 1.).

A nyak alatt egy, valamivel lejjebb kettő, és a fül alsó végénél három bemélyedő körvonal, szép szabályszerűen fut körül a korsó kihasasodó, felső testén. Ott, ahol a fül felső része a szájnyláshoz van illesztve, akasztófülszerű szemölcs emelkedik ki, akárcsak az Alföldtől közölt egyik simmeringi korsón (p. 44. fig. 12. b). Az egész korsó vékony cserépből való, gondosan készített, finom munka. Magassága 25·5, szélessége 16, talpszélessége 7 cm.

4. Bőszájú, inkább köcsögszerű korsó, feketés szürkére égetett s elég finoman iszapolt anyagból (3. kép: 2.). Egyetlen — 3 cm széles — fülén három függőleges árok fut le. Korongon készült. A kiásásnál füle letörtött, szája kicsorbult, de összeragasztva jó állapotban van. Magassága 26, szélessége 16, talpszélessége 7 cm.

5. Egyfülű, 6·7 cm szájbőségű, igen csinos, feketére égetett korsó. (2. kép: 1). Füle felső végénél kisebb, alsó végénél nagyobb, gyűrűszerű kiemelkedés fut körül a nyakon, illetve a 39 cm kerületre kihasasodó és szorító jelekre (××××) emlékeztető rásímtott díszítésű, legszélesebb részén. Magassága 16, talpszélessége 6·5 cm. Kerámiánkban ez a murgai típusú korsó egyedül mutatja a rásímtásos díszítést.

Abb. 3. kép.

6. Csinos kis cserép-csésze; magassága 5·6, öblös szája 5·2 cm. Közepén kihasasodó részének kerülete 22 cm, míg mindjobban karcsúsodó alsó

része 2·3 cm szélességű talpba megy át. Alakja és minősége szerint neolitikorúnak látszik,

7. egy majdnem gömbalakú kis edénykével együtt.

8. Finoman megmunkált, kétsoros és egyformán sűrű fogú csontfésű (5. kép: 1), melyet közepén négy réz-szegeccsel megerősített, két csontléc szorít össze. Első pillantásra római eredetűnek gondolnánk. Nem is lehetetlen, hogy a rómaiaktól került ide a népvándorláskori népekhez. Lipp Vilmos (A keszthelyi sírmezők, Bp. 1884. szerint a Dobogón is találtak egy hasonló, kétoldalú, de egyikén sűrű, (p. 14.) másikán hézagosabb fogakkal bíró csontfésű darabját. (Lipp: I. t., fig. 11.) Feltevésem ezek után, hogy a kisterenyei csontfésű provinciális területről való. A lelethez tartozik:

9. egy 3·5 cm hosszú és 3 szegeccsel ellátott bronz-csat (5. kép: 3), melynek végén lehajló pecke felül aranyozva van; továbbá

10. egy 4 cm hosszú, finomművű ezüst-fibula (5. kép: 2). Találtak még itt

11. egy nyéllyukas, erősen rozsdamarta, 25 cm hosszú és legnagyobb szélességén 2·7 cm-es vaslándzsát (6. kép: 1) is. Több emberkoponya és csont szintén innét került a Salgótarjáni Kőszénbánya R. T. salgótarjáni gyűjteményébe.

Újabb ásatások kisterenyei lelőhelyünkön a mai napig sem történtek, de eddigi leleteinknek a hűnkorszakba való tartozása — Alföldi analógiái alapján is — valószínű. Lelőhelyünk törszomszédságában azonban — a ** -gal jelzett helyen kerültek elő újabb leletek. Ambrus Béla tanító értesített, hogy szántás közben, egy É-D-irányban fekvő, teljes női csontvázra

Abb. 4. kép.

bukkantak. Nyakán 9 drb „golyószerű gyöngy”-ből álló dísz volt (6. kép: 3), mely azonban néhány kivételével teljesen elporladt, míg a jobb kar csuklóján levő bronz-karperec épen megmaradt (6. kép: 2).

Leleteink közelebbi ismertetését kezdjük a 2. kép 1. számú korsóval. Ez alakra nézve, mindenek felett a hullámvonalas díszítésű murgai (Tolna vm.) korsóhoz hasonlít feltűnően; bár korkülönbség valószínűleg van közöttük. Nagyságra nézve majdnem teljes a megegyezés a murgai és a kisterenyei korsók között, ugyancsak egyezik a díszítés technikája, mindkettő besímitott. De különbség van a rásímitott mintázatukban. Ugyanis, míg a murgai korsónak rásímitott díszítése hullámvonalakból áll, melyek nyakának három oldalán függőlegesen, hasas részén pedig vízszintesen húzódnak; addig a kisterenyeinek rásímitott díszítése: a szájnylás alatt és a nyakat körülfogó gyűrű (abroncs) fölött, függőleges vonalakból állanak, míg a fül alatt, vagyis a has legkidomborodóbb részén teljesen körülfutva,

XXXX alakúnak, vagyis a hálomustráznak csak a töredékét mutatják. Másik különbség a formában van; a nélkül, hogy ezt részletesen ismertetném, elég a közölt képre hivatkoznom, amely a kisterenyei korsót prototípusnak tünteti föl.

Kisterenyei, rásímított díszű korsónk tehát határozottan a murgai-típusú korsókhoz tartozik, akárcsak a vágöri,⁶ esetleg a gyulai⁷ és a dunapentelei korsó⁸ is.

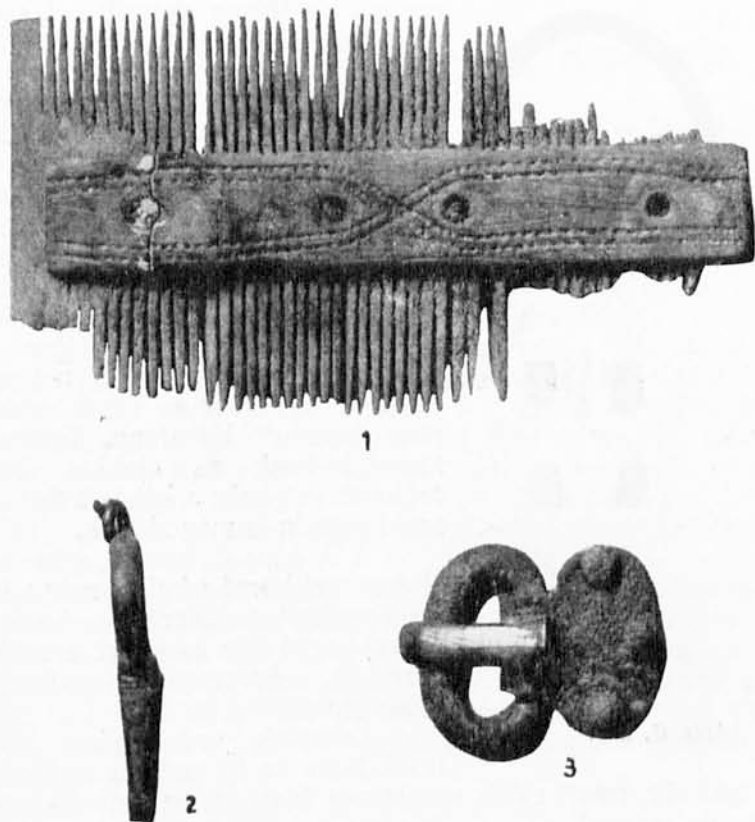

Abb. 5. kép.

A besímított díszű, egyfülű szürke korsókat Alföldi (p. 43—46. etc.) két csoportra osztja. Első csoportba tartoznak a wien-simmeringi, a Laa an der thayai és a carnuntumi korsók, meg az oberleiserbergi edénytöredékek. Ide sorozhatnám a Tatai-Múzeum két, hűnkorszaki korsóját is.

⁶ Sztrázsa = Straže, Nyitra vm. — V. ö.: Alföldi: id. mű, p. 15., 16. és a XXVI. tábla: 1. Murga. 2. Sztrázsa = Vágör.

⁷ Alföldi: XXVII. tábla, 6.

⁸ Alföldi: XXXII. tábla.

Valószínűleg Ószőny (Brigetio), vagy Komárom (Újszőny?) tájáról származhatnak e gyönyörű alakú és remek megtartású korszok. (4. kép: 1., 2.).

A tatavidéki két korszóval valószínűleg közel egyidejűek a 2. kép: 3; 3. kép: 1., 2. sz. edények s ugyancsak ebbe a csoportba sorozható az 5. kép: 3., részben aranyozott bronzcsat is. A fésű nem tekinthető pontos korhatározó mellékletként, mivel az alföldi gepida temetőkből is ismerősek.⁹ Az említett csoportnál korábbinak tetszik a 2. kép: 1. korszó és vele az 5. kép: 2. egytagú, aláhajtott lábú, három darabra tört ezüst fibula is. Lehet, hogy e két tárgy relictum, lelőkörműlmények hiánya miatt erre nem válszolhatunk.

Nem találtam eddigelé analógiát a kisterenyei öt korszó közül a 2. kép: 3., 2. számúakkal, míg a 3. kép: 1. korszó igen hasonlít a tatavidéki (4. kép: 1.) korszóhoz, mert ennek szájszélét is hármass gyűrű övezi, sőt az ebből lefutó fülének felső részén is találunk olyan akasztófűlszerű szemölcsöt, amilyent az egyik wien-simmeringi korszón¹⁰ láthatunk. Ezeknek a fűlszemölcsőknek az újakkal összecsispített csökevényeit még a két tatavidéki hűnkorszaki korszón is megtaláljuk.

A 3. kép: 2. hosszú, kónikus nyakú, kisterenyei korszó némileg már a beregszászi korszóra¹¹ emlékeztetne. Amde a kisterenyei korszó füle mindjárt a szájnál kezdődik, a beregszászié pedig lejjebb, a nyak gyűrűjéből fut le.

Leleteink érdekessége kíváncsossá teszi, hogy az itt említett és ábrázolt, kisterenyei lelőhely, minél előbb rendszeres ásatások és tudományos feltárások színhelye legyen!

Dr. Dornyay Béla.

Abb. 6. kép.

⁹ Dr. Banner János: A hódmezővásárhelyi városi múzeum régészeti osztályának első öt éve. Szeged, 1934., p. 52. és XC. tábla.

¹⁰ Alföldi: id. mű, 12. kép 6.

¹¹ Alföldi: u. o. p. 49. fig. 14.

Funde aus der Hunnenzeit in Kisterenye.

Den Fachmännern sind bereits seit mehr als einem Jahrhundert die archäologischen Funde von Kisterenye (Komitat Nógrád, in der Nähe der Stadt Salgótarján) bekannt, die bisher vornehmlich aus der Bronzezeit stammten.¹ Aber bereits in meiner vor einem Jahrzehnt erschienenen Abhandlung: „Zur vorgeschichtlichen Zeit von Salgótarján und dessen Umgebung“² berichtete ich ziemlich eingehend über die in Kisterenye ausgegrabenen Funde aus der Zeit der Völkerwanderung.³

Jedoch wurden diese — mit Ausnahme von J. Hillebrand,⁴ der die Ausgrabungen im benachbarten Zagyvapálfalva leitete — von den Fachleuten, leider, nicht sehr beachtet. Auch A. Alföldi erwähnt in seinem Werke: „Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung“⁵ meine Angaben von Kisterenye nicht und so wurden auch meine Publikationen, welche einen grösseren Bestand von Keramiken aus der Hunnenzeit behandelten, bz. w. meine Funde nicht in den Kreis seiner eingehenden Untersuchungen gezogen.

Da seitdem von zwei, durch mich einem Kaufmann abgekauften und dem Museum zu Tata geschenkten, aus der Gegend von Tata (Ószöny, oder Komárom) stammenden Krügen — nach Alföldis Angaben — sich herausstellte, dass sie der Hunnenzeit angehören, erachtete ich es für notwendig) die Fachleute von diesen, bisher unbekannten Funden in Kenntnis zu setzen, bz. w. ihre Aufmerksamkeit neuerdings auf diese wichtigen Funde zu lenken.

¹ S. Dr. B. v. Dornay: Das Doppelzentennar von Kisterenye (Altertümer aus der Bronzezeit von Kisterenye). Salgótarjáni Könyvek, Num. 2. Salgótarján, 1934. S. 19.

² Sur l'âge préhistorique de Salgótarján et de ses environs. Salgótarján, 1926. Mit Zeichnungen von Friedrich Fayl, Taf. I—II. Abb. 1—28. und 1—18.

³ Lajos Márton behauptet (Nógrád vármegye őskora, S. 337.) schon auf Grund der von Miklós Jankovics 1828. veröffentlichten Abbildungen aus Kisterenye (Tudom. Gyűjt. XII. I. Taf. I.: 4., 6., 7.), dass die Goldschnalle der Knopf und die gerührte Goldplatte, der germanischen Gruppe der Völkerwanderungszeit zugehörig sei. Meine neueren Angaben aus der Hunnenzeit bestätigen diese Annahme von L. Márton.

⁴ Der Urnenfriedhof aus der Bronzezeit in Zagyvapálfalva. Arch. Ért. 1923—26. S. 60. Ferner: Meine neueren Ausgrabungen im Urnenfriedhof aus der Bronzezeit von Zagyvapálfalva. Arch. Ért. 1929. S. 35—40.

⁵ Archaeologia Hungarica. IX. Budapest, 1932.

Unsere Funde aus der Hunnenzeit von Kisterenye sind um so interessanter, da nach Alföldi (S. 10.) das einschlägige Material noch gering ist und von den Hunnengräbern in Ungarn noch keine authentischen Fundbeobachtungen zur Verfügung stehen. Oder, wie es auf S. 17. zu lesen ist: „Eine wirkliche Einsicht in die Besonderheiten der hunnischen Funde in Ungarn ist uns nicht so sehr durch ihre Spärlichkeit, als dadurch verschlossen, dass wir — abgesehen von den durch Polaschek ausgegrabenen Simmeringer Grabfunden — noch keinen einzigen gut gehobenen Fund nichtgermanischen Charakters besitzen“. Und obwohl die in den Folgenden besprochenen Funde von Kisterenye ebenfalls zu den letzteren gehören, hege ich doch die Hoffnung, dass diese neuen Angaben aus Kisterenye und besonders ihr Bildermaterial den weiteren Forschungen der Hunnenzeit doch nützlich sein werden.

Von dem auf der beiliegenden Landkarte mit einem * bezeichneten Orte, aus einer Tiefe von 2—3·5 m stammen die während der Erdarbeiten bei einem Bau aufgefundenen und in den Folgenden beschriebenen Objekte. Von den Fundumständen derselben gelang es mir trotz der eifrigsten Nachforschung keine zuverlässigen und genauen Angaben zu erhalten, so ist nur ihr Fundort gewiss. (Abb. 1.)

Laut Bericht stammen von hier die folgenden Fundobjekte:

1. Kleinerer einhenkeliger Krug (Abb. 2.: 3.).
2. Zweihenkeliger Krug aus schwarzgrauem Ton (Abb. 2.: 2.).
3. Grösser einhenkeliger Krug (Abb. 3.: 1.).
4. Ein eher topfartiger Krug (Abb. 3.: 2.).
5. Einhenkeliger, sehr hübscher, schwärzlich gebrannter Krug. (Abb. 2.: 1.).
6. Hübsche, kleine Tonschale;
7. samt des kleinen, fast kugelförmigen Gefässes, das an Taf. II. Fig. 12. abgebildet ist.
8. Fein gearbeiteter, doppelreihiger Kamm (Abb. 5.: 1.).
9. Eine 3·5 cm lange, mit drei Stiften versehene Bronzeschnalle (Abb. 5.: 3.), weiterhin,
10. eine 4 cm lange feingearbeitete silberne Fibel (Abb. 5.: 2.). Es wurde hier noch
11. eine mit Schaftloch versehene, stark verrostete, 25 cm lange und 2·7 cm breite eiserne Lanze gefunden (Abb. 6.: 1.). Zahlreiche menschliche Schädel und Knochen kamen von hier in die Sammlung der Salgótarjaner Bergwerk-Direktion.

Neuere Ausgrabungen wurden am Fundort von Kisterenye, leider, bis auf den heutigen Tag nicht vorgenommen, aber die hunnische Provenienz unseres bisherigen Fundmaterials ist, auch nach Alföldis Analogien, wahrscheinlich. In unmittelbarer Nähe unseres Fundortes, an dem mit ** bezeichneten Orte, kamen, auch neuere Funde zum Vorschein, als nämlich bei dem Pflügen eines Feldes, ein in nord-südlicher Richtung gelegenes, vollkommenes weibliches Skelett gefunden wurde, am Halse

mit einem aus 9. kugelförmigen Perlen bestehenden Schmuck (Abb. 6.: 3.), der aber ganz vermodert war, während das Armband aus Bronze am rechten Handgelenk unversehrt geblieben ist (Abb. 6.: 2.). Dieser Fund wurde mir von B. Ambrus mitgeteilt.

Beginnen wir die nähere Besprechung dieser Fundobjekte mit dem Krüge (Abb. 2.: 1.). Der Form nach weist dieser Krug zumal mit dem mit Wellenlinien verzierten Krug von Murga (Kom. Tolna) eine auffallende Ähnlichkeit auf, obgleich zwischen den beiden ein grosser Altersunterschied besteht.

Der Form und der Grösse nach ist die Übereinstimmung zwischen dem Krüge von Murga und dem von Kisterenye fast vollständig. Es besteht jedoch ein Unterschied in ihren eingeglätteten Mustern. Nämlich, während die eingeglättete Verzierung des Kruges von Murga von Wellenlinien gebildet ist, die sich an drei Seiten der Halspartie senkrecht, am Bauchteile dagegen wagerecht hinziehen, zeigt die eingeglättete Verzierung jenes von Kisterenye folgende Merkmale: unterhalb des Mundsauumes und oberhalb des den Hals umgebenden Ringes senkrechte Strichelchen während die Musterung unterhalb des Henkels, am gewölbtesten Teile der Ausbuchtung im ganzen Umfang die Form von Multiplikationszeichen: $\times\times\times\times$, d. h. nur einen Bruchteil des Netzmusters aufweist. Der andere Unterschied besteht in der Form, ohne es eingehend zu besprechen, genügt die Berufung auf die mitgeteilte Abbildung, die den Krug von Kisterenye als Prototypus aufweist.

Unser Krug aus Kisterenye, mit eingeglätteter Verzierung gehört demzufolge entschieden zu dem Typus der Krüge von Murga, gleichwie die von Vágör⁶ und ev. die von Gyula⁷ und Dunapentele.⁸

Alföldi teilt die mit eingeglättetem Muster versehenen, einhenkeligen grauen Krüge (S. 43. ff.) in zwei Gruppen. In die erste gehören die Krüge von Wien-Simmering, Laa a. d. Thaya und Carnuntum und die Bruchstücke von Oberleiserberg. In diese Gruppe zu reihen wären auch die beiden Krüge aus der Hunnenzeit (Abb. 4.: 1., 2.), derzeit im Besitze des Museums zu Tata, welche ich während des Weltkrieges von einem Antiquitätenhändler von Tata gekauft und dem von mir gegründeten Museum geschenkt habe. Wahrscheinlich stammen diese wunderschön geformten und vorzüglich erhaltenen Krüge aus der Gegend von Ószöny (Brigetio) oder Komárom (Újszöny?).

Annähernd gleichaltrig mit den Krügen aus der Gegend von Tata sind wahrscheinlich die Gefässe Abb. 2.: 3. u. Abb. 3.: 1., 2. und in dieselbe Gruppe gehört auch die zum Teil vergoldete Bronzeschnalle (Abb. 5.: 3.). Der Kamm ist nicht als eine die Zeit genau bestimmende Beilage zu betrachten, da solche auch aus den gepidischen Gräberfeldern aus der

⁶ Sztrázsa = Straže, Kom. Nyitra. S. Alföldi: ang. W. S. 15—16. u. Taf. XXVI.: 1. Murga, 2. Sztrázsa = Vágör.

⁷ Alföldi: Taf. XXVII. 6.

⁸ Alföldi: Taf. XXXII.

Gross, Ung. Ebene bekannt sind.⁹ Aus früherer Zeit als die erwähnte Gruppe stammen vermutlich der Krug (Abb. 2.: 1.) und damit auch die eingliedrige, in drei Teile zerbrochene, sonst aber vollkommene Silberfibel (Abb. 5.: 2.) mit umgeschlagenen Fuss. Wegen Mangels der Fundumstände wird mir die Antwort darauf unmöglich sein.

Es fand sich bisher für keinen der fünf Krüge von Kisterenye Analogie mit den Krügen (Abb. 2.: 3., 2.) während der Krug (Abb. 3.: 1.) mit dem aus der Gegend von Tata stammenden (Abb. 4.: 1.) stark übereinstimmt, denn auch dessen Mundsaum ist von drei Ringen umgeben, ja sogar ist an dem oberen Teil des aus demselben ausgehenden Henkels ebenfalls eine ösenartige Warze zu finden, wie es auf einem Krug aus Wien-Simmering¹⁰ zu sehen ist. Die durch Fingereindrücke eingezwickten Spuren solchen Henkelwarzen sind auch auf den beiden aus der Gegend von Tata stammenden Krügen aus der Hunnenzeit zu finden.

Der Krug aus Kisterenye (Abb. 3.: 2.) mit langem, konischem Hals- teil bringt einigermaßen den Krug von Beregszász¹¹ in Erinnerung. Doch der Henkel des Kruges von Kisterenye beginnt gleich bei dem Mundsaum, der des Beregszászer mehr unten bei dem Halsring.

Béla Dornyay.

⁹ Dr. Banner János: A hódmezővásárhelyi múzeum régészeti osztályának első öt éve. (Die ersten fünf Jahre der Archäologischen Abteilung des Städtischen Museums zu Hódmezővásárhely.) Szeged, 1934. S. 52. u. Taf. XC.

¹⁰ Alföldi: a. A. Abb. 12. b.

¹¹ Alföldi: S. 49. Abb. 14.

A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között.

(Idetartozik a XLIV—LXVI. tábla.)

A torontál-megyei Kiszombor község délnyugati szélétől másfél kilométerre, a Nagyhalom-dülő és az óbébai kövesút között 1915. évben, földmunkálatok közben sok csontváz és régiség került napfényre. Hinkó József szemtanú szerint a vas és bronz régiségeket egy aradi kultúrmérnök gyűjtötte össze s állítólag az aradi múzeumba vitte.¹ 1928-ban Móra Ferenc engedélyt kapott a föld tulajdonosától, Blaskovics Ferencné ömlétségétől, hogy e területen a szegedi Városi-Múzeum részére ásatást végezhesen.

Móra Ferenc június 11-én megkezdte az ásatást s szeptember 4-ig, a próbaásatással együtt 426 sírt tárt fel. Az ásatási terület egyes részeiről még a csatornaásás után földet hordtak el, aminek következtében több helyen már az első ásónyom elérte a megbolygatott csontvázakat. Móra Ferenc az első árkot a csatorna partján, azzal párhuzamosan húzatta.

A szegedi Városi-Múzeum igazgatóságától nyert engedély alapján foglalkoztunk e temető népvándorláskori germán sírjaival. Hálás köszönetünket fejezzük ki a múzeum igazgatóságának, hogy úgy az anyagot, mint a fényképeket rendelkezésünkre bocsátotta. Köszönetünket fejezzük ki Banner János c. ny. rk. tanár úrnak, Buday Árpád professzor úrnak, Fettich Nándor és Cs. Sebestyén Károly magántanár uraknak, akik hasznos útbaigazításokkal segítettek. Bartucz Lajos magántanár úrnak pedig a megfelelő anthropológiai anyag feldolgozásáért mondunk köszönetet.

A feltárt négyszázhuszonhat sír nem egy néptől származik. A 7. (?),² 47., 75., 168., 219., 256. és a 425. számú sírok őskori zsugorított csontvázakat tartalmaztak.

A 16. (?),³ 23., 25., 41., 56., 72., 73., 74., 76., 77., 79., 81., 82., 83. (?), 84., 86., 92., 100., 103., 104., 105., 112., 118., 119., 191., 209., 211., 213.,

¹ Az aradi múzeum germán anyaga között kiszombori lelőhelyű darabokat nem ismerünk. (Fettich Nándor jegyzetei alapján.)

² A kérdőjeles síroknak az illető csoportba tartozása kétséges.

³ Párducz Mihály ezt a sírt jazignak vette (Dolgozatok 1931. 82. l.), mert csak gyöngy melléklete volt, pedig az egyik borostyángyöngy tökéletes analógiáját a 31. és a 149. számú germán sírban megtaláltuk.

304., 385. és a 398. (?) számú sírok római kori barbár néptől maradtak rank a II., III. és IV. századból. Ezek nagy részét Párducz Mihály dolgozta fel.⁴

A 17., 24., 27., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 39., 40., 43., 44., 48., 49., 50., 51., 53., 54., 55., 57., 58., 60—61., 62., 63—64., 65., 68., 69—70., 78. (?), 80., 87., 88., 89., 90., 91., 93., 94., 95., 96., 97., 99., 101., 102., 106., 107., 109., 114., 115., 117., 125., 126., 131., 132., 133., 142., 146., 148., 149., 155. (?), 162., 163., 175., 176., 177., 178., 179., 189—190., 194., 196., 197., 207., 208., 215., 218., 220., 224., 225., 229., 230., 231., 232., 233., 234., 240., 243., 244., 245., 246., 247—248., 263., 264., 266., 271., 274., 275., 276., 277., 278., 279., 287., 297., 298., 300., 306., 307., 308., 310., 312., 324., 325., 327., 329., 330., 335., 337.,—338., 339., 345. (?), 350. (?), 351., 353., 354., 355., 356., 357., 367., 376., 384., 386., 387., 389., 399., 400. és a 404. számú sírok népvándorláskori germán néptől, mint látni fogjuk, a gepidáktól valók. Ebben a dolgozatban ennek a csoportnak a közzétételét vállaltuk.

A feldolgozásnál abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy még Móra Ferenc életében foglalkozhattunk az itt felsorolt gepida sírokkal s a temetőre vonatkozólag olyan adatokat is kaptunk az ásatótól, amelyek a temetővel kapcsolatos problémák megoldásához szükségesek, de jegyzeteiben nincsenek meg. Szerencsések voltunk azért is, mert a leletek nagy részének preparálását magunk végezhetjük el s a darabok rozsdától való megtisztítása közben részben pótolhattuk a személyes megfigyelés hiányait. E sírok időrendben közvetlenül kapcsolódnak az előző csoport sírjaihoz s annyira belenyúlnek az avar korba, hogy egy-két sír melléklete teljesen avarkorúnak látszik.

Az 1., 3., 8., 11., 12., 13., 15., 18., 26., 42., 67., 108., 111., 121., 122., 127., 128., 130., 136., 137., 138., 147. (?), 150., 154., 157., 158., 166., 167., 172., 180., 183., 184., 198., 202., 217., 221., 226., 238., 250., 251., 260., 261., 268., 269., 272., 280., 283., 284., 285., 286., 293., 295., 296., 309., 311., 313., 318., 319., 321., 328., 342., 344., 348., 359., 363., 366., 369., 371., 372., 375., 379., 396., 401., 402., 406., 411., 414. és a 426. számú sírok kora-árpádkori eredetűek. E sírok különválasztásánál Cs. Sebestyén Károly magántanár úr volt segítségünkre.

Néhány sírban nem volt olyan melléklet, amelyek alapján ezeket határozott csoportba lehetett volna beosztani, mert csupán jellegtelen tárgyakat tartalmaztak. Ezek a következő számú sírok: 38., 45. (?), 85., 116., 120., 134. (?), 139., 140., 141., 171., 210., 235., 249., 255., 291. (?), 336., 340., 365., 377., 392. (?), 394. (?), 413., 416., 419. Valamennyinek szegényes melléklete volt (Pl. vaskés, vascsat, gyöngy stb.).

A többi sírban nem volt melléklete. Ezek ethnikai szétválasztását elvégezni meddő feladat lenne, mert csak az egyes temetők nagyságának meghatározásánál jutnának szerephez. Mégis megemlítiük, hogy nagy része kora-árpádkori eredetű lehet, mert több esetben történt egymásra

⁴ Dolgozatok 1931. 82—84. ll.

temetkezés s a germán csontvázat megzavaró, vagy a fölé temetett melléklet nélküli csontváz csak fiatalabb korú lehetett; míg magyar mellékletű csontváz sohasem zavart melléklet nélküli csontvázat. A magyar mellékletű csontvázak karjai számos esetben ölbe, vagy a mellen keresztbe voltak fektetve s a melléklet nélküli sírok jelentékeny részénél is ugyanezt jegyzi fel az ásató.

A szegedi Városi-Múzeum régiségtári feljegyzéseibe e 426 sír „Kiszombor-B” jelzéssel van bevezetve.

*

A germán sírok ismertetését az alábbiakban közöljük:

A sírok irányítása mindenkor lábbal észak-északkeletre, fejjel délnyugatra történt. Az eltérést külön megemlítjük. A csontváz hosszát és a lelettárgyak helyzetét Móra Ferenc jegyzetei alapján írjuk le. A lelettárgyak nem minden esetben egyeznek az ásató jegyzeteiben leírt tárgyakkal. Ennek az az oka, hogy a rozsdával borított tárgyakat az ásatáskor nem lehetett felismerni s csak a tisztogatásnál tűnt ki, hogy tulajdonképpen milyen célt szolgáltak. Ennek alapján kellett a feljegyzéseket is kiigazítani.

17. sír. (Tafel LXI. tábla.) 175 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra, kétoldalas *csontfésű*; hossza 94, szélessége 49 mm; két erősítő bordája közül az egyik díszített; egyik oldalán a fogak valamivel ritkábbak. — Medencéjében *bronzcsat*; hossza 31 mm;⁵ a pecek lába ráhajlik a csatkarikára. — Jobb kézfejenél *vaskés*; nyélnyúlványa 55 mm; töredékes pengéjének a szélessége 18—20 mm. — *Vasár*;⁶ jelenlegi hossza 79 mm. — *Csíholóacél*; épebb felének a hossza 65 mm. — *Kova*.

24. sír. (T. LXIV., LIII.) 175 cm hosszú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas *csontfésű*; hossza 108, szélessége 47 mm; egyik erősítő bordája díszített. — A koponyától jobbra köpös *vaslándzsa*; hossza 372, legnagyobb szélessége 43 mm. — Medencéjében *bronzcsat*, lehajló lábú pecekkel; hossza 31 mm; a pecek feje kétoldalú bemetszéssel tagolt; ez a bemetszés a temető csatjainál sok esetben ismétlődik. — Ismeretlen rendeltetésű *vastöredék*; jelenlegi hossza 55 mm. — A medence alatt négyszögletes *bronzcsat*, lehajló lábú pecekkel; hossza 16, szélessége 10 mm; oldalához *szövetmaradvány* rozsdásodott. — Meghatározatlan helyről *bronz-szegecsek*; a legnagyobb szegecs fejének átmérője 8—9, a szeg 4—5 mm hosszú.

27. sír. (T. LI., LXV.) 167 cm hosszú csontváz. Meghatározatlan helyről került elő egy töredékes kétoldalas *csontfésű*; szélessége 42 mm; mindkét erősítő bordája díszített. — *Vascsat*; hossza 35 mm. — *Vaskés*; hossza 127, közepes szélessége 10 mm. — Durva iszapolású *agyagedény*;

⁵ Az alábbiakban is a pecekre merőleges irányban felvett méretet adjuk.

⁶ Ahol a lelet helye nincsen felemlítve, ott a közvetlen előzőkben leírt tárgy lelet helyével egyezik.

magassága 105, szájátmérője 79, legnagyobb kiöblösödése 106 mm. Szája profilált, a feneke nem. Fenékátmérője 65, falának vastagsága 2—4 mm. — A csontváz fejénél és lábánál *vaskapcsok* és *kapocstörödékek*; az egyiknek a közepe 82 mm hosszú, két 43, illetőleg 41 mm-es szárral; középrésze 9 mm széles, 2 mm vastag. A többi kapocs, illetőleg töredék, típusa egyezik az előbbivel. Valamennyin farost nyomai látszanak.

29. *sír.* (T. XLV., LVII., XLVI.) 170 cm hosszú csontváz. Jobb válla felett kétoldalas *csontfésű*; hossza 112, szélessége 50 mm. — A jobb felkar mellett köpűs *vaslándzsa*; köpűje hiányos; jelenlegi hossza 352, legnagyobb szélessége 56 mm. — Apró töredék; a lándzsa szétporlott köpűjének maradványa. — *Bronzcsat* a csontváz medencéjéből; hossza 28 mm; két oldalt bevágott fejű pecekkel. — Medencéje alatt *bronzcsat*, lehajló lábú pecekkel; hossza 16 mm. — *Vaskés* töredékei. — *Vasár* töredékei; a két töredék együttes hossza 133 mm. — *Csiholóacél* töredéke. — A csiholóacélhoz erősen hozzározdásodva bronz *szőresiptető*; hossza 59 mm. — *Kovadarabok*.

30. *sír.* (T. XLVII., LIII.) 180 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű*; eredeti hossza 95, szélessége 48 mm lehetett. — A koponyától jobbra köpűs *vaslándzsa*; hossza 297, legnagyobb szélessége 44, köpűnyílásának átmérője 30 mm; nyélrögzítő szöge a köpű belsőjében még megvan. — Meghatározatlan helyről *vaskés* töredékei. — *Vascsat*; hossza 30 mm, alakja a 17. *sír* bronzcsatjára emlékeztet. — A halottat először gondosan betakarták sárgafölddel.

31. *sír.* (T. XLIV., LXVI.) 110 cm hosszú csontváz. A koponya bal oldalánál kétoldalas *csontfésű*; hossza 113, szélessége 50 mm; a végei íveltek. — Koponyája mellett egyfülű, durva iszapolású *agyagedény*, kihajló profilált szájjal, talpprofil nélkül; magassága 108, szájátmérője 89, legnagyobb kiöblösödése 115, fenékátmérője 55 mm. — Az áll alatt néhány szem *üvegpasztagyöngy* és *tojás*. A tojás hossza 90, legnagyobb szélessége 56 mm. — Medencéjében egy szem *borostyángyöngy*; átmérője 11 mm, nyílása ovális s nem pontosan a gyöngy közepén helyezkedik el.⁷

32. *sír.* (T. LXII.) 150 cm hosszú csontváz. Bal vállánál kétoldalas *csontfésű*; hossza 106, szélessége 49 mm; egyik bordája díszített. — Jobb vállánál *vashuzal*; talán fibulát helyettesített; jelenlegi hossza 90 mm. — Nyakában *üveg-, paszta-, kréta-, kő- és borostyángyöngyök*. — A gyöngyök között volt egy *áthúrt fog* is; zöld bronzrozsda nyomait viseli. — Mellén római *ezüstérem*, hátlapja: PROVDEORTPIICOSII, előlapján Antoninus Pius feje s körben értelmetlen szöveg; barbár hamisítvány, amit az is bizonyít, hogy az előlapján tisztán olvasható *K* betűk fordulnak elő.

34. *sír.* (T. LV.) Feldúlt csontváz. Koponyája fölött kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Mellén sárgabetétes sötét *üvegyöngy*.

⁷ A Párducz Mihálytól jazignak tartott 16. *sír* egyik borostyángyöngye is ilyen (Dolgozatok 1931. 82. l.)

35—36. *sír.* (T. LXII.) 160 cm hosszú csontváz. A mellkas felett csecsemő csontjai voltak. A koponya alatt kétoldalas *csontfésű*; mindkét bordája egyformán díszített; hossza 103, szélessége 47 mm.

39. *sír.* (T. LXI.) Feldült csontváz. A sírban elszórtan egyoldalas díszítetlen *csontfésű* töredékei voltak.

40. *sír.* (T. LXVI.) 155 cm hosszú igen szűk medencéjű csontváz. Mellén *borostyán-* és *pasztagyöngyök* s egy szem *mészkögyöngy*. — Álla alatt I. Anastasius [491—518.] *aranyérme*. — Medencéje alatt *bronzkarika* töredéke. — A jobb lábszár alatt *bronzstílus*; hossza 11 mm. — Bal kézfejénél 134 mm hosszú *vaskés*; ebből a nyélre 50 mm esik. — Meghatározatlan helyről 53 mm-es *vascsat*. — A csontváz felett lelt disznócsont valószínűleg nem volt melléklet.

43. *sír.* (T. XLVII.) 160 cm hosszú, erősen torzított koponyájú, löcs-lábú csontváz. Mellén kétoldalas díszítetlen *csontfésű*; hossza 109, szélessége 50 mm. — Medencéjében *bronzcsat*, szétporlott vaspeckekkel; hossza 25 mm. — A medence alatt 23 mm hosszú *vascsat*. — Bal markában *csíholóacél* két *kovával*. — Térdénél *vaskés* töredékei. A rozsdától körülvelt nyél tövének alakjáról megrajzolható a két darabból összetett nyél keresztmetszete; hossza 20, szélessége 8 mm.

44. *sír.* (T. XLV.) A sír fenekéhez közel kis párkány volt. A csontváz 82 cm hosszú. Koponyájától jobbra egyoldalas díszítetlen *csontfésű*; hossza 135 mm; bordája közepén 25, a végeknél 13 mm széles. — Medencéjében *vascsat*; hossza 35 mm. — Medencéje alatt *kés*; pengéje 105 mm hosszú, nyele hiányos. — Két *kova*. — Meghatározhatatlan császárkori kis *bronzérem*. — *Vascsat* töredéke.

48. *sír.* (T. XLIV.) 162 cm hosszú csontváz. Koponyája felett egyoldalas *csontfésű* töredékei voltak — *Fehérfém csat*, minden valószínűség szerint a csontváz medencéjéből; hossza 35 mm; a pecék feje rendkívül nagy, kétoldalt bevágással tagolt. Lába ráhajlik a csatkarikára. — Medencéje alatt *bronzcsat*, karikára hajló peckekkel. — *Csíholóacél*; szélessége 20 mm.⁸ — *Kova*. — A medence bal oldalán három *vaskés* töredéke; a legépebb pengének legnagyobb szélessége 24 mm.

49. *sír.* (T. LII.) 145 cm hosszú csontváz mellett *paszta-*, *borostyán-* és *kögyöngyök*.

50. *sír.* (T. XLIX., LXV.) 160 cm hosszú csontváz. A koponyától 15 cm-re a sír fenekén igen jókarban levő, kétoldalas, díszítetlen *csontfésű*; hossza 108, szélessége 49 mm. — Koponyájánál, a jobb karnál és a kézfejnél *vaskapcsok*; az egyik kinyújtva 152 mm hosszú lenne. — Melle felett egy ásonyomra hosszúnyakú *agyagedény*; 181 mm magas, szája 45, legnagyobb kiöblösödésénél 110 mm átmérőjű; fenékatmérője 55 mm. Durva szemcséjű, szürkés anyagból készült, hullámvonalakkal díszített.

⁸ Móra Ferenc feljegyzése szerint „mintha fatokban lett volna”. Faburkolat nyoma a tisztításnál számos hasonló esetben kimutatható volt.

A forma és a rajta lévő díszítés, már az avar kort jellemzi, de a fésű még a germán hajviselet és temetkezési szokás mellett szól.

51. *sír.* (T. LII.) 80 cm hosszú, torzított koponyájú gyermekcsontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*; hossza 101, szélessége 51 mm; erősítő bordái díszítettek. — Meghatározatlan helyről *kréta-, paszta-, borostyán-* és apró *kásagyöngyök*; a legnagyobb krétagyöngy magassága 13, átmérője 5 mm.

53. *sír.* (T. XLIX.) 165 cm hosszú csontváz. Jobb vállánál egydaraból készült *olló*. Nyele, amely egyúttal az olló rugójául is szolgált, 101 mm hosszú. Mindkét pengéje hiányos, hossza a nyelével azonos lehetett. A penge szélessége 17 mm-től kezdve a hegye felé mindegyre kisebb lesz. Az épebb pengén, sűrű szövet átrozsdásodott darabja maradt meg. — Jobb kézfejenél *vaskés*; hossza 147 mm, ebből a pengére 101 mm esik. A penge szélessége a nyéltőnél 19 mm. — Bal medencéje alatt *acél, obszidiánnal*: a medence közepe alatt *vastöredék* és *vascsat*. Az utóbbi hossza 33 mm. — „Bal alkar alatt *bronzcsat szegeccsel*“. A bronzcsat hossza 36 mm, a pecek feje jellegzetesen tagolt. A szegecs fejének átmérője 9–10, vastagsága 1 mm s 5 mm vastag tárgyra volt alkalmazva.

54. *sír.* (T. LXV.) 155 cm hosszú, torzított koponyájú csontváz. A koponya mellett kétoldalas *csontfésű*. Hossza 99, szélessége 49 mm; egyik bordája díszített.

55. *sír.* (T. XLVII.) 150 cm hosszú csontváz. Koponyáját az eke összetörte s ezért a fésű egy része a térdek közül, az egyik fülbevaló a jobb lábszár mellől került elő; a fésű többi része s a másik fülbevaló már hiányzott a csontváz mellől. A *csontfésű* egyoldalas, mindkét bordája díszített; végei a bordák fölé felhajlanak s pontos-körös díszű nyúlvánnyal tagoltak. legnagyobb szélessége a nyúlványnál 42 mm. — *Bronz fülbevaló*; karikája kinyújtva 62 mm lenne. Csüngője 6 mm-es élő kocka volt, amelynek sarkait lecsiszolták. — Medencéjében *vascsat*; hossza 46 mm. — A térdek között agyag *orsókarika*; magassága 22, legnagyobb átmérője 38 mm.

57. *sír.* (T. LXV.) 175 cm hosszú, torzított koponyájú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas díszítetlen *csontfésű*; hossza 117, szélessége 50 mm. — Medencéje alatt *vascsat*; hossza 29 mm. — Nyitott *bronzkarika*; legnagyobb átmérője 25 mm.

58. *sír.* (T. LXII.) 157 cm hosszú csontváz. Alája 5 cm vastagon fekete földet terítettek. Medencéjében agyag *orsókarika* és *vascsat* volt; az orsó magassága 17, legnagyobb szélessége 22 mm. (A magasság kétötödénél s nem a felénél a legszélesebb). A *vascsat* pecke lehajlólábú; hossza 45 mm.

60–61. *sír.* (T. LXV.) „Kerek sírban női csontváz, jobb oldalára fordulva. Keze érintette a lábához fektetett gyermek fejét“. Medencéjében *vascsat*; hossza 34 mm. — A gyermek jobb térdén, rosszkarban-lévő kétoldalas *csontfésű*; szélessége 47 mm.

62. *sír.* (T. LXII.) 133 cm hosszú csontváz. Jobb kézfejénél egyoldalas *csontfésű*; egyik erősítő bordája díszített. A borda közepén 16, a végén 9 mm; maga a fésű közepén 34, a végén 26 mm széles. — Lábánál *vaskapocs*.

63—64. *sír.* (T. LVI.) Két, egymással szembenfekvő, csontváz. A nagyobbik 168 cm hosszú, a kisebb, amelyik ennek térdéhez volt fektetve 108 cm hosszú. A nagyobb csontváz medencéjében szétrozsdásodott *kés*, vállánál köpüs *vaslándzsa* volt; hossza 255, legnagyobb szélessége 50, köpűjének átmérője 27 mm. — A kisebb csontváz koponyáján háromélű *nyílhegy* töredéke.

65. *sír.* (T. XLV.) 155 cm hosszú csontváz. Medencéjében *bronzcsat*; hossza 43 mm; pecke hiányzik; elűt a temetőben szokásos típustól. — A mellkas és medence között 29 mm hosszú *vascsat*. — Bal kézfejénél a medence szintje alatt *kés*, *csiholóacél* és *kova*. — Bal felső lábászára mellett két darab kétélű köpüs *nyílhegy*; az egyik töredékes; köpűjének átmérője 10 mm; legnagyobb szélessége 40 mm. A kisebb hossza 110, legnagyobb szélessége 29 mm. 13 mm-es köpűjéből 9 mm átmérőjű, keményfa vessző átrozsdásodott maradványa nyúlik ki. — Egy rozsdacsomón körülbelül két négyzetcentiméter nagyságú *szövetdarab* maradt meg.

68. *sír.* (T. LII.) 155 cm hosszú csontváz jobb válla alatt kétoldalas *csontfésű*; hossza 122 mm; egyik bordája díszített.

69—70. *sír.* (T. LXIII.) Három csontváz egy sírban.

a) 160 cm hosszú csontváz, térdétől a lábfejek felé égett rétegben feküdt. Jobb vállánál kétoldalas *csontfésű* töredéke. Bordája a szokástól eltérően bronz szegekkel volt felerősítve. Szélessége 44 mm. — „Bal válltól lefelé a mellen vékony *vasdarabkák* ezüst törmelékekkel“ (?). — Medencéje felett *vascsat* töredéke. A medence alatt csontszerű masszából készült 38 mm hosszú, 34 mm széles és 27 mm magas *tojásalak*. — *Csiholóacél*, *késtöredék*, két *kova*, olvashatatlan *bronzérem* töredéke és *bronzcsat*, lehajló lábú díszített pecekkel; a pecek hossza 27 mm.

b) 155 cm hosszú csontváz. Az előbbinek a feje, emennek a lábszárához ért. Bal válla mellett kétoldalas *csontfésű*; hossza 98, szélessége 46 mm. Egyik bordája díszített. Hasán keresztbefektetett *kés*; pengéjének szélessége a nyéltőnél 23 mm; a két töredék jelenlegi hossza 165 mm.

c) Melléklet nélküli csecsemőcsontváz, az előbbitől balra feküdt.

78. *sír.* (T. XLVII.) 155 cm hosszú keletfelé néző csontváz. Medencéje alatt bütykökkel díszített *bronzkarika*; kora-germán, illetőleg kelta karperecekre emlékeztet; átmérője 54, nyílásátmérője 41 mm. — Bal keze alatt *vaskés*; pengéjének hossza 110, szélessége a nyéltőnél 20 mm.

80. *sír.* (T. LXI.) Szétporlott csontváz mellett *kréta*-, *paszta*-, *betétes paszta*- és csiszolt *kögyöngyök*. — *Vasár* töredékei.

87. *sír.* (T. XLIX.) 155 cm hosszú keletfelé irányított csontváz. Koponyája mellett kétoldalas *csontfésű*; hossza 96, szélessége 47 mm; egyik bordája díszített. — Medencéjében *bronzcsat*; hossza 33 mm. — Egy ki-

sebb *bronzcsat*; hossza 12 mm. — 15 mm magas *orsó*; legnagyobb átmérője 21 mm. — *Bronz csipesz*; hossza 56, a csiptető rész szélessége 18 mm. — *Vaskés*; pengéjének hossza 117, szélessége a nyéltőnél 20 mm. — Két *sarlótöredék* (?). — Bal lábszára mellett *vaskapocs*.

88. *sír*. (T. L.) 150 cm hosszú csontváz. A koponya két oldalán egy-egy *üveg pohár*. Az egyik teljesen összetört, a másik töredékes. Alakja borospoharra emlékeztet. Talpátmérője 45 mm, kúposan szűkül a nyaka felé; a nyak 10 mm átmérőjű üres henger, amely kehelyszerűen szélesedik ki. Szája nem tökéletes köralak; rövidebb átmérője 67 mm. Magassága körülbelül 92 mm lehetett. — Az áll alatt háromszögfejú, háromágú, ívelt-nyakú, ötszögtestű aranyozott *bronzfibula*; lába állatfejben végződik; vas rugószerkezete és bronz tűtartója van. Hossza 58, szélessége 25 mm. — Nyakában *kréta*-, *paszta*- és *borostyángyöngyök*; az épebb krétagyöngy magassága 12, átmérője 22, nyílásának átmérője 5 mm; szabályos hengeralak; borostyángyöngyök közül a leghosszabb 25 mm. — Jobb kezénél, vékony *vaspenge* (borotva?) töredékei; szélessége 21–24 mm. — Medencéjében *vascsat*; hossza 37 mm. — *Vasfibula* töredéke (?), bronz rugószerkezettel. — *Bronzkarika*; átmérője 24–25 mm. — Bal lábszára mellett agyag *orsókarika*; magassága 13, legnagyobb átmérője 23 mm.

89. *sír*. (T. XLIV.) 175 cm hosszú csontváz. Koponyájánál kétoldalas *csontfésű*; hossza 102, szélessége 54 mm; igen széles bordái vannak (18 mm); az egyik borda díszített. A medence alatt 29 mm hosszú *bronzcsat*, jellemző pecekkel. — *Vascsat*; hossza 21 mm. — A jobb kéznél *vaskés*; pengéje 105 mm hosszú s a nyéltőnél 20 mm széles; nyele töredékes. — Az előbbivel össze volt rozsdásodva egy kis *olló*, *csiholóacél* és *kova*. Az olló hossza 148 mm; ebből a pengére 78 mm esik. A hozzározsdásodott csiholóacél hossza 114 mm.

90. *sír*. (T. LII.) Feldúlt csontváz mellett kétoldalas *csontfésű*, hossza 96 mm; egyik oldalán a fogak jóval sűrűbbek.

91. *sír*. (T. LI.) 145 cm hosszú csontváz. Koponyájánál rosszkarban-levő kétoldalas *csontfésű*. A jobb kézfejnél *vascsat*; hossza 39 mm.

93. *sír*. (T. LII.) 105 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra két darab kétoldalas *csontfésű*. Az egyik ép; 94 mm hosszú, 45 mm széles; egyik bordája díszített. — A másik fésű töredékes s rossz anyagú. — Medencéje alatt *vaskés* töredékei és 37 mm hosszú *vascsat*.

94. *sír*. (T. LX.) 160 cm hosszú megbolygatott csontváz. A lefelé fordított koponya alatt, szürkés fekete korhadék látszott. A sír falában kis ásóymok voltak kivehetők. Koponyája mellett kétoldalas *csontfésű*; hossza 102 mm; egyik bordája díszített. — Medencéjében 30 mm hosszú *vascsat*. — Medencéje alatt *vaskés* töredékei és egy formátlan *ólomdarab*.

95. *sír*. (T. LII., LXVI.) 90 cm hosszú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas *csontfésű*; hossza 125, szélessége 48 mm; mindkét bordájának vége díszített. Mellette szürkés fekete színű, durva anyagú *agyagedény*;

magassága 87, szájátmérője 66, legnagyobb kiöblösödése 84, fenékatméről 41 mm. — Meghatározatlan helyről 27 mm hosszú *bronzcsat* — *Vaskapocs* (?) töredéke. — Oldalt 15 mm hosszú *vascsat*. — A két lábszár közt *pasztagyöngyök* és egy szem *kögyöngy*.

96. *sír*. (T. LXVI.) 175 cm-es északnyugat-délkeleti irányú csontváz. Zöldes iszapban hason feküdt. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű* töredéke. — Medencéjében *hegyikristályból csiszolt orsókarika*, négy és ötszögű oldalakkal; Magassága 19, átmérője 33, nyílása 7—9 mm.

97. *sír*. (T. XLIV.) Feldúlt gyermekcsontváz, kétoldalas *csontfésű* melléklettel. A fésű hossza 108, szélessége 50 mm; egyik bordája díszített.

99. *sír*. (T. LVI.) 170 cm hosszú csontváz. Feje alatt *vascsipesz*; hossza 90 mm, szája felé gyöngye ívben szélesedik, ahol 20 mm. — *Vaspánt* volt hozzározsdásodva. Egyik vége félkörben végződik, a másik hiányzik s így eredeti hossza sem állapítható meg; szélessége 7 mm. — Meghatározatlan helyről 35 mm hosszú *vascsat*. E csontváz feje alatt húzódott a 100. *sír*, amely jazig mellékletű volt s a sírok közelegykorúsága ellen bizonyít.

101. *sír*. (T. XLVIII.) 158 cm hosszú csontváz. Bal váll felett egyoldalas *csontfésű*; hossza 103, szélessége az ép végén 32 mm; egyik bordája díszített. Bal karján belül, le a lábfejig *vaskapocs* töredékek voltak.

102. *sír*. (T. LII.) 100. és 101. *sír* felett észak-déli irányban, 75 cm hosszú gyermekcsontváz. A 101. sírhoz tartozhatott, ezért szokatlan az iránya. Medencéjében 21 mm hosszú *bronzcsat*, jellegzetes pecekfejjel.

106. *sír*. (T. LXI.) 105. cm hosszú csontváz. Jobb vállánál kétoldalas *csontfésű*; hossza 107, szélessége 50 mm; egyik bordája díszített. — Medencéjében 30 mm hosszú *bronzcsat*; pecke vasból lehetett.

107. *sír*. (T. LXI.) 160 cm hosszú csontváz. Bal vállánál kétoldalas *csontfésű*, 21 mm széles díszített végű bordákkal.

109. *sír*. (T. LXIII.) 155 cm hosszú, torzított koponyájú csontváz. Koponyájánál kétoldalas *csontfésű*, amelynek egyik bordája díszített.

114. *sír*. (T. XLIV.) 145 cm hosszú csontváz. Jobb váll felett kétoldalas *csontfésű*; hossza 100, szélessége 49 mm; egyik bordája díszített.

115. *sír*. (T. LXIII.) 80 cm hosszú csontváz mellén egyoldalas *csontfésű* töredéke. Mindkét bordája díszített.

117. *sír*. (T. LXIII.) Feldúlt csontváz, kétoldalas *csontfésű* melléklettel. Valószínűleg e *sír* feldulásakor kerültek a fésűtöredékek a 118., jazig mellékletű *sírba*.

125. *sír*. (T. LXV.) 148 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Nyakában néhány szem *pasztagyöngy*. — Koponyájától balra agyag *orsókarika*; magassága 15, átmérője 30 mm. Medencéjében *borostyángyöngy*; magassága 14, átmérője 31 mm.

126. *sír*. (T. LXIV.) Feldúlt csontváz. Melléklete *vascsat*, *vaskés* töredéke és *vasdarabkák*.

131. *sír*. (T. LXI.) 80 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra rossz állapotban-levő, kétoldalas, díszítetlen *csontfésű*. — Bal kézfejénél néhány

pasztagyöngy és egy *hegyikristálygyöngy*. — Mellén félkorongosfejú *bronzbádoggfibula*; hossza 60 mm; ívelt nyakkal, díszítetlen bádogg testtel; rugósszerkezete vasból volt. — Medencéjében két *csontpiramis-fityegő*; az épebb magassága 32 mm; alapja 8 mm oldalú négyzet. Mindkettő pontos-körös díszítésű. — 30 mm hosszú *bronzcsat*.

132. *sír*. (T. LIX.) 172 cm hosszú csontváz. Bal felső lábszára közepén *vascsat*; hossza 45 mm. — Ennek folytatásában *vaskés*; jelenlegi hossza 164 mm.

133. *sír*. (T. LIII., LVII.) 162 cm hosszú csontváz. Koponyája körül *sarló*; nyelének hossza 135 mm (az ábrán nincsen rajta a teljes nyél); pengéje, a hajlás irányát követve, a penge szélességének középvonalán 380 mm; átmérője hegyétől a nyéltőig 230 mm; nyelének a vége *T* alakúan van kiképezve. — Medencéjében 36 mm hosszú *vascsat*. — Bal kézfejenél *kés*; jelenlegi hossza 125 mm. — *Olló*; hossza 161 mm, amelyből a nyélre 80 mm esik; *U* alakú nyele közé 55 mm hosszú és 12–13 mm széles fadarab volt betéve, amely a nyél rugózását védte a megerőltetéstől. — Az ollóval erősen összerozsdásodva töredékes *csiholóacél*; épebb felének hossza 83, a meglévő darabnak hossza 126 mm. — Két *kova*. — Bal karja és gerince közt 74 mm hosszú *vascsipesz*; nyele 5–7 mm széles és 55 mm hosszú. Majd kis vállal 15 mm-re szélesedik ki s 21 mm-es csipetőrészben végződik. — Medencéje alatt vékony *bronzlemez* törmeléke volt.

142. *sír*. (T. LV.) 70 cm hosszú csontváz. Jobb kézfejenél díszített bordájú kétoldalas *csontfésű*; szélessége 50 mm. — Az ásató feljegyzése szerint „érem (?)” melléklete is volt a sírnek, de már a feljegyzésből is kitűnik, hogy tönkrement éremről lehet szó.

146. *sír*. (T. LXII.) 127 cm hosszú csontváz. Fejétől jobbra nagy *borostyángyöngy*; magassága 30, átmérője 36 mm. — A mell és medence között *bronzfibula*, vas rugósszerkezettel, ívelt nyakkal s aláhajló lábbal. Az utóbbi alkotja a tűtartót s vége rácsavarodik a nyaktőre; hossza 45 mm. — Medencéje alatt *pasztagyöngyök* és egy szem *bronzbádogggyöngy* (?) — Lábfejenél egy szem *krétagyöngy* és három agyag *orsókarika*. Ezek közül kettő szabálytalan, egy töredékes. — Bal alsó lábszára mellett 120 mm hosszú, 31 mm széles *vaslemez*; egyik sarkán 25 mm-es nyúlvánnyal. — Meghatározatlan helyről *bronzcsat*; hossza 27 mm. — Négyszögletes *bronzcsat* 13 és 14 mm-es oldalakkal. Mindkét csat lehajló lábú pecekkel.

148. *sír*. (T. XLVII.) 165 cm hosszú csontváz. Feje alatt kétoldalas *csontfésű*; egyik bordája díszített; igenrossz-fenntartású. — Medencéjében súlyos tömör *bronzcsat*, lehajló lábú pecekkel. A csat hossza 39 mm. — Kisebb *bronzcsat*; hossza 35 mm; a pecek feje jellegzetes. — Medencéje alatt *csiholóacél*; ép felének a hossza 58 mm; közepén felfüggesztésre szolgáló vaskarikával. — Két *kova*. — 125 mm hosszú *vaskés*, amelyből a pengére 86 mm esik. — *Csontár* töredéke; jelenlegi hossza 33 mm.

149. *sir.* (T. LIV.) 156 cm hosszú csontváz. Mellékletei az alábbiak. Kétoldalas *csontfésű*, díszített bordával. — *Borostyán-, üveg-, paszta- és krétagyöngyök*; a legnagyobb krétagyöngy magassága 12, átmérője 22 mm. — *Ezüstkarikák*, két-két szíjra erősíthető lemezzel, amelyek szegeccsel voltak átütve. — Medencéjében *vascsat*; hossza 58 mm. — Medencéje alatt gyöngyök közt *bronzcsipesz*; hossza 61 mm. Csipetűjének szélessége 19 mm, innen fokozatosan csökken s a végén 10 mm széles lesz. — 99 mm hosszú, 6 mm széles *vasdarab*; mintha szokatlanul hosszú csipesznek egyik szára volna.

155. *sir.* (T. LXIV.) 142 cm hosszú csontváz. Nyakában *vasfibula*; hossza 51 mm; ivelt nyakú és aláhajló lábú; a láb vége felcsavarodhatott a nyaktőre. — Medencéjében 51 mm hosszú *vascsat*. — Jobb lábfejénél *bronzkarika*; átmérője 48–50 mm; a rozsdá egy helyen szétette; vastagsága 4–6 mm.

162. *sir.* (T. XLVIII.) 162 cm hosszú csontváz. Ámbár fogai a bronzrozsdától erősen megzöldültek, melléklet a fej körül nem volt. A sír földjéből 37 mm hosszú *bronzcsat* került ki; pecke jellemző a temető nagy bronzcsat peckeiére. — Jóval a lába alól ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* több töredéke.

163. *sir.* (T. LV.) A 158. számú magyar sír alatt, 134 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra összetört kétoldalas *csontfésű*. — Meghatározatlan helyről *vaskés*; jelenlegi hossza 124 mm, amelyből az ép pengére 85 mm esik.

175. *sir.* (T. XLV.) 180 cm hosszú csontváz. Medencéje alatt *vascsat*; hossza 30 mm. — Töredékes *csiholóacél*. — Három *kova*. — *Vasár* két töredéke. — Három *késtöredék*; a legépebb hossza 107 mm, amelyből a pengére 85 mm esik; szélessége a nyéltőnél 21 mm. — Meghatározatlan helyről *vasszeg* (?); hossza 65 mm; derekának keresztmetszete 5 mm oldalú négyzet.

176. *sir.* (T. LXIV.) Feldúlt gyermekcsontváz. Melléklete szétszórt kétoldalas *csontfésű* és kis *bronzkolomp*. Ez utóbbi hossza 59, szélessége 35–43 mm; vas nyelve és ütője van; a mai kolompokra emlékeztet, de azoknál kisebb.

177. *sir.* (T. LIX.) 157 cm hosszú csontváz. Medencéjében 17 mm hosszú *bronzcsat*. — Meghatározatlan helyről két *kés* töredéke; nyéltővüknél kis váll van, ahogyan a későbbi kardoknál volt szokásban. A nagyobb kés pengéje átrozdásodott bőrtok maradványába van foglalva; pengéjének szélessége 21, a kisebbé 10 mm. — 99 mm hosszú *csiholóacél*. — *Vasár* töredékei. — *Bronzszegecs*. — *Bronztű* töredékei. — *Ólomdarab*.

178. *sir.* (T. LXIII.) 146 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*; hossza 126 mm. Nemcsak a bordái díszítettek, hanem a fésű végei is. — Nyaka körül *paszta-, mész-, borostyán- és üveggyöngyök*. — Gerince alatt, azzal párhuzamosan, egysorban elhelyezve három *vasszegecs*; a szegecsnek fejének átmérője 13 mm. — Medencéjé-

ben 60 mm hosszú *vascsat*. — Négy szemből álló *lánc*. A szemek átmérője 12 mm. — Bal lábszárán *ólomérem*; átmérője 22 mm; előlapján egy keleti süvegés fej, hátlapján ló reliefje van; felírása nincs. — *Bronzlemez töredéke*; a töredékek alapján ítélve köralakú préselt lemez lehetett, préselt mintával. Valószínűleg ebben a rekeszben foglalt helyet a félgömb alakú üvegből készített hamis ékkő.

179. *sír*. (T. LIII.) 156 cm hosszú csontváz. Bal vállá alatt kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Koponyája felett *vaskapocs* töredékei; a nagyobb töredék szélessége 17, vastagsága 4 mm.

189—190. *sír*. (T. LXI.) Két egymásra temetett csontváz, egymástól elfordított fejjel. A csontvázak 153, illetőleg 166 cm hosszúak. Az egyik mellkasán és medencéjében *üveg*-, *paszta*- és *kögyöngyök*. A legnagyobb gyöngy betétes; magassága 20, átmérője 30 mm. — A gyöngyök között háromszemű *vaslánc*; a láncszemek átmérője 14 mm. — Medencéjében *ezüstcsat*, vas-pecekkel; hossza 38 mm. — *Bronzcsengő*; magassága 23, szájátmérője 24 mm lehetett; töredékes. — *Bronzkarika*; átmérője 19, nyílásátmérője 9 mm. — *Bronz csüngődísz*; csiholóacél alakú; hossza 39, szélessége 9 mm. — *Bronz szörcsiptető alakú csüngődísz*; hossza 47 mm. — *Bronzcsat*, szijra erősíthető áttört lemezzel; karikája 18 mm hosszú s négyszögletes; teljes hossza a pecek irányában 33 mm; pecke hiányzik. — Bal sarka alatt két darab *ólom* volt. — A másik csontváz jobb medencéjében *vascsat*, a bal alsó kar mellett *vaskés* és a jobb combcsont tövé-nél *bronztárgy*.

194. *sír*. (T. LX.) 157 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra egyoldalas *csontfésű*, igen rossz állapotban. — Medencéje alatt 120 mm hosszú *kés*, amelyből a nyélre 42 mm esik. — *Vascsat* (?). — 25 mm széles *csiholóacél*; végei hiányzanak. — Hozzá van rozsdásodva egy 74 mm hosszú és 10 mm széles *vaspánt*. — *Kova*. — Ismeretlen rendeltetésű *vas-tárgy* töredékei.

196. *sír*. (T. LIV.) Feldúlt csontváz. Csak a lábszárai érintetlenek. Mellékletei: kétoldalas *csontfésű*, 35 mm hosszú *vascsat*, *vas* és *bronz törmelék*.

197. *sír*. (T. LVI.) A 195. melléklet nélküli *sír* alatt 158 cm hosszú csontváz. Bal vállá alatt kétoldalas *csontfésű* töredékei; szélessége 54 mm. — A nyakban *üveg*-, *paszta*- és *borostyángyöngyök* között két kis *ezüst-csüngő*. — Jobb térde felett *vascsat*. Igen rossz állapotban van.

207. *sír*. (T. XLVII.) Feldúlt gyermekcsontváz. Koponyája mellett kétoldalas *csontfésű*; hossza 124, szélessége 52 mm; egyik bordájának töredékén díszítés nyomai látszanak.

208. *sír*. (T. LXIII.) Feldúlt gyermekcsontváz. Koponyája mellett kétoldalas *csontfésű* töredékei voltak; meglévő bordája díszített.

215. *sír*. (T. LXII., LXVI.) 90 cm hosszú csontváz. Lábszáránál agyag *orsókarika*. Magassága 35, átmérője 40 mm. — A *sírba* durva szemcséjű *agyagbögre* volt dobva. Magassága 96, szájbősége 66, legnagyobb kiöblösödése 95, fenékátmérője 45 mm.

218. *sír.* (T. LV.) 150 cm hosszú csontváz. Medencéje és mellkasa között 45 mm hosszú *vascsat*, „hozzározsdásodott kis *vaslemezzel*“ (?). — A térdek között *vaskapocs* töredékei voltak.

220. *sír.* (T. LV.) 161 cm hosszú csontváz. Jobb válla felett kétoldalas *csontfésű* töredékei. — „Háta alatt a két lapockán keresztül *vaskés*. Valószínűleg a nyelén voltak a *bronzszegek*“ (?). A kés töredékes. — A legnagyobb bronzszeg fejének átmérője 9 mm. A késnyelén a bronzrozsdának semmi nyoma sem látszik, míg az ugyaninnen előkerült *ólomdarabkán* 10 mm-es bronz rozsdafolt van. — A késsel összerozsdásodva *csiholóacél*, *kovával* és egy *obszidiánnal*. Az acél hossza 118 mm. — Meghatározatlan helyről *fehérfém csat*; hossza 35 mm; peckének feje kétoldalt bevágott, lába ráhajlik a csatkarikára.

224. *sír.* (T. LIV., LXVI.) A 223. melléklet nélküli *sír* alatt feküdt; valószínűleg feldúlt csontváz volt, mert hossza nincsen feljegyezve s a mellékletek helye is csak a karon lévő két kis *ezüstkárikánál* van meghatározva. Ezek átmérője 10 mm. — Kétoldalas *csontfésű*. — Töredékes *vaskés*. — Egy *borostyán*- és egy *krétagyöngy*. Ez utóbbi magassága 11, átmérője 20, nyílása 5 mm; hengeralakú. — 30 mm magas *agyagorsó*. Átmérője 40, nyílása 9–10 mm. Alakja két alapjával összetett csonkakúp. — Finom iszapolású szürke *agyagbögre*; magassága 69, szájbősége 45, ívelt nyakának legkisebb kerülete 116 mm; a nyaktőnél gyöngén kiugró párkánya van s ez alatt besímitott hálóminta. A minta 15 mm széles szalagot tölt ki. Az edény legnagyobb kiöblösödése 62, fenékátmérője 31 mm.

225. *sír.* (T. XLVI.) 148 cm hosszú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas *csontfésű* töredéke. — Bal karjánál 41 mm hosszú *vascsat*. — Bal kezénél, töredékes *vaskés*; ép nyelének hossza 58 mm. — Lábai között *kréta*-, *borostyán*- és *pasztagyöngyök*.

229. *sír.* (T. XLVI., LIII.) 164 cm hosszú csontváz. Meghatározatlan helyről kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Koponyájától jobbra köpüs *vaslándzsa*. Hossza 315, legnagyobb szélessége 46 mm; köpűjének átmérője 27 mm. — Medencéjében díszített *bronz*-, vagy *ezüstcsat*, vaspeckekkel; hossza 33 mm. — Medencéje alatt *csiholóacél* (?), *kova* és *kés*. A kés hossza 205 mm. — A jobb alkar mentén *vasár* töredékei. A jobb lábszárnál *vasszegecs* és *bronzcsipesz*. Az utóbbi hossza 56, szélessége a csipetőrésznél 10, a másik végén 6 mm. Sarkai alatt *vaskapocs*, *karikával* (?).

230. *sír.* (T. LVI.) 115 cm hosszú csontváz. Nyaka körül, néhány szem *üveggyöngy*. — Medencéjétől jobbra kétoldalas *csontfésű* töredékei voltak.

231. *sír.* (T. LI.) 157 cm hosszú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas díszített bordájú *csontfésű* töredéke. — Meghatározatlan helyről *vascsat*, nagy *fehérfém* peckekkel; a csat 34, pecke 38 mm hosszú. Az utóbbi bevágott oldalú fejfel és vastag testtel. — *Vaskés* töredéke. — *Csiholóacél* három *kovával*. — Medence alatt *kés*, bronzhuzallal; a kés hossza 123 mm; a bronzhuzal egyik vége vasrozsdába vész el. — Bal kézfejénél *vastöredék*.

232. *sír.* (T. XLVIII.) Feldúlt csontváz. Medencéjében 52 mm hosszú *vascsat*, *borostyán-* és *üveggyöngyök*. Meghatározatlan helyről *csontfésű* töredékei és *bronz szegecs* kerültek elő.

233. *sír.* (T. LVI.) 100 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*. — A mellkas és medence között szétomlott *ezüstcsat* töredékeit találták.

234. *sír.* (T. LXVI.) 153 cm hosszú, fordított irányú, torzított koponyájú csontváz. Bal combjához csecsemő volt temetve. A csontváz „ismeretlen állatkoponya alatt” volt elhelyezve. Bal kézfejénél 103 mm hosszú *vaskés*. — Mellén *ezüst függő*; három gömb közepén egy kisebb gömb; közben a karika. A gömbök átmérője 6, a kisebbé 5 mm. A karikához kis lemez s ehhez három nagyobb gömb van forrasztva, míg a negyedik magán a karikán ül rajta. — Nyaka körül *szemes-* és *betétesgyöngyök*. Köztük iker gyöngyök is vannak. — A gyöngyök között töredékes *ezüstgömb*. — Bal válla felett vékony *ezüstlemez*; szélessége 28 mm, hossza nem mérhető, mert fel van göngyölítve és töredékes.

240. *sír.* (T. L.) 116 cm hosszú csontváz. Medencéje alatt két szem *borostyángyöngy*. — Meghatározatlan helyről *vasszegek*; típusuk olyan, mint a fésűk szegecse, ezért valószínűnek tartjuk, hogy elporlott *fésűnek* szegecstöredékei.

243. *sír.* (T. L.) 151 cm hosszú erősen X-lábú csontváz. A 238. számú magyar *sír* érinti a lábait. Nyaka körül néhány szem *borostyángyöngy*. — Medencéjében töredékes *vascsat*. — Meghatározatlan helyről két *vaszeg*, 13 mm átmérőjű fejfel.

244. *sír.* (T. LXIV., LXI.) 180 cm hosszú csontváz, a 242. számú melléklet nélküli csontváz alatt feküdt. Bordája alatt *csiholóacél*, három *kovával*. Az acél hossza 82 mm. — Bal oldalán, a könyöknél kétélű *vas kard*, két fel nem vehető függesztő karikával. Hossza 855 mm; ebből a markolatra 114 mm esik; a penge szélessége a markolattónál 48 mm s ez a vastagság csak a hegyénél csökken le; markolata 11—30 mm széles. — Meghatározatlan helyről töredékes *vaskés*. — Négyszögletes *ezüstcsat*, szíjra erősíthető töredékes nyúlvánnyal; hosszúsága 26, szélessége a nyúlvány nélkül 17 mm; pecke a temetőre jellemző típusú.

245. *sír.* (T. XLVIII.) 163 cm hosszú csontváz. Lábai között szétporlott csecsemő csontjai voltak. Medencéjében 61 mm hosszú *vascsat*. — Meghatározatlan helyről két *bronzszegecs*; 12 mm hosszú fejtátmérővel. — Kis *vaskés*; nyele töredékes, pengéjének hossza 71, szélessége a nyéltől 12 mm.

246. *sír.* (T. XLVIII.) 150 cm hosszú csontváz. Koponyája alatt kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Meghatározatlan helyről rossz *bronzcsat* két töredéke. — Medencéjétől balra *kés*, *kovával*. A kés hossza 146 mm, amelyből a nyélre 47 mm esik; nyéltől 21 mm széles; alakja olyan, mintha eltört olló egyik pengéje lenne.

247—248. *sír.* (T. LVIII.) Két, arccal egymásnak fordított csontváz. A 247. szétvetett lábakkal feküdt, hossza 165 cm. Mellékletei *borostyán-*

gyöngyök; 50 mm hosszú *vascsat* és ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*. — A 248. csontváz hossza 150 cm, feje kis padkára volt fektetve. A széthullott koponyacsontjai fiatal emberre vallanak. Koponyájától jobbra kis *vasszeg* (?). — A mellén félkorongosfejú rekeszes, gránátos *fibula*; a rekeszeken kívül öntött mintával, amelyben az S motívum és az ebből alkotott futókutya dísz uralkodik. Jelenlegi hossza 76, szélessége 37 és 15 mm. Kilencágú volt, de valamennyi ága hiányzik. — Jobb vállánál hat agyag *orsókarika*; a legnagyobb magassága 19, átmérője 28 mm. A legkisebb magassága 11, átmérője 18 mm. — Medencéje alatt *kés*; pengéjének hossza 98, szélessége a nyéltnél 19 mm. — Minden valószínűség szerint nyelének a vége az a kihegyesedő lapos vasdarab, amelyik nyolc szegeccsel egybeillesztett két *bronzlemez* között végződik; az épebb lemez hossza 33, szélessége 18 mm. — Mellén kampós végű *vasár*; hegye felé töredékes; 90 mm hosszú. — Meghatározatlan helyen még egy *ár* töredéke volt. — Kis *bronzdarab* (?), *ólomlemez*, *ólomgomb* (?), *bronz szegecs*, *fenékö* és egy *pasztagyöngy*. — 71 mm hosszú, 24 mm széles, 2—3 mm vastag áttört *csontlemez*; végei le vannak kerekítve. Kissé hajlott. Három nyílása körül pontos-körös és két vonal közé zárt ferde vonalakból álló díszítés van. — 13 mm magas és 26—27 mm átmérőjű megkövedett agyagdarab. — 45 mm hosszú *bronzcsat*; a pecekkel együtt díszített.

263. *sír*. (T. LXII.) Gyermekek csontváz a 262. melléklet nélküli csontváz alatt volt. Hossza nincs feljegyezve, valószínűleg a 262. *sír* készítésénél bolygatták meg. Koponyájától balra egyoldalas *csontfésű*. Egyik bordája díszített.

264. *sír*. (T. LVI.) 151 cm hosszú csontváz. Medencéjétől a koponya felé fel volt dülva. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű* darabjai. Medencéjében 50 mm hosszú *vascsat*.

266. *sír*. (T. LXVI.) 140 cm hosszú csontváz. Mellékletei: 45 mm hosszú *vascsat* és egy *bronzcsat* pecke.

271. *sír*. (T. LXIV.) 163 cm hosszú csontváz. Medencéje alatt *fehérfém csat*; hossza 30 mm; pecke típusos. — *Vaskés*; hossza 225 mm, amelyből a pengére 160 mm esik; szélessége a nyéltnél 25 mm. — A kéz alatt *csíholóacél* töredéke; hossza 77, legnagyobb szélessége 35 mm; belső íve elvékonyodik s lehetséges, hogy *sarlónak* a töredéke. A *sírba* is töredékesen került.

274. *sír*. (T. LXV.) A 269. számú magyar *sír* alatt egy 100 cm hosszú csontváz feküdt. Koponyájától jobbra durva *agyagedény*; magassága 100, szájbősége 72 mm; legnagyobb kiöblösödése 102, fenékátmérője 58 mm.

275. *sír*. (T. LX.) 154 cm hosszú csontváz. Medencéjében négyszögletes *bronzcsat*; hossza 20, szélessége 17 mm. — *Csíholóacél*; hossza 85, szélessége 19 mm. — Töredékes *vaskés*; szélessége 19 mm. — A medence közepén ismeretlen rendeltetésű *vastárgy*; szélessége 5—8, vastagsága 2—3 mm. Egyik vége hajlott és itt a legszélesebb.

276. sir. (T. LV.) 147 cm hosszú csontváz. Tőle jobbra kis gyermek (l. 279. sírt) csontváza. Arccal egymásnak voltak fordítva. Medencéjében 33 mm hosszú *vascsat*.

277. sir. (T. LIX.) 163 cm hosszú csontváz, teknőszerű, keményre döngölt sír fenekén volt. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű* töredéke. Agyag *orsókarika*. — Nyakában *paszta*-, *üveg*- és *borostyángyöngyök*, a két térd között kék-fehér betétes, sárga *üveggyöngy* töredéke. — Medencéjében 40 mm hosszú *vascsat*. — Bal felső lábszárán belül *vaskés*; hossza 110 mm, amelyből az ép pengére 86 mm esik. — A két térd között *kagylóhéj* (cardium tuberculatum) töredéke. — A két combcsont között összerozsdásodott *vas*- és *bronzkarika*; átmérőjük 39, vastagságuk 5—7 mm.

278. sir. (T. LX.) 175 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Medencéjében *ezüstcsat*; aranyozott félkörös díszítéssel s jellemző pecekkel; hossza 37 mm. — A mellkas alatt *vaskés*; hossza 150 mm, amelyből a pengére 115 mm esik. Meghatározatlan helyről *késtöredékek*. Az egyik töredéknek 80 mm hosszú nyélnyúlványa van. — A jobb felsőkar felett 21 mm hosszú *vascsat*. — Meghatározatlan helyről *vascsipesz*; hossza 72, szélessége 5—15 mm. — Töredékes *vasár*.

279. sir. (T. LXIV.) 80 cm hosszú gyermekcsontváz. A 276. számú csontvázal egy sírban volt, arccal egymásnak fordítva. Koponyája alatt kétoldalas *csontfésű* töredékei voltak. — Nyaka körül és a medence alatt *kő*-, *borostyán*-, *üveg*- és *pasztagyöngyök*. — Medencéje alatt igen kopott átfúrt *érem*; valószínűleg II. Constantius (337—361) kisbronz érme. — Bal alsó lábszárán 75 mm hosszú *vastárgy*; mindkét vége ellaposodik és át van fúrva. — Valószínűleg az éremmel együtt fordultak elő a csontból és állati fogból készült *csüngődíszek*. A csontból készülteken pontoskörből vagy bekarcolt vonalmotivumokból álló díszítés van; kettőn bronz rozsa nyoma látszik. Egynek az alaprajza kör, négynek pedig négyszög. A legnagyobb magassága 25, a legkisebbé 18 mm.

287. sir. (T. L.) A 288. számú melléklet nélküli feldúlt csontváz alatt 172 cm hosszú csontváz feküdt. Medencéjében 36 mm hosszú *vascsat*. — Medencéje alatt *acél* (?) *kovával* és két *késsel*; a nagyobb kés hossza 119, a kisebbé 100 mm. — Bal lábfeijénél *vaskarika* (?) töredéke. — A két talp alatt egy-egy *fenőkö*. Meghatározatlan helyről 55 mm hosszú *csonttű*. — Töredékes *vasár*; meglévő két darabjának hossza 117 mm. — 160 mm hosszú, 8 mm széles *vaspánt*.

297. sir. (T. LVIII.) 156 cm hosszú csontváz. Jobb kézfeijénél kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Meghatározatlan helyről, egy *pasztagyöngy*. — *Ezüst szegecs*, 7 mm átmérőjű fejjel. — Medencéjében 48 mm hosszú *fehértém-csat*; peckét apró darabokra ette szét a rozsdá. — Bronz *szíjbújtató* töredéke. — A fésű alatt 118 mm hosszú *vaskés*. — Feje felett bronz- és vastörmelék.

298. *sír.* (T. LII.) 167 cm hosszú csontváz. Fejétől jobbra egyoldalas *csontfésű* töredéke. — Bal medencéjében 35 mm hosszú vaspeckű *bronzcsat*.

300. *sír.* (T. XLIX.) 140 cm hosszú csontváz. Medencéjében 28 mm hosszú *bronzcsat*; vaspecke hiányzik. — Bal kézfejenél 178 mm hosszú *kés*, amelynek szélessége a nyéltnél 21 mm. — Jobb lábszára mellett köpűs *vaslándzsa*; hossza 255, legnagyobb szélessége 55 mm. — Meghatározatlan helyről töredékes *vaskampó*.

306. *sír.* (T. LVIII.) 160 cm hosszú csontváz. Bal medencéjében 28 mm hosszú *bronzcsat*; pecke jellegzetes. Alatta *bronzcsat*; szétrozsdásodott vaspecekkel. Hossza 27 mm. — Gerincénél *kés*. — 16 mm hosszú *bronzcsat* és három *bronzszegecs*.

307. *sír.* (T. LXII., LXV.) A 305. melléklet nélküli csontváz alatt, nagy őskori lakógödörben feküdt. A csontváz hossza nincsen lemérve, ami bizonyára a sír bolygatott voltát bizonyítja épenúgy, mint az össze-
tört hiányos *edény* is. A 305. számú sírral bolygathatták meg, amelynél a karok behajtva, a mellkason keresztbe voltak elhelyezve. Ez a szokás számos melléklet nélküli sírnál előfordult, ami ezeknek germán volta ellen bizonyít. Meghatározatlan helyről kétoldalas *csontfésű* töredékei. — *Kréta-, borostyán-, paszta- és üveggyöngyök*. — Töredékes *agyagedény*. — Kis trapéz alakú *bronzlemez*; magassága 26, alapja 20 mm. — Az őskori lakógödör tartalmához tartozhatott egy *csontkarika* töredéke és egy átfúrt *kagyló* (*Unio crassus*).⁹

308. *sír.* (T. LVI., LVII., LXVI.). 185 cm hosszú csontváz, lábán átfektetve csecsemő csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*. — Medencéjében *bronzcsat*; hossza 28 mm. — Medencéje alatt 90 mm hosszú *csiholóacél, kova* és 97 mm hosszú pengéjű *kés*. A penge szélessége a nyéltnél 19 mm. — Jobb könyökénél, élén álló *pajzsdudor*; alapjának átmérője 170—180, magassága 117 mm. 30—33 mm széles peremből 17—18 mm magas függőleges fal emelkedik ki, majd kúpban folytatódik s bütyökben végződik; négy szöggel lehetett a pajzsra erősítve. Ezüst *láncszem*.

310. *sír.* (T. LIV., LXVI.) Teknősen kiképzett fenékű sírban 169 cm hosszú csontváz. Jobb könyöke mellett *gyöngy* (?). — Ugyanott és a jobb lábszár mellett *nyílhegyek*; egy kétélű, fűzfalevél idomú és köpűs; tömör favesszője volt, amelynek végét jól konzerválta a vasrozsdá; hossza 105 mm, amelyből pengéjére 65 mm esik. Kilenc háromélű, egy kétélű trapéz-idomú nyílhegy. Ez utóbbi főleg magyar sírokban szokott előfordulni, ezért itt feltűnő és szokatlan. — Jobb oldalánál kétélű *kard*; hossza 810, pengéjének szélessége 35—45 mm; tipusa a 244. sír kardjával azonos. — A medence alatt 35 mm hosszú *bronzcsat*; a temető csatjaira jellemző pecekkel. — A bronzcsat mellett két „*fülespityke*”; 17—20 mm hosszú. 9—10 mm széles, bevágásokkal tagolt feje s 8 mm hosszú átfúrt lába van. —

⁹ Dolgozatok 1933—34, 330. lap.

Meghatározatlan helyről 14 mm hosszú *bronzcsat*. — 88 mm hosszú *csíholóacél*. — *Kova*. — 166 mm hosszú *vaskés*; 56 mm hosszú nyélnyúlvánnyal; szélessége a nyéltőnél 22 mm. — 90 mm hosszú *vasár*; nyele hiányos. — Alaktalan *ólomdarab*. — A jobb combtőnél 50 mm hosszú formátlan *vas*; egyik oldala kanálszerűen homorú, a másik oldala domború. A sír földjéből *terra sigillata* utánszatának darabja került ki.

312. *sír*. (T. LXV.) 151 cm hosszú csontváz mellett 28 mm hosszú *vascsat*.

324. *sír*. (T. LIII.) 183 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*. — Medencéjében 39 mm hosszú *vascsat*. — Medencéje alatt 57 mm hosszú *csíholóacél*. — *Vaskés*; pengéjének hossza 85, szélessége a nyéltőnél 25 mm. — *Vaskapocs* töredékei. — Meghatározatlan helyről háromélű *nyílhegy*, szövetlenyomattal. — Ár alakú *nyílhegy*; teljes hossza 80 mm. A földben fonás, valószínűleg gyékény nyomai látszottak.

325. *sír*. (T. XLVII.) 144 cm hosszú csontváz bal válla felett 108 mm hosszú kétoldalas *csontfésű*.

327. *sír*. (T. LX.) 162 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Koponyájától jobbra *edény* (?). — Medencéje alatt 53 mm hosszú *vascsat*. — Medencéjében *vastöredékek* üveglemezzel. — Fél *olló*, amelyet késnek használhattak; a nyél hajlásába átlukasztott, kampós vasdarab van erősítve; a penge hossza 77, a nyél hossza 73 mm. — Lábfejénél 18 mm magas, 25 mm átmérőjű agyag *orsókarika*. Fél mm vastag, 74 mm hosszú és 14—18 mm széles *bronzlemez*; jelenleg össze van hajtvva; mindkét végén két-két lyuk van, de az egyik végén 10, a szélesebb végén 14 mm távolságra vannak egymástól.

329. *sír*. (T. LXVI.) 160 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű* töredékei. — Medencéjében 21 mm hosszú *vascsat*. 63 mm hosszú ismeretlen rendeltetésű, töredékes *vastárgy*.

330. *sír*. (T. XLVIII., LIII.) 165 cm hosszú csontváz. Jobb oldalán köpüs *vaslándzsa*; hossza 371, pengéjének legnagyobb szélessége 40, köpűjének átmérője 20 mm. — Medencéjében 32 mm hosszú *bronzcsat*; pecke típusos. — Meghatározatlan helyről 23 mm hosszú *vascsat* töredéke. — 90 mm hosszú *csíholóacél*. — A csíholóacélhoz hozzározsdásodva: hajlott *vaspánt*. — *Vastöredékek*. — 145 mm hosszú *vaskés*, amelyből 55 mm esik a nyélre; nyéltőnél a penge szélessége 20 mm. — Öt *kova*. — *Fenőkő*. — *Vasár* töredéke, fanyelének átrozsdásodott maradványával. — *Vascsi-pesz*; hossza 71, szájszélessége 18 mm. — Ezüst *csüngődísz*; hossza a fülével együtt, 31 mm. — „*Füles pityke*”.¹⁰

335. *sír*. (T. XLVIII.) 162 cm hosszú csontváz. A csontváz alatt még 10 cm mélyen is erősen kevert a föld. Koponyájától balra 81 mm hosszú *vascsat*, medencéjében 88 mm hosszú *csíholóacél* és *kés* töredéke volt. A

¹⁰ A 399. sírhoz tartozik. Tévedésből került a 330. sír anyagához.

csiholóacél közepén felfüggesztésre szolgáló áttört, 10 mm széles és 18 mm hosszú négyszögletes nyílás van.

337—338. *sír.* (T. LVIII.) Két egymástól 70 cm-re levő, fejjel nyugatra néző, középkorú csontváz. A 337. számú csontváz hossza 162 cm, melléklete nem volt. A 338. számú csontváz hossza 164 cm. Bal felső karjánál *vascsat* (?). — Medencéje alatt töredékes *vaskés*. — *Csiholóacél*; hossza 110 mm. — *Érem*, „*csörgőgomb*“ és kis *vascsat*. — Meghatározatlan helyről köpüs *vaslándzsa*; hossza 225, legnagyobb szélessége 51 mm; köpűjének átmérője 21 mm. — *Gyöngyök* (?).

339. *sír.* (T. LVI.) 155 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű*, jobb mellén hajlott *vasdarab* töredékei. — *Vaskés* töredék.

345. *sír.* (T. LI.) A 343. számú melléklet nélküli *sír* ásásakor megbolygatott csontváz. Meghatározatlan helyről került elő három *gyöngy*; kettő dinnyemag-alakú csücskén átfúrt üveg; egy kettős csonkakúp alakú kék kögyöngy. — Mellén 55 mm hosszú *vascsat*. — *Kés* töredéke és *vas-törmelékek*.

350. *sír.* (T. LII.) 60 cm hosszú csontváz. Nyaka körül *borostyángyöngyök*, két *pasztagyöngy* s egy *kögyöngy* volt. Álla alatt kis *bronzkereszt*; hossza a fülével együtt 30, szélessége 17 mm; közepén 4·5 mm magas, 5 mm átmérőjű köralakú bronzrekeszből, félgömbformájú hegyi-kristály emelkedik ki. A kereszt hosszabb szárának végén két-két párhuzamos vonal, majd egy-egy pontoskörös motívum található. A rövidebb szárak vége ívalakú, recézett s rajtuk egy-egy pontoskörös motívum van.

351. *sír.* (T. LXIV.) 70 cm hosszú csontváz. Koponyájától balra kétoldalas *csontfésű*; hossza 117, szélessége 44 mm; egyik bordája díszített. — Nyaka körül néhány szem *üveg-* és *pasztagyöngy*.

353. *sír.* (T. LXII., LXV.) 70 cm hosszú csontváz. Medencéjében 50 mm hosszú *vascsat*. — Alatta „*füles pityke*“. — Meghatározatlan helyről néhány szem *üveggyöngy*. — Jobb lábánál 98 mm magas durva iszapolású, szürkés-fekete színű *agyagbögre*. Szájának átmérője 66, magassága 97, legnagyobb kiöblösödése 107, fenékátmérője 43 mm.

354. *sír.* (T. LI.) 178 cm hosszú csontváz. A csontváz lába alá vékony réteg fekete föld, többi része alá pedig hamu volt terítve. Koponyájánál egyoldalas *csontfésű*; hossza 175 mm; meglévő bordája pontoskörös motívumokkal díszített. — A jobb combtőnél 31 mm hosszú *vascsat*. — Közel hozzá *fehértém csat*, három *gombbal*. A rozsdá nagyon megrongálta. A csat és a gombok is díszítettek. — Medencéje alatt 120 mm hosszú *csiholóacél*, amelynek szélessége szokatlanul nagy.

355. *sír.* (T. L.) 147 cm hosszú csontváz. Koponyájánál kétoldalas *csontfésű*, bronz szegekkel; egyik bordája díszített.

356. *sír.* (T. LV.) A 342. számú magyar *sír* alatt 150 cm hosszú csontváz feküdt. Bal oldalán 45 mm hosszú *vascsat*.

357. *sír.* (T. LV.) 90 cm hosszú csontváz. Gerince mellett szétmállott ezüstcsat. — Meghatározatlan helyről 15 mm hosszú *bronzcsat*. — *Vaspánt* töredéke.

367. *sír.* (T. LIX.) A 368. melléklet nélküli *sír* alatt feldúlt csontváz. Mellette 33 mm hosszú *bronzcsat*, „füles pityke“, 105 mm hosszú *csiholóacél*, *kova*, *késtöredék*, megmunkált *csontdarabka* és *vaskapcsok* töredékei.

376. *sír.* (T. LIX.) 170 cm hosszú csontváz. Jobb keze kinyújtva, a bal ölében feküdt. Koponyájától jobbra egyoldalas *csontfésű*; hossza 100, legnagyobb szélessége 32 mm. Egyik bordája díszített. — Bal lábszára alatt 33 mm hosszú *vascsat*. — Jobb lapockája alatt négyszögű *bronzcsat*, 17 mm hosszú oldalakkal. — Medencéje alatt *csiholóacél*, *kovával*. — A jobb lapocka alatt két *ezüstszegecs*. — Meghatározatlan helyről 164 mm hosszú *kés*, amelyből a késnyélre 62 mm esik.

384. *sír.* (T. LII.) 73 cm hosszú csontváz koponyájának jobb oldalán kétoldalas *csontfésű*; hossza 104, szélessége 50 mm; mindkét bordája díszített.

386. *sír.* (T. LV.) Feldúlt csontváz mellett *vastörmelék* és kétoldalas *csontfésű* töredékei.

387. *sír.* (T. LV.) 155 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű* töredéke; meglévő bordája díszített. — Feje alatt *T* alakú kis *vasdarab*. — Mellétől balra szokatlanul hosszú középrésszel bíró (140 mm) *vaskapocs*. — Meghatározatlan helyről *vaskés* töredéke. — Medencéje alatt bőrnyomok voltak.

389. *sír.* (T. LXIII.) A 388. számú melléklet nélküli csontváz alatt 150 cm hosszú, torzított koponyájú csontváz. Koponyája felett kétoldalas *csontfésű* töredékei, nyakában *üveggyöngyök* voltak.

399. *sír.* (T. XLV.) Feldúlt csontváz. Mellékletei: *vascsat* töredéke, *olló* töredéke, hiányos nyelű *kés* és „füles pityke“. A pityke fejének hossza 18, legnagyobb szélessége 9 mm; félkörös bevágásokkal tagolt fejjel; 7 mm hosszú füle átllyukasztott.

400. *sír.* (T. XLVI.) 168 cm hosszú csontváz. Koponyájától jobbra kétoldalas *csontfésű*. Egyik bordája díszített. — Medencéje alatt 27 mm hosszú *bronzcsat*; pecke jellemző. — *Vaskés* töredékei. — A koponya és a gerinc alatt *vaskapocs* töredékek. — Térdei között kis *vasdarab*.

404. *sír.* (T. XLVI.) 158 cm hosszú csontváz. Koponyája felett egyoldalas *csontfésű*; mindkét bordája díszített. A fésű 159, bordája 138 mm hosszú s ez utóbbi 11–21 mm széles. — Bal alsó karja alatt *csiholóacél*; hossza 87 mm. — *Kova*. — 234 mm hosszú *vaskés*, amelyből a nyélre 118 mm esik. — *Vasár* töredéke.

Szörványos leletek (T. LIV.); jelenleg már meghatározhatatlan sírokban talált, de elkeveredett tárgyak. *Vasár*; hossza 113 mm. — *Vaskés* töredékek. — *Vaskés*, hozzározsdásodott csatkarikával. — 14 mm hosszú *bronzcsat*.

A bemutatott kiszombori germán leletanyag közös célra szolgáló tárgyaira általában jellemző, hogy köztük két teljesen megegyező darab nem fordul elő, mégis azonos kidolgozású kisebb csoportokat különböztethetünk meg. Minden darab másik öntőmintáról készült, talán más kéz készítette, más faragta ki, állította össze és díszítette. Mindez pedig a kisplasztikai termékek (tehát a különféle szerszámok díszítésére szolgáló tárgyak, ékszerek, a legkülönbözőbb apróbb gyakorlati célra és díszítésre készült ingó emlékek) készítésének széleskörű elterjedését bizonyítja. Ma már általánosan elfogadott tény, hogy a kisplasztikát a nomád életmód termelte ki magából. Míg ugyanis a megtelepedett életberendezkedés következményeként az érdeklődés a ház s benne elsősorban az ember felé irányult és így az embert, majd az emberi alakra mintázott isteneket nagy természeti hűséggel igyekezett ábrázolni, végül a legnagyobb emberi alkotásokat hozta létre (ebben élve ki magát); addig a nomád életberendezkedés vadászatban, rablásban, a jobb legelő megszerzésében, vagy megkeresésében élte a legfontosabb mozzanatait, amely mellett kifejlődött a könnyen hordozható kisplasztikai termékek készítése.¹¹

Ezért hiányoznak a népvándorláskori vándorló törzseknél a monumentális alkotások s ha mégis be akarunk pillantani életükbe, az apró emlékekhez kell fordulnunk s ezek tanulmányozásánál önként adódnak az adatok a törzs történetéhez is. A szűkszavú és részben hibás történeti források adatait ezek segítségével ki lehet egészíteni, esetleg javítani. Nem lesz meddő feladat tehát az egyes tárgycsoportokkal külön-külön foglalkozni.

A sírok nagy részében megtalálható a *fésű*. Anyaga csont. A talált 87 fésű közül 74 kétoldalú, 13 egyoldalú.

A kétoldalúak átlag 50 mm szélesek és 100 mm hosszúak.¹² Ezeket 4–7 darab téglalapalakú csontlapból állították össze s a lapokat alul és fölül vasszegekkel rögzített, erősítő bordák tartották. Az így megerősített csontlapokat, az egyik oldalon legtöbbször sűrűbben befűrészelve, alkották a fogakat. Ez a készítési mód kétségtelenül megállapítható, mert a fűrész igen sokszor a bordákat is megsértette. A fogak a fésű végeinél fokozatosan rövidebbek lesznek. A bordák téglalapalakú, átlag 2 mm vastag csontlapok. Mindig rövidebbek a fésű hosszánál s ennek középvonalán helyezkednek el. Szabad éleik letompítottak. Középvonalukon gyakran alacsony gerinc húzódik. Az összetartó vasszegek lágyvasból készültek és az átfúrt csontba behelyezve verték laposra a két végét.¹³ Csak elvétve fordultak elő bronzszegek, egy esetben pedig csontszegek, vasszegekkel

¹¹ Bővebben l. Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon 3. l. (Arch. Hung. I.)

¹² A pontos méretet l. az egyes síroknál.

¹³ L. a 148. (XLVII.) sír fésűszegét. A rozsdásodástól megvastagodott vasszegek repesztették szét a fésűket s így a jó csontanyag ellenére is kevés volt az épségben megmenthető.

együtt. A szegeket nem szabályosan helyezték el, hanem a csontlapok nagyságának megfelelően. Előfordult, hogy mindkét bordáját díszítették, de rendszerint csak az egyiket. Alakjuk a mai sűrűfésűkhöz hasonlít.

A 17. (LXI.), 24. (LXIV.), 27. (LI.), 51. (LII.), 69—70.b (LXIII.), 89. (XLIV.), 93. (LII.), 95. (LII.), 107. (LXI.), 109. (LXIII.), 114. (XLIV.), 142. (LV.), 196. (LIV.), 207. (XLVII.), 208. (LXIII.), 231. (LI.), 351. (LXIV.), 384. (LII.), 387. (LV.) és a 400. (XLVI.) sírok fésűinek bordái egyenesvonalak bekarcolásával vannak díszítve. A vonalakat valami kemény lap élével karcolhatták be. Az egyenesvonalak elhelyezése mindegyik fésűnek egyéni jeleget ad s feltűnően emlékeztet a magyar szuszék népies motívumaira. E díszítő minták a szövés-fonásnál, mint színes vonalak; továbbá a fafaragásnál és máshol is érvényesülhetnek, sőt valószínűleg innen kerültek a fésűkre. Ezekkel foglalkozva tehát e germán törzs népies díszítő elemeivel ismerkedhetünk meg.

A 35—36. (LXII.) sír fésűjének bordái bekarcolt egyenes vonalakkal, vonalkázott és üres háromszög mintával vannak díszítve.

A 178. (LXIII.) sír fésűjét bordáinak díszítése alapján az előbbi csoportba kellene sorolni, de ennél nemcsak a bordák, hanem a fésű végei is díszítettek; a díszítés hármast ívet adó, kettős félkörök közé helyezett pontokból áll. Hasonlít ez a hármastívdíszítés egy La-Tène edény válldíszítésére.¹⁴

Az 54. (LXV.), 68. (LII.) és 355. (L.) sírok fésűinek bordái bedolgozott egyenes- és hullámvonalakkal vannak díszítve, amelyek feltűnően emlékeztetnek a puha anyagba benyomott zsinór után visszamaradt vonalra. Ezért a zsinórvonal elnevezést alkalmaztuk rájuk.

Az első csoport díszítő elemei, zsinórvonal dísszel keverten fordulnak elő a 32. (LXII.), 94. (LX.), 106. (LXI.), 148. (XLVII.) és 149. (LIV.) sírok fésűinek bordáin.

Párhuzamos egyenesvonalakkal, kockás mintával és zsinórvonallal van díszítve a 87. (XLIX.) sír fésűje.

Szép a 97. (XLIV.) sír fésűjének díszítése: párhuzamos vonalak, üres és vonalkázott háromszögek, végül párhuzamos zsinórvonalak között zsinórvonalas fogazással. A vonalkázott háromszögeket két hegyes-szögben találkozó vonalcsoporttal töltötték ki.

A fésűk igen jelentékeny részénél a bordák díszítetlenek. Díszítetlenek a 29. (XLV.), 30. (XLVII.), 43. (XLVII.), 50. (XLIX.), 57. (LXV.), 69—70. a. (LXIII.), 90. (LII.), 117. (LXIII.), 131. (LXI.), 224. (LIV.), 324. (LIII.), 325. (XLVII.) sírok fésűi, valamint a 31. (XLIV.) sír fésűje; az utóbbinak végei íveltek.

A fésűk nagyrésze csak töredékesen maradt meg. A töredékeken díszítés nyomai nem látszanak. Ilyenek a következő sírok fésűi: 34. (LV.),

¹⁴ Arch. Hung. XI. k. XIII. tábla 1. á.

60—61. (LXV.), 91. (LI.), 93. (LII.), 96. (LXVI.), 125. (LXV.), 163. (LV.), 176. (LXIV.), 179. (LIII.), 197. (LVI.), 220. (LV.), 225. (XLVI.), 229. (XLVI.), 230. (LVI.), 232. (XLVIII.), 233. (LVI.), 246. (XLVIII.), 264. (LVI.), 277. (LIX.), 278. (LX.), 279. (LXIV.), 297. (LVIII.), 307. (LXII.), 308. (LVI.), 327. (LX.), 329. (LXVI.), 339. (LVI.), 386. (LV.), 389. (LXIII.).

A 240. (L.) sír gyöngyei között kis vasszeg töredéke is volt. Tipusa olyan, mint a fésűszegek. Az ásató jegyzeteiben e sírnál nincsen felemlítve fésű melléklet, de azért a szeget egy elporladt darab maradványának tartjuk, ha ugyan nem idegen sírból került ide.

A fésűk kisebb csoportja egyoldalas. Nagyságuk és alakjuk változatosabb a kétoldalúaknál. Ezeken is vasszegekkel megerősített bordák vannak. A bordák alakja nem téglalap, mint a kétoldalúaknál, hanem ötszög; némelyiknél az ötszög két oldala ívbe megy át. A fogak kifűrészelése itt is az összeállítás után történt. A töredékeket kivéve csak egy egyoldalas fésű díszítetlen. Megemlítjük, hogy azokban a sírokban, amelyekben egyoldalas fésűk voltak, fegyver melléklet soha sem fordult elő.

A 62. (LXII.) és 115. (LXIII.) sír egyoldalas fésűje bekarcolt egyenesvonalakkal van díszítve.

A 404. (XLVI.) sír fésűjének bordája ugyanígy, továbbá kockás és síma felületekkel van díszítve.

A 263. (LXII.) sír fésűje bekarcolt egyenesvonalakkal, kockás és füres felületekkel díszített bordájú.

Egyoldalas az 55. (XLVII.) sír fésűje, amelynek közepén megtört hullámvonalas ívelésű vége van. Felhajló vége pontoskörös díszítésű. Mindkét bordáján bekarcolt egyeneseskből alkotott minták sorakoznak. Ugyanígy a 194. (LX.) sír fésűje is, de nagyon megrongálódott és bekarcolt egyenesek helyett, mintha zsinórvonal lenne a bordáján.

Bekarcolt egyenesvonalakkal és zsinórvonalakkal van díszítve a 376. (LIX.) sír fésűbordája.

Zsinórvonal díszes a 101. (XLVIII.) sír fésűje.

A 354. (LI.) sír fésűjét pontoskörös elemek díszítik. E fésű fokát kis, vékony csontlap burkolja.

A 44. (XLV.) sír fésűbordája díszítetlen.

A 39. (LXI.), 48. (XLIV.) és a 298. (LII.) sírok fésűi csak kisebb töredékekben maradtak meg.

A fésűk legtöbb sírban a koponya mellett voltak. A férfiaknál és nőknél egyformán hosszú hajviselet volt divatban. A fésű előfordulásának gyakorisága azt mutatja, hogy nagyon szükséges és kedvelt darab lehetett.

E germán törzs öltözetének kérdéséhez értékes adatokat nyújtanak a *csatok*. Előfordulási helyükből arra következtethetünk, hogy ahol egy sírban két csat volt, ezek közül a nagyobb, ruha összetartására szolgáló övön, a másik táská vagy tok felkötésére szolgáló szíjon lehetett. Ez utób-

bi az övről oldalt, vagy hátul lóghatott le, de nem lehetetlen, hogy a vállon átvetett szíjra volt erősítve.

Az övesatok legnagyobb részét a medence jobb vagy bal felében találták. A táskaszíj csatok leginkább a medence vagy a bordák alól, kivételképen egyéb helyről kerültek elő. Anyaguk és alakjuk szerint is különbséget lehet tenni közöttük. A táskáról még szó lesz tartalmának bemutatásával kapcsolatban.

A bronz *övesatok* egyik típusának szögletes, vagy elliptikus keresztmetszetű, ellipszis alakú csatkarikája van; pecekfeje bemetszett, lába a csatkarikára hajlik. Ilyenek a 24. (LXIV.), 29. (XLV.), 53. (XLIX.), 89. (XLIV.), 102. (LII.), 148. (XLVII.), 162. (XLVIII.), 271. (LXIV.), 306. (LVIII.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.) és a 400. (XLVI.) sírokban fordultak elő. Ugyanez a típus féhérfémből megtalálható a 48. (XLIV.) és a 220. (LV.) sírokban is.

Azonos formájú a 357. (LV.) sír rosszezüst csatja és a 231. (LI.) sír vas csatkarikás, bronzpeckes csatja is. Pecektípus alapján ide tartozik a 244. (LXIV.) sír ezüstcsatja is, de ennek csatkarikája négyszögletes, amely áttört díszű nyúlványban folytatódik; ez azonban hiányzik. A hiányzó rész a 189—190. (LXI.) sír kisebb csatjához hasonlíthatott.

A 278. (LX.) sír aranyozott ezüstcsatjának ellipszis alakú csatkarikája van, a pecek fejénél két bordával, gerincén koncentrikus félkörös mintával. Alakja szerint a pecek is az előbbi csoporthoz tartozik, de a feje szebben és jobban van tagolva és díszítve.

Az eddig említett csatok pecektípusa jellemző a temető férfi-sírsíjaira. Ezek a sírok fegyverben és gyakorlati rendeltetésű tárgyakban igen gazdagok. Gyöngy, ékszer, orsó egyikben sincs s a 29. (XLVI.), 278. (LX.) és a 330. (XLVIII.) sírok szőröcsiptetőit kivéve pipereeszközt sem találtak. A legtöbb ilyen típusú csattal együtt táskaszíj csat is volt a sírban.

A 148. (XLVII.) sír másik övescsatja, a 17. (LXI.) és 146. (LXII.) sírok övescsatjaival együtt más pecektípust mutat, peckének legvastagabb része a feje, amely a nyaka felé egyenletesen vékonyodik; itt a legvékonyabb. A lába ráhajlik a csatkarikára. A 131. (LXI.) sír csatkarikáját, a 146. (LXII.) sír hasonló darabjával való egyezés miatt ide soroljuk.

A 95. (LII.) és a 367. (LIX.) sírok övescsatjainak ellipszis alakú karikája és egyszerű, lehajló lábú pecke van.

Ellipszis alakú karikája van s valószínűleg vaspecke volt a 87. (XLIX.), 189—190. (LXI.) és a 300. (XLIX.) sír övescsatjának, továbbá a 306. (LVIII.) sír második övescsatjának, valamint a 297. (LVIII.) sír féhérfém csatjának.

Germán típusúak a 43. (XLVII.), 65. (XLV.), 106. (LXI.), 229. (XLVI.), 248. (LVIII.), 298. (LII.) és a 308. (LVI.) sírok bordázott bronz övescsatjai, de erre a csoportra nem jellemzők.

Teljesen tönkrement a 233. (LVI.) sír rosszezüst csatja és a 246. (XLVIII.) sír bronzcsatja. A 266. (LXVI.) sírban egy bronz csatpecsek (?) is volt.

A 354. (LI.) sír megrongálódott ívérű csatja díszített s a feljegyzések szerint a mellette bemutatott három díszített gomb is hozzátartozott.

A *vas övcsatokat* nagyon megrongálta a rozsdá. Alakjuk a bronzcsatok alakjával egyezhetett. Egyik csoportjuk nagysága is a bronzcsatokkal egyezik. Ezek a következő sírokban fordultak elő: 27. (LI.), 30. (XLVII.), 44. (XLV.), 57. (LXV.), 60. (LXV.), 69—70. (LXIII.), 88. (L.), 91. (LI.), 94. (LX.), 99. (LVI.), 133. (LIII.), 175. (XLV.), 196. (LIV.), 276. (LV.), 287. (L.), 312. (LXV.), 324. (LIII.), 329. (LXVI.), 337. (LVIII.).

A másik csoport valamivel nagyobb a bronzcsatok átlagos nagyságánál s az 55. (XLVII.), 155. (LXIV.) és a 277. (LIX.) sírok csatjai kivételével a temető legfiatalabb sírjaiból valók. Ezek a 40. (LXVI.), 58. (LXII.), 93. (LII.), 132. (LIX.), 149. (LIV.), 178. (LXIII.), 197. (LVI.), 218. (LV.), 225. (XLVI.), 232. (XLVIII.), 243. (L.), 245. (XLVIII.), 247. (LVIII.), 264. (LVI.), 266. (LXVI.), 327. (LX.), 335. (XLVIII.), 345. (LI.), 353. (LXII.), 356. (LV.) és a 399. (XLV.) sírok csatjai.

A legáltalánosabb típusú bronz *táskaszij csatok* a 29. (XLV.), 48. (XLIV.), 87. (XLIX.), 177. (LIX.), 306. (LVIII.), 310. (LIV.) és a 357. (LV.) sírban és egy meghatározhatatlan sírban fordultak elő. 12—17 mm hosszú, ellipszis alakú csatkarikájuk van, egyszerű lehajló lábú pecekkel. Ahol ez a táskaszij csat fordult elő, ott az övcsatoknak mindig az első csoportba tartozó peckük volt. Rendesen a medence alatt, a gerincnél és a medencében voltak.

A táskaszij csatok másik típusának négyszögletes csatkarikája és egyszerű pecke van. Oldaluk 10—20 mm hosszú. A jobb lapocka alatt, medence alatt, medencében és meghatározatlan helyen fordultak elő. Ide tartoznak a 24. (LXIV.), 146. (LXII.), 275. (LX.) és a 376. (LIX.) sírok négyszögletes kis csatjai.

A 69—70. (LXIII.) sír bronzcsatja, karikájának alakjával és díszített lábú peckével a temetőben egészen magában álló. A 189—190. (LXI.) sír kisebb csatja a 244. (LXIV.) sír ezüst övcsatjára emlékeztet. Mindkettő a medence alól került ki.

A vas táskaszij csatok deformálódtak a rozsdától s így nem vizsgálhatjuk tüzetesebben. Általában nagyobbak a hasonló rendeltetésű bronzcsatoknál. Előfordultak a 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 89. (XLIV.), 95. (LII.), 278. (LX.), 330. (XLVIII.) és a 354. (LI.) sírban.

A csatokkal kapcsolatban tárgyalhatjuk a bronz, ezüst és vas *szegecseket*, mert úgy látszik, hogy ezek a csatokkal voltak összefüggésben. Az ásató legtöbbször a csatok közelében említi őket, de a 220. (LV.) sírnál megjegyzi, hogy talán kés nyelének a szegei voltak. Mivel a kés nyelének átrozsdásodott farostjain a szegeknek semmi nyomát nem lehetett kimu-

tatni, valószínű, hogy itt is a csatokhoz tartoztak. A 376. (LIX.), 53. (XLIX.), 306. (LVIII.) síroknál szintén a csatok mellett vannak felemlítve. A 178. (LXIII.) sírnak három vasszegecse a gerinccel párhuzamosan, egy sorban volt. A 376. (LIX.) és a 220. (LV.) sírnál a szegecsek a lapocka alól kerültek elő.

Megemlítjük, hogy a 24. (LXIV.), 232. (XLVIII.), 178. (LXIII.) és a 243. (L.) sírokban kés nem is volt, de csatot minden olyan sírban találtak, amelyben szegecsek is voltak. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szegecsek minden valószínűség szerint a csatkarikákon átbújtatott szíjaknak visszahajtott végét rögzítették le; a nagyfejű szegecsek egyben díszül is szolgáltak. A szegecsek hosszúsága is megfelel a kettős szíjvastagságnak (4–8 mm).

A gerincnél és a lapocka alatt talált szegecsekkel bizonyíthatjuk, hogy a táskaszíjat a vállon átvetve is viselhették. Felmerülhet még az a lehetőség is, hogy a bőrtáska is szegecselve volt.

A 24. (LXIV.), 177. (LIX.), 232. (XLVIII.), 248. (LVIII.), 53. (XLIX.), 220. (LV.) és a 306. (LVIII.) sírokban a szegecsek bronzból vannak, a 297. (LVIII.) és a 376. (LIX.) sírokban ezüstből, a 178. (LXIII.), 243. (L.), 245. (XLVIII.) és a 229. (XLVI.) sírokban vasból.

Itt kell megemlékeznünk arról a bronz tárgyról, amelyet az ásató „füles pitykének” nevezett. Ez a 310. (LIV.), 353. (LXII.), 367. (LIX.) és a 399. (XLV.) sírban fordult elő. Ugyanarra a célra szolgálhattak, mint a szegecsek, de díszesebb kivitelűek. Átlukasztott fülük annál inkább megfelelt a célnak, mert így könnyen leszedhetők voltak és a csattal együtt másik szíjra is lehetett alkalmazni. Fülének a nyílásig terjedő része a kettős szíj felvételére épen elég hosszú. A 310. (LIV.) sír két füles pitykéjét a bronzcsat mellett lelték; a 353. (LXII.) sírban a medence alól került elő, de a hozzá legközelebb fekvő melléklet a medencében lévő vascsat volt; a 367. (LIX.) és a 399. (XLV.) feldúlt csontvázaknál meghatározatlan helyen találták.

Táskát, tokot, vagy zacskót azért tételeztünk fel, mert gyakorlati rendeltetésű mellékletek, továbbá néhány kisebb tárgy legtöbbször egy csomóban, igen gyakran összerozsdásodva, a medence jobb vagy bal oldalán a kezek, ritkábban a csontváz háta alól került elő. Ha ettől eltérően találták, akkor bizonyára a ruházattól függetlenül tették a halott mellé. Tartalmának megfelelően a vállon átvett szíjon, vagy az övre akasztva lóghatott. Bőrből, fából, szövetből vagy vászonból készülhetett. Ezek valamelyikének rozsdától konzervált maradványa legtöbbször kimutatható. Alakjára és nagyságára a 29. (LVII.) sír ad felvilágosítást, amelyből az egy csomóban talált kések, ár, csiholóacél, szőresiptető és kovák in situ kerültek a múzeumba s a földben v alakban helyezkedtek el. Bizonyára az étellel is teletömött zacskó vagy táska széleihez szorulva vették fel ezt a helyzetet. Ennek alapján a nagysága is részben meghatározható volt. Leggyakrabban vaskés, csiholóacél, kova és vasár volt bennük.

A *vaskéseket* nagyon megrongálta a rozsdá. Alig lehetett néhány egészet összeállítani. Valamennyi egyélű. Még a 308. (LVI.) és a 324. (LIII.) sír kései is, annak ellenére, hogy az ábrán kétélű törhöz hasonlítanak. A kések pengéjének foka egyenesvonalú, vagy kissé domborodó és csak a hegyénél hajlik le. Kivétel a 78. (XLVII.) sír kése, amelynek foka homorú ívelésű. Ez is mutatja, hogy a sír kora a többtől eltér. A kések éle az igénybevétel szerint megkopott, tehát bármilyen következtetésre alkalmatlan. A 148. (XLVII.) és a 310. (LIV.) sír késénél a kés hegye a lehajlott fok miatt annyira az él vonalába esik, hogy szúrásra nem lehetett alkalmas. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a többi, szúrásra alkalmas kés, fegyver lett volna.

A késnyél és a penge viszonya alapján már lehet a kések között különbséget tenni. Legnagyobb részüknél a kés foka és a nyél felső vonala nem esik egy vonalba. Ezek a következő sírok kései és késtörédei: 17. (LXI.), 29. (XLVI.), 30. (XLVII.), 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 48. (XLIV.), 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 69–70. (LXIII.), 78. (XLVII.), 87. (XLIX.), 89. (XLIV.), 133. (LIII.), 148. (XLVII.), 163. (LV.), 175. (XLV.), 177. (LIX.), 194. (LX.), 220. (LV.), 225. (XLVI.), 229. (XLVI.), 234. (LXVI.), 244. (LXIV.), 247–248. (LVIII.), 275. (LX.), 277. (LIX.), 278. (LX.), 297. (LVIII.), 300. (XLIX.), 306. (LVIII.), 308. (LVI.), 310. (LIV.), 324. (LIII.), 376. (LIX.), 399. (XLV.).

Különös figyelmet érdemel a 43. (XLVII.) sír kése, amelynél a nyéltöről megrajzolható a késnyél keresztmetszete. A nyelet két darabból faragták ki s erősítették a lapos vasnyél két oldalára. A felerősítés nem szögekkel történt. A bizonyára keményfából készült nyelet a nyéltönél úgy körülvette a rozsdá, hogy a fa elkorhadása után megmaradt a földdel megtelt nyélüreg. Ennek alapján megállapítottuk, hogy a nyél keresztmetszetének hossza 20, legnagyobb szélessége 8 mm volt.

A 248. (LVIII.) sír késnyelének végén bronzlemez borítás van.

A 177. (LIX.) sír késpengéinek vállszerű kiugrása figyelemreméltó, mert a későbbi kardok markolatvédőire emlékeztet. A nagyobbik késen a börtök igen jól kivehető.

A kések kisebb csoportjánál a kés fokának folytatása a nyél felső vonalával egybeesik. Ezek a 40. (LXVI.), 132. (LIX.), 245. (XLVIII.), 246. (XLVIII.), 271. (LXIV.), 287. (kisebb kése) (L.), a 327. (LX.), 330. (XLVIII.) és a 404. (XLVI.) sírok kései. Ezek közül a 246. (XLVIII.) és a 327. (LX.) sír kése olyan, mintha eltört olló egyik pengéje volna.

A 27. (LI.) és a 231. (LI.) sír kése fűzfalevél idomú s nyele nem válik el élesen a pengétől. Ugyanilyen a 287. (L.) sír nagyobb kése is.

A 93. (LII.), 94. (LX.), 224. (LIV.), 231. (LI.), 335. (XLVIII.), 338. (LVIII.), 339. (LVI.), 345. (LI.), 387. (LV.), 400. (XLVI.) és egy meghatározatlan (LVI.) sírból való kés törédei vizsgálatra nem alkalmasak.

Késpengéken sok esetben kimutatható volt, hogy börtökben kerültek a sírba.

A kések élesítésére használták a 248. (LVIII.), 287. (L.) és a 330. (XLVIII.) sírokban lelt *fenőköveket*. Anyaguk egyező; sárgásszürke, finom szemcsésű homokkő.

A *csiholóacéloknak* jellegzetes formájuk van. A hátuk egyenes, vagy domború. Elvékonyodó végeik le-, vagy köralakban meghajlanak. Mellső oldaluk egyívű, néhol kétívű. Előfordulnak a 17. (LXI.), 29. (XLVI.), 48. (XLIV.), 69—70. (LXIII.), 89. (XLIV.), 133. (LIII.), 175. (XLV.), 177. (LIX.), 220. (LV.), 244. (LXIV.), 271. (LXIV.) (?), 308. (LVI.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.), 338. (LVIII.), 354. (LI.), 367. (LIX.) és a 404. (XLVI.) sírokban.

Az előbbiektől eltér a 148. (XLVII.) és a 335. (XLVIII.) sír csiholóacélja annyiban, hogy mellső oldala közepén függeszű karika, illetőleg áttört négyszögletes nyúlvány van. A 324. (LIII.) sír „csiholóacélja” szokatlanul kicsi, háta ívalakú és mellső oldala éles. Lehet, hogy más célra szolgált.

Az 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 194. (LX.) és a 275. (LX.) sírok csiholóacéljai töredékesek s alakjukat nem lehet pontosan meghatározni.

A 231. (LI.) és a 287. (L.) sír nagyobb kése egyszerű, tagozás nélküli csiholóacél is lehet.

Ahol csiholóacél melléklet volt, ott a 271. (LXIV.), 275. (LX.), 324. (LIII.), 332. (XLVIII.), 338. (LVIII.) és a 354. (LI.) sírok kivételével *kovát* is találtak.

Az 53. (XLIX.) és a 220. (LV.) sírokban *obszidián* volt kova helyett.

A 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 229. (XLVI.), 246. (XLVIII.) és a 376. (LIX.) sírokban volt kova; valószínűnek tartjuk, hogy csiholóacél mellékletük is volt, de ezt a rozsdá teljesen tönkretette.

Azokban a sírokban, ahol kova, vagy csiholóacél fordult elő, gyöngy és orsó nem volt. Kivétel a 287. (L.) sír, amelyben a térdeknél egy szem gyöngyöt találtak. A csiholóacél és kova mellékletes sírokat kivétel nélkül férfi síroknak tartjuk.

Gyakori melléklete volt a síroknak az *ár*. Nagy részük töredékes. Ha fanyelűk volt, akkor a nyélrész ellaposodó, mint a késeknél, ha nem, akkor egyik végük vastagabb s csomóban vagy karikában végződik. A 17. (LXI.), 29. (XLVI.), 80. (LXI.), 175. (XLV.), 177. (LIX.), 229. (XLVI.), 248. (LVIII.), 278. (LX.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.), 404. (XLVI.) és egy meghatározatlan (LVI.) sírból való ár vasból van. A 148. (XLVII.) sírban csontár töredéke fordult elő. A 287. (L.) sírban *csonttű* és a 177. (LIX.) sírban *bronztű* volt.

A felsorolt gyakorlati rendeltetésű tárgyakon kívül a 29. (XLVI.), 87. (XLIX.), 149. (LIV.) és a 229. (XLVI.) sírokban bronz *szőr-csiptető*, a 99. (LVI.), 133. (LIII.), 278. (LX.) és a 330. (XLVIII.) sírokban vas *szőr-csiptető* fordult elő, mégpedig női és férfi sírokban egyaránt. E csiptetők között két típust lehet megkülönböztetni; az egyiknél a széles csipető rész gyöngye ívben keskenyedek a száruk vége felé, a másiknál ez az ív meg-

törlik, ami díszesebbé teszi. Némelyiknek még párhuzamos vonaldísz is van.

Az 53. (XLIX.) sír csontvázának vállánál, a 89. (XLIV.) és a 133. (LIII.) sír csontvázának kézfejénél, végül a 399. (XLV.) feldúlt csontváz mellett *olló* is volt. Nagyságuk különböző. Egy darabból készültek nyelrugózással.

A 87. (XLIX.) sírban két *sarló*-töredék, a 133. (LVII.) sírban egy ép sarló fordult elő. Ez az egyetlen földműveléssel kapcsolatban lévő eszköz az egész temető anyagában.

Agyagedény 9 sírban volt. Az általános durva szemcséjű 90—100 mm magas, fül nélküli profilált szájú tipustól, a 31. (LXVI.) sír egyfülű agyagedénye, az 50. (LXV.) sír szűknyakú korsója és a 224. (LXVI.) sír finom iszapolósú agyagedénye tér el.

Valamennyi magán hordja a népvándorláskori germán jelleget, csak hogy míg a 224. (LXVI.) sír besímitott hálómintájú edénye a korszak első felére, addig az 50. (LXV.) sír hullámvonal-díszes korsója a magyarországi germán korszak végére mutat. A 215. (LXVI.), 307. (LXV.) és a 353. (LXV.) sír edényeinek vállán körbefutó párhuzamos vonalak vannak. A 27. (LXV.), 95. (LXVI.) és a 274. (LXV.) sírok díszítetlen edényei az általános típussal egyeznek.

A 88. (L.) sír *üveg poharának* vékony falrészei tönkrementek. Finom formájával a magyarországi germán üveg edények között magában álló.

Az edények nagyjából gyermek-, vagy női-csontváz mellett voltak. Csak a 27. (LI., LXV.) és az 50. (XLIX., LXV.) sírokról tétélezhető fel, hogy férfi sírok voltak, de ez is kétséges. A 327. sír edénymelléklete tönkrement.

Orsókarika volt a következő női- és gyermek-sírokban: 55. (XLVII.), 58. (LXII.), 87. (XLIX.), 88. (L.), 96. (LXVI.), 125. (LXV.), 146. (LXII.), 215. (LXII.), 224. (LIV.), 248. (LVIII.), 277. (LIX.), 327. (LX.). Legtöbb figyelmet érdemel a 96. (LXVI.) sír hegyikristályból készült, csiszolt oldalú orsója. (A csontváznak irányítása és helyzete is szokatlan volt.) A 146. (LXII.) és a 248. (LVIII.) sírban több orsókarika volt s talán a 125. (LXV.) és a 146. (LXII.) sír nagy orsóalakú borostyángyöngye is ezt a célt szolgálta.

A *gyöngyök* anyag és alak tekintetében igen nagy változatosságot mutatnak. Üveg-, paszta-, kréta-, karneol-, borostyán- és kőgyöngyök, amelyek között vannak szemes, betétes és összetett példányok, a legkisebb kásagyöngyöktől kezdve az orsó nagyságú borostyángyöngyig.

A hengeralakú krétagyöngyök, az apró kásagyöngyök és a borostyángyöngyöknek nagyobb része jellegzetes germán típusú. A többi nem csupán a germán sírokra, hanem a korra is jellemző.

Gyöngyök voltak a 31. (XLIV.), 32. (LXII.), 34. (LV.), 40. (LXVI.), 49. (LII.), 51. (LII.), 80. (LXI.), 88. (L.), 95. (LII.), 125. (LXV.), 131. (LXI.).

146. (LXII.), 149. (LIV.), 178. (LXIII.), 197. (LVI.), 224. (LIV.), 225. (XLVI.), 230. (LVI.), 232. (XLVIII.), 234. (LXVI.), 240. (L.), 243. (L.), 247. (LVIII.), 277. (LIX.), 279. (LXIV.), 287. (? L.), 297. (LVIII.), 307. (LXII.), 345. (LI.), 350. (LII.), 351. (LXIV.), 353. (LXII.) és a 389. (LXIII.) női és gyermek sírokban.

Fegyver, csiholóacél és kova a 287. (L.) sír kivételével egyetlen gyöngymellékletes sírban sem fordult elő. A 31. (XLIV.) és a 149. (LIV.) sír egyik borostyángyöngye tökéletes analógiája a 16. jazig (?) sír borostyángyöngyének. A 178. (LXIII.) és a 234. (LXVI.) sír szemes és betétes gyöngyei az avar korra utalnak a 345. (LI.) sír két dinnyemag alakú gyöngyével együtt. De míg a dinnyemag alakú avar gyöngyök a hossz-tengely irányában, addig a 345. (LI.) sír hasonló két gyöngye az elvékonyodott részén keresztben van átfúrva. A gyöngyök anyagának, alakjának és korának részletes tárgyalásába belemenni itt hosszadalmas lenne.

A gyöngyökkel kapcsolatban említjük a fog és csont *csüngőket*, ezüst lunulákat és egy átfúrt érmet, amelyek felfűzve éppen úgy, mint a gyöngyök díszül szolgáltak. A 32. (LXII.) és a 279. (LXIV.) sírban volt egy-egy átfúrt fog, a 131. (LXI.) és a 279. (LXIV.) sírban kettő, illetőleg öt átfúrt, bekarcolt díszítésű csontcsüngő.

Préselt díszítésű *bronzlemez* közepén, rekeszbe foglalva lehetett a 178. (LXIII.) sír félgömb alakú üvegszemecskéje. A lemeznek csak a töredékei maradtak meg.

Félgömb alakú, *hegyikristály-szem* fordult elő a 350. (LII.) sír bronz keresztjének közepén elhelyezett rekeszben.¹⁵

A 197. (LVI.) sír két kis *ezüstcsüngőjét* gyöngyök között találták. A 330. (XLVIII.) sír *lunulája* férfi sírban fordult elő. A 279. (LXIV.) sír átfúrt *érme* rossz anyagáról ítélve a IV. század közepéről való, de a hosszú használat alatt nagyon megkopott s közelebből meg nem határozható.

A 44. (XLV.) és a 60–70. (LXIII.) sírban talált *érem* a meghatározhatatlanságig megrongálódott. A 32. (LXII.) sír érme hamisítvány. Vagy a rómaiak készítették a barbárok részére, vagy, s ez a valószínűbb, római érme barbár utánzata. Egykorú hamisítvány a 178. (LXIII.) sír *ólomérme* is. A 40. (LXVI.) sír *aranyérme* (I. Anastasius 491–518.) már a korszak végére mutat.

A 94. (LX.), 177. (LIX.), 220. (LV.) és a 248. (LVIII.) sírban talált alakatlan *ólom* darab rendeltetése teljesen ismeretlen.

Fülbevaló csak az 55. (XLVII.) és a 234. (LXVI.) sírban volt. Az első, a többszögű almandinos csüngőjű fülbevalónak egyszerűbb változata, tömör fémszüngővel. A másik sírban, amely nem volt megbolygatva, a mellette talált avar fülbevaló és a nyakban lelt avarkori gyöngyök azt bizo-

¹⁵ Ez a temető egyetlen adata arra, hogy a kereszténységgel valamilyen kapcsolatban volt a törzs.

nyítják, hogy a gyöngyök között lógott le a mellre, mint csüngődísz és nem fülbevalónak használták. Ez is bizonyítja, hogy a sír germán. Az 57. (LXV.) sír nyitott bronzkarikája szintén nem lehetett fülbevaló, mert bolygatatlan csontváz medencéjéből került elő.

A 40. (LXVI.) sír töredékes *bronzkarikája*, a 78. (XLVII.), 155. (LXIV.) és a 277. (LIX.) sír *bronz- és vaskarikájának* rendeltetése meghatározhatatlan. A csontváznak nem olyan részéről kerültek elő, amelyből következtetni lehetne s a többi mellékletekkel sem hozhatók kapcsolatba.

A 149. (LIV.) és a 224. (LIV.) sírok *ezüstkarikái*, a szíjra erősíthető kis lemezekkel együtt díszül, de egyben gyakorlati célra is szolgálhattak.

A nagyszámú germán sírban aránylag kevés *fibula* volt. Valamennyi hosszú ideig élő forma s így a temető egyes sírjainak kormeghatározásában nem nagy szerepük van. A korszak első felére mutat a 155. (LXIV.) és a 146. (LXII.) sír *fibulája*, a korszak derekára a 88. (L.) és a 131. (LXI.) sír *fibulája* s utolsó felére a 248. (LVIII.) sír félkorongosfejű, kilencágú *fibulája*.

A temető férfi sírjainak legjellemzőbb mellékletei a *fegyverek*. Védő fegyverzetből mindössze egy *pajzsdudor* maradt ránk. A támadó fegyvereket *nyilak*, *lándzsák* és *kardok* képviselik.

A 308. (LVII., LXVI.) sír *pajzsdudora* a kor kerek pajzsainak közepére felerősített germán pajzsköldök. A pajzsot, amelyre a dudort alkalmazták, a jobb könyök mellett a sír falához támasztva helyezték el. Innen magyarázható, hogy a pajzs elkorhadása után a dudor „élére állítva” maradt a sírban s így találták meg. Négy szöggel volt a pajzsra erősítve, de ezek közönséges vékony szögek lehettek s teljesen szétrozsdásodtak.

Támadó fegyverek közül a *nyilaknak* négy típusát találtuk meg. A 65. (XLV.) sír nyílhegyei és a 310. (LIV.) sír egyik nyílhegye kétélű, levélalakú, köpűs. Kettőnek köpűjében még látható az átrozsdásodott nyilvessző konzervált vége. Szöggel voltak a köpűbe rögzítve. Ezek a népvándorláskori germán faj nyílhegyeire a legjellemzőbbek.

Kevésbé jellemzőek és fiatalabbak is a 64. (LVI.), 310. (LIV.) és a 324. (LIII.) sírok háromélű nyílhegyei. Ezeknek vesszője nem tömör fa, mint az előbbieké, hanem nád lehetett, amelybe a nyílhegy hengeres szárát belehelyezve, a nád végét körülkötötték, hogy jól megfogja a nyílhegyet.¹⁶

A 324. (LIII.) sír egyik nyílhegye ár alakú. Vesszője nád lehetett, mint az előbbi csoporté. Maga a nyílhegy lágyvasból készült s hegye ütődéstől kissé meghajlott.

Érdekes, hogy a 310. (LIV.) sír összerozsdásodott nyílhegyei között

¹⁶ Analógiát l. Cs. Sebestyén Károly: A magyarok fíja és nyila (Dolgozatok, 1932 VIII. 203—4. II.) c. dolgozatában.

megtalálható a kétélű babérlevélalakú, a háromélű és a kétélű trapézalakú nyilhegy is. Háromélű nyilhegyekkel van szétválaszthatatlanul összerozsdásodva.

Ijakknak nyomára sem lehet következtetni. Csak a valószínűsége forog fenn annak, hogy teljesen korhadó anyagból készültek, csont- és fém-pántok nélkül.

A mellékletek tanúsága alapján e törzs harcosainak legfontosabb fegyvere a *lándzsa* volt. Az alaptípust a 63. (LVI.), 300. (XLIX.) és a 338. (LVIII.) sírok babérlevél alakú, aránylag rövid, köpűs lándzsahegyei képviselik. Babérlevél alakú, de az előbbieknél megnyújtottabb pengéjük a 29. (LVII.) és a 30. (LIII.) sírok köpűs lándzsahegyei. Még elnyújtottabb lesz a babérlevél alak a 24. (LIII.) és a 330. (LIIL.) sírok lándzsáinál s a 229. (LIIL.) sír megfelelő darabjánál, ahol a köpű rovasára nagyobbodott pengének, mintha elmosódó hullámvonal alakú élei lennének. A lándzsák nyelvét szöggel erősítették a köpűbe.

A nyél hosszúságára e temetőben nincsen adatunk.

Kard csak a 244. (LXI.) és a 310. (LXVI.) sírban fordul elő. Típusuk az általános népvándorlási germán kardokéval egyezik. Egyenes, kétélű, hosszú kardok, markolatvédő nélkül, egyenes vas nyélnyúlvánnyal, amely a penge középvonalának folytatása.

Több *kisebb jelentőségű* és magában álló mellékletről és töredékről az egyes sírok anyagának leírásánál megemlékeztünk.

Koporsós temetkezés nyomait állapítottuk meg a 27. (LI.), 50. (XLIX.), 62. (LXII.), 87. (XLIX.), 101. (XLVIII.), 179. (LIIL.), 218. (LV.), 324. (LIIL.), 367. (LIX.) és 387. (LV.) sírban. Ezekben a sírokban vaskapcsot, vagy kapocstöredékeket találtak. Valamennyin átrozsdásodott farost volt. Legtöbb volt a 27. (LI.) sírban (6 drb). Alakjuk az összekapcsolt koporsódeszkák széleinek irányát követi. Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy két teknőszerűen kivájt, oldalt összekapcsolt félhenger alkotta a koporsót. A koporsót sok esetben gyékény, vagy ritka *szövet*-féle pótolhatta, amelybe beletekerték a halottat. Mindkettő nyoma kimutatható volt. A 175. (XLV.) sír koporsószege (?) alakjával páratlanul áll a temetőben.

A sírok mélysége általában 120–160 cm volt, de előfordult 260 cm mély sír is (96. sír). Az 55. sírt pedig 25 cm mélyen találták. (A terület egyes részeiről u. i. előzőleg már földet hordtak el.) Hossza rendszerint 200–220, szélessége 70–100 cm volt.

*

A kiszombori temető ismertetett anyagára elsősorban Magyarországon találunk analógiákat. Amennyiben külföldi analógiák is akadnak, ezek nem egy törzsre, hanem a népvándorláskori germán fajra jellemzők. Már az egyes tárgycsoportoknál rámutathattunk volna a hasonló magyarországi darabokra, de ezek részben még nincsenek közzétéve s így fölös-

leges munkát végeztünk volna. E helyett inkább rövid összefoglaló ismeretést adunk azokról a temetőkről és magukban álló sírokról, amelyek a kiszombori temetővel egykorúak s kétségtelenül a kiszombori törzsszel azonos törzstől származnak. Ezeket a kiszombori temető anyagának ismerete alapján a magyarországi germán emlékekből választottuk ki beható lelettanulmány alapján.

1. Abony.

A gepida leletek összegyűjtésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a gepida hatás alatt keletkezett, vagy egyenesen gepida eredetű avarkori emlékeket, még abban az esetben sem, ha ez kétséget kizáróan avar sírmező valamelyik sírjában jelentkezik is. Ez az eset forog fenn az abonyi avar temetőnél is, ahol a 21. sírban egyoldalas csontfésűt találtak.¹⁷

2. Arad-Pécska.

„Arad-Pécska (?)“ jelzés alatt van az aradi múzeumban két fibula; ezeknek tökéletes analogiáját több gepida lelőhelyről ismerjük. Az egyik 1962. leltári számú. Feje téglalap, törzse romboid alakú. Töredékes. Az ívelt nyak kivételével felületét apró körök, ezeken belül egy-egy kisebb kör díszítik. — A másik leltári száma 1986. Félkorongosfejű, ötágú. A töredékes test egyik oldalán rekesszel.¹⁸

3. Békásmegyer.

Békásmegyerről avarkori sírlelet került a Nemzeti Múzeumba. A leletben egy ezüst fibulafej is volt, amely félkorong-alakú, három ága van s a közepén ólommal töltötték ki. Ltsz. 38/1931.

4. Békésszentandrás.

A szentandrászi Mogyorós halomból több germán emlék került a szentesi múzeumba: Bepréselt díszítésű agyagedény,¹⁹ szájpereme alatt csöves kiöntővel. Alakja és díszítése miatt tartozik ebbe a csoportba. Nem messze tőle hasonló díszítésű vöröses agyagedény²⁰ és több díszítetlen került elő. Ugyaninnen került a múzeumba még egy besímitott díszítésű egyfülű és egy fületlen germán típusú edény is. Leltári száma III. J. 31., illetőleg III. J. 68.

A szentandrászi „Makkosból“, amely valószínűleg egyezik a Mogyo-

¹⁷ Arch. Ért. 1902., 244. l.

¹⁸ Fettich N. feljegyzései és rajzai alapján.

¹⁹ Arch. Ért. 1898., 64—66. l.

²⁰ Arch. Ért. 1906., 49. l. és 48. l. d) ábra.

rós-halommal, egyfülű, besímított díszítésű edény került a szentesi múzeumba. Leltári száma III. J. 40.

5. Beregszász.

A Nemzeti Múzeum állapotáról szóló évi jelentés²¹ mutat be egy beregszászi leletet, amelyben egyfülű korsó, két félkorongosfejű ötágú fibula, egy nyitott végei felé vastagodó karperec, három különböző anyagú és alakú gyöngyszem, négy aranybádoggyöngy, két aranyfülbevaló, két gyűrű, végül egy stilizált sas-alakú fibula volt. A besímított díszítésű korsó elkallódott. A fibulák testének oldalán rekeszek vannak. Töredékesek. Az aranyfülbevalók sokszögű csüngőjéből az almandinok kihullottak. A lelet egy részét Alföldi András is bemutatja.²²

6. Bökény-Mindszent.

Mindszenten felül, a teési magaslatokon, kubikolási munkálatok alkalmával talált régiségeket gyűjtött Hegedüs Imre algyői plébános, amelyek később a szegedi Városi Múzeumba kerültek. Régiségtári Napló egyik tétele szerint: „197/1885. Fésűtöredékek csontból, átszőgezésekkel, díszítve. A fogak kitöredezve“. — A szentesi múzeum germán anyagában is van Teésről származó darab. A bökény-mindszenti ármentesítő védgát építése alkalmával előkerült tárgyak egy része a Nemzeti Múzeumba került. Az ide került tárgyak germán részét ismerteti Pulszky Ferenc az Arch. Ért.-ben.²³ Farkas Sándor e leletekről szólva azt mondja,²⁴ hogy a Nemzeti Múzeumba jutott darabok csak „majdnem ezredrészét képezik“ annak, ami elkallódott. Mindez azt bizonyítja, hogy itt nagyobb germán temetőnek kellett vagy kell még lenni. A temető nagyságáról beszél az ismertetett 10 darab három- és ötágú félkorongosfejű fibula, amely a szentes-berekháti, szentes-kökényzugi és a szentes-nagyhegyi temetőkkel hozza a bökény-mindszenti szoros kapcsolatba. Megemlékezik a leletekről Hampel és a Múzeumi és Könyvtári Értesítő is.²⁵

7. Csákvár.

Félkorongosfejű, ágas fibula került a Nemzeti Múzeumba Marossy Jánostól. A fibula teste csonka.²⁶

²¹ A Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról szóló „Jelentés“ 40. s köv. lapok (és 7. kép).

²² Arch. Hung. 1932. IX. k. 49. l.

²³ Arch. Ért. 1882. 204. s köv. II.

²⁴ Arch. Ért. 1889. 255. l.

²⁵ Hampel J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II, 68—70. II. M. és K. Ért. VII. 245. l.

²⁶ Arch. Ért. II. 1882—3., 143. l. és Arch. Ért. 1893. 379. l.

8. *Dunaföldvár.*

A Nemzeti Múzeum gyarapodásáról szóló jelentésben egy ötágú, félkorongosfejű, ötszögtestű, ékköberakásos fibuláról van szó, amelynek lelőhelye állítólag Dunaföldvár.²⁷

9. *Erdély. (?)*

Állítólag Erdélyből került a bécsi Kunsthistorisches Museum-ba két hasonló, félkorongosfejű, aranyozott bronzfibula. Testük ötszögű, lábuk állatfejben végződik. A félkorongos fejnek csak három középső ága van meg. Testük oldalán négy, közepén egy-egy rekesszel. A törzs és láb érintkezésénél stilizált sasfejek vannak két-két rekesszel. Kiállították a XV. teremben, 717—718. sz. alatt.

10. *Fehér vm.*

Bereznai Pál Ferentől került a szentesi múzeumba egy egyfülű agyagedény. Típusra néhány gepida edénnyel tökéletesen egyezik.²⁸

11. *Fönlak.*

A Fönlakon lelt avarkori lemezsajtoló bronzminták között egy lábtág nélküli félkorongosfejű ötágú fibula mintája van.²⁹ Kétségtelenül germán hatásból származik. Valószínű, hogy nemcsak a formák tartották fenn magukat a germán népvándorlás után, hanem ittmaradt germán törzstörödékek is, akik ízlésüknek megfelelő, megszokott tárgyakat tovább készítettek.

12. *Gátér.*

A gátéri avarkori temető 238. sírjának félkorongosfejű bronzfibula melléklete is volt. Ennek fejét és törzsét koncentrikus, bemélyített körök díszítik. A fibula rajzát és a többi melléklet leírását lásd az Arch. Ért.-ben.³⁰

13. *Gyoma.*

A csabai múzeum naplójában 142. leltári szám alatt Gyomáról előkerült krétagyöngyök vannak bevezetve s kiállítva.

²⁷ Arch. Ért. r. f. XIV. 141. l. és Wosinszky Mór: Tolna vármegye tört. II. 964. l.

²⁸ A szentesi múzeumban van III. J. 38. leltári szám alatt kiállítva.

²⁹ Arch. Ért. 1901. 63. l. 5. ábra.

³⁰ Arch. Ért. 1906., 220—221. ll. és Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye. I. 192. l.

14. *Gyula.*

A gyulai Kálvária-dombon, Béres József homokbányájából három torzított és néhány rendes koponyájú csontváz mellől agyagedények, ezüst karperec, fésű, kard, lándzsa, pajzsdudor és egyéb tárgyak kerültek ki. Ezek részben a Nemzeti Múzeumba, részben a békéscsabai és a gyulai múzeumba kerültek. A Nemzeti Múzeumban négy agyagedény van. Az egyik beprésselt díszítésű, a másik díszítetlen, a harmadik és negyedik besímitott díszítésű. Az utóbbi torzított koponyájú csontváz mellől származik.

A békéscsabai múzeumba, 867. és 868. leltári szám alatt két pajzsdudor, 869. leltári szám alatt beprésselt díszítésű agyagedény és gyöngyök, kerültek. A gyulai múzeumba került darabok közül három fésű, több töredékét (ltsz. 1602—1605.) említhetjük.

15. *Heves vm.*

A tiszafüredi múzeumban van kiállítva néhány meghatározatlan lelőhelyről származó germán tárgy: Kétoldalas csontfésű, vasszögekkel felerősített bordákkal. Agyagedények. Bronz csatkarika. Lelelőhelyük minden valószínűség szerint Heves vármegye.

16. *Hódmezővásárhely.*

Hódmezővásárhelyről való az a nyakán ferde vonalakkal díszített agyagedény, amelyet Alföldi András mutatott be az Arch. Hungaricaban.³¹ Több gepida sírból ismerjük hasonmását.

17. *Hódmezővásárhely-Gorzsa.*

Hódmezővásárhely gorzsai határrészében népvándorláskori germán temetőt tárt fel Banner János.³² A 32. kelet-nyugati irányítású csontváz mellől a kiszombori, szentes-berekháti s a többi nagy gepida temető leleteivel egyező darabok kerültek elő. A temető anthropologiai anyagát dr. Gáspár János dolgozta fel.³³

18. *Hódmezővásárhely, Katona I. halom.*

Hódmezővásárhely határában a régi szegedi országút jobb oldalán emelkedik a Katona István halma, ahol 1934 nyarán Párducz Mihály különböző korú sírokat tárt fel. Ezek között 10 gepida, illetőleg avarkori gepida sír is volt.³⁴

³¹ Arch. Hung. 1932., 13. kép b.

³² Dolgozatok IX—X. 255. s köv. II. és Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, LXIII. S. 376—380.

³³ Mitteilungen der Anthropol. Gesellschaft in Wien. 1931. LXI. S. 285—291.

³⁴ Dolgozatok 1935. XI. 159—164. II.

19. *Hódmezővásárhely-Kotacpart.*

Dr. Banner János neolitik, aeneolitik és rézkori lelőhelyen a 10. hulladékgödörben kétoldali csontfésűt és agyagedények töredékeit találta³⁵

20. *Hódmezővásárhely-Soltpalé.*

Hódmezővásárhelynek Soltpalé nevű dűlőjében 6 gepida sírt tárt fel Párducz Mihály, amelyeket húnkorszaki telepen lelt.³⁶

21. *Ismeretlen lelőhely.*

a) A temesvári múzeumban van kiállítva egy félkorongosfejű hétágú fibula. A test mindkét oldalát két-két stilizált sasfej tagolja.³⁷ Az egész fibula kivitelén látszik, hogy készítője nem germán ízlésben nőtt fel s előtte épen olyan torz alakú ruhakapsok voltak a nagyobbbrészt ízléses kivitelű félkorongosfejű ágasfibulák, mint az általa ólomból öntött. Ezért keletkezésének idejét már az avar korra tehetjük. Ugyanitt van egy bronz fibula, amelynek csak romboid alakú teste és állatfejben végződő lába van meg.

b) A veszprémi múzeumban 1433. leltári szám alatt van egy ismeretlen lelőhelyű ezüstcsat. Ez a mi kiszombori csatjainkkal feltűnően egyezik.

c) Bepréselt díszítésű agyagedények.³⁸

22. *Kápolnásnyék.*

Kápolnásnyékről került a Nemzeti Múzeumba egy kelet-nyugati irányú (lábbal keletnek fekvő) csontváz melléklete. A lelet aranyozott ezüstfibulából, agyagorsóból, vaskés töredékeiből, 20 db különböző nagyságú és alakú paszta- és üveggyöngyből és agyagedényből állott. A fibula egész felülete mintázott. Fejének hat gombja közül öt az utólagos hitelesítő ásatásnál került elő. Már longobárd hatásra enged következtetni. Az agyagedény egyfülű s kiöntője van. Vállát bepréselt rombus alakú minták, nyakát pedig besímitott merőleges vonalak díszítik. A fej bal oldalán volt elhelyezve.³⁹

23. *Kecskemét.*

Kecskemét város szikrai részéből sirlelet került elő, amelyben két

³⁵ Dolgozatok 1935. XI. 97—125. II.

³⁶ Dolgozatok 1935. XI. 159—164. II.

³⁷ Fettich Nándor jegyzeteiből ismerjük.

³⁸ Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. 285. t. 4. és 5. ábra; II. 396—397. II.

³⁹ A Nemzeti Múzeumban van 1931/37. ltsz. alatt.

félkorongosfejű, ötágú ezüstfibula,⁴⁰ csat, tükör, borostyán- és üveggyöngyök, lándzsa, ezüstlemez, préselt bronzlemez, aranylemezzel bevont bronzfibula és néhány töredék volt. A kecskeméti múzeumban van. Leltári száma 1473.⁴¹

24. Kétegyháza.

Móra Ferenc 1929-ben Kis István kétegyházi tanító kérésére küldte a múzeum altisztjét, hogy a jelentett leleteket gyűjtse össze. Az altiszt a községi homokbánya nagyrészt elhordott földjében hét sírt állapított meg, amelyek mellékleteit behozta. A múzeum leltárába „Kétegyháza A” jelzéssel vannak bevezetve. 1930-ban Móra Ferenc ásatott itt 12 sírt az Argyelán tanyán (Kétegyháza-B) a térszínből nagyon gyengén kiemelkedő földön. A csontvázak kelet-nyugati irányúak (lábbal keletnek fekszenek). Mellékleteik: fésűk (négy fésűnek több töredéke), — egy szem krétagyöngy, — vascsatok (4 drb), — bronzcsatok (2 drb övcsat és egy táskaszíjcsat), — edények (9 drb, köztük bepréselt díszítésű is), — egy darab orsó, — vaskések (6 kés több töredéke), — csiholóacélok (3 drb), — kovák (2 drb), — két kard (az egyiknek csak töredéke), — vástöredékek. A mellékletek jelentékeny része igen rossz állapotban van.⁴²

25. Kiskőrös.

A kiskőrösi avar temető⁴³ második sírjának többek között félkorongosfejű, ötágú fibula melléklete is volt. Érdekes példát nyújt a temető 9. sírjának melléklete arra, hogy a germán népek avarba való beolvadásával hogyan alakult át a germán ízlésű fibula egyszerű díszítő taggá. E temető 9. sírjának ugyanis 8 drb ezüst övdíszítménye van, amely a második sír fibulájából fejlődhetett ki, a félkorongosfej elhagyásával s a nyaknak háromszög alakú kiképzésével. Mindkét sír többi melléklete avar ízlésű.⁴⁴

26. Kistelek.

Mayer József hadnagy ajándékaként került egy állítólag Kisteleken lelt, aranyozott ötágú bronzfibula és egy aranyozott bronzcsat a szentesi múzeumban. Kiállítva III. J. 79. szám alatt van.

⁴⁰ Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II. 686—687. II. és u. o. III. 441. t.

⁴¹ Párducz Mihály jegyzetei alapján.

⁴² Ismertetve nincsen. A szegedi Városi Múzeum Igazgatóságának engedélyével foglalkoztunk a leletekkel.

⁴³ A temető anyaga a Nemzeti Múzeumban van. Ltsz. 9/1932.

⁴⁴ A második sír mellékletei agyagbögre, töredékes csonttubusok, agyagorsó, ezüst fülbevaló, ezüst mellboglár, bronzfibula vastüvel, töredékes vaskarperec, vaskés, vasdarab és töredékes vaslánc voltak. A 9. sír mellékletei: 8 drb ezüst övdíszítmény, 3 ezüst szíjvég, ezüst, bronz és vascsatok, ólommal kitöltött ezüst rozetta, háromlélű vas nyílcsúcsok, egyélű vaskard és íj csontlemezőnek töredéke.

27. Kiszombor.

Az anyag tüzetes felsorolását a közlemény elején találja meg az olvasó.

28. Klárafalva.

A szegedi Városi-Múzeumban 42/1931. leltári szám alatt van a Móra Ferenc klárafalvi ásatásából előkerült 11 sír melléklete (Klárafalva-C. jelzéssel).⁴⁵ A sírok Csanádi Pál és Tóth Mihály földjéről, részben bronzkori lakótelepről kerültek elő. A csontvázak irányítása mindegyiknél északnyugat-délkelet, lábbal valószínűleg délkelet felé. Mellékleteik: fésűk (4 drb), — orsókarikák (2 drb), — vascsatok (3 drb), — kis bronzcsat, — bronzszegecs, — vaskések (4 drb), — csiholóacél, — kova, — bronzkarika, — vaskarika töredéke, — ólomlemez, — szeg (?), — nyilak (3 drb), — vaskapocs deszkalenyomattal, vastöredékek.

29. Kunszentmárton (-Péterszög).

Pájer Lajos útján a szentesi múzeumba került egy bronz fibula töredéke. A fibula félkorongosfejú, ötágú. A szentesi múzeumban 2320/1930. leltári szám alatt van.

30. Kisselyk és Apátfalva között.

A bécsi Kunsthistorisches Museum XV. termében 721. sz. alatt van kiállítva egy félkorongosfejú, hétágú aranyozott bronzfibula. A test oldalán 6 ékkövel, illetőleg rekesszel.

31. Lajtapordány.

Avar temetőnek 31. sírjában a kiszomboriakkal egyező típusú bronzcsat, továbbá ezüst csatpecsek, formátlan borostyánkődarab, fenőkö és kis bronzkarika volt.⁴⁶

32. Magyarcsanád-Bökény.

A Dolgozatokban van ismertetve a magyarcsanád-bökényi germán temetőnek néhány sírja, amelyet Banner János tárt fel.⁴⁷ A Maros vizétől megbolygatott sírok közül ötöt lehetett meghatározni s mellékleteiket részben megmenteni. A rendszeres ásatás további tíz sírt eredménye-

⁴⁵ Ismertetve nincs. A szegedi Városi-Múzeum Igazgatóságának engedélyével foglalkoztunk a leletekkel.

⁴⁶ Jelenleg a kismartonj Landesmuseumban. Fettich N. jegyzeteiből ismerjük.

⁴⁷ Dolgozatok 1926., II. köt. 95. s. köv. II.

zett.⁴⁸ A részletesen ismertetett anyag felsorolását mellőzzük, csak a jelentkező jazig-szarmata motívumok miatt kívánunk arra rámutatni, hogy itt a negyedik század végéről, vagy az ötödik század első feléből származó germán temetőről van szó, mert csak így magyarázható meg a jazig-szarmata hatás érvényrejutása. Ez a temető szépen mutatja a folytonosságot a jazig-szarmata sírok és az utánuk következő germán sírok között. Utólag innen került a szegedi Archaeologiai Intézet birtokába egy félkorongosfejű, ötágú bronzfibula felületén pontostörös díszítéssel.

33. Marosgombás.

A kolozsvári múzeumban van két rosszezüstből készült, félkorongosfejű, hétágú fibula, amelyet a marosgombási ref. temető mellől előkerült avarkori emlékekkel együtt találtak.⁴⁹

34. Mindszent.

Mindszentről került egy félkorongosfejű, ágas fibula a csongrádi gyűjteménybe.

35. Nagyvárad.

A nagyváradai Guttmann téglagyárban került napfényre egy fehér-fém tükör, félkorongosfejű ötágú fibula, aranybádoggöngy és aláhajlott lábú bronzfibula.⁵⁰ A Nagyvárad-püspöki múzeumban van két ugyaninnen előkerült rosszezüstből készült, félkorongosfejű, ötágú fibula. Leltári száma 227/1908. Hampel mutat be egy nagyvárad-i fibulát, amelynek Fettich Nándor jegyzetei szerint párja is van a püspöki múzeumban.⁵¹ Leltári száma 245/1884.

36. Óföldséki.

Az ügyészség útján került a szegedi Városi Múzeumba néhány szemgyöngy, köztük betétes ikergyöngyök is s egy félkorongosfejű, ötágú bronzfibula, amelyet az óföldséki határban Rónai Emma birtokán leltek. A helyszínre kiküldött altiszt jelentése szerint valószínűleg egy hosszú parton húzódó temetőnek⁵² a külső sírja került meg.

37. Orsova.

Orsova vidékéről került a Nemzeti Múzeumba egy félkorongosfejű,

⁴⁸ A leletek a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Arch. Int.-ben vannak.

⁴⁹ Fettich N. jegyzetei alapján.

⁵⁰ 138/1911. lelt. sz. alatt. Fettich N. jegyzeteiből ismerjük. Püspöki múzeum.

⁵¹ Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I. 490. l.

⁵² A leletet a szegedi Városi-Múzeum Igazgatóságának szívesége folytán ismerjük.

ötágú bronzfibula és egy bronzfülbevaló, kettős kúpalakú csüngővel. A fibula oldalán rekeszek és ékkő helyett dudorok vannak. Raktári számuk 29/9—10, 1927.

38. Örvény.

A tiszafüredi múzeumban van kiállítva az Örvény melletti Homokcsárdánál napfényre került néhány germán emlék. Hegyikristályból készült karikájú csat és bronzcsatok.

39. Rácalmás.

A székesfehérvári múzeumban van kiállítva a Rácalmásan előkerült népvándorlaskori sír anyaga: 8129. leltári szám alatt agyagedény, 8130. leltári szám alatt 14 gyöngy. Az edény oldalán bepréselt négyszögminták vannak.⁵³

40. Rákóci.

A szentesi múzeumban Pesti Lajos letéteként helyeztek el egy germán típusú egyfüllű agyagedényt, amelynek lelőhelye Rákóci. Leltári száma III. J. 10.

41. Szeged-Ballagító-Kundomb.

Szegednek a Ballagító-Kundomb néven ismert avar temetőjében a 10. és a 63. sírban germán jellegű tárgyakat találtak. A 10. sír mellékletei: gyöngyök, — vaskés, — karikatöredék — és fésű töredékei. A 63. sír mellékletei: vaskés, — díszítetlen bronzsúlyvég, — három bronzövdísz és bronzcsat (két nagy aklasszeggel). Különösen a csat pecke egyezik a kiszombori germán bronzcsatok peckével.⁵⁴

42. Szeged-Fehértó.

A fehértói nagy avar temető 33. sírjában két félkorongosfejű, hétágú fibula, vascsat, vaskés töredék, edény és gyöngyök voltak. A fibula érdekes példát nyújt az avar övdíszek motivumainak a germán tárgyak motivumai közé való vándorlására. A 248. sírban fésű és a 375. sírban félkorongosfejű, ötágú fibula is volt.⁵⁵

43. Szentes-Berekhát.

Szentesen, a városnak Berekhát néven ismert részén népvándorlaskori germán temetőt tárt fel Csallány Gábor. A háromízben végzett ása-

⁵³ Székesfehérvári Szemle I. évf. 1. sz. 1931.

⁵⁴ A szegedi Városi-Múzeumban vannak e leletek.

⁵⁵ A szegedi Városi-Múzeumban vannak Fehértó-A. jelzés alatt.

tás 207 sírt eredményezett. Az első ásatásból kikerült 128 sír anyagát az Archaeologiai Értesítőben ismertetette.⁵⁶ A második ásatás 17 sírjából előkerült szebb darabokat is ismertetette;⁵⁷ a legújabban napfényre került be-rekháti leletekből néhány darabot mutatott be a Dolgozatokban.⁵⁸ A még nem ismertetett sírok anyagát a múzeum kiállított anyagából és az ásató jegyzeteiből ismerjük.

A temető sírjainak mellékletei a legszorosabb kapcsolatban vannak a kiszombori temető egyes darabjaival, de ennek formakincsét újabb tárgyak egészítik ki. A csontvázak kelet-nyugati, illetőleg délkelet-észak-nyugati irányúak voltak s átlagos mélységük 150—160 cm. Mellékleteik: csontfésűk, fibulák, érmek, gyöngyök, öv- és táskaszíjcsatok, szőrceiptetők, gyűrűk, orsók, kések, csiholóacélok, kovakövek, ollók, kardok, lándzsák, nyílhegyek, pajzsdudorok, edények stb.

Legnagyobb figyelmet az edények érdemelnek. A korongon készültek jellemző vonása ugyanaz, mint a kiszomboriaké, de díszítésükben eltérnek. Általános a beprésselt díszítés, amelyet még az égetetlen agyagedénybe nyomtak be faragott végű pálcával.

Az edények mellett nagy jelentősége van — különösen a magában álló sírok törzsi meghatározásánál — a félkorongosfejű, ötágú fibulának, amely itt több példányban fordul elő.

A temető anyagából néhány darab a Nemzeti Múzeumba került.

44. Szentes-Kökényzug.

A szentesi múzeum ásatást folytatott a város Kökényzug nevű területén, amelyet a Körös egyik elhagyott medre határol. Már régen kerültek innen elő szórványos leletek, amelyek a szentesi főgimnázium gyűjteményébe, majd később a szentesi múzeumba kerültek. A múzeum 1908-ban, 1931-ben, 1932-ben és 1934-ben ásatott e helyen. Itt nagykiterjedésű vegyes temetővel állunk szemben. Ezt bizonyítják a terület különböző helyéről előkerült szórványok.⁵⁹

A temető germán sírjai kelet-nyugati, vagy északkelet-délnyugati irányításúak. Lábbal keletnek, illetőleg északkeletnek.

Még az áll. főgimnázium gyűjteményéből került 7 sír melléklete a múzeumba. 1908-ban a múzeum 10 sírt tárt fel. Ezek közül csak két számozott és három ismeretlen számú sír mellékletét találtuk meg. Valószínűleg a többi nem germán. A később feltárt sírok közül a 6., 11., 12., 29—32., 34—38., 41—81. számú síroknak volt germán melléklete. Fésűket, öv- és

⁵⁶ Arch. Ért. 1903., 14—22. II. és u. o. 1904., 153—170. II.; Múz. és Könyvt. Értesítő IV. 135. I.

⁵⁷ Arch. Ért. 1910., 91—92. II.

⁵⁸ Dolgozatok 1932., 163. I.

⁵⁹ A leletek a szentesi múzeumban vannak s mi a szentesi múzeum kiállított tárgyai alapján és Csallány Gábor múz. igazgató úr feljegyzéseiből ismerjük.

táskaszíjcsatokat, félkorongosfejű, ötágú fibulákat stb., stb. tartalmaztak. A leletek legnagyobb része alakra, készítési módra és díszítésre teljesen egyezik a kiszombori, berekháti s a többi nagyobb alföldi germán temető leletével.

45. Szentes-Nagyhegy.

Az 1930. és 31. évben Somogyi Lajos szőlőjében és a szomszédos Busi Kálmán földjén, 81 sírt tárt fel a szentesi múzeum. A temető nem tiszta germán, hanem bronzkori és jazig sírokra rátemetkezett germán népé volt. Az 1., 5., 7—17., 19—45., 47—48., 50—62., 64—74., 76—80. síroknak voltak germán mellékleteik. Az emlékek néhány szebb, az átlagtól elütő darabja ismertetve van.⁶⁰ Mi az ásató Csallány Gábor jegyzeteiből ismerjük. A csontvázak irányítása nem egyöntetű. Legtöbbször a csontváz lábbal északkeletre, keletre vagy délkeletre nézett, de ettől is volt eltérés. A csontvázak mellékletei ugyanazok, mint a kiszombori, berekháti, kökényzugi síroké. Nincsenek benne olyan korai sírok, mint amazokban. Ez magyarázza meg a fejlettebb formákat is, de nem bizonyít a temető gót jellege mellett.

46. Szentlőrinc.

Juhász László gyűjteményéből került a pécsi múzeumba egy bronzcsat és csatkarika. A csat feltűnően hasonlít a kiszombori csatokhoz.⁶¹

47. Szerbnagyszentmiklós.

A szerbnagyszentmiklósi téglagyár telepén 1895-ben földbányászás közben sírokra bukkantak, amelyek mellékletei közül a Nemzeti Múzeum hivatalos úton megváltott egy aranygyűrűt, öt fibulát, Hadrianus-féle érmet, bronzkarikát, töredékeket, bronzövdísz, kagylót, kalcedon, borostyán és üveggyöngyöket.⁶²

48. Szombathely.

Vásárlás útján került a bécsi Kunsthistorisches Museum-ba egy félkorongosfejű, ötágú, aranyozott bronzfibula. Lába hiányzik. A test két oldalán egy-egy ékkő, a nyak tövéénél egy-egy bronz ékkőutánzat van. Kiállítva a XV. teremben 720. szám alatt.

49. Tiszabura.

A Nemzeti Múzeumban, 14/1934. leltári szám alatt van bevezetve egy

⁶⁰ Dolgozatok 1932., 159—62. II.

⁶¹ A csat és a csatkarika lelt. sz. 304/nk és 305/nk.

⁶² Hampel J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II. 50. és III. 43.; Milleker B.: Délmagyarország régiségleletei II. 171—2. II.

félkorongosfejű, ötágú, pontos-körös díszítésű fibula, amelyet a tiszaburai avar sírok között leltek.

50. *Tiszafüred.*

A tiszafüredi vasúti állomásnál, Lipcsei Tamás tégláégetőjében a munkások csontvázra akadtak, amely mellett lelték az alábbi tárgyakat: Korongalakú, áttört, aranyozott bronzfibulát, gránátokkal; — két aranyozott bronzfibulát, amelynek négyszögalakú fejét három, gránátokkal díszített ág tagolja; a testük oldalán négy-négy köralakú rekesz van és a lába állatfejben végződik; — két rosszezüst karperecet, amelyek nyitott végeik felé vastagodnak s végeiket párhuzamosan futó vonalak és pontos-körös elemek díszítik.⁶³

A tiszafüredi múzeumban van még egy 97/1908. leltári számú, ötágú, aranyozott ezüstfibula. A fibulatest szélein rekeszekkel.

51. *Tiszaroff.*

A tiszaroffi református temetőben sírásáskor csontváz mellett találtak az alábbi emlékeket. Két darab félkorongosfejű, ötágú, aranyozott ezüstfibula, testének két oldalán egy-egy rekesszel; csontfésű; üveg-pasztagyöngy töredék.⁶⁴

52. *Várhely.*

Az Arch. Értesítő ismertetett egy félkorongosfejű, ötágú bronzfibulát.⁶⁵ A fibula teste feltűnően hasonlít a kiskőrösi avarkori fibula testéhez.

53. *Vecel.*

Szürkés fémből készült, félkorongosfejű, hétágú fibula a Nemzeti Múzeumban.⁶⁶

*

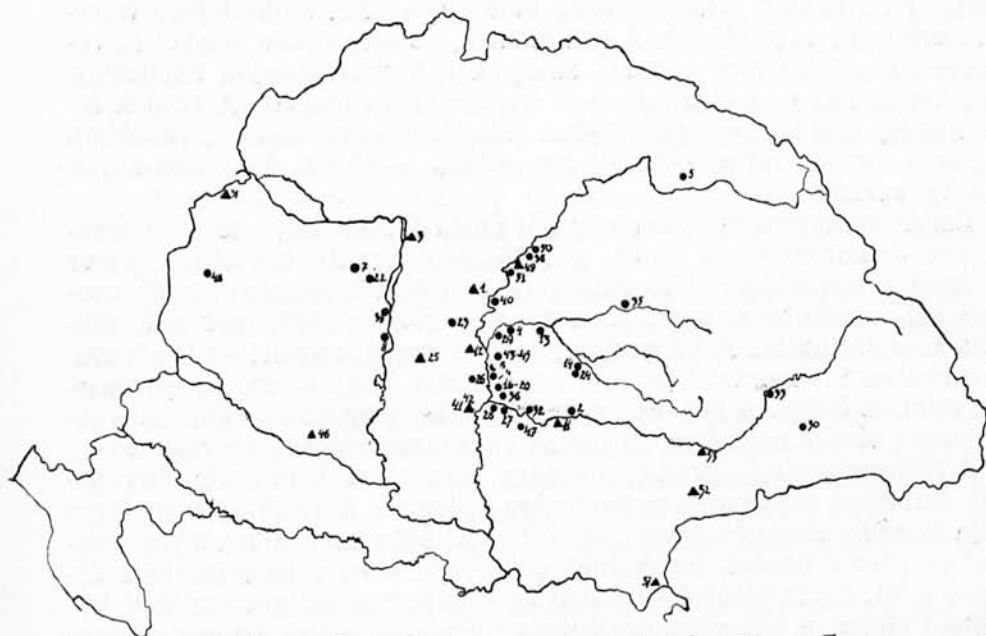
A kiszombori és vele kapcsolatban levő bemutatott germán emlékeket a gepidák hagyatékának tartjuk. Olyan jellegzetes tárgyaik vannak, amelyek a többi népvándorláskori germán emlékcsoporttól erősen megkülönböztetik. Elsősorban a *fibulákra* gondolunk, amelyek a kiszombori temetőben kis számmal fordultak ugyan elő s nem is a legjellegzetesebb típusból valók, de annál inkább képviselve vannak a bökénymindszenti szentes-berekháti, -kökényzugi, -nagyhegyi temetőkben és a beregszászi, kecskeméti, nagyváradi leletekben. Jellemző vonásuk az ötágú félkoron-

⁶³ Arch. Ért. 1899. 79—80. és 84—86. II. A leletet Hampel is ismerteti az Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II. 690—92. II.

⁶⁴ P. Balogh Ákos mérnök ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak. Leltári száma: 20/1933.

⁶⁵ Arch. Ért. 1897., 288. I.

⁶⁶ Arch. Közl. XIII. 68. I.

● gepida lelőhelyek: *Sapiden-Fundorte* . ▲ avarkori gepida lelőhelyek: *Sapiden-Fundorte aus der Avaren-Zeit*

Abb. 1. kép.

1. Abony	19. Hódmezővásárhely-
Kotacpart	35. Nagyvárad
2. Arad-Pécska	20. Hódmezővásárhely-
Soltpalé	36. Óföldaák
3. Békásmegyer	21. (Ismeretlen lelőhely)	37. Orsova
4. Békésszentandrás	22. Kápolnásnyék	38. Örvény
5. Beregszász	23. Kecskemét	39. Rácalmás
6. Bökény-Mindszent	24. Kétegyháza	40. Rákóci
7. Csákvár	25. Kiskőrös	41. Szeged-Ballagító-
Kundomb
8. Dunaföldvár	26. Kistelek	42. Szeged-Fehértó
9. Erdély	27. Kiszombor	43. Szentes-Berekhát
10. Fehér vm.	28. Klárafalva	44. Szentes-Kökényzug
11. Fönlak	29. Kunszentmárton (-Pé-
terszög)	45. Szentes-Nagyhegy
12. Gátér	30. Kisselyk és Apátfalva
között	46. Szentlőrinc
13. Gyoma	31. Lajtapordány	47. Szerbnagyszent-
miklós
14. Gyula	32. Magyarcsanak-
Bökény	48. Szombathely
15. Heves vm.	33. Marosgombás	49. Tiszabura
16. Hódmezővásárhely	34. Mindszent	50. Tiszafüred
17. Hódmezővásárhely-
Gorza		51. Tiszaroff
18. Hódmezővásárhely,
Katona István-halma		52. Várhely
		53. Vece!

gos fej,⁶⁷ ívelt nyak,⁶⁸ rombus-, vagy ötszögalakú test s állatfejben (esetleg emberfejben) végződő láb. A test oldalán, de nem ritkán máshol is, rekeszekbe foglalt ékkövek vannak, amelyek a foglalat alapján mindenkor kimutathatók. Néha az oldalrekeszek sasfejeket ábrázolnak. A fibulák felülete mindig díszített; leggyakrabban stilizált növényi elemek, ritkábban apró körök vannak rajtuk. Átlagos nagyságuk 5—15 cm. Virágzási koruk az V—VI. század.

Emlékcsoportunkban csak egy gót fibula fordult elő,⁶⁹ de a jellegzetes ötágú, félkorongosfejű fibula, gót fibulával együtt, egyetlen egyszer sem. Azok a hazánkban előforduló germán emlékek, amelyek emlékcsoportunkkal egykorúak, tehát elsősorban a gót emlékek, már a fibulák alapján elválaszthatók. A háromágú fibulát a vandál csoportban,⁷⁰ sőt egy gót sírleletben⁷¹ is megtaláljuk, ami azt mutatja, hogy ez hamarabb megjelent, mint az ötágú. A hét- és nyolcágú fibulák már az avar kori hanyatlás nyomait viselik magukon, ha ugyan emlékcsoportunkhoz tartoznak.

A félkorongosfejű, legtöbbször ötágú, díszített felületű fibula Magyarország területén csak emlékcsoportunkra jellemző. A többi germán törzs fibulája hazánk területén kívül esett át a fejlődés ezen a fokán; a vandáloké és gótoké hazánk területének elhagyása után, a longobárdoké érkezésük előtt. Ezért például az itáliai és spanyolországi gót emlékek között előfordulhat a félkorongosfejű ötágú fibula, a jellegzetes gót bádogg-fibulákkal együtt is.

Emlékcsoportunkat a fibulán kívül az *övesat* is megkülönbözteti a többi germán törzs hagyatékától. Temetőnkre s így emlékcsoportunkra legjellemzőbb csattípusokat fentebb bemutatunk, a hozzájuk tartozó szegecssekkel együtt.

Számos esetben igazítottak útba a mellékletek kormeghatározásánál a *bepréselt díszítésű edények*. A legszebb példányok Szentes-Berekháton, Hódmezővásárhely-Gorzsán, Gyula-Kálváriadombon s Kétegyháza kerületébe elő.

Amint a magukbanálló leleteknél a fibula, csat és a kerámia igazít útba, úgy a temetőknél, ezeken kívül, az anyag egyöntetűsége is. Az egyöntetű anyag egyes darabjai szorosan kapcsolódnak egymáshoz és a fentiekben összegyűjtött, területileg is összetartozó emlékekhez s csak elvétve fordul elő bennük más csoportra jellemző melléklet.

⁶⁷ Ha a fej ágak nélküli, akkor nem félkorongos, hanem téglalapalakú (L. a Dolgozatok 1932, XLIX. tábla 9. ábráját).

⁶⁸ A nyak általában nem olyan vékony, a fejhez és a törzshöz viszonyítva, mint a gót bádogg-fibulák nyaka.

⁶⁹ A kiszombori temető 131. sírjának fibulája.

⁷⁰ A Nemzeti Múzeum 1930/1. tétele alatt bemutatott jászberényi leletből származó fibula.

⁷¹ A pusztabakodi gót sírból (Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* III. kötetének 1. t. 2. á.) ismeretes, de ennél, a nyak tövének elhelyezett palmettában, kimutatható a gót hatás. A palmetta u. i. a nyakból nő ki s a gót fibuláknál gyakran előforduló, külön tagból készült fejlemez-felerősítésére szolgált; illetőleg a felerősítést takarta.

A IV—VI. századi egykorú temetőink egymáshoz közel keletkeztek s éppen ezért, de meg a közös emléktanyag miatt sem tételezhető fel, hogy különböző törzstől származnának. A mellékelt térképen is szembeűnik, hogy a Maros-Kőrös vidéke, eddigi ismereteink szerint, a leggazdagabb e törzs emlékeiben. A távolabbi területeken csak néhány sírt számláló lelőhelyűnk van, de ezek egy része is avarkori.

A germán emlékek hazánk területén kívül a fejlődésnek magasabb fokán jelentkezőnek, nálunk pedig az avarkor emlékei között visszafelűdnek s lassankint teljesen elvesznek.

Ebből is kitűnik, hogy *itt egy hazánkon túl nem jutott germán törzs hagyatékáról, tehát csak a gepidák anyagi kulturájának maradványáról lehet szó.* De a különválasztható többi germán emlékcsoport is erről tanúskodik:

A magyarországi germán emléktanyag bemutatott részéből hiányoznak a korábbi *vandál* emlékcsoportra jellemző mellékletek.⁷² A korai vandál emlékcsoport a *sarkantyú, kerámia, temetkezési szokások, fibulák* s kevésbé jelentős apró emlékek alapján az itt ismertetett csoportból könnyen kiválasztható volt. E korai csoportba tartozó leletek közül vandálnak tartjuk az alábbiakat:⁷³

Apa,⁷⁴ Ardánháza,⁷⁵ Békéscsaba-Fényes,⁷⁶ Békésszentandrás,⁷⁷ Béla,⁷⁸ Bodrog-Latorca,⁷⁹ Budapest,⁸⁰ Bugacpuszta,⁸¹ Céke,⁸² Gíbárt,⁸³ Herpály,⁸⁴

⁷² A korai vandál emlékcsoport alatt itt mindazon germán törzsek hágyatékát értjük, amely törzsek a vandálokkal egyidőben, vagy még ezek előtt szerepeltek hazánk területén. E korai törzsek leletanyagát az egyidejűség, közelegyidejűség, továbbá a leletek jelenlegi kis száma miatt még csak részben lehetett Magyarország területére is érvényesen szétválasztani.

⁷³ A korai vandál emlékcsoporttal valamilyen vonatkozásban álló leletek nagy részét a Dolgozatok IX—X. kötetében a 190—205. lapokon foglaltuk röviden össze. Itt csak a biztosan vandál emlékeket soroljuk fel; a két jegyzék között az eltérés innen származik.

⁷⁴ Szatmár vármegye (Magyarország vármegyéi és városai) 411. l. — Martin Jahn: Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung (Mannus Bibliothek 21., Leipzig, 1921.) 122. l. — Diculescu C.: Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien (Mannus Bibliothek 34. 1923.) 6. l. — Mannus XVI., 1924. 162. l.

⁷⁵ Arch. Ért. 1908., 259—261. ll. — Arch. Ért. 1930., 240. l. — Beninger E.: Der Wandalenfund von Czeke-Cejkov (Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 1931.) 212. l.

⁷⁶ Dolgozatok 1932., 122—148. ll.

⁷⁷ Germania 16., 1932., 300—304. ll.

⁷⁸ Martin Jahn i. m. 122. l. — Diculescu i. m. 6. l. — Mannus XVI., 1924., 162. l.

⁷⁹ Mannus XVI., 1924., 162. l. — Beninger i. m. 213. l.

⁸⁰ Budapest régiségei VII., 67—83. ll. — Fettich N.: Der Schildbuckel von Herpály (Acta Archaeologica Vol. I. Fasc. 3. Köbenhavn. 1930.). 230—233. ll.

⁸¹ Fettich i. m. 233—235. ll.

⁸² Beninger i. m. 182—224. ll.

⁸³ Zeitschr. f. Ethnol. 37., 1905., 383. l. — Diculescu i. m. 6. l. — Beninger i. m. 212. l.

⁸⁴ Arch. Ért. (r. i.) IX., 16. l. — Pulszky F.: Magyarország Archaeológiája II., 16. és 18. ll. — Arch. Ért. 1894., 395—404. ll. — Fettich i. m. 222. s. köv. ll.

Hódmezővásárhely,⁸⁵ Jászalsószentgyörgy,⁸⁶ Jászberény,⁸⁷ Kanyar,⁸⁸ Kékcse,⁸⁹ Komárom vm.,⁹⁰ Lasztóc,⁹¹ Magyarország,⁹² Muhi,⁹³ Nyiregyháza,⁹⁴ Osztrópataka,⁹⁵ Palánk,⁹⁶ Sárszentlőrinc,⁹⁷ Sirok,⁹⁸ Szabolcs vm.,⁹⁹ Szolyva.¹⁰⁰

A gót emlékek különválasztása a marosszentannai,¹⁰¹ marosvásárhelyi¹⁰² és mezőbándi¹⁰³ temetők anyaga alapján lehetővé vált. Az itt előkerült emlékeknek olyan sajátosságai vannak, amelyek a mi csoportunknál nincsenek meg. Elsősorban a *fibulákra*,¹⁰⁴ *csatokra*,¹⁰⁵ *fésűkre*¹⁰⁶ s néhány

⁸⁵ Dolgozatok 1931., 153. l.

⁸⁶ Zeitschr. f. Ethnol. 37., 1905., 383. l. — Diculescu i. m. 6. l. — Beninger i. m. 212. l.

⁸⁷ Publikálatlan. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1930/1. tétel alatt harmadik század elejéről való mellékletek között egy háromszög fejlemezű, ívelt nyakú romboidtestű fibula is van.

⁸⁸ Diculescu i. m. 6. l. — Arch. Ért. 1930., 239. l. — Beninger i. m. 212. l.

⁸⁹ Diculescu i. m. 6. l. — Arch. Ért. 1930., 238–40. ll. — Beninger i. m. 212. l.

⁹⁰ Arch. Ért. 1899., 149. l.

⁹¹ Vasárnapi Ujság 1857., 292–293. ll. — Beninger i. m. 212–13. ll.

⁹² Egy vandál sarkantyú, jelenleg Berlinben. (Állítólag Tolna megyéből. Ltsz. 799.)

⁹³ Dolgozatok 1932., 144. l. jegyzete.

⁹⁴ Mannus XVI., 162. l. — Beninger i. m. 212. l.

⁹⁵ I. lelet: Arneth J.: Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien (Wien, 1850.) — Hampel J.: Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós S. 152–153. — Fettich i. m. 228–230. ll. — Beninger i. m. 214–15. ll. és u. o. XX. tábla.

II. lelet: Arch. Közl. 1865., 76. és 89–96. ll. — Mitteilungen der k. k. Zentral-commission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale. Wien, 1866., XI. évf. 39. s. köv. ll. — Hampel i. m. 157. s. köv. ll. — Fettich i. m. 228–230. ll. s. u. o. XV. tábla. — Beninger i. m. 215–217. ll. — Diculescu i. m. 3–6. ll.

⁹⁶ Publikálatlan. Egy jellegzetes vandál sarkantyú, jelenleg a verseci múzeumban. Dr. Banner János jegyzeteiből.

⁹⁷ Publikálatlan. Egy jellegzetes vandál sarkantyú, jelenleg a szekszárdi múzeumban. Dr. Banner János jegyzeteiből.

⁹⁸ Publikálatlan. Egy pár jellegzetes sarkantyú, paizsdudor, olló, lándzsák, vasbádogtörödékek stb.

⁹⁹ Arch. Ért. 1930., 239. l.

¹⁰⁰ Arch. Ért. 1886., 151–152. ll.

¹⁰¹ Dolgozatok 1912, Kolozsvár 250–342. ll.

¹⁰² Dolgozatok 1915, Kolozsvár 278–296. ll.

¹⁰³ Dolgozatok 1913, Kolozsvár 279–386. ll.

¹⁰⁴ Gót bádogfibulák alatt értjük azokat, amelyeket Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. kötetében az 5., 6., 8., 11., 13., 20–24., 44., 45. táblákon továbbá az 1. tábla 1., a 10. t. 3., 11. t. 4., 43. t. 4. és 7. ábráin bemutat. Ugyanilyeneket látunk a Dolgozatok 1932, XLIX. tábla 7. ábráján; a Dolgozatok (1912, Kolozsvár) ismert marosszentannai temető 40., 46., 49. és 55. sírjában és E. Beninger Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa c. könyvében.

¹⁰⁵ Gót csatoknak tartjuk a következőket: Hampel idézett művének III. kötetében az 1., 11., 36., 38., 41., 42., 44. tábláján bemutatott csatokat; a Dolgozatok 1912, Kolozsvár 258., 260., 268., 290., 304., 313., 326. lapjain, továbbá a Dolgozatok 1913, Kolozsvár 280., 287., 309., 319., 332. lapjain; a Dolgozatok 1915, Kolozsvár 283., 293. lapjain bemutatott csatokat; Beninger idézett munkájában ismertetett csatokat s még számos, egyező típusú csatot. A jellemző gót övcsatok szíjra erősítő lemeze a gepida csatoknál szokásos, magukban alkalmazott szegecsket nélkülözhetővé tette.

¹⁰⁶ A marosszentannai népvándorláskori temető 14., 26., 30., 31., 32. stb. sírjának

kévesbbé gyakori tárgyra gondolunk. Fibuláknak, csatoknak, fésűknek itt talált típusa a többszáz gepida sír között csak elvétve (gót fibula csak egy, a gót sírokra jellemző fésű pedig egyetlen egy példányban sem fordult elő gepida sírban) magában álló sírban azonban a Maros-Körös vidékén is előfordult. Ezek a gepida területről származó gót emlékek a húnok által idehozott gótoktól származhatnak. Gót emlékek egész Magyarország területén gyakoriak, de nagyobb sírmezőket csak Erdély területéről ismerünk. Az erdélyi sírmezők a történeti források és a negyedik század első feléből származó germán leletek alapján csak a gótoké lehetnek. Pontosan tudjuk, hogy Dacia feladása (272.) a gótok javára történt s nem sokkal azután kezdenek a temetők népesedni, sajátos mellékletekkel eltemetett halottakkal. A fibulák és csatok révén hozzájuk csatlakozó magyarországi gót leleteket ezek alapján választottuk el.¹⁰⁷ A három erdélyi gót temető közül a két idősebben bepréslt díszítésű edény egyáltalán nincs; a fiatalabban, amelynek kora a gepidák dáciai uralmának felel meg, előfordul.¹⁰⁸

A gót hatás a Kárpátokon kívül érthette a gepidákat s ezek már kialakult jellemző felszereléssel jelennek meg hazánkban. A gót és gepida emléktárgyak egyező darabjai olyan tárgyak, amelyek a többi germán törzs egykorú emléktárgyában is előfordulnak; egy-egy közös műhely különleges készítményei lehetnek.¹⁰⁹

Az említettek alapján a következő leletekről állapítottuk meg, hogy a gót csoportba tartoznak:

Apahida,¹¹⁰ Arad-Pécska,¹¹¹ Balsa,¹¹² Bánát,¹¹³ Báttaszék,¹¹⁴ Bozsok,¹¹⁵

fésűje (Dolgozatok 1912, Kolozsvár, 250—342. II.), és a marosvásárhelyi népvándorláskori temető I., III., X. stb. sírjának fésűje. (Dolgozatok 1915, Kolozsvár, 278—296. II.).

¹⁰⁷ A keleti és nyugati gót emléktárgyak szétválasztására a Magyarország területén előkerült leleteket önmagukban nem tartjuk alkalmasnak. A déloroszországi együttlélésből származó közös elemek ugyanis hazánk területén kezdenek sajátosakká válni. Hogy a húnáradat sodort-e magával nyugati gót törzsrészeket, vagy csak keleti gótokat, ezt az eddig ismert emléktárgyak alapján nehéz meghatározni. Valószínűnek látszik, hogy a nyugati gótok egy része is belekerült a hún mozgalomba.

¹⁰⁸ L. a mezőbándi gót temető bepréslt díszítésű edényeit (Dolgozatok 1913, Kolozsvár, 273—389. II.). Ezzel szemben a maroszentannai és marosvásárhelyi gót temetők, emlékcsoportunk hatásától mentes, a mezőbándinál korábban keletkezett temetők.

¹⁰⁹ Mint például a Csallány Gábortól ismertetett, az átlagtól elütő darabok (Dolgozatok, 1932., 155—163. II. és XLIX. tábla 1. és 3. ábrája), de itt is mindig jellemző gepida fibulák kísérik.

¹¹⁰ Hampel: I. m. II. 39—43. II.

¹¹¹ Egy pár ezüst bádögfibula az aradi múzeumban. Ltsz. 195.

¹¹² Beninger: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa 17. I.

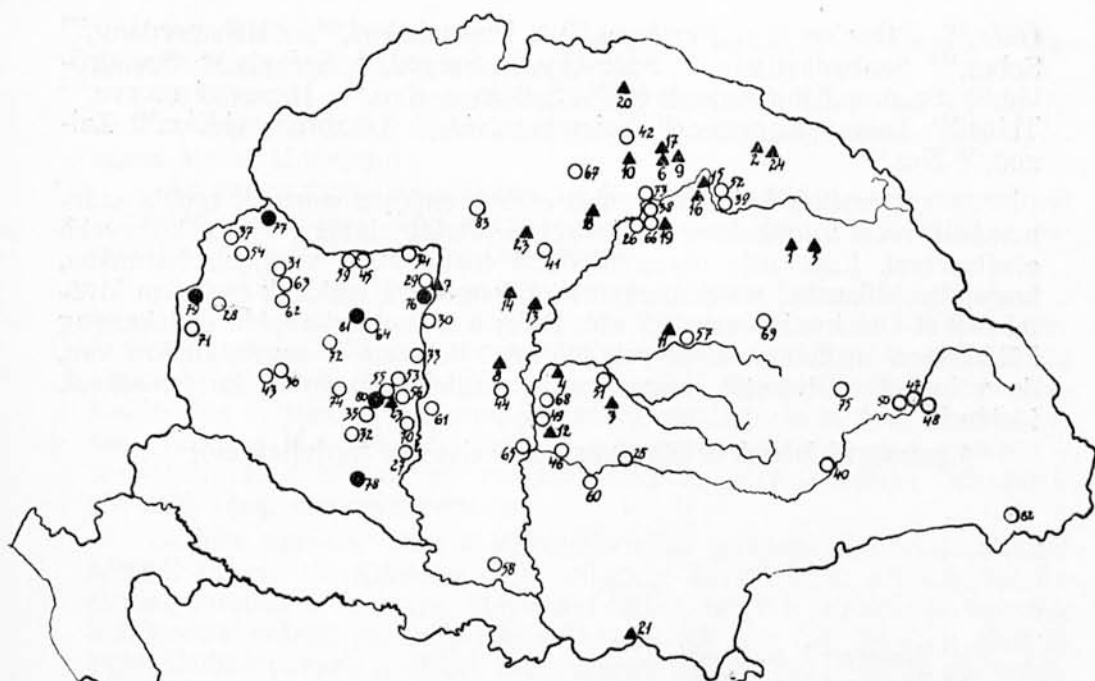
¹¹³ Beninger: I. m. 16. I.

¹¹⁴ Arch. Ért. 1896, 94—95. II.; u. o. 282. I.; Wosinsky: Tolna vm. tört. II. 864—865. II.

¹¹⁵ Arch. Ért. (r. f.) X. 97. I.; Arch. Hung. IX. 61. I.

Brassó,¹¹⁶ Budapest vidéke,¹¹⁷ Csepelsziget,¹¹⁸ Csorna,¹¹⁹ Dombóvár,¹²⁰ Dunapentele,¹²¹ Erdély,¹²² Esztergom vidéke,¹²³ Felsőnyék,¹²⁴ Fenékpusztá,¹²⁵ Fertőmeggyes,¹²⁶ Gáva,¹²⁷ Gelénes,¹²⁸ Gyulafehérvár vidéke,¹²⁹ Heves vm. (Maklár?),¹³⁰ Ismeretlen lelőhely,¹³¹ Kassa,¹³² Keszthely vidéke,¹³³ Kiskunfélegyháza,¹³⁴ Komárom,¹³⁵ Magyarország,¹³⁶ Makó,¹³⁷ Marosszentanna,¹³⁸ Marosvásárhely,¹³⁹ Mártély,¹⁴⁰ Mezőbánd,¹⁴¹ Mezőberény,¹⁴² Mezőkászon,¹⁴³ Miszla,¹⁴⁴ Mönchhof,¹⁴⁵ Murga,¹⁴⁶ Nagydorog,¹⁴⁷ Nagyvárad,¹⁴⁸

-
- ¹¹⁶ Arch. Hung. IX. 61. l.
¹¹⁷ Beninger: I. m. 20. l.
¹¹⁸ Publikálatlan csüngődísz a bécsi Kunsthistorisches Museumban.
¹¹⁹ Arch. Ért. 1889, 263—271. ll.; Hampel: I. m. II. 13.; Beninger: I. m. 22. l.
¹²⁰ A sümegi múzeumban 6795/6. ltsz. alatt és a Nemzeti Múzeumban (Beninger: I. m. 40—41. ll.)
¹²¹ Arch. Ért. 1917, 7. l.; Beninger: I. m. 20. l.
¹²² Beninger: I. m. 16. l.
¹²³ Arch. Közl. XIII. 2. f. 39. l.; Hampel: I. m. II. 5. l.; Beninger: I. m. 22. l.
¹²⁴ Fehérfém bádoffibula a szekszárdi múzeumban. Ltsz. 879.
¹²⁵ Beninger: I. m. 22. l.
¹²⁶ Arch. Ért. 1906, 189—190. ll.; Arch. Hung. IX. 61., 62., 63. ll.
¹²⁷ Múz. és Könyvt. Ért. IV. 226—230. ll.; Arch. Ért. 1911, 135—147. ll.; Beninger: I. m. 17. l.
¹²⁸ Pulszky: Magyarország Arch. II. 51—52. ll.; Hampel: I. m. II. 54. l.
¹²⁹ Beninger: I. m. 16. l.
¹³⁰ Hampel: I. m. II. 686. l.; Beninger: I. m. 16. l.
¹³¹ Arch. Ért. 1881. I. 208. l.; Hampel: I. m. II. 4. l.
¹³² Hampel: I. m. II. 51. l.; Beninger: I. m. 17. l.
¹³³ A keszthelyi múzeumban van egy 1492. leltári számú gót bádoffibula.
¹³⁴ A kecskeméti múzeumban két ezüst bádoffibula, aranyozott csat, tükör, gyöngyszem, bronzgyűrű, csontfésű töredékek.
¹³⁵ Arch. Hung. IX. 32. tábla.
¹³⁶ Beninger: I. m. 22—24. ll.
¹³⁷ Hampel: I. m. II. 687. l.
¹³⁸ Dolgozatok, 1912, Kolozsvár, 250—342. ll.
¹³⁹ Dolgozatok, 1915, Kolozsvár, 278—296. ll.
¹⁴⁰ Beninger: I. m. 16. l.
¹⁴¹ Dolgozatok, 1913, Kolozsvár, 279—386. ll.
¹⁴² Arch. Ért. 1885, 100—102. ll.; Hampel: I. m. II. 44—46. ll.
¹⁴³ Arch. Ért. 1897, 32—40. ll.; Hampel: I. m. II. 51—53. ll.; Beninger: I. m. 17. l.
¹⁴⁴ Arch. Ért. 1928, 222—225. ll.
¹⁴⁵ Arch. Hung. IX. 61. l.; Beninger: I. m. 32. s köv. ll.
¹⁴⁶ Arch. Ért. 1896, 95—96. ll.; Wosinsky: Tolna vm. tört. II. 994—5. ll.; Arch. Hung. IX. 52., 56., 62. ll. és 62. tábla.
¹⁴⁷ A szekszárdi múzeumban egy almandinos aranycsat és két almandinos aranyfülbevaló. Ltsz. XIII. l.
¹⁴⁸ Hampel: I. m. I. 489. l.; Beninger: I. m. 16. l.

▲ : vandál lelőhelyek; *Wandalische Fundorte*.
 ○ : gót lelőhelyek; *Gotische Fundorte*.
 ● : longobard lelőhelyek; *Longobardische Fundorte*.

Abb. 2. kép.

1. Apa	22. Sárszentlőrinc	43. Keszthely vidéke	64. Szabadbattyán
2. Ardánháza	23. Sirok	44. Kiskunfélegyháza	65. Szeged
3. Békéscsaba-Fényes	24. Szolyva	45. Komárom	66. Székely
4. Békésszentandrás	25. Arad-Pécska	46. Makó	67. Szendrőlád
5. Béla	26. Balsa	47. Marosszentanna	68. Szentés-Fábián-sebestyén
6. Bodrog-Latorca	27. Báttaszék	48. Marosvásárhely	69. Szilágysomlyó
7. Budapest	28. Bozsok	49. Mártély	70. Tolna
8. Bugacpuszta	29. Budapest vidéke	50. Mezőbánd	71. Velemsszentvid
9. Céke	30. Csepelsziget	51. Mezőberény	72. Veszprém vidéke
10. Gíbárt	31. Csorna	52. Mezőkászony	73. Zalkod
11. Herpály	32. Dombóvár	53. Miszla	74. Zics
12. Hódmezővásárhely	33. Dunapentele	54. Mönchhof	75. Apahida
13. Jászalsószentgyörgy	34. Esztergom vidéke	55. Murga	76. Albertfalva
14. Jászberény	35. Felsőnyék	56. Nagydorog	77. Bezenye (-Papréti)
15. Kanyar	36. Fenékpuszta	57. Nagyvárad	78. Cserkút
16. Kékcse	37. Fertőmeggyes	58. Óker	79. Felsőlövő
17. Lasztóc	38. Gáva	59. Ószöny	80. Regöly
18. Muhi	39. Gelénes	60. Perjámos	81. Várpalota
19. Nyíregyháza	40. Gyulafehérvár vidéke	61. Pusztapakod	82. Brassó
20. Osztrópataka	41. Heves vm. (Maklár?)	62. Rábapordány	83. Szécsény
21. Palánk	42. Kassa	63. Sobor	

Óker,¹⁴⁹ Ószöny,¹⁵⁰ Perjámos,¹⁵¹ Pusztabakod,¹⁵² Rábapordány,¹⁵³ Sobor,¹⁵⁴ Szabadbattyán,¹⁵⁵ Szécsény,¹⁵⁶ Szeged,¹⁵⁷ Székely,¹⁵⁸ Szendrő-lád,¹⁵⁹ Szentes-Fábiánsebestyén,¹⁶⁰ Szilágysomlyó,¹⁶¹ Temes vármegye,¹⁶² Tolna,¹⁶³ Tolna vármegye,¹⁶⁴ Velemszentvid,¹⁶⁵ Veszprém vidéke,¹⁶⁶ Zalkod,¹⁶⁷ Zics,¹⁶⁸

A gót emékek különválasztása eldönti emlékcsoportunk gepida származását, mert a *longobard* emlékeket, a *fibulák* alapján,¹⁶⁹ még könnyebb elválasztani. Ezek már olyan fejlődési fokon állva kerülnek hazánkba, hogy első pillanatra megismerhetők. A longobard emlékek csaknem kivétel nélkül Dunántúlon kerültek elő. Ezért a longobard-gepida emlékekanyag különbségei mellett a lelőhelyek földrajzi helyzete is segítségünkre van, de a longobard-temetők nagysága is megfelel dunántúli tartózkodásuk idejének.

Longobard leletek a következő lelőhelyeken fordultak elő:

¹⁴⁹ Beninger: I. m. 33—36. ll.

¹⁵⁰ Beninger: I. m. 22. ll.

¹⁵¹ Arch. Ért. VI. 28—31. ll.; Milleker: Délm. Régiségjelelei II. 173—5. ll.; Hampel: I. m. II. 5—6. ll.; Beninger: I. m. 16. l.

¹⁵² Hampel: I. m. II. 1—4. ll.; Arneth: In Mitth. der kk. Central-Com. 1860, 102—112. ll.; Römer: Műrég. Kalauz I. 96—99. ll.; Henszlmann: Magy. Rég. Eml. II. 109—112. ll.; Arch. Hung. IX. XXXV. t. 63—68. á.; Beninger: I. m. 20. l.

¹⁵³ Arch. Hung. VIII. 68. l.; u. o. IX. 37—38., 72—74. ll. és X—XII. tábla.

¹⁵⁴ Arch. Hung. IX. 61. l.

¹⁵⁵ Seminarium Kondakovianum II. 1928, 105. s. köv. ll.; Beninger: I. m. 20., 39. ll.

¹⁵⁶ Arch. Ért. VII. 429—433. ll.

¹⁵⁷ Arch. Ért. 1879. 321. l.; Reizner: Szeged története I. 15. l.

¹⁵⁸ Arch. Ért. 1871. 81—82. ll.; Hampel: I. m. II. 11. és 690. ll.; Beninger: I. m. 17. l.

¹⁵⁹ Hampel: I. m. II. 50. l.; Beninger: I. m. 17. l.

¹⁶⁰ Dolgozatok, 1932. XLIX. t. 7. á.

¹⁶¹ Arch. Ért. 1889. 233—238.; Pulszky: Die Goldfunde von Szilágysomlyó Bp.; Hampel: I. m. II. 15—39. ll.; Arch. Hung. VIII.

¹⁶² Beninger: I. m. 16. l.

¹⁶³ Arch. Hung. IX. 61. l.

¹⁶⁴ Beninger: I. m. 20. l.

¹⁶⁵ Beninger: I. m. 22. l.

¹⁶⁶ Arch. Ért. r. f. II. 55. l.

¹⁶⁷ Arch. Ért. 1891. 91—92. ll.; Hampel: I. m. II. 10—11. ll.

¹⁶⁸ Arch. Hung. IX. 61. l.

¹⁶⁹ L. a bezenyei (-papréti) fibulákat (Hampel i. m. III. 58., 59. és 60. tábláján); a regőlyi, illetőleg magyarországi lelőhelyű fibulákat (u. o. 55. t. 2. á., ill. 3. á.); a keszthelyi idevonatkozó fibulákat (l. 66. jegyzet) és néhány publikálatlan fibulát.

Albertfalva,¹⁷⁰ Bezenye (-Papré),¹⁷¹ Cserkút,¹⁷² Felsőlövő,¹⁷³ Regöly,¹⁷⁴ Magyarország,¹⁷⁵ Várpalota.¹⁷⁶

A tárgyalt germán emlékcsoportok lelőhelyei közé nem vettük fel azokat, amelyek eddigi ismereteink szerint a meghatározáshoz nem nyújtanak biztos támpontot.

Az egyes germán emlékcsoportok különválasztása után megmaradt a gepida emlékeknek nagy tömege, amelynek jellegzetes tárgyait a bemutatott anyaggal tüzetesen ismertettük.

A gótok Erdélybe telepedésével egyidőben kellett megindulnia a Kárpátok északkeleti külső lejtőin tanyázó gepidáknak is, de elhelyezkedésük csak jóval később történt, amit az is bizonyít, hogy a nagy gepida temetők legkorábbi sírjai a IV. század végéről valók. A gepidák elhelyezkedését az előttük haladó vandál törzsek mintegy száz évig akadályozták. Végre a Maros-Körös vidékén véglegesen megtelepedett gepidák e területről, mint központból minden irányban terjeszkedtek; hosszabb-rövidebb ideig eredményesen is.

A hún korszak alatt a legkülönbözőbb germán és egyéb törzsek hömpölyögnek az Alföldön. Volt alkalom keveredésre, amikor idegen elemek jutottak e területre. Mégis azt látjuk, hogy a bemutatott temetők a negyedik század második felében kezdődnek s a hún korszak alatt is használatban vannak a nélkül, hogy idegen elemek ide temetkeztek volna. A hún korszak alatt itt megfordult gót törzs tagja is csak kivételesen került a gepida temetőbe, valószínűleg a beolvadás után.

A dunántúli gepida hagyatékok megítélésénél szem előtt kell tartanunk, hogy a hatalmas gepida törzsnek volt a legnagyobb szerepe a húnok megbuktatásában. Ezeknek a küzdelmeknek egy része a Dunántúlon folyt le. Gepida emlékek ekkor kerülhettek a Dunántúl legkülönbözőbb részeire. Az ezután keletkezett Gepidiáról pedig tudjuk, hogy Sirmium birtoklásáért küzdve, Pannonia délkeleti részét megszállotta. Az avaroktól leigázott gepidák sem maradtak egytömegben az Alföldön, hanem elkerültek mindazon helyekre, ahol avarok laktak; így a Dunántúlra is.

A gepida emlékek közé nem vettük fel azokat a leleteket, amelyek más népvándorláskori germán emlékcsoportokhoz is kapcsolódnak. Ezeket nem akarjuk a gepida emlékek közül kirekeszteni, de jelenlegi ismereteink

¹⁷⁰ Az értékes fibulapár jelenlegi sorsáról nem tudunk. Legutóbb Niklovics régiségkereskedőnél volt. Fettich Nándor jegyzeteiből ismerjük.

¹⁷¹ Arch. Ért. 1893. 210—222.; Arch. Ért. 1894. 21—23. II.; Hampel: I. m. II. 70—76. és III. 57—63. t.

¹⁷² Publikálatlan lelet a pécsi múzeumban.

¹⁷³ Az ásatásból előkerült lelet egy része a kismartoni „Landesmuseum”-ban, a nagyobb fele a bécsi Naturhistorisches Museumban van.

¹⁷⁴ Hampel: I. m. III. 55. t. 2. á. és II. 67. l.

¹⁷⁵ Hampel: I. m. II. 67. l. és III. 55. t. 3. á.

¹⁷⁶ Publikálatlan sírlelet a veszprémi múzeumban. Ltsz. 7526

alapján nem tartjuk törzsi meghatározásra alkalmasnak. Ezért nem vetjük fel például a keszthelyi avarkori temető germán mellékletű sírjait sem, mert azok fibulái a longobárd emlékekhez is, meg a gepida emlékekhez is kapcsolódnak.¹⁷⁷ Itt nincs ellentmondás, mert a keszthelyi avar temetőbe a leigázott gepidák, meg az ittmaradt longobárdok közül is kerülhetett halott, aki még életében mint legyőzött, különböző minőségben szolgálhatta a győzőket. Ez az oka, hogy csaknem mindegyik avar temetőben van germán mellékletű sír. Kétségtelen az is, hogy az avarok a germánok közül nemcsak gepidákat találtak hazánkban. Az erdélyi nagy germán temetőkben gyakori típusú fésű a jánoshidai avar temetőben több példányban fordult elő.¹⁷⁸ Az Alföld és a Dunántúl több avar temetőjében gepida emlékek, a Dunántúlon longobárdok és más germán törzsek hagyatéakai is kimutathatók.

A IV. század végén hazánk területén elhelyezkedett gepidák ittrekedtek s anyagi kultúrájuk pusztulásával egyidőben a hódítókba beolvadhattak. Anyagi kultúrájuk pusztulása pedig a leletanyag alapján pontosan kimutatható.

A gepidákról csak a gepida emlékanyag és az idevonatkozó történeti források összeegyeztetése után kaphatunk teljes képet. Ennek a munkának elvégzését tekintjük a közeljövő legsürgősebb feladatának.¹⁷⁹

Török Gyula.

¹⁷⁷ Longobard emlékekhez kapcsolódnak a Hampel munkájának (*Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*) III. kötetében a 143. és 148. táblákon, továbbá u. o. az I. kötet 811. ábrája alatt bemutatott fibulák. A gepida emlékekhez kapcsolódik az u. o. I. kötet 1508. ábráján bemutatott fibula, továbbá a Fettich Nándor jegyzeteiből ismert hasonló ötágú fibula.

¹⁷⁸ A Nemzeti Múzeum Népvándorláskori osztályának 1934. évi ásatásából került ugyanoda.

¹⁷⁹ A magyarországi germán lelőhelyeket az 1. és 2. képen bemutatott térképen találja az olvasó. A megszállott területen újabban előkerült leleteket, a vonatkozó irodalom hiányában, nem vehettük tekintetbe.

E közlemény kliséit a szegedi városi múzeum csináltatta. *Szerkesztő.*

Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit.

(Hierzu die Tafeln XLIV—LXVI.)

In dem Komitat Torontál, vom südwestlichem Rande des Dorfes Kiszombor 1 1/2 km entfernt, zwischen dem Rain Nagyhalom und der Strasse nach Óbéba, sind während der Feldarbeiten viele Knochen und Altertümer zum Vorschein gekommen. Ein Augenzeuge, József Hinkó behauptet, ein Kulturingenieur von Arad hätte die Eisen- und Bronzealtertümer gesammelt und in das Arader Museum übertragen.¹

Im Jahre 1928 hat Ferenc Móra Direktor des Städtischen Museums in Szeged vom Eigentümer des Feldes, die Erlaubnis erhalten auf diesem Gebiet für das Museum in Szeged Ausgrabungen durchzuführen.

Ferenc Móra begann die Ausgrabung am 11 Juni und hat bis zum 4 September mit systematischer Arbeit samt der Probegrabung 426 Gräber eröffnet. Von einzelnen Teilen des Feldes hat man anlässlich eines Kanalbaues Erde weggetragen, demzufolge auf mehreren Plätzen schon die ersten Spatenstiche die gestörten Skelette erreichten. Ferenc Móra liess den ersten Graben am Rande des Kanals, parallel mit demselben, ziehen.

Die eröffneten 426 Gräber stammen nicht von einem Volke; 7 Gräber enthielten urzeitliche Hockerskelette; 31 Gräber sind von einem barbarischen Volk der Römerzeit aus dem II., III. und IV. Jahrhundert auf uns geblieben. Ihr grösster Teil wurde von Mihály Párducz bearbeitet.²

Die Gräber 17., 24., 27., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 39., 40., 43., 44., 48., 49., 50., 51., 53., 54., 55., 57., 58., 60—61., 62., 63—64., 65., 68., 69—70., 78. (?), 80., 87., 88., 89., 90., 91., 93., 94., 95., 96., 97., 99., 101., 102., 106., 107., 109., 114., 115., 117., 125., 126., 131., 132., 133., 142., 146., 148., 149., 155. (?), 162., 163., 175., 176., 177., 178., 179., 189—190., 194., 196., 197., 207., 208., 215., 218., 220., 224., 225., 229., 230., 231., 232., 233., 234., 240., 243., 244., 245., 246., 247—248., 263., 264., 266., 271., 274.,

¹ In dem germanischen Material des Museums in Arad kennt man keine Stücke von Kiszombor. (Nach Aufzeichnungen des Nándor Fettich).

² Dolgozatok—Arbeiten 1931., S. 82—84.

275., 276., 277., 278., 279., 287., 297., 298., 300., 306., 307., 308., 310., 312., 324., 325., 327., 329., 330., 335., 337—338., 339., 345. (?), 350. (?), 351., 353., 354., 355., 356., 357., 367., 376., 384., 386., 387., 389., 399., 400. und 404. stammen von einem Volk der Völkerwanderungszeit, wie wir sehen werden von den Gepiden. In folgender Abhandlung unternehmen wir die Veröffentlichung dieser Gruppe.

Bei der Bearbeitung waren wir in der glücklichen Lage, uns noch bei Lebenszeiten Ferenc Móra's mit den hier aufgezählten Gepidengräbern befassen zu können und von ihm erhielten wir auch solche, das Grabfeld betreffende Daten, die zur Lösung der mit dem Graberfelde verbundenen Probleme nötig waren, die aber in seinen Aufzeichnungen nicht vorhanden sind. Wir hatten auch darin Glück, dass wir die Preparation des grössten Teiles der Funde selbst besorgen konnten und bei der Reinigung der Stücke war es uns möglich die Mängel der persönlichen Beobachtung einigermaßen zu ergänzen. Diese Gräber knüpfen in der Zeitfolge unmittelbar an die Gräber der vorhergehenden Gruppe an und greifen aber auch in die Epoche der Avaren, so dass die Beigaben einiger Gräber ganz als aus der Avarzeit herstammend erscheinen.

78 Gräber rühren aus der frühen Árpádenzeit her. In 24 Gräbern war keine Beigabe auf deren Grund man sie in eine bestimmte Gruppe einreihen könnte. Diese hatten nämlich nur einzelne unbestimmbare Beigaben (z. B. Eisenmesser, Eisenschnalle, Perlen etc.).

Die anderen Gräber hatten keine Beigaben. Ihre ethnische Trennung zu durchführen, wäre eine erfolglose Aufgabe, denn sie hätten nur bei der Feststellung der Grösse der einzelnen Grabfelder eine Rolle. Wir erwähnen dennoch dass ein grosser Teil der Gräber aus der Árpádenzeit herkommen kann, weil man in mehreren Fällen auf einander beerdigt hat und folglich können die die germanischen Skelette störenden, oder die darüber beerdigten Knochengerüste ohne Beigabe nur von jüngerer Herkunft sein. Skelette mit ungarischen Beigaben haben niemals Skelette ohne Beigabe gestört. Die Arme der Knochengerüste mit ungarischen Beigaben waren oft in den Schoss gelegt oder über die Brust gekreuzt, eine Erscheinung, die auch bei einem bedeutenden Teile der Gräber ohne Beigabe vom Grabungsleiter aufgezeichnet wurde.

Diese 426 Gräber werden in den archäologischen Aufzeichnungen des Städtischen-Museums in Szeged unter „Kiszombor-B“ geführt.

Die Richtung der Gräber ist immer mit dem Fussende nordnord-östlich, mit dem Kopfende südsüdwestlich. Eine Abweichung davon kommt nur in ein oder zwei Fällen vor.

Siehe die eingehende Beschreibung der Grabbeigaben in dem ungarischen Texte.

*

Für die angeführten, dem selben Zwecke dienenden Gegenstände des germanischen Fundes in Kiszombor, ist es im allgemeinen charakteristisch, dass unter ihnen keine zwei ganz übereinstimmende Stücke vor-

kommen, doch können wir identisch ausgearbeitete kleinere Gruppen unterscheiden. Jedes Stück stammt aus einer anderen Giessform, wurde vielleicht von einer anderen Hand gefertigt, wieder von einer anderen geschnitzt, zusammengestellt und verziert. Dies beweist die weite Verbreitung der Verfertigungsart aller kleinplastischen Erzeugnisse (Gegenstände, Schmucksachen zur Verzierung verschiedener Geräte und die verschiedensten, mit einem praktischen Zweck, oder zur Verzierung geschaffenen kleineren, beweglichen Denkmäler). Heute ist es schon eine allgemein angenommene Tatsache, dass diese Kleinplastik aus der Lebensweise der Nomaden hervorging. Während, als Folge der angesiedelten Lebenseinrichtung, das Interesse dem Hause und vor allem dem Menschen selbst sich zuwendet, so den Menschen, bald die nach menschlicher Gestalt geformten Götter mit grosser Naturtreue darzustellen bestrebt war und endlich die grössten menschlichen Produkte zu stande brachte (indem es sich darin auslebte), erlebte — im Gegenteil — das Nomadentum in der Jagd, in dem Rauben, in der Aufsuchung oder Eroberung einer besseren Weide seine wichtigsten Momente, wobei sich die Verfertigung der leicht tragbaren kleinplastischen Erzeugnisse entwickelte.³

Deshalb fehlen die monumentalen Werke auch bei den wandernden Stämmen der Völkerwanderungszeit und wenn wir doch in ihr Leben einblicken wollen, müssen wir uns an die kleinen Denkmäler wenden und bei der Untersuchung derselben ergeben sich die Daten von selbst auch zu der Geschichte des Stammes. Mit ihrer Hilfe kann man die Daten der wortkargen und teilweise mangelhaften geschichtlichen Quellen ergänzen, oder verbessern. Es ist also keine unfruchtbare Aufgabe sich mit den einzelnen Gegenstandsgruppen gesondert zu befassen.

*

In einem grossen Teil der Gräber ist der *Kamm* zu finden. Sein Material ist Bein. Von den entdeckten 87 Kämmen sind 74 zweireihig und 13 einreihig.

Die zweireihigen sind durchschnittlich 50 mm breit und 100 mm lang.⁴ Diese wurden aus 4—7 rechteckigen Beinplättchen zusammengestellt und die Plättchen wurden unten und oben von, mit Eisennägeln befestigten, stärkenden Rippen festgehalten. Die so befestigten Platten, an der einen Seite meistens dichter eingesägt, bildeten die Zähne. Diese Bereitungsart ist zweifellos festzustellen, denn die Säge beschädigte gar oft auch die Rippen. Die Zähne werden bei den Enden des Kammes stufenweise kürzer. Die Rippen sind durchschnittlich 2 mm dicke Beinplatten. Sie sind immer kürzer als die Länge des Kammes und sind in der Mitte des Kammes angebracht. Die freien Kanten sind abgeschliffen. An ihrer

³ s. Weiteres bei Nándor Fettich: Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn. S. 3. (Arch. Hung. I.).

⁴ s. das genaue Mass bei den einzelnen Gräbern.

Mittellinie zieht sich oft ein niedriger Grat. Die zusammenhaltenden Nägel sind aus Schmiedeeisen, sie wurden durch das durchbohrte Bein geschoben und an beiden Enden flach geschlagen.⁵ Bronzenägel kommen nur selten vor; in einem Falle waren Beinnägel mit den Eisennägeln. Die Nägel setzte man nicht regelmässig an, sondern der Grösse der Beinplatten entsprechend. Es kam vor, dass beide Rippen verziert wurden, doch meistens war es nur die eine. Die Gestalt der Kämme ist dem heutigen Staubkamm ganz ähnlich. Die Rippen der Kämme aus den Gräbern 17. (LXI.), 24. (XLIV.), 27. (LI.), 51. (LII.), 69—70. b. (LXIII.), 89. (XLIV.), 93. (LII.), 95. (LII.), 107. (LXI.), 109. (LXIII.), 114. (XLIV.), 142. (LV.), 196. (LIV.), 207. (XLVII.), 208. (LXIII.), 231. (LI.), 351. (XLIV.), 384. (LII.), 387. (LV.) und 400. (XLVI.) sind mit eingeritzten geraden Linien geschmückt. Die Anordnung der Linien gibt jedem Kamm einen individuellen Charakter und erinnert auffallend an die Verzierungs motive der volkstümlichen ungarischen Truhe. Diese ornamentalen Muster können beim Spinnen und Weben als farbige Fäden, ferner auch bei der Holzschnitzerei und auch sonst noch zur Geltung kommen, wahrscheinlich sind sie sogar von hier auf die Kämme übertragen worden. Wenn wir uns also mit diesen beschäftigen, können wir die volkstümlichen Zier-Motive dieses germanischen Stammes kennenlernen.

Die Rippen des Kammes der Gräber 35., 36. sind mit eingeritzten geraden Linien, mit schraffierten und leeren Dreiecken geschmückt.

Den Kamm des Grabes 178. (LXIII.) musste man auf Grund seiner Verzierung in die vorhergehende Gruppe einreihen, aber bei diesem sind nicht nur die Rippen, sondern auch die Enden des Kammes geschmückt; das Ornament besteht aus, zwischen einen dreifachen Bogen bildenden Doppelhalbkreisen gesetzten Punkten. Diese Schmückung mit dem dreifachen Bogen ist der Schulterverzierung eines La-Tène Gefässes ähnlich.⁶

Die Kammrippen der Gräber 54. (LXV.), 68. (LII.), 355. (L.) sind mit eingearbeiteten geraden und Wellenlinien geschmückt, die auffallend an die Linie erinnern, die nach einer in weiches Material gedrückten Schnur zurückbleibt. Deshalb haben wir für sie die Benennung „Schnurlinie“ verwendet.

Die ornamentalen Motive der ersten Gruppe, mit Schnurlinien gemischt, befinden sich an den Rippen der Kämme der Gräber 32. (LXII.), 94. (LX.), 106. (LXI.), 148. (XLVII.) und 149. (LIV.).

Mit parallelen geraden Linien, ferner mit kariertem Muster und Schnurlinien ist der Kamm des Grabes 87. (XLIX.) verziert.

Schön ist die Verzierung des Kammes aus dem Grabe 97. (XLIV.), gleichlaufende Linien, leere und schraffierte Dreiecke, schliesslich zwischen parallelen Schnurlinien eine Zahnung ebenfalls mit Schnurlinie. Die

⁵ s. den Kammnagel des Grabes 148. (XLVII.). Die von Rost verdickten Eisennägel sprengten die Kämme und so waren, trotz des guten Beinmaterials, nur wenige unversehrt zu retten.

⁶ Arch. Hung. XI. Tafel XXIII. 1. a.

schräffierten Dreiecke hat man mit zwei, sich in Spitzwinkel treffenden Liniengruppen ausgefüllt.

Bei einem bedeutenden Teile der Kämme sind die Rippen ungeschmückt. So sind die Kämme der Gräber 29. (XLV.), 30. (XLVII.), 43. (XLVII.), 50. (XLIX.), 57. (LXV.), 69—70. a. (LXIII.), 90. (LII.), 117. (LXIII.), 131. (LXI.), 224. (LIV.), 324. (LIII.), 325. (XLVII.) ungeschmückt, so wie auch der Kamm aus dem Grabe 31. (XLIV.); die Enden des letzteren sind bogenförmig.

Ein grosser Teil der Kämme ist nur in Teilen erhalten. Spuren der Verzierung sind an den Fragmenten nicht wahrzunehmen. Das besteht von den Kämmen folgender Gräber: 34. (LV.), 60—61. (LXV.), 91. (LI.), 93. (LII.), 96. (LXVI.), 125. (LXV.), 163. (LV.), 176. (LXIV.), 179. (LIII.), 197. (LVI.), 220. (LV.), 225. (XLVI.), 229. (XLVI.), 230. (LVI.), 232. (XLVIII.), 233. (LVI.), 246. (XLVIII.), 264. (LVI.), 277. (LIX.), 278. (LX.), 279. (LXIV.), 297. (LVIII.), 307. (LXII.), 308. (LVI.), 327. (LX.), 329. (LXVI.), 339. (LVI.), 386. (LV.), 389. (LXIII.).

Zwischen den Perlen des Grabes 240. (L.) befand sich das Fragment eines Eisennagels. Sein Typ ist wie die Nägel der Kämme. In den Aufzeichnungen des Grabungsleiters ist bei diesem Grabe keine Kamm-Beigabe erwähnt; wir halten ihn für den Rest eines zerfallenen Stückes, wenn er nicht etwa aus einem anderen Grabe hierher kam.

Eine kleinere Gruppe der Kämme ist einreihig. Ihre Grösse und Form ist mannigfaltiger als die der Zweireihigen. Auch hier gibt es mit Eisennägeln befestigte Rippen. Die Rippen sind nicht rechteckig, wie bei den zweireihigen, sondern fünfeckig; bei einigen gehen zwei Seiten des Fünfeckes in Bogen über. Das Einsägen der Zähne geschah auch hier erst nach der Zusammenstellung. Die Fragmente ausgenommen, ist nur ein einreihiger Kamm ungeschmückt. Wir erwähnen, dass in den Gräbern, in denen einreihige Kämme waren, niemals eine Waffenbeigabe vorgekommen ist.

Der einreihige Kamm der Gräber 62. (LXII.) und 115. (LXIII.) ist mit eingeritzten geraden Linien verziert.

An der Rippe des Kammes aus dem Grabe 404. (XLVI.) befindet sich dasselbe Ornament, ferner karrierte und leere Flächen.

Der Kamm des Grabes 263. (LXII.) hat Rippen mit eingeritzten geraden Linien, karrierten und leeren Flächen.

Einreihig ist der Kamm des Grabes 55. (XLVII.), der in der Mitte gebrochene, wellenlinieartig gebogene Enden hat. Sein, sich aufwärts biegendes Ende hat eine Punktkreis-Verzierung. An seinen beiden Rippen reihen sich aus Geraden geformte Muster. Diesem ganz ähnlich ist auch der Kamm des Grabes 194. (LX.), aber dieser ist sehr beschädigt und es scheint als wenn man an den Rippen statt den eingeritzten Geraden eine Schnurlinie entdecken könnte.

Mit eingeritzten geraden Linien und Schnurlinien ist die Rippe des Kammes aus dem Grabe 376. (LIX.) verziert.

Ein Schnurlinieornament hat der Kamm des Grabes 101. (XLVIII.). Den Kamm des Grabes 354. (LI.) schmücken Punktkreis-Elemente. Die Kante dieses Kammes ist mit einer kleinen, dünnen Beinplatte beschlagen.

Die Kammrippe des Grabes 44. (XLV.) ist ungeschmückt.

Die Kämme der Gräber 39. (LXI.), 48. (XLIV.) und 298. (LII.) sind nur in kleineren Fragmenten erhalten geblieben.

In den meisten Gräbern lagen die Kämme neben dem Schädel. Bei Männern und Frauen war anscheinend die lange Haartracht gebräuchlich. Das häufige Vorkommen des Kammes zeigt, dass er ein sehr beliebter und nötiger Gegenstand gewesen sein musste.

Zur Frage der Kleidung dieses germanischen Stammes bieten die *Schnallen* wertvolle Beiträge. Von ihrem Fundort können wir darauf folgern, dass, wo in einem Grabe zwei Schnallen waren, die grössere an einem, zum Zusammenhalten des Kleides dienenden Gürtel, die kleinere an einem, zum Aufbinden einer Tasche oder Hülse bestimmten Riemen sein konnte. Die letztere konnte seitwärts, oder hinten von dem Gürtel herabhängen, aber es ist auch nicht unmöglich, dass sie an den über die Schulter geworfenen Riemen befestigt war.

Der grösste Teil der Gürtelschnallen wurde in der rechten oder linken Hälfte des Beckens gefunden. Die Taschen-Riemenschnallen sind meistens unter dem Becken oder unter den Rippen zum Vorschein gekommen. Man kann sie ihrem Material, so wie auch ihrer Form nach unterscheiden. Von der Tasche werden wir noch sprechen in Zusammenhang mit der Beschreibung ihres Inhaltes.

Der eine Typ der *Gürtelschnallen* aus Bronze hat einen kegelschnittförmigen Schnallenring mit eckigem oder elliptischen Kreuzschnitt. Diese kommen in den Gräbern 24. (LXIV.), 29. (XLV.), 53. (XLIX.), 89. (XLIV.), 102. (LII.), 148. (XLVII.), 162. (XLVIII.), 271. (XLIV.), 306. (LVIII.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.) und 400. (XLVI.) vor. Derselbe Typ aus Weissmetall ist auch in den Gräbern 48. (XLIV.) und 220. (LV.) zu finden.

Identische Form hat die schlechte Silberschnalle des Grabes 357. (LV.) und die Schnalle mit eisernem Schnallenring und Bronzedorn des Grabes 231. (LI.). Auf Grund des Dorntypes gleicht ihnen auch die Silberschnalle aus dem Grabe 244. (LXIV.), aber deren Schnallenring ist viereckig und hat eine mit durchbrochenem Muster verzierte Verlängerung, die aber fehlt. Der fehlende Teil konnte der kleineren Schnalle des Grabes 189—190. (LXI.) ähnlich sein.

Die vergoldete Silberschnalle des Grabes 278. (LX.) hat einen elliptischen Schnallenring, mit zwei Rippen am Kopfe des Dornes und einem aus konzentrischen Halbkreisen bestehenden Muster an dem Grat. Seiner Form nach gehört auch der Dorn zu der vorhergehenden Gruppe, aber der Kopf ist besser gegliedert und geschmückt.

Der Dorntyp der bisher erwähnten Schnallen ist für die Männergräber des Gräberfeldes kennzeichnend. Diese Gräber sind sehr reich in

Waffen und praktischen Gegenständen. Perlen, Schmuck, Spindel, gibt es in keinem und die Haarpinzetten der Gräber 29. (XLVI.), 278. (LX.) und 330. (XLVIII.) ausgenommen, hat man auch keine Toilettengegenstände gefunden. Mit den meisten Schnallen von solchem Typ, war auch eine Taschenriemenschnalle in dem Grabe.

Die andere Gürtelschnalle des Grabes 148. (XLVII.), samt den Gürtelschnallen der Gräber 17. (LXI.), 146. (LXII.), zeigt einen anderen Dornstyp. Der dickste Teil des Dornes ist der Kopf, der sich gegen dem Halse zu gleichmässig verdünnt; hier ist er am dünnsten. Sein Fuss biegt sich auf den Schnallenring. Den Schnallenring des Grabes 131. (LXI.) zählen wir wegen der Übereinstimmung mit einem gleichen Stücke des Grabes 146. (LXII.) auch hierher.

Die Gürtelschnallen der Gräber 95. (LII.) und 367. (LIX.) haben einen elliptischen Ring und einen einfachen Dorn mit abwärts gebogenem Fuss.

Einen elliptischen Ring haben und wahrscheinlich einen Eisendorn hatten die Gürtelschnallen der Gräber 87. (XLIX.), 189—190. (LXI.) und 300. (XLIX.), ferner die zweite Gürtelschnalle des Grabes 306. (LVIII.), wie auch die weissmetallene Schnalle des Grabes 297. (LVIII.).

Germanischen Typus zeigen die gerippten Gürtelschnallen aus Bronze der Gräber 43. (XLVII.), 65. (XLV.), 106. (LXI.), 229. (XLVI.), 248. (LVIII.), 298. (LII.) und 308. (LVI.), sind aber für diese Gruppe nicht kennzeichnend.

Die schlechte Silberschnalle des Grabes 233. (LVI.) und die Bronzeschnalle aus dem Grabe 246. (XLVIII.) sind ganz zugrunde gegangen. Im Grabe 266. (LXVI.) gab es auch einen Schnallendorn (?) aus Bronze.

Die beschädigte weissmetallene Schnalle des Grabes 354. (LI.) ist verziert und den Aufzeichnungen gemäss, gehörten auch die neben ihnen dargestellten drei verzierten Knöpfe dazu.

Die *Gürtelschnallen aus Eisen* hat der Rost sehr beschädigt. Ihre Form konnte mit jener der Bronzeschnallen übereinstimmen. Auch in der Grösse der einen Gruppe ist die Übereinstimmung mit jenen festzustellen. Diese kamen in folgenden Gräbern vor: 27. (LI.), 30. (XLVII.), 44. (XLV.), 57. (LXV.), 60. (LXV.), 69—70. (LXIII.), 88. (L.), 91. (LI.), 94. (LX.), 99. (LVI.), 133. (LIII.), 175. (XLV.), 196. (LIV.), 276. (LV.), 287. (L.), 312. (LXV.), 324. (LIII.), 329. (LXVI.), 337. (LVIII.).

Die andere Gruppe ist etwas grösser als die durchschnittliche Grösse der Bronzeschnallen und stammen, mit Ausnahme der Schnallen der Gräber 55. (XLVII.), 155. (LXIV.) und 277. (LIX.), aus den jüngsten Gräbern des Gräberfeldes. Das sind die Schnallen der Gräber 40. (LXVI.), 58. (LXII.), 93. (LII.), 132. (LIX.), 149. (LIV.), 178. (LXIII.), 197. (LVI.), 218. (LV.), 225. (XLVI.), 232. (XLVIII.), 243. (L.), 245. (XLVIII.), 247. (LVIII.), 264. (LVI.), 266. (LXVI.), 327. (LX.), 335. (XLVIII.), 345. (LI.), 353. (LXII.), 356. (LV.) und 399. (XLV.).

*

Die *Taschenriemenschnallen* von gewöhnlichstem Typ kamen in den Gräbern 29. (XLV.), 48. (XLIV.), 87. (XLIX.), 177. (LIX.), 306. (LVIII.), 310. (LIV.), 357. (LV.) und in einem unbestimmbaren Grabe vor, sie haben einen 12—17 mm langen elliptischen Schnallenring mit einem einfachen, abwärtsgebogenen Dorn. Wo diese Taschenriemenschnalle zum Vorschein kam, hatten die Gürtelschnallen immer einen Dorn, der der ersten Gruppe entsprach. Sie waren gewöhnlich unter dem Becken, bei dem Rückgrat und in dem Becken.

Der andere Typus der Taschenriemenschnallen hat einen viereckigen Schnallenring und einen einfachen Dorn. Ihre Seite ist 10—20 mm lang. Sie kamen unter dem rechten Schulterblatt, unter dem Becken, in dem Becken und an unbestimmbaren Plätzen vor. Hierher gehören die viereckigen kleinen Schnallen der Gräber 24. (XLIV.), 146. (LXII.), 275. (LX.) und 376. (LIX.).

Die Bronzeschnalle des Grabes 69—70. (LXIII.) ist wegen der Form ihres Ringes und wegen ihrem Dorn mit verzierten Füsse, aus dem Graberfelde ganz alleinstehend. Die kleinere Schnalle des Grabes 189—190. (LXI.) erinnert an die silberne Gürtelschnalle des Grabes 244. (XLIV.). Beide kamen unter dem Becken hervor.

Die eisernen Taschenriemenschnallen sind von dem Rost deformiert und können deshalb nicht eingehender untersucht werden. Sie sind im allgemeinen grösser als die Bronzeschnallen von gleicher Bestimmung. Sie kamen in den Gräbern 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 89. (XLIV.), 95. (LII.), 278. (LX.), 330. (XLVIII.) und 354. (LI.) vor.

In Zusammenhang mit den Schnallen, können wir die bronzenen, silbernen und eisernen *Nieten* besprechen, weil sie mit diesen verbunden gewesen zu sein scheinen. Der Grabungsleiter erwähnt sie zwar meistens in der Nähe der Schnallen, bemerkt aber bei dem Grabe 220. (LV.), dass sie vielleicht die Nägel eines Messergriffes gewesen sind. Da man aber an den durchrosteten Holzfasern des Messergriffes keine Spur der Nägel nachweisen konnte, ist es wahrscheinlich, dass sie doch zu den Schnallen gehörten. Bei den Gräbern 376. (LIX.), 53. (XLIX.) und 306. (LVIII.) sind sie ebenfalls neben den Schnallen erwähnt. Die drei Eisennieten des Grabes 178. (LXIII.) waren mit dem Grat parallel, in einer Reihe. In den Gräbern 376. (LIX.) und 220. (LV.) fand man die Nieten unter dem Schulterblatt.

Wir erwähnen, dass in den Gräbern 24. (XLIV.), 232. (XLVIII.), 178. (LXIII.) und 243. (L.) gar kein Messer vorhanden war, aber Schnallen wurden in allen Gräbern gefunden, in welchen es Nieten gab. Auf Grund dieser Beobachtungen können wir feststellen, dass die Nieten aller Wahrscheinlichkeit nach, die zurückgeschlagenen Enden der durch die Schnallenringe gezogenen Riemen befestigten; die grossköpfigen Nieten dienten zugleich als Ornament. Die Länge der Nieten entspricht der Dicke des doppelten Riemens (4—8 mm.).

Mit den bei dem Rückgrat und unter dem Schulterblatt gefundenen Nieten können wir beweisen, dass die Taschenriemen auch über die

Schulter geworfen getragen werden konnten. Hier kann noch die Möglichkeit in Frage kommen, dass auch die Ledertasche vernietet war.

In den Gräbern 24. (LXIV.), 177. (LIX.), 232. (XLVIII.), 248. (LVIII.), 53. (XLIX.), 220. (LV.), und 306. (LVIII.) sind die Niete aus Bronze, in den Gräbern 297. (LVIII.), 376. (LIX.) aus Silber und in den Gräbern 178. (LXIII.), 243. (L.), 245. (XLVIII.) und 229. (XLVI.) aus Eisen.

*

Hier müssen wir an jenen Bronzegegenstand erinnern, den der Grabungsleiter als *Knopf mit Öse* („füles pityke“) bezeichnete. Dieser ist in den Gräbern 310. (LIV.), 353. (LXII.), 367. (LIX.) und 399. (XLV.) vorgekommen. Sie konnten demselben Zwecke dienen wie die Niete, aber sie sind besser geschmückt. Ihre durchlochte Öse entsprach dem Zwecke umso mehr, da sie dadurch leicht herunterzunehmen waren und so konnte man sie an einem anderen Riemen verwenden. Der bis zu der Öffnung reichende Teil der Öse war eben lang genug zur Aufnahme eines Doppelriemens. Die beiden Knöpfe des Grabes 310. (LIV.) hat man neben der Bronzeschnalle entdeckt; im Grabe 353. (LXII.) kam einer unter dem Becken hervor, aber die ihm am nächsten liegende Beigabe war eine Eisenschnalle im Becken; bei den gestörten Skeletten 367. (LIX.) und 399. (XLV.) wurden sie an unbestimmtem Platze gefunden.

Eine *Tasche*, oder einen Beutel haben wir darum angenommen, weil die praktischen Zwecken bestimmten Beigaben, ferner einige kleinere Gegenstände, meistens in einem Haufen, gar oft zusammengerostet an der rechten oder linken Seite des Beckens, unter den Händen, seltener unter dem Rücken des Skelettes zum Vorschein kamen. Wenn sie nicht so gefunden wurden, hat man sie sicher (von der Kleidung unabhängig) neben den Toten gelegt. Seinem Inhalte entsprechend konnte der Beutel an dem über die Schulter geworfenen Riemen, oder an dem Gürtel hängen. Er konnte aus Leder, Holz, Tuch, oder Leinen verfertigt gewesen sein. Ein von Rost konservierter Überrest einer Tasche ist meistens nachweisbar. Über ihre Form und Grösse gibt uns das Grab 29. (LVII.) Auskunft, denn aus diesem sind die in einem Haufen gefundenen Gegenstände: Messer, Ahle, Feuerstahl, Haarpinzette und Feuersteine in situ in das Museum übertragen worden. In der Erde waren sie in U Form gelegen. Sie haben diese Lage wahrscheinlich so angenommen, dass sie in dem vielleicht, auch mit Esswaren vollgestopften Beutel an den Rand verdrängt worden sind. Auf Grund dessen war auch seine Grösse teilweise bestimmbar. Meistens war ein Eisenmesser, Feuerstahl, Feuerstein und eine Eisenahle darin.

Die *Eisenmesser* hat der Rost sehr beschädigt. Man konnte kaum einige ganz zusammenstellen. Alle Messer sind einschneidig. Sogar die Messer der Gräber 308. (LVI.) und 324. (LIII.), trotzdem sie auf der Abbildung einem zweischneidigem Dolche gleichen. Der Klingenrücken der Messer hat eine gerade Linie, oder ist etwas gewölbt und biegt sich erst

bei der Spitze abwärts. Eine Ausnahme ist das Messer des Grabes 78. (XLVII.), dessen Rücken eine konvexe Biegung zeigt. Auch dies bezeugt, dass das Alter dieses Grabes von den anderen abweicht. Die Schneide der Messer ist infolge des Gebrauches verwetzt, ist also zu allen Folgerungen ungeeignet. Bei dem Messer des Grabes 148. (XLVII.) und 310. (LIV.) fällt die Spitze des Messers des abwärtsgebogenen Rückens wegen so sehr in die Linie der Schneide, dass es zum Stechen unbrauchbar war. Damit wollen wir nicht behaupten, dass die anderen, zum Stechen geeigneten Messer, Waffen gewesen wären.

Auf Grund des Verhältnisses zwischen dem Messergriff und der Klinge können wir schon einen Unterschied zwischen den Messern bestimmen. Bei dem grössten Teile fällt der Rücken des Messers und die obere Linie des Griffes nicht in eine Linie. Das sind die Messer und Messerfragmente folgender Gräber: 17. (LXI.), 29. (XLVI.), 30. (XLVII.), 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 48. (XLIV.), 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 69—70. (XLIII.), 78. (XLVII.), 87. (XLIX.), 89. (XLIV.), 133. (LIII.), 148. (XLVII.), 163. (LV.), 175. (XLV.), 177. (LIX.), 194. (LX.), 220. (LV.), 225. (XLVI.), 229. (XLVI.), 234. (LXVI.), 244. (LXIV.), 247—248. (LVIII.), 275. (LX.), 277. (LIX.), 278. (LX.), 297. (LVIII.), 300. (XLIX.), 306. (LVIII.), 308. (LVI.), 310. (LIV.), 324. (LIII.), 376. (LIX.) und 399. (XLV.).

Besondere Aufmerksamkeit verdient das Messer des Grabes 43. (XLVII.), bei welchem man vom Griffansatz den Kreuzschnitt des Messergriffes zeichnen kann. Der Griff wurde aus zwei Stücken geschnitzt und an beiden Seiten des flachen Messergriffes befestigt. Die Befestigung geschah nicht durch Nägel. Den wahrscheinlich aus hartem Holz verfertigten Griff hat der Rost bei dem Griffansatz so umgeben, dass auch nach dem Verfaulen des Holzes die mit Erde gefüllte Griffhöhle zurückblieb. Auf Grund dessen haben wir festgestellt, dass die Länge des Griffkreuzschnittes 20, die grösste Breite 8 mm war.

Am Ende des Messergriffes, des Grabes 248. (LVIII.) ist eine Bronzeplatten-Umfassung.

Der schulterartige Aussprung der Messerklingen aus dem Grabe 177. (LIX.) ist bemerkenswert, denn er erinnert an die Griffbeschläge der späteren Schwerte. An dem grösseren Messer ist die Lederhülse sehr gut wahrnehmbar.

Bei der kleineren Gruppe der Messer fällt die Fortsetzung des Messerrückens mit dem oberen Rande des Griffes in eine Linie. Das sind die Messer der Gräber 40. (LXVI.), 132. (LIX.), 245. (XLVIII.), 246. (XLVIII.), 271. (LXIV.), 287. (L.), (das kleinere Messer), 327. (LX.), 330. (XLVIII.), und 404. (XLVI.). Unter ihnen ist das Messer der Gräber 246. (XLVIII.) und 327. (LX.) als wäre es die eine Klinge einer zerbrochenen Schere.

Das Messer der Gräber 27. (LI.) und 231. (LI.) hat die Form eines Weidenblattes und der Griff ist von der Klinge nicht deutlich abgesondert. Ebenso ist das grössere Messer des Grabes 287. (L.).

Die aus den Gräbern 93. (LII.), 94. (LX.), 224. (LIV.), 231. (LI.), 335. (XLVIII.), 338. (LVIII.), 339. (LVI.), 345. (LI.), 387. (LV.), 400. (XLVI.) und einem unbestimmbaren Grabe (LVI.) stammenden Messerfragmente sind zur Untersuchung nicht geeignet.

An den Messerklingen war es in mehreren Fällen nachweisbar, dass sie in einer Lederhülse in das Grab kamen.

Zum Schärfen der Messer hat man die in den Gräbern 248. (LVIII.), 287. (L.), und 330. (XLVIII.) entdeckten *Wetzsteine* verwendet. Ihr Material ist übereinstimmend gelbgrauer, feinkörniger Sandstein.

Die *Feuerstähle* haben eine charakteristische Form. Ihr Rücken ist gerade oder leicht gewölbt. Ihre dünneren Enden biegen sich abwärts oder kreisförmig. Die vordere Seite hat einen, manchmal zwei Bogen. Sie kommen in den Gräbern 17. (LXI.), 29. (LXVI.), 48. (XLIV.), 69—70. (LXIII.), 89. (XLIV.), 133. (LIII.), 175. (XLV.), 177. (LIX.), 220. (LV.), 244. (LXIV.), 271. (LXIV.), (?), 308. (LVI.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.), 338. (LVIII.), 354. (LI.), 367. (LIX.), und 404. (XLVI.) vor.

Von den vorhergehenden weichen die Feuerstähle der Gräber 148. (XLVII.) und 335. (XLVIII.) ab, insofern in der Mitte ihrer vorderen Seite ein Hängering, bzw. eine durchbrochene eckige Verlängerung sich befindet. Der Feuerstahl des Grabes 324. (LIII.) ist ungewöhnlich klein, der Rücken bogenförmig und die vordere Seite scharf. Es ist möglich, dass dieses Stück zu einem anderen Zwecke bestimmt war.

Die Feuerstähle der Gräber 53. (XLIX.), 65. (XLV.), 194. (LX.) und 275. (LX.) sind fragmentiert, ihre Form kann nicht pünktlich bestimmt werden.

Das grössere Messer der Gräber 231. (LI.) und 287. (L.) kann auch ein einfacher, ungliederter Feuerstahl sein.

Wo ein Feuerstahl als Beigabe war, hat man mit Ausnahme der Gräber 271. (LXIV.), 275. (LX.), 324. (LIII.), 335. (XLVIII.), 338. (LVIII.) und 354. (LI.), auch einen *Feuerstein* erhoben.

In den Gräbern 53. (XLIX.) und 220. (LV.) war statt dem Feuerstein ein Obsidian.

In den Gräbern 43. (XLVII.), 44. (XLV.), 229. (XLVI.), 246. (XLVIII.) und 376. (LIX.) war ein Feuerstein vorhanden, wir nehmen daher an, dass sie auch einen Feuerstahl hatten, den der Rost ganz zugrunde richtete.

In jenen Gräbern, in welchen ein Feuerstein, oder ein Feuerstahl vorkam, waren keine Perlen und Spindel. Eine Ausnahme haben wir in dem Grabe 287. (L.), wo man bei den Knieen eine Perle gefunden hat.

Wir halten ausnahmslos alle Gräber mit Feuerstein- und Feuerstahl-Beigabe für Männergräber.

Die *Ahle* war auch eine oft vorkommende Beigabe der Gräber. Ein grosser Teil ist fragmentiert. Wenn sie einen Holzstiel hatten, verflacht sich der Griffteil wie bei den Messern, wenn nicht, dann ist das eine Ende dicker und endet in einem Knoten oder Ring. Die Ahle aus den Gräbern 17. (LXI.), 29. (XLVI.), 80. (LXI.), 175. (XLV.), 177. (LIX.),

229. (XLVI.), 248. (LVIII.), 278. (LX.), 310. (LIV.), 330. (XLVIII.), 404. (XLVI.) und einem unbestimmbaren Grabe, ist aus Eisen. In dem Grabe 148. (XLVII.) kam das Fragment einer Beinähle zum Vorschein. In dem Grabe 287. (L.) gab es eine Nadel aus Bein und in dem Grabe 177. (LIX.) eine Nadel aus Bronze.

Ausser den erwähnten Gegenständen, die eine praktische Bestimmung hatten, kamen in den Gräbern 29. (XLVI.), 87. (XLIX.), 149. (LIV.) und 229. (XLVI.) *Haarpinzetten* aus Bronze, in den Gräbern 99. (LVI.), 133. (LIII.), 278. (LX.) und 330. (XLVIII.). Haarpinzetten aus Eisen vor, sowohl in Männergräbern, als auch in Frauengräbern. Unter den Pinzetten sind zwei Typen zu unterscheiden; bei dem einen verschmälert sich der breite Kneiferteil gegen die Enden des Stieles, bei dem anderen ist dieser Bogen gebrochen, was ihn noch mehr schmückt. Einige haben sogar noch ein paralleles Linien-Ornament.

Bei der Schulter des Skelettes aus dem Grabe 53. (XLIX.), bei dem Handgelenk des Knochengerüsts der Gräber 89. (XLIV.) und 133. (LIII.), endlich neben dem zerstörten Skelett 399. (XLV.), war auch eine *Schere*. Ihre Grössen sind verschieden. Sie wurden aus einem Stücke mit Stiel-federung verfertigt.

Aus dem Grabe 87. (XLIX.) wurden zwei *Sichel*-Fragmente, aus dem Grabe 133. (LVII.), eine ganze Sichel erhoben. Im ganzen Material des Gräberfeldes ist dies das einzige Werkzeug, das mit dem Ackerbau im Zusammenhang steht.

*

Tongefässe waren in 9 Gräbern. Von dem allgemeinen, grobkörnigen 90—100 mm hohen Typus ohne Henkel und mit profiliertem Mund, weicht das einhenkelige Tongefäss des Grabes 31. (LXVI.), der enghalsige Krug des Grabes 50. (LXV.) und das fein geschlammte Tongefäss des Grabes 224. (LXVI.) ab.

Sämtliche tragen den germanischen Charakter der Völkerwanderungszeit an sich, aber während das Gefäss mit eingeglättem Netzmuster 224. (LXVI.) auf die erste Hälfte der Epoche hinweist, zeigt der mit Wellenlinien verzierte Krug des Grabes 50. (LXV.) das Ende der Germanenzeit in Ungarn. An der Schulter der Gefässe aus den Gräbern 215. (LXVI.), 307. (LXV.) und 353. (LXV.) sind im Kreis laufende parallele Linien. Die ungeschmückten Gefässe der Gräber 27. (LXV.), 95. (LXVI.), und 274. (LXV.) stimmen mit dem allgemeinen Typ überein.

Die dünnen Oberteile des *Glasses* aus dem Grabe 88. (L.) sind zugrunde gegangen. Mit seiner feinen Form ist es zwischen den germanischen Glasgefässen Ungarns alleinstehend.

Gefässe befinden sich meistens neben den Kinder- und Frauenskeletten. Man kann nur von den Gräbern 27. (LI., LXV.), und 50. (XLIX., LXV.) annehmen, dass sie Männergräber waren, aber auch das ist fraglich. Die Gefäss-Beigabe des Grabes 327 war vernichtet.

Spinnwirtel waren in den folgenden Frauen- und Kindergräbern:

55. (XLVII.), 58. (LXII.), 87. (XLIX.), 88. (L.), 96. (LXVI.), 125. (LXV.), 146. (LXII.), 215. (LXII.), 224. (LIV.), 248. (LVIII.), 277. (LIX.), und 327. (LX.). Die grösste Beachtung verdient die Spindel aus Bergkristall mit geschliffenen Seiten aus dem Grabe 96. (LXVI.) (Die Richtung und Lage dieses Knochengerüsts war auch aussergewöhnlich.) In den Gräbern 146. (LXII.) und 248. (LVIII.) waren mehrere Spinnwirtel und vielleicht hatte die spindelförmige, grosse Bernsteinperle der Gräber 125. (LXV.) und 146. (LXII.) denselben Zweck.

Die *Perlen* zeigen in Betracht des Materials und Form grosse Verschiedenheiten. Glas-, Pasten-, Kreide-, Karneol-, Bernstein-, und Steinperlen, worunter es buckelige, mit Einlage versehene und zusammengesetzte Exemplare gibt, von den kleinsten Perlen angefangen, bis zu der spindelgrossen Bernsteinperle.

Die walzenförmigen Kreideperlen, die Bernsteinperlen und die ganz kleinen Perlen zeigen grösstenteils charakteristischen germanischen Typus. Die anderen Perlen sind nicht nur für die germanischen Gräber, sondern auch für die ganze Epoche kennzeichnend.

Perlen waren in den Frauen- und Kindergräbern 31. (XLIV.), 32. (LXII.), 34. (LV.), 40. (LXVI.), 49. (LII.), 51. (LII.), 80. (LXI.), 88. (L.), 95. (LII.), 125. (LXV.), 131. (LXI.), 146. (LXII.), 149. (LIV.), 178. (LXIII.), 197. (LVI.), 224. (LIV.), 225. (XLVI.), 230. (LVI.), 232. (XLVIII.), 234. (LXVI.), 240. (L.), 243. (L.), 247. (LVIII.), 277. (LIX.), 279. (LXIV.), 287. (?) (L.), 297. (LVIII.), 307. (LXII.), 345. (LI.), 350. (LII.), 351. (LXIV.), 353. (LXII.) und 389. (LXIII.).

Waffen, Feuerstahle und Feuerstein sind, mit Ausnahme des Grabes 287. (L.), in keinem Grabe mit Perlenbeigabe vorgekommen. Eine Bernstein-Perle der Gräber 31. (XLIV.) und 149. (LIV.) ist eine vollkommene Analogie zu der Bernsteinperle des Jazigengrabes (?) 16. Die buckeligen und eingesetzten Perlen der Gräber 178. (LXIII.) und 234. (LXVI.) weisen auf die Avarenzeit hin, samt den zwei melonenkernförmigen Perlen des Grabes 345. (LI.). Aber während die melonenkernförmigen Avarenperlen in der Richtung der Längachse durchbohrt wurden, sind die zwei ähnlichen Perlen des Grabes 345. (LI.) an dem verdünnten Teil, wie an einem Ohr quer durchbohrt. Eine eingehende Erläuterung des Materials, der Form und der Zeit der Perlen, wäre hier zu langwierig.

In Zusammenhang mit den Perlen erwähnen wir die *Anhänger* aus Zahn und Bein, die silbernen Lunulen und eine durchbohrte Münze, die an eine Schnur gereiht, den Perlen ähnlich als Schmuck dienten. In den Gräbern 32. (LXII.) und 279. (LXIV.) war je ein durchbohrter Zahn, in 131. (LXI.) und 279. (LXIV.) waren zwei bzw. fünf durchbohrte Anhänger aus Bein mit eingeritzter Verzierung.

Der halbkugelförmige Glasbuckel des Grabes 178. (LXIII.) konnte in eine Zelle eingefasst, in der Mitte einer gestempelt geschmückten *Bronzeplatte* gewesen sein. Die Platte blieb nur fragmentiert erhalten.

Halbkugelförmiger *Bergkristallbuckel* in Zelle kam in der Mitte des Bronzekreuzes des Grabes 350. (LII.) vor.⁷

Die beiden kleinen Silberanhänger aus dem Grabe 197. (LVI.) wurden zwischen Perlen entdeckt. Die Lunule des Grabes 330. (XLVIII.) kam in einem Männergrabe vor. Die durchbohrte Münze des Grabes 279. (LXIV.) stammt, dem schlechten Materiale nach urteilend, aus der Mitte des IV. Jahrhunderts, sie ist von dem langen Gebrauch sehr abgewetzt und kann des Näheren nicht bestimmt werden.

Die in den Gräbern 44. (XLV.) und 69—70. (LXIII.) entdeckte *Münze* ist bis zur Unbestimmbarkeit beschädigt. Die Münze des Grabes 32. (LXII.) ist eine Fälschung, oder wurde von den Römern für die Barbaren verfertigt. Eine gleichzeitige Fälschung ist auch die Bleimünze des Grabes 178. (LXIII.). Die Goldmünze (Anastasius 491—518.) aus dem Grabe 40. (LXVI.) weist auf das Ende der Epoche hin.

Die Bestimmung des in den Gräbern 94. (LX.), 177. (LIX.), 220. (LV.) und 248. (LVIII.) gefundenen unförmigen Bleistückes ist gänzlich unbekannt.

Ohrgehänge waren nur in den Gräbern 55. (XLVII.) und 234. (LXVI.). Das erste ist eine einfachere Variation des vieleckigen Almandinen-Ohrgehänges, mit massivem Metallanhänger. In dem anderen Grabe, das nicht gestört war, beweisen die auf der Brust gefundenen Avarenohrgehänge und die an dem Hals entdeckten Perlen aus der Avarenzeit, dass sie auf der Brust zwischen Perlen hängen als Anhänger und nicht als Ohrgehäng gebraucht wurden. Auch dies beweist dass das Grab germanisch ist. Der offene Bronzering aus dem Grabe 57. (LXV.) konnte ebenfalls keine Ohrgehänge gewesen sein, denn er kam aus dem Becken des ungestörten Skelettes zum Vorschein.

Die Bestimmung des fragmentierten *Bronzeringes* aus 40. (LXVI.) und des *Bronze- und Eisenringes* der Gräber 78. (XLVII.), 155. (LXIV.) und 277. (LIX.) kann man nicht feststellen. Sie kamen nicht von solchen Teilen des Skelettes hervor, wovon man Folgerung ziehen könnte und können auch mit den anderen Beigaben nicht in Zusammenhang gebracht werden.

Die *Silberringe* der Gräber 149. (LIV.) und 224. (LIV.), samt den kleinen Plättchen, die man an einem Riemen befestigen konnte, können als Schmuck, aber auch praktischen Zwecken gedient haben.

In den zahlreichen germanischen Gräbern gab es verhältnismässig wenig *Fibeln*. Sämtliche haben eine lang lebende Form und spielen in der Definition der einzelnen Gräber des Gräberfeldes keine grosse Rolle. Auf die erste Hälfte der Epoche weist die Fibel aus den Gräbern 155. (LXIV.) und 146. (LXII.) hin, auf die Mitte die Fibel der Gräber 88. (L.) und 131. (LXI.) und auf die zweite Hälfte die scheibenförmige, neunknöpfige Fibel aus dem Grabe 248. (LVIII.).

Die am meisten charakteristischen Beigaben der Männergräber sind

⁷ Dies ist der einzige Beweis dafür, dass der Stamm irgendwelche Verbindung mit dem Christentum hatte.

die Waffen. Von Schutzwaffen ist nur ein *Schildbuckel* auf uns geblieben. Die Angriffswaffen sind durch *Pfeile*, *Lanzen* und *Schwerter* vertreten.

Der *Schildbuckel* des Grabes 308. (LVII., LXVI.) ist ein auf die Mitte der runden Schilde der Zeit befestigter Schildnabel. Der Schild, an dem der Buckel befestigt war, wurde neben dem rechten Ellbogen an die Wand des Grabes angelehnt. So ist es zu erklären, dass nach dem Verfaulen des Schildes der Buckel „auf die Kante gestellt“ in dem Grabe zurückblieb und so vorgefunden wurde. Er war mit vier Nägel an den Schild befestigt, aber das können gewöhnliche dünne Nägel gewesen sein und sind gänzlich verrostet.

Unter den Angriffswaffen haben wir vier *Pfeilt*ypen unterschieden. Die Pfeilspitzen des Grabes 65. (XLV.) und die eine Pfeilspitze des Grabes 310. (LIV.) sind zweischneidig, blattförmig, mit einer Tülle. In der Tülle von zweien ist noch das konservierte Ende des durchrosteten Pfeiles zu sehen. Sie waren mit Nägeln in die Tülle befestigt. Diese sind für die Pfeilspitzen der germanischen Rasse der Völkerwanderungszeit am meisten kennzeichnend.

Weniger kennzeichnend und auch jünger sind die dreischneidigen Pfeilspitzen der Gräber 64. (LVI.), 310. (LIV.) und 324. (LIII.). Der Pfeilstiel ist kein massives Holz, wie bei den ersteren, sondern konnte Rohr gewesen sein, in welches der walzenförmige Stiel der Pfeilspitze hineingeschoben und das Rohrende umbunden war, damit es die Pfeilspitze besser halte.⁸

Eine Pfeilspitze des Grabes 324. (LIII.) ist ahlenförmig. Der Stiel konnte Rohr gewesen sein, wie bei der vorhergehenden Gruppe. Die Spitze selbst ist aus Schmiedeeisen und ist vom Anstoss etwas verbogen.

Es ist interessant, dass unter den zusammengeroasteten Pfeilspitzen des Grabes 310. (LIV.) die zweischneidige lorbeerblattförmige und auch die drei- und zweischneidige trapezförmige Pfeilspitze zu finden ist. Sie ist mit den dreischneidigen Pfeilspitzen unzertrennbar zusammengeroastet.

Was den *Bogen* betrifft, können wir nicht einmal auf die Spuren folgern. Es besteht nur die Wahrscheinlichkeit, dass sie aus leicht verderblichem Material ohne Bein- und Metallbänder gemacht wurden.

Dem Beweise der Beigaben gemäss war die *Lanze* die wichtigste Waffe der Krieger. Der Grundtyp ist durch die lorbeerblattförmigen, verhältnismässig kurzen, mit Tülle versehenen Lanzenspitzen der Gräber 63. (LVI.), 300. (XLIX.) und 338. (LVIII.) dargestellt. Ebenfalls lorbeerblattförmig sind die Lanzenspitzen mit Tülle der Gräber 29. (LVII.) und 30. (LIII.), sie haben aber eine gestrecktere Klinge als die ersteren. Noch gestreckter wird die Lorbeerblattform bei den Lanzen der Gräber 24. (LIII.) und 330. (LIII.) und bei dem entsprechenden Stücke des Grabes 229. (LIII.), an welchem es scheint als hätte die auf Kosten der Tülle vergrösserte Klinge verschwommene wellenlinieförmige Schnitten. Die Stange der Lanze wurde mit Nägel in die Tülle befestigt.

⁸ s. die Analogie bei Károly Cs. Sebestyén: Bogen und Pfeil der Ungaren. (Arbeiten. 1932. VIII. S. 203—4.).

Für die Länge des Schaftes haben wir auf diesem Gräberfeld keine Daten.

Das *Schwert* kam nur in den Gräbern 244. (LXI.) und 310. (LXVI.) vor. Ihr Typus stimmt mit dem der gewöhnlichen germanischen Schwerte der Völkerwanderungszeit überein. Es sind gerade, zweischneidige, lange Schwerte ohne Griffensatz, mit geradem eisernen Griffauslauf, der die Fortsetzung der Mittellinie des Schwertes ist.

Mehrere, *weniger bedeutende* und alleinstehende Beigaben und Fragmente sind bei der Beschreibung des Gräberinhaltes erwähnt.

Spuren einer *Bestattung im Sarg* haben wir in den Gräbern 27. (LI.) 50. (XLIX.), 62. (LXII.), 87. (XLIX.), 101. (XLVIII.), 179. (LIII.), 218. (LV.), 324. (LIII.), 367. (LIX.), und 387. (LV.) beobachtet. In diesen Gräbern wurden Eisenschliessen, oder Schliessenfragmente gefunden. An allen waren durchrostete Holzfaser. Die meisten waren in dem Grabe 27. (LI.) (6 Stück). Ihre Form geht nach den Rändern der aneinandergehängten Sargbretter. Auf Grund dieser können wir darauf folgern, dass zwei muldenförmig ausgehöhlte, an der Seite zusammengehängte Halbwalzen den Sarg bildeten. In mehreren Fällen hat den Sarg eine Decke aus Schilf, oder eine Art von dünnen *Stoff* vertreten, in welchen man den Toten einwickelte. Die Spuren von beiden war nachweisbar. Der Sargnagel des Grabes 175. (XLV.) ist seiner Form nach auf diesem Gräberfeld alleinstehend.

Die Tiefe der Gräber ist im allgemeinen 120—160 cm, aber es kam auch ein 260 cm tiefes Grab vor (96.). Das Grab 55. hat man 25 cm tief gefunden. (Man hat nämlich von einigen Teilen des Feldstückes schon vorher Erde weggetragen.). Die Länge war meistens 200—220 cm und die Breite 70—100 cm.

*

Analogien zu dem Material des Gräberfeldes in Kiszombor, das wir oben beschrieben, finden wir in erster Reihe in Ungarn. Insoweit sich auch ausländische Analogien finden, so sind diese nicht für einen Stamm, sondern für die germanische Rasse der Völkerwanderungszeit charakteristisch. Schon bei den einzelnen Gegenstandsgruppen hätten wir auf ähnliche Stücke aus Ungarn hinweisen können, aber diese sind teilweise noch nicht veröffentlicht so hätten wir überflüssige Arbeit getan. Statt dessen geben wir lieber eine zusammenfassende Recension von jenen Gräberfeldern und Einzelgräbern, die aus derselben Zeit stammen wie das Gräberfeld von Kiszombor und ohne Zweifel von einem mit dem Kiszomborer identischen Stamm herrühren. Diese haben wir auf Grund der Kenntnis des Materials des Gräberfeldes in Kiszombor nach einem eingehenden Studium der Funde von den germanischen Denkmälern Ungarns ausgewählt.

(Die Zusammenstellung siehe im ungarischen Teil dieser Arbeit.)

*

Wir halten die Denkmäler von Kiszombor und jene die wir in Zusammenhang mit diesen behandelt haben, für die Hinterlassenschaft der *Gepiden*. Sie enthalten sehr charakteristische Gegenstände, die sie von den übrigen germanischen Denkmälergruppen der Völkerwanderungszeit stark unterscheiden. Wir denken in erster Reihe an die Fibeln, die auf diesem Gräberfelde zwar nicht allzu häufig vorkommen und auch nicht den meist charakteristischen Typus tragen. Man findet aber umso mehr davon in den Gräberfeldern von Bökénymindszent, Szentes-Berekhát, -Kökényzug, -Nagyhegy, und in den Funden von Beregszász, Kecskemét, und Nagyvárad. Ihre charakteristischen Züge sind: der fünfköpfige, scheibenförmige Kopf,⁹ der halbkreisförmige Hals,¹⁰ der rhombus-, oder fünfeckförmige Körper und der in Tierkopf (bzw. Menschenkopf) auslaufende Fuss. An der Seite des Körpers, oft auch an anderen Plätzen, befinden sich in Zellen gefasste Edelsteine, die ihrer Umfassung wegen immer nachweisbar sind. Manchmal stellen die Seitenzellen Adlerköpfe dar. Die Oberfläche der Fibeln ist immer verziert; es sind hier meistens stilisierte Pflanzen-Elemente, seltener kleine Kreise zu finden. Ihre durchschnittliche Grösse ist 5—15 cm. Ihre Blütezeit fällt in das V.—VI. Jahrhundert.

In unserer Denkmälergruppe kam nur eine gotische Fibel vor,¹¹ aber die charakteristische fünfköpfige, halbscheibenköpfige war nielmals mit einer gotischen Fibel zusammen. Die in unserem Lande vorkommenden germanischen Denkmäler, die mit unserer Denkmälergruppe gleichalterig sind, also in erster Reihe die gotischen Denkmäler, sind schon auf Grund der Fibeln zu unterscheiden. Die zweiköpfige Fibel findet man in der Wandalengruppe¹² und sogar in einem gotischen Grabfund,¹³ welche Tatsache zeigt, dass diese früher erschienen ist als die fünfköpfige. Die sieben- und achtköpfigen Fibeln tragen schon die Spuren des Verfalles der Avarzeit, wenn sie überhaupt zu unserer Denkmälergruppe gehören.

Die halbscheibenköpfige, meistens fünfköpfige Fibel mit verzierter Oberfläche ist auf dem Gebiete Ungarns nur für unsere Denkmälergruppe kennzeichnend. Die Fibel der übrigen germanischen Stämme hat diese Stufe der Entwicklung ausser Ungarn durchlebt, die der Wandalen und Goten nach dem Verlassen des ungarischen Gebietes, die der Longobarden vor ihrer Ankunft. Deshalb kann z. B. unter den italienischen und

⁹ Wenn der Kopf keine Knöpfe hat, dann ist er nicht halbscheibenförmig, sondern ziegelformähnlich. (s. Arbeiten 1932. Tafel XLIX. Fig. 9.).

¹⁰ Der Hals ist im allgemeinen nicht so dünn im Verhältnis zu dem Kopf und dem Körper, wie der Hals der gotischen Blechfibeln.

¹¹ Die Fibel des Grabes 131. des Gräberfeldes von Kiszombor.

¹² Die Fibel aus dem Funde von Jászberény, dargestellt unter der Inventarsnummer 1930./1. des National-Muzeums.

¹³ Sie ist aus dem Grabe von Pusztabakod bekannt (Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Band III. Taf. 1. Fig. 2.), aber hier ist aus der bei dem Halsansatz angebrachten Palmette der gotische Einfluss nachweisbar. Die Palmette nämlich wächst aus dem Halse und diente zur Befestigung der bei der gotischen Fibel häufigen, aus einem abgesonderten Glied verfertigten Kopfplatte, oder sie verdeckte die Befestigung.

spanischen gotischen Denkmälern die halbscheibenköpfige fünfköpfige Fibel auch mit den charakteristischen gotischen Blechfibeln zusammen vor-

kommen
Unsere Denkmälergruppe ist ausser der Fibel, auch durch die *Gürtelschnalle* von der Hinterlassenschaft der übrigen Stämme zu unterscheiden. Die für unser Gräberfeld und so auch für unsere Denkmälergruppe am meisten kennzeichnende Schnallentypen haben wir, samt ihren Nietten, weiter oben erklärt.

In zahlreichen Fällen haben uns bei der Zeitbestimmung der Beigaben die *gestempelt verzierten Gefässe* den rechten Weg gewiesen. Die schönsten Exemplare sind in Szentcsanak, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Gyula-Kálváriadomb und Kétegyháza zum Vorschein gekommen.

So wie bei den Einzeltunden die Fibel, die Schnalle und die Keramik uns den Weg weist, so ist es bei den Gräberfeldern, ausser den erwähnten, auch noch die Einheit des Materials. Die einzelnen Stücke des einheitlichen Materials schliessen sich eng aneinander und an die oben gesammelten, auch in Hinsicht des Gebietes zusammengehörenden Denkmäler und es kommt unter ihnen nur ab und zu eine Beigabe vor, die eine andere Gruppe kennzeichnet.

Die gleichzeitigen Gräberfelder aus dem IV.—VI. Jahrhundert sind räumlich nahe zueinander entstanden und eben deshalb, aber auch des gemeinsamen Denkmälermaterials wegen ist es nicht annehmbar, dass sie von verschiedenen Stämmen herrühren. Auch auf der beigelegten Landkarte fällt es ins Auge, dass die Maros—Körös—Gegend, unseren bisherigen Kenntnissen gemäss, die reichste an Denkmälern dieses Stammes ist. Auf entfernteren Gebieten haben wir nur einige Gräber zählende Fundorte und sogar ein Teil dieser stammt aus der Avarenzeit.

Die germanischen Denkmäler ausserhalb unseres Landes melden sich auf einer höheren Stufe der Entwicklung, bei uns aber weichen sie zwischen den Denkmälern der Avarenzeit zurück und verschwinden nach und nach.

Auch hieraus wird es klar, dass es *hier von der Hinterlassenschaft eines germanischen Stammes, der nicht weiter kam als unser Land, also nur von dem Überrest der materiellen Kultur der Gepiden die Rede sein kann.* Aber auch die trennbaren übrigen germanischen Denkmälergruppen zeugen von derselben Tatsache.

In diese Gruppe gehören folgende Fundorte: Abony, Arad-Pécska, Békásmegyer, Békésszentandrás, Beregszász, Bökény-Mindszent, Csákvár, Dunaföldvár, Erdély(?), Kom. Fehér, Fönlak, Gátér, Gyoma, Gyula, Kom. Heves, Hódmezővásárhely. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Hódmezővásárhely-Katona István halom, Hódmezővásárhely-Kotacpart, Hódmezővásárhely-Soltpalé, Ismeretlen lelőhely, Kápolnásnyék, Kecskemét, Kétegyháza, Kiskörös, Kistelek, Kiszombor, Klárafalva, Kunszentmárton-(Peterszög), Kisselyk és Apátfalva között, Lajtapordány, Magyarcsanak-Bökény, Marosgombás, Mindszent, Nagyvárád, Ó-Földeák, Orsova, Ör-

vény, Rácalmás, Rákóczi, Szeged-Ballagító-Kundomb, Szeged-Fehértó, Szentes-Berekhát, Szentes-Kökényzug, Szentes-Nagyhegy, Szentlőrinc, Szerb-Nagy-Szent-Miklós, Szombathely, Tiszabura, Tiszafüred, Tiszaroff, Várhely, Vecel.¹⁴

Aus dem dargestellten Teile des germanischen Denkmälermaterials von Ungarn fehlen die für die frühere *Wandalen*-Denkmälergruppe charakteristischen Beigaben.¹⁵ Die frühe Wandalengruppe war, auf Grund der *Sporen, Keramik, Begrabungsgebräuche, Fibeln* und weniger bedeutenden Denkmäler aus der hier bekannt gemachten Gruppe leicht herauszuwählen. Von den in diese frühe Gruppe gehörenden Denkmälern halten wir die Folgenden für wandalisch:¹⁶ Apa, Ardánháza, Békéscsaba-Fényes, Békésszentandrás, Béla, Bodrog-Latorcza, Budapest, Bugacpuszta, Czéke, Gibart, Herpály, Hódmezővásárhely, Jászsalsószentgyörgy, Jászberény, Kanyar, Kékese, Kom. Komárom, Lasztóc, Magyarország, Muhi, Nyiregyháza, Osztropataka, Palánk, Sárszentlőrinc, Sirok, Kom. Szabolcs, Szolyva.¹⁷

Die Absonderung der *gotischen* Denkmäler war auf Grund des Materials der Gräberfelder von Marosszentanna,¹⁸ Marosvásárhely¹⁹ und Mezőbánd²⁰ möglich. Die hier vorgefundenen Denkmäler haben Eigentümlichkeiten, die bei unserer Gruppe nicht zu finden sind. Wir denken in erster Reihe an die Fibeln,²¹ Schnallen,²² Kämmen²³ und an einige selte-

¹⁴ s. die diesbezügliche Aufzählung und Literatur unter den Nummern 1—53 und in den Aufzeichnungen 17—66 des ungarischen Textes.

¹⁵ Unter frühen Wandalendenkmälergruppe verstehen wir die Hinterlassenschaft der germanischen Stämme, die mit den Wandalen gleichzeitig, oder vor ihnen auf dem Gebiet unseres Landes eine Rolle spielten. Das Fundmaterial dieser frühen Stämme konnte man der Gleichzeitigkeit, der nahen Gleichzeitigkeit, ferner der gegenwärtigen kleinen Zahl der Funde wegen, nur teilweise auch für das Gebiet Ungarns endgültig absondern.

¹⁶ Einen grossen Teil der mit der frühen Wandalendenkmälergruppe in irgendwelcher Beziehung stehenden Funde haben wir in den Arbeiten IX—X. S. 190—205. kurz zusammengefasst. Hier zählen wir nur die bestimmt wandalischen Denkmäler auf; daraus ergibt sich die Verschiedenheit der zwei Verzeichnisse.

¹⁷ s. die Bemerkungen 74—100 des ungarischen Textes.

¹⁸ Travaux 1912, Kolozsvár S. 250—342.

¹⁹ Travaux 1915, Kolozsvár S. 278—296.

²⁰ Travaux 1913, Kolozsvár S. 279—386.

²¹ Unter gotischen Blechfibeln verstehen wir jene, die Hampel in seinem Buche „Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn“ darstellt (Band III. Tafel 5., 6., 8., 11., 13., 20—24., 44., 45., ferner Tafel 1. Abb. 1., Tafel 10. Abb. 3., Tafel 11. Abb. 4., Tafel 43. Abb. 4. und 7.). Solche sehen wir noch in den Arbeiten 1932. Tafel XLIX. Abb. 7., in den Gräbern 40., 46., 49., 55. des bekannten Gräberfeldes von Marosszentanna (Travaux 1912. Kolozsvár.) und in dem Buche von E. Beninger: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa.

²² Für gotisch halten wir folgende Schnallen dargestellt in Hampel a. a. O. Band III. Tafel 1., 11., 36., 38., 41., 42., 44.; Travaux 1912, Kolozsvár S. 258., 260., 268., 290., 304., 313., 326.; ferner Travaux 1913, Kolozsvár S. 280., 287., 309., 319., 332.; Travaux 1915, Kolozsvár S. 283., 293.; die im bekannten Werk von Beninger bekannt gemachten Schnallen und noch zahlreiche Schnallen von übereinstimmendem Typ. Die charak-

ner vorkommende Gegenstände. Der hier entdeckte Typ der Fibeln, Schnallen, Kämme ist in den mehrhundert Gepidengräbern nur vereinzelt vorgekommen (gotische Fibel ist in den Gepidengräbern nur mit einem, der die gotischen Gräber kennzeichnende Kamm aber mit keinem Exemplar belegt) dagegen ist er auch in den Einzelgräbern des Maros-Körös-Gebietes gefunden worden. Diese von Gepidengebieten stammende gotische Denkmäler können von den durch den Hunnen hergebrachten Goten herkommen. Gotische Denkmäler sind in ganz Ungarn häufig, aber grössere Gräberfelder kennen wir nur von dem Gebiete Siebenbürgens. Die siebenbürgischen Gräberfelder können, auf Grund der geschichtlichen Quellen und der germanischen Funde aus der I. Hälfte des IV. Jahrhunderts, nur den Goten angehören. Wir wissen genau, dass die Übergabe Daciens (272) zu Gunsten der Goten geschah und nach einer kurzen Zeit beginnen auch die Gräberfelder sich mit Toten zu bevölkern, die man mit eigenartiger Beigabe bestattet hat. Auf Grund dieser haben wir die durch die Fibeln und Schnallen sich ihnen anschliessenden gotischen Funde von Ungarn abgesondert.²⁴ Von den drei siebenbürgischen gotischen Gräberfeldern kommen in den zwei älteren gestempelt verzierte Gefässe überhaupt nicht vor; dagegen findet man sie in dem jüngeren, dessen Alter der Herrschaft der Gepiden in Dacien entspricht.²⁵

Gotischer Einfluss kann ausser den Karpathen auf die Gepiden gewirkt haben und diese erscheinen in unserem Lande schon mit einer entwickelten charakteristischen Rüstung. Die übereinstimmenden Stücke des gotischen und gepidischen Denkmälermaterials sind Gegenstände, die auch in dem gleichzeitigen Denkmälermaterial der übrigen germanischen Stämme vorkommen; sie können besondere Erzeugnisse der einzelnen gemeinsamen Werkstätte sein.²⁶

Auf Grund der erwähnten Tatsachen haben wir die folgenden Funde

teristische, den Riemen befestigende Platte der gotischen Gürtelschnallen machte die gebräuchlichen allein angebrachten Nieten entbehrlich.

²³ Der Kamm der Gräber 14., 26., 30., 31., 32., etc. des Maroszentannaer Gräberfeldes der Völkerwanderungszeit (Travaux 1912, Kolozsvár, S. 250—342.) und der Kamm der Gräber I., III., X., etc. des völkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes von Marosvásárhely (Travaux 1915, Kolozsvár, S. 278—296.).

²⁴ Zu der Absonderung des ost- und westgotischen Denkmälermaterials halten wir die in Ungarn entdeckten Funde allein nicht geeignet. Die von dem Zusammenleben in Südrussland stammenden, gemeinsamen Elemente nämlich, fangen auf dem Gebiete unseres Landes langsam eigentümlich zu werden an. Ob der Hunnenstrom westgotische Stamnteile mit sich riss, oder nur Ostgoten, ist, auf Grund des bisher bekannten Denkmälermaterials, schwer zu bestimmen. Es ist wahrscheinlich, dass auch ein Teil der Westgoten durch die Bewegung der Hunnen mitgerissen wurde.

²⁵ s. die mit eingedrückter Verzierung geschmückten Gefässe des gotischen Gräberfeldes von Mezöbánd. (Travaux 1913, Kolozsvár, S. 273—389.). Dagegen sind die Gräberfelder von Maroszentanna und Marosvásárhely frei von dem Einflusse unserer Denkmälergruppe und sind früher entstanden als das Gräberfeld von Mezöbánd.

²⁶ So wie z. B. die durch Gábor Csallány bekannt gemachten, von dem Durchschnitt abweichende Stücke. (Arbeiten, 1932., S. 155—163. und Taf. XLIA. Abb. 1. und 3.). Aber auch hier sind sie immer von charakteristischen Gepidenfibeln begleitet.

als in die gotische Gruppe gehörende festgestellt: Apahida, Arad-Pécska, Balsa, Bánát, Báttaszék, Bozsok, Brassó, Budapest (Umgebung), Csepel-sziget, Csorna, Dombóvár, Dunapentele, Erdély, Esztergom (Umgebung), Felső-Nyék, Fenékpusztá, Fertőmeggyes, Gáva, Gelénes, Gyulafehérvár (Umgebung), Kom. Heves (Maklár?), Ismeretlen lelőhely, Kassa, Keszthely (Umgebung), Kiskunfélegyháza, Komárom, Magyarország, Makó, Marosszentanna, Marosvásárhely, Mártély, Mezőbánd, Mezőberény, Mezőkászon, Miszla, Mönchhof, Murga, Nagydorog, Nagyvárad, Ó-Kér, Ó-Szőny, Perjámos, Puszta-Bakod, Rábapordány, Sobor, Szabadbattyán, Szécsény, Szeged, Székely, Szendrő-Lád, Szentés, Fábián-Sebestyén, Szilágyssomló, Kom. Temes, Tolna, Kom. Tolna, Velemszentvid, Veszprém (Umgebung), Zalkod, Zics.²⁷

Die Absonderung der gotischen Denkmäler entscheidet die Herkunft unserer Denkmälergruppe von den Gepiden, denn die longobardischen Denkmäler kann man auf Grund der Fibeln noch leichter unterscheiden.²⁸ Diese kommen auf solcher Entwicklungsstufe in unser Land, dass sie auf den ersten Blick zu erkennen sind. Die longobardischen Denkmäler sind fast ohne Ausnahme im Dunántúl (jenseits der Donau) zum Vorschein gekommen. So hilft uns neben der Verschiedenheit des gepidisch-longobardischen Denkmälermaterials, auch noch die geografische Lage der Fundorte, aber auch die Grösse der longobardischen Gräberfelder entspricht der Zeit ihres Aufenthaltes im Dunántúl.

Longobardische Funde sind auf folgenden Fundorten vorgekommen: Albertfalva, Bezenye(-Papré), Cserkút, Felsőlövő, Regöly, Magyarország, Várpalota.²⁹

Unter die Fundorte der behandelten germanischen Denkmälergruppen haben wir jene nicht aufgenommen, die unseren bisherigen Kenntnissen nach, zur Bestimmung keine feste Anhaltspunkte bieten.

Nach der Absonderung der einzelnen germanischen Denkmälergruppen, ist eine grosse Menge der gepidischen Denkmäler zurückgeblieben, deren kennzeichnende Gegenstände wir mit dem dargestellten Material eingehend bekannt gemacht haben.

Gleichzeitig mit der Ansiedelung der Goten in Siebenbürgen, mussten auch die bisher an den nordöstlichen Abhängen der Karpathen befindlichen Gepiden sich in Bewegung setzen, ihr Niederlassen geschah aber nur viel später, was auch dadurch bewiesen ist, dass die ältesten Gräber der grossen Gepidengräberfelder vom Ende des IV. Jahrhunderts datieren. Die vor ihnen wandernden Wandalenstämme haben die Ansiedelung der Gepiden fast während hundert Jahre verhindert. Endlich haben sich die in der Maros-Körös-Gegend endgültig angesiedelten Gepiden

²⁷ s. die Bemerkungen 110—168. des ungarischen Textes.

²⁸ s. die Fibeln von Bezenye(-Papré) (Hampel a. a. O. Bd. III. Taf. 58., 59., 60.); von Regöly, bzw. von ungarischen Fundorten. (a. a. O. Taf. 55. Abb. 2. bzw. 3.), die diesbezüglichen Fibeln von Keszthely (s. Bemerkung 66.) und einige nicht veröffentlichte Fibeln.

²⁹ s. die Bemerkungen 170—176. des ungarischen Textes.

von diesem Gebiet aus, wie aus einem Mittelpunkt, nach allen Richtungen verbreitet; einige Zeit hindurch sogar mit Erfolg.

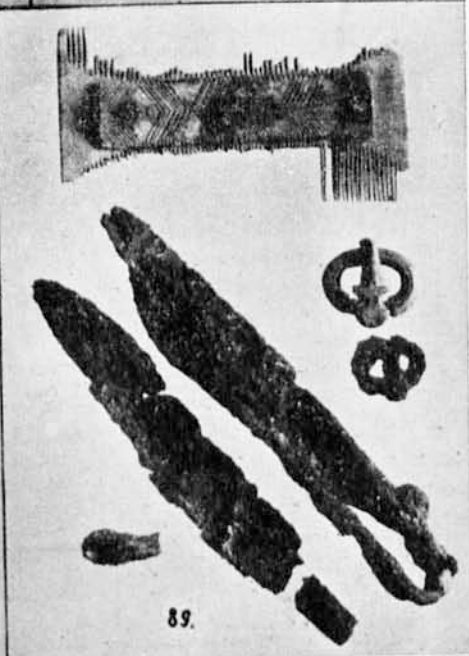
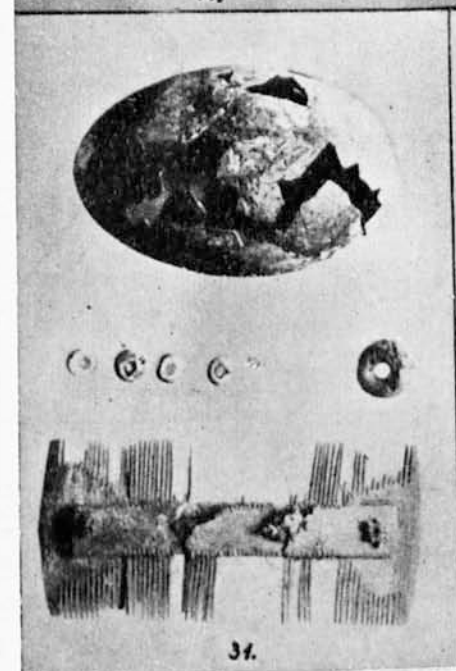
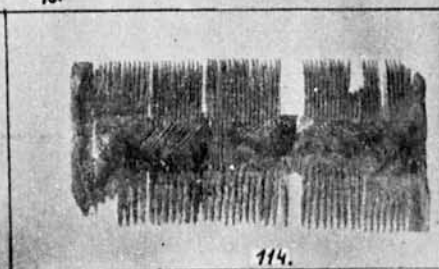
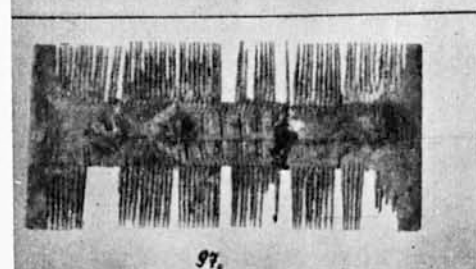
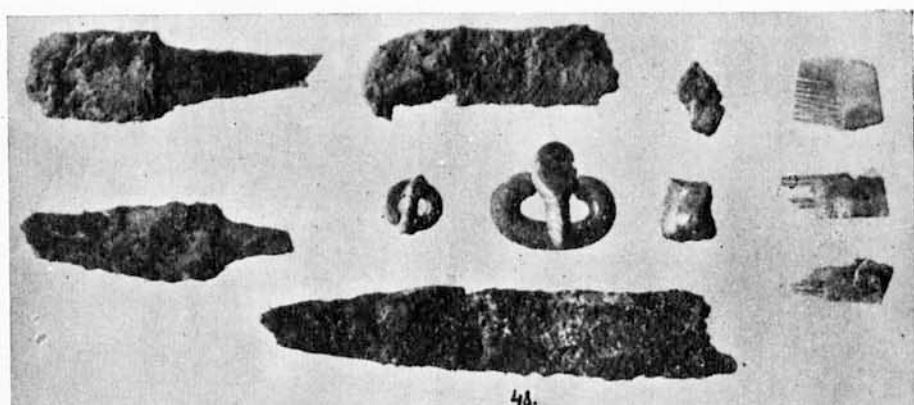
Während der Epoche der Hunnen strömen die verschiedensten germanischen und auch anderen Stämme durch das Alföld. Nun ergab sich die Gelegenheit zur Mischung, als fremde Elemente auf dieses Gebiet kamen. Wir bemerken aber, dass die dargestellten Gräberfelder in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts beginnen und auch während der Hunnenepoche in Gebrauch sind, ohne dass hier auch fremde Elemente bestattet gewesen wären. Auch das Glied des während der Hunnenepoche hier erscheinenden gotischen Stammes kam nur ausnahmsweise in das Gepidengräberfeld, wahrscheinlich erst nach dem Einschmelzen.

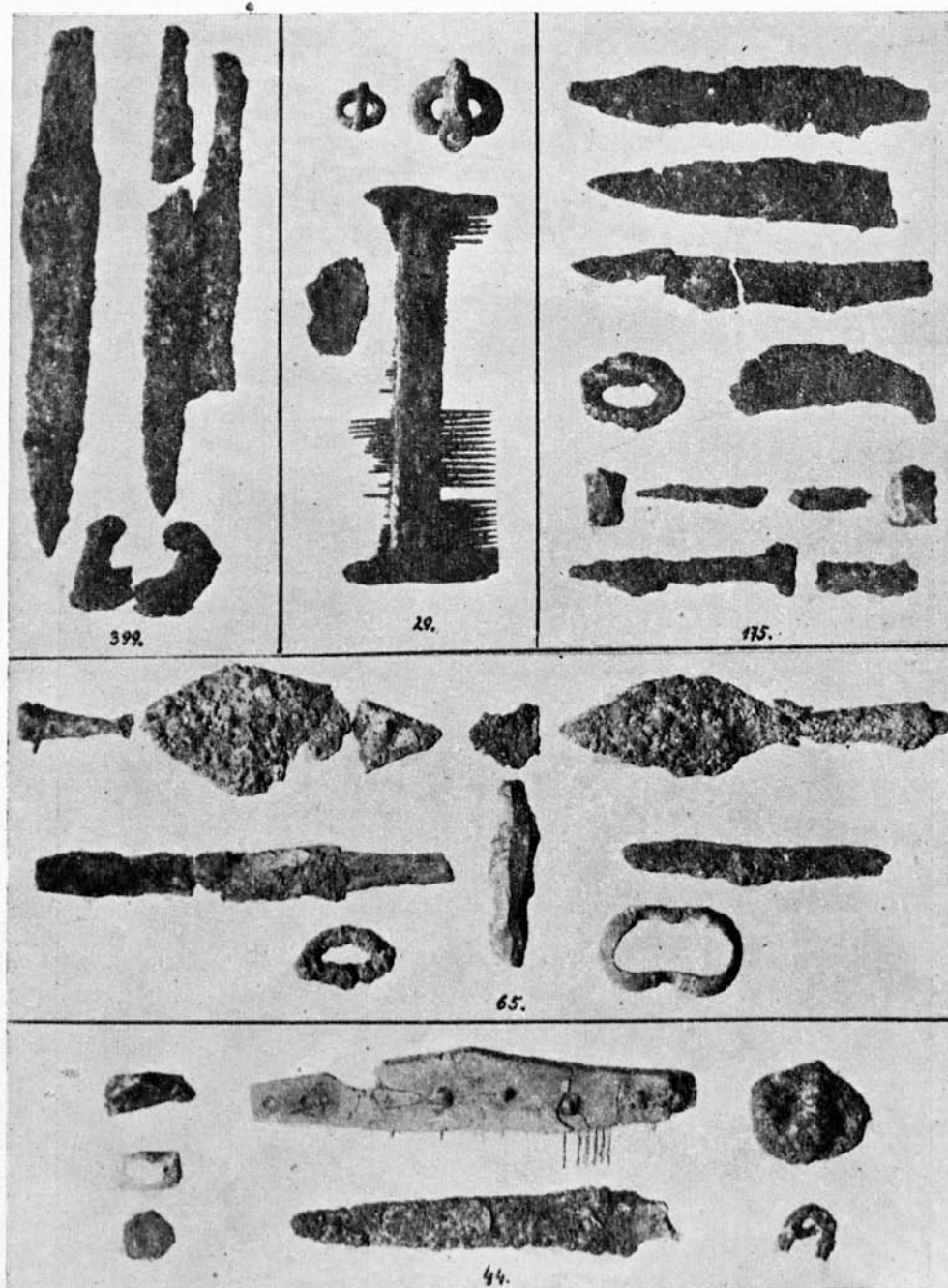
Bei der Beurteilung der gepidischen Hinterlassenschaft von Dunántúl muss man es vor Augen halten, dass der mächtige Gepidenstamm den grössten Anteil an dem Sturze der Hunnen hatte. Ein Teil dieser Kämpfe spielte sich jenseits der Donau ab. Gepidendenkmäler können zu dieser Zeit in die verschiedensten Gegenden des Dunántúl gekommen sein. Von dem nachher entstandenen Gepidien aber wissen wir, dass es um den Besitz Sirmiums kämpfend, die südöstlichen Teile des Dunántúl besetzte. Die von den Avaren überwältigten Gepiden blieben auch nicht in einem Haufen auf dem Alföld, sondern sind in allen Gegenden zerstreut worden wo Avaren wohnten; so auch jenseits der Donau.

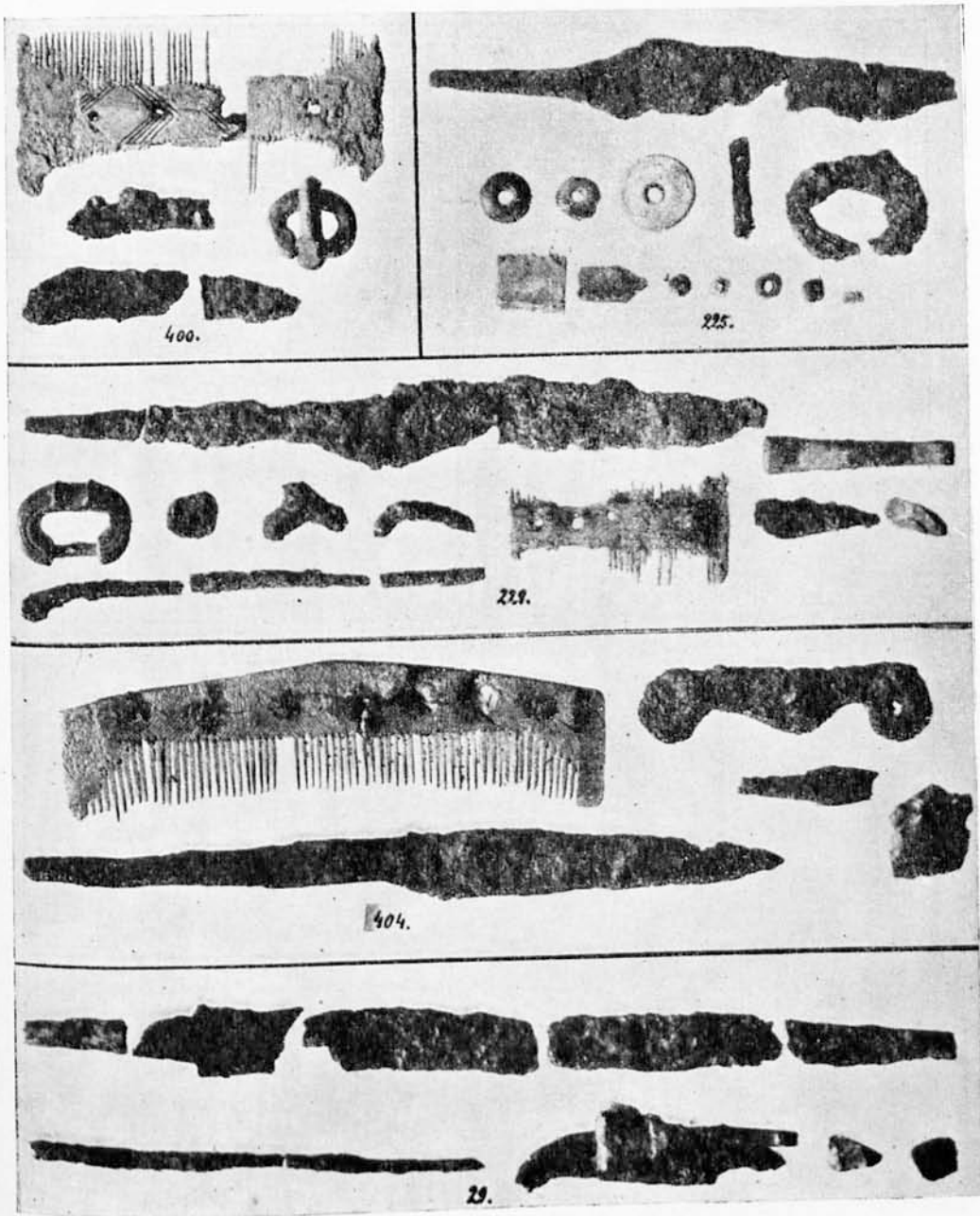
Unter die Gepidendenkmäler haben wir jene nicht aufgenommen, die auch an eine andere germanische Denkmälergruppe der Völkerwanderungszeit knüpfen. Diese wollen wir nicht von den Gepidendenkmälern ausschliessen, aber auf Grund unserer bisherigen Kenntnisse halten wir sie zu einer Stammbestimmung nicht geeignet. Deshalb haben wir z. B. auch die Gräber mit germanischer Beigabe des avarenzeitlichen Gräberfeldes von Keszthely nicht aufgenommen, denn ihre Fibeln knüpfen so wohl an die longobardischen Denkmäler, wie auch an die Gepidendenkmäler an.³⁰ Hier ist kein Widerspruch, denn in das Avarengräberfeld von Keszthely können auch Tote von den unterworfenen Gepiden und hiergebliebenen Longobarden hineingeraten sein; der in seinem Leben Besiegte, kann dem Sieger in verschiedener Weise zu Diensten gewesen sein. Das ist die Ursache, dass es fast in jedem Avarengräberfeld auch Gräber mit germanischen Beigaben gibt. Auch das ist zweifellos, dass die Avaren von den Germanen nicht nur die Gepiden in unserem Lande vorgefunden haben. Der in den grossen germanischen Gräberfeldern Siebenbürgens häufige Kammtyp ist in dem Avarengräberfeld von Jánoshida in mehreren Exemplaren zum Vorschein gekommen.³¹ In mehreren Ava-

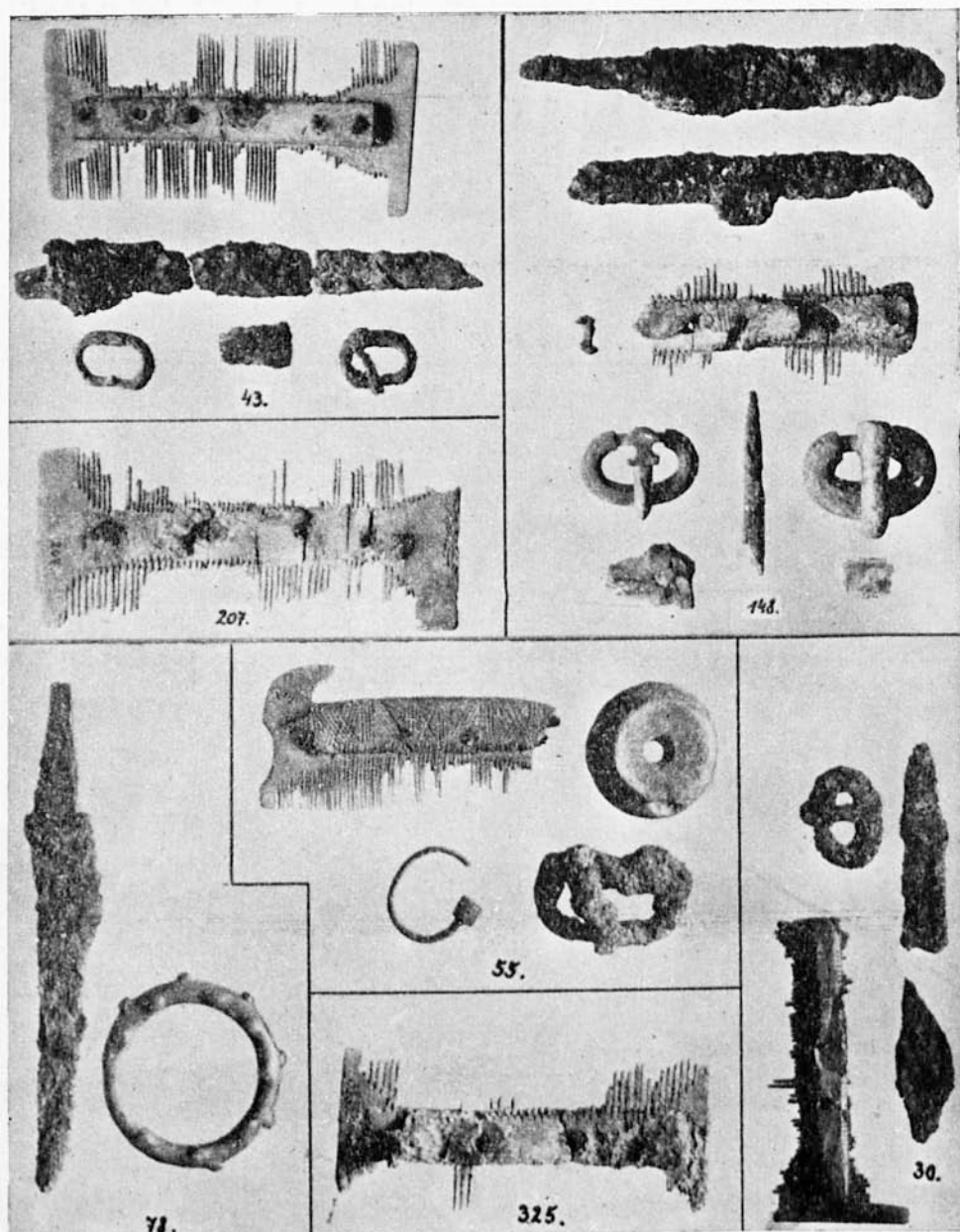
³⁰ An die longobardischen Denkmäler schliessen sich die Fibeln an, die im Werke Hampels (Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.) Bd. III. Tafel 143. und 148., ferner a. a. O. Bd. I. Abb. 811. dargestellt sind. An die Gepidendenkmäler knüpft die Fibel des I. Bandes Abb. 1508, ferner die aus den Aufzeichnungen des Nándor Fettich bekannte, ähnliche fünfköpfige Fibel.

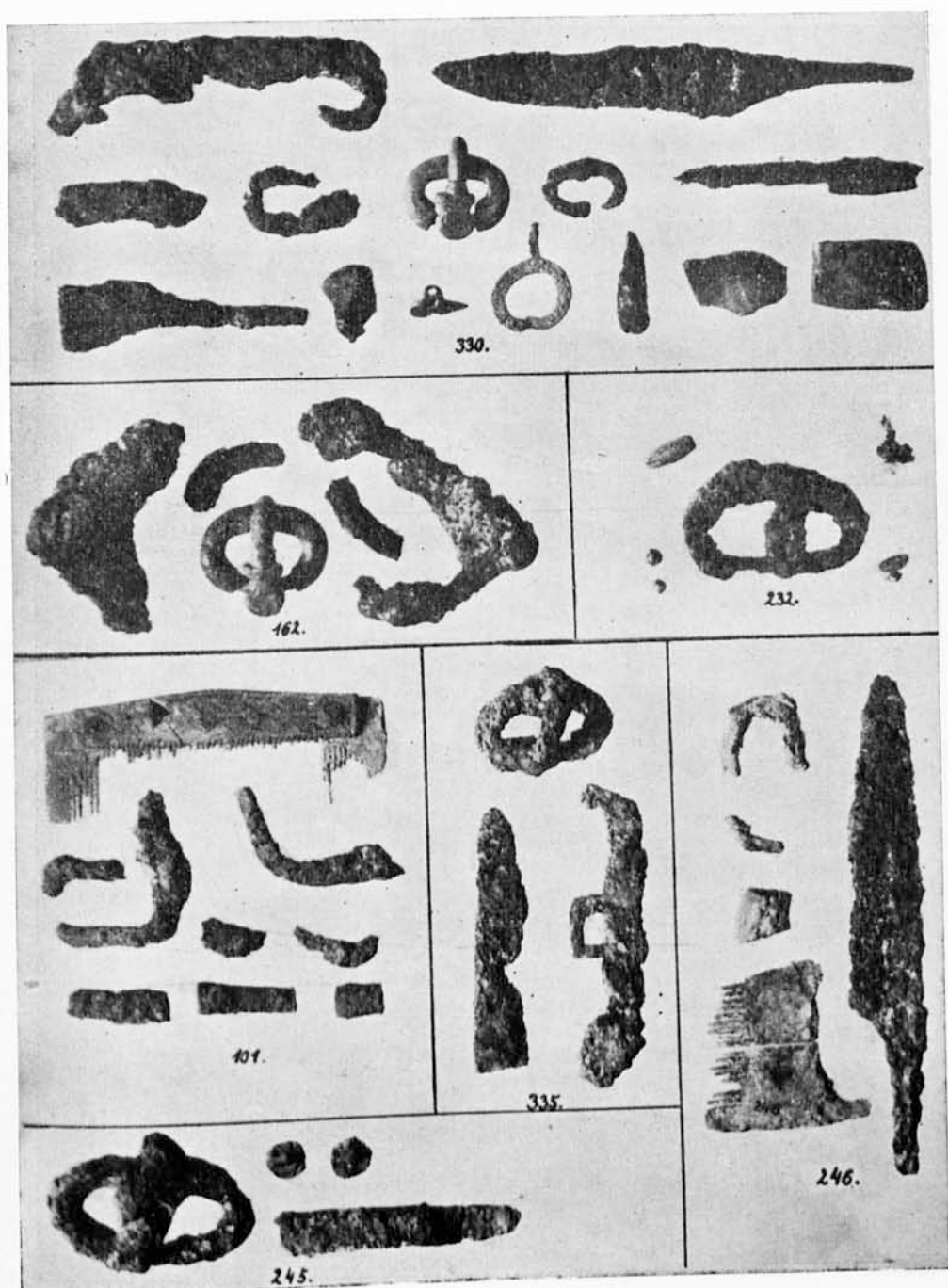
³¹ Er kam aus der Grabung vom Jahre 1934 der völkerwanderungszeitlichen Abteilung des National-Museums in das Museum.

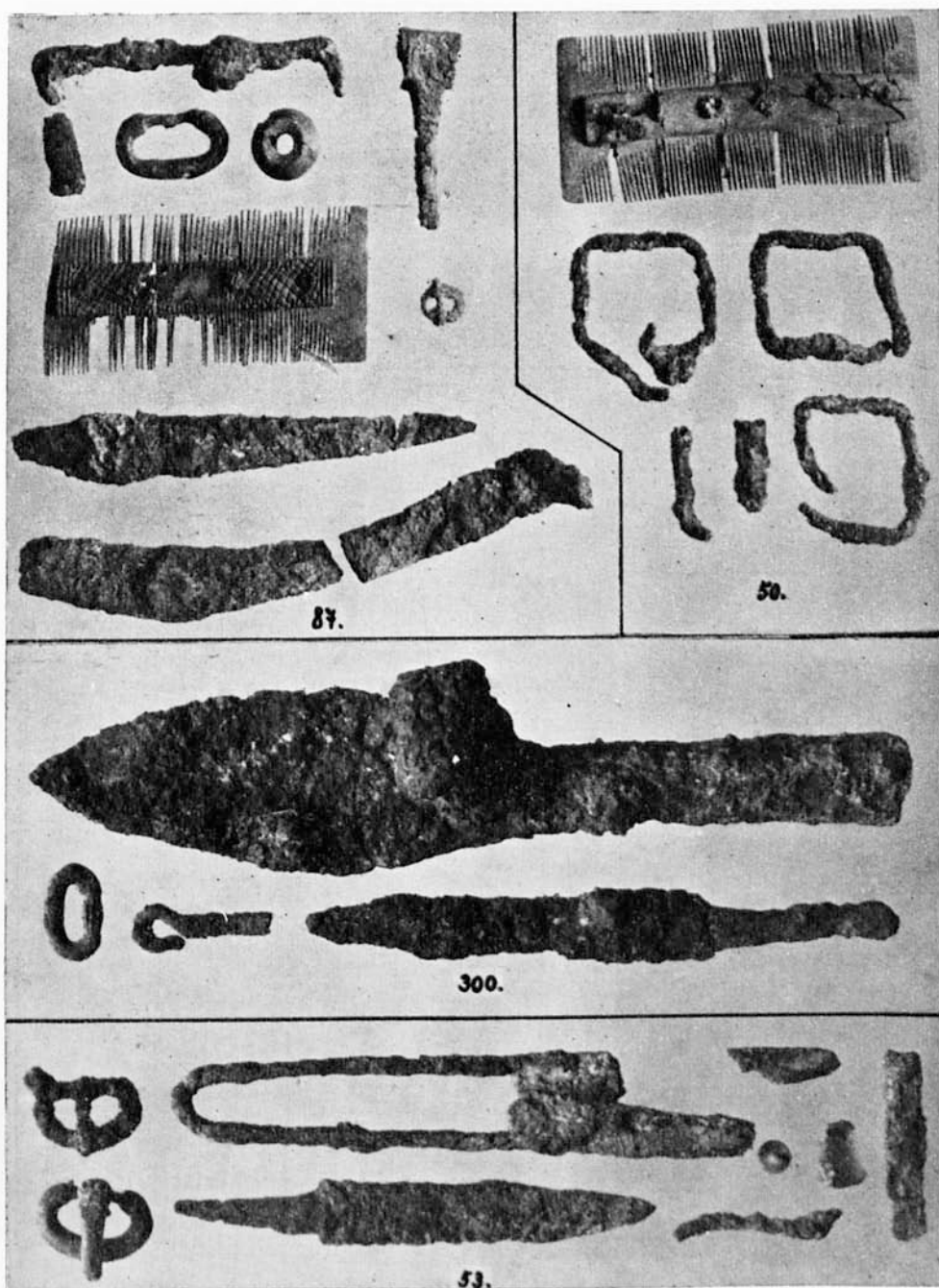

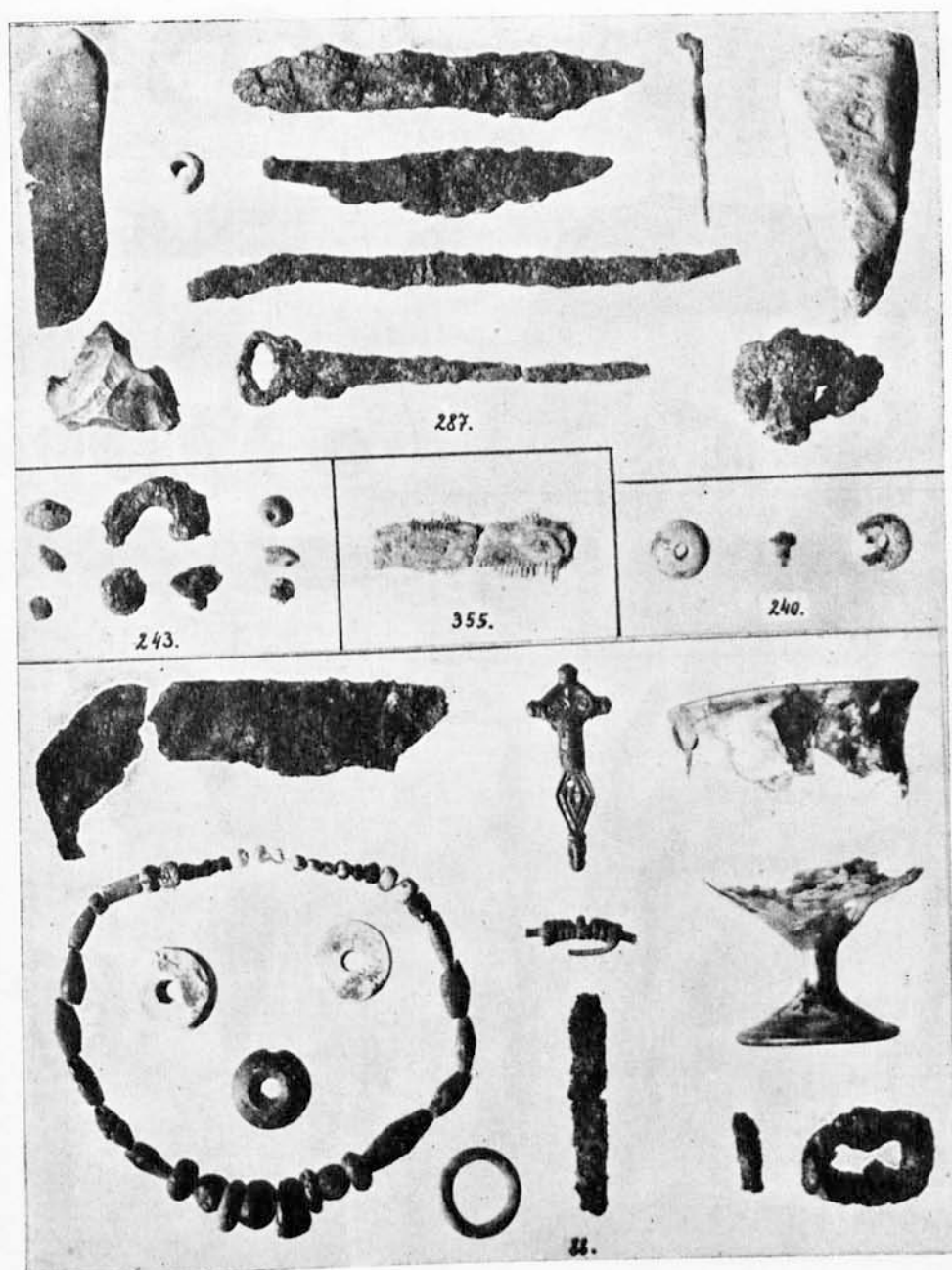

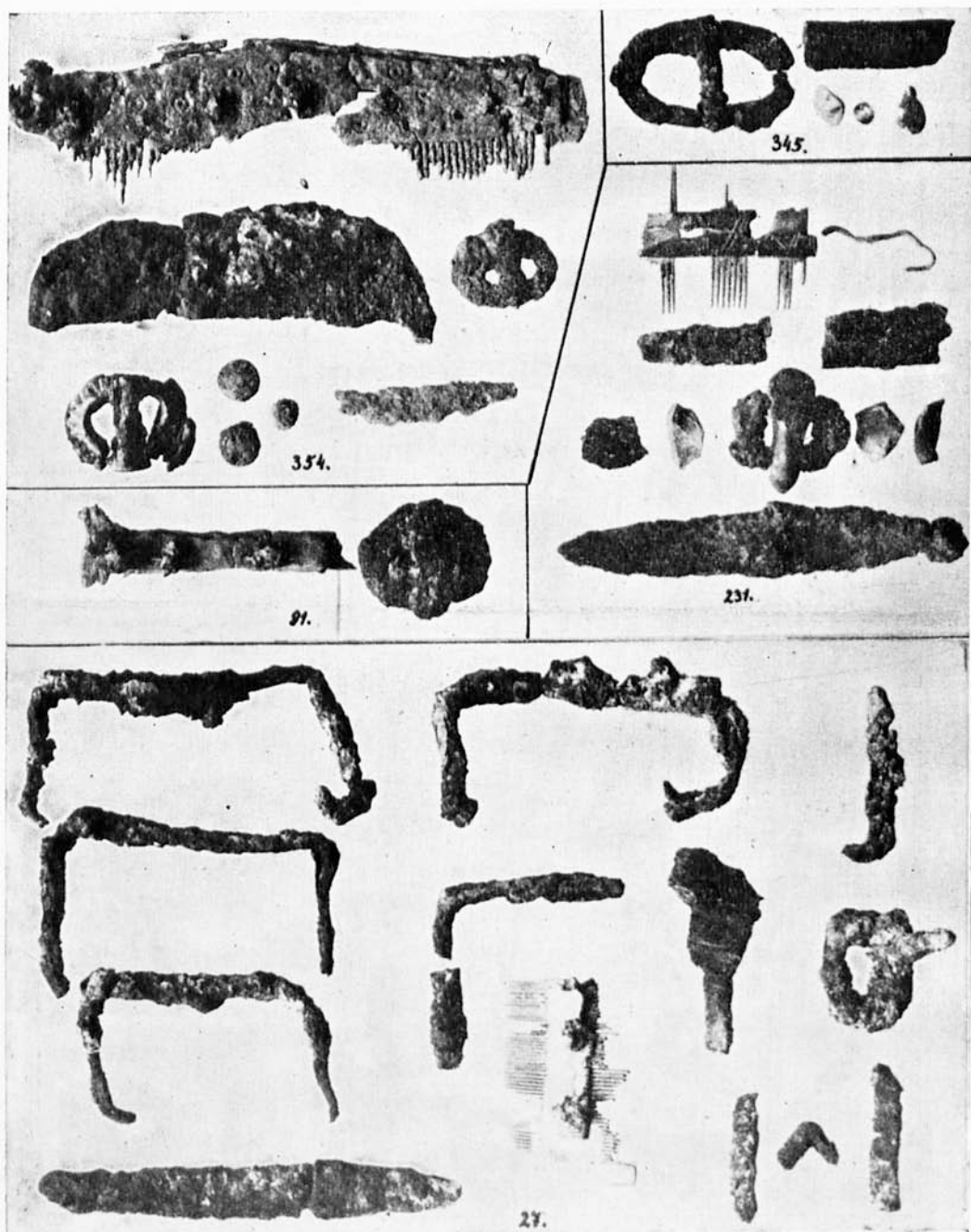

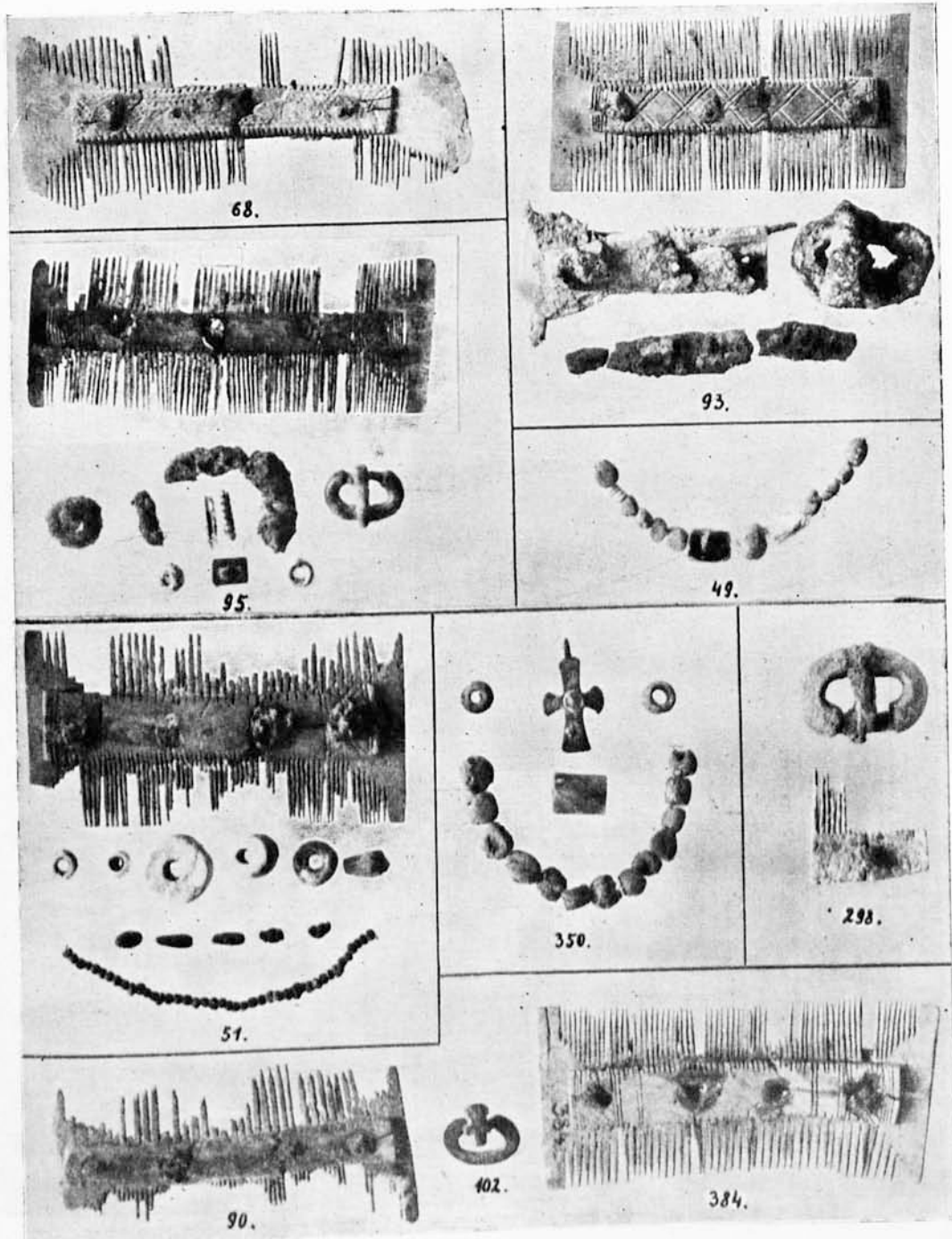

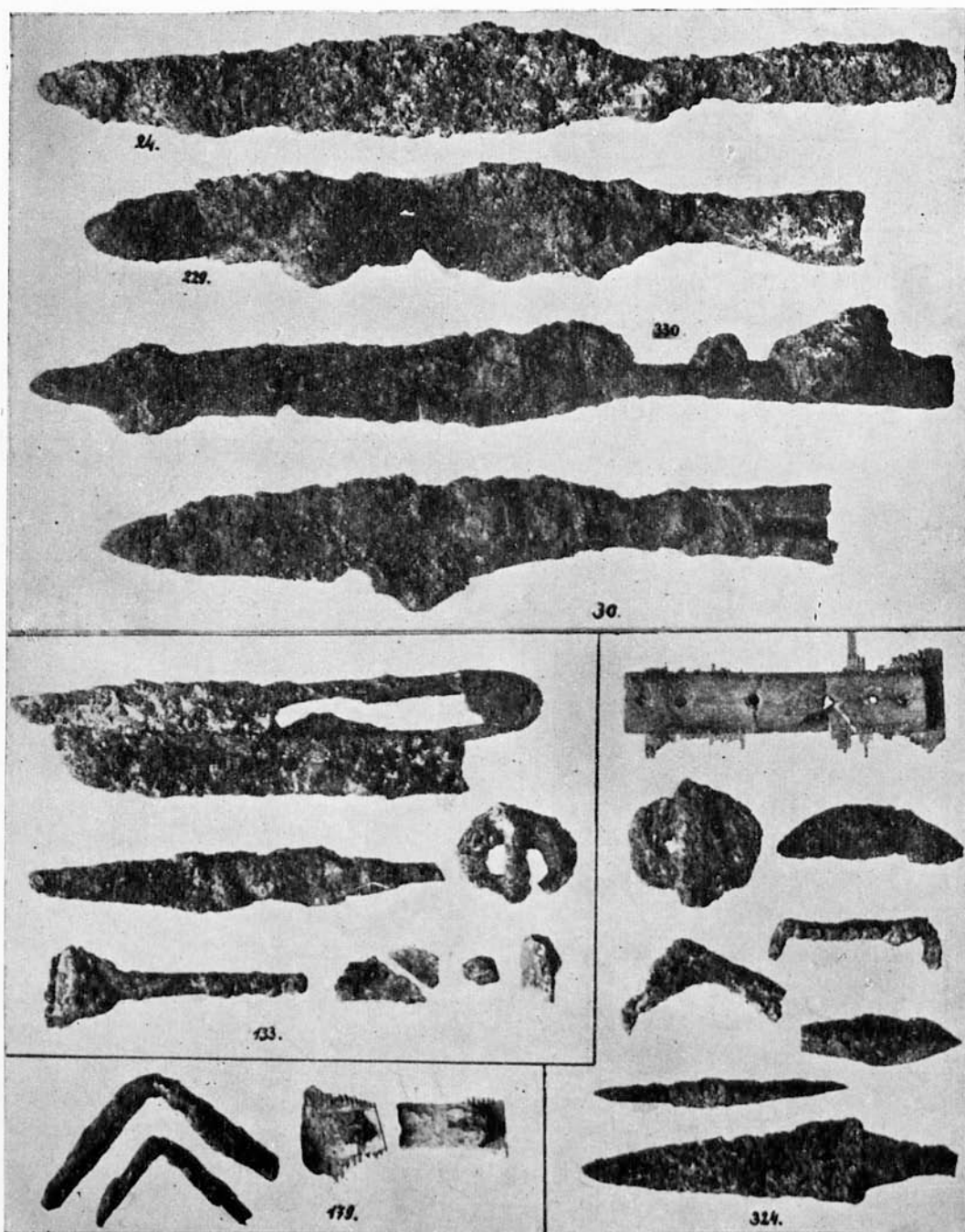

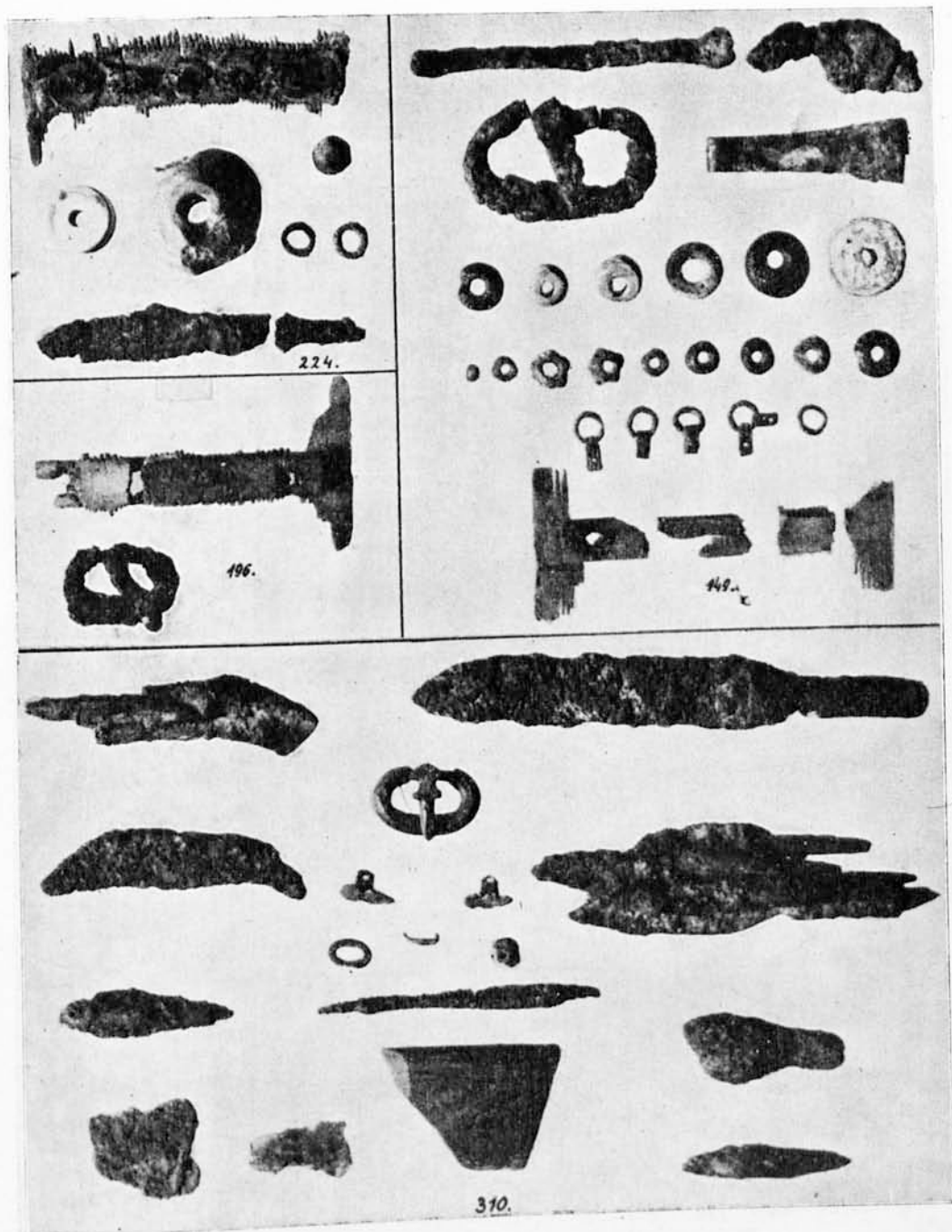

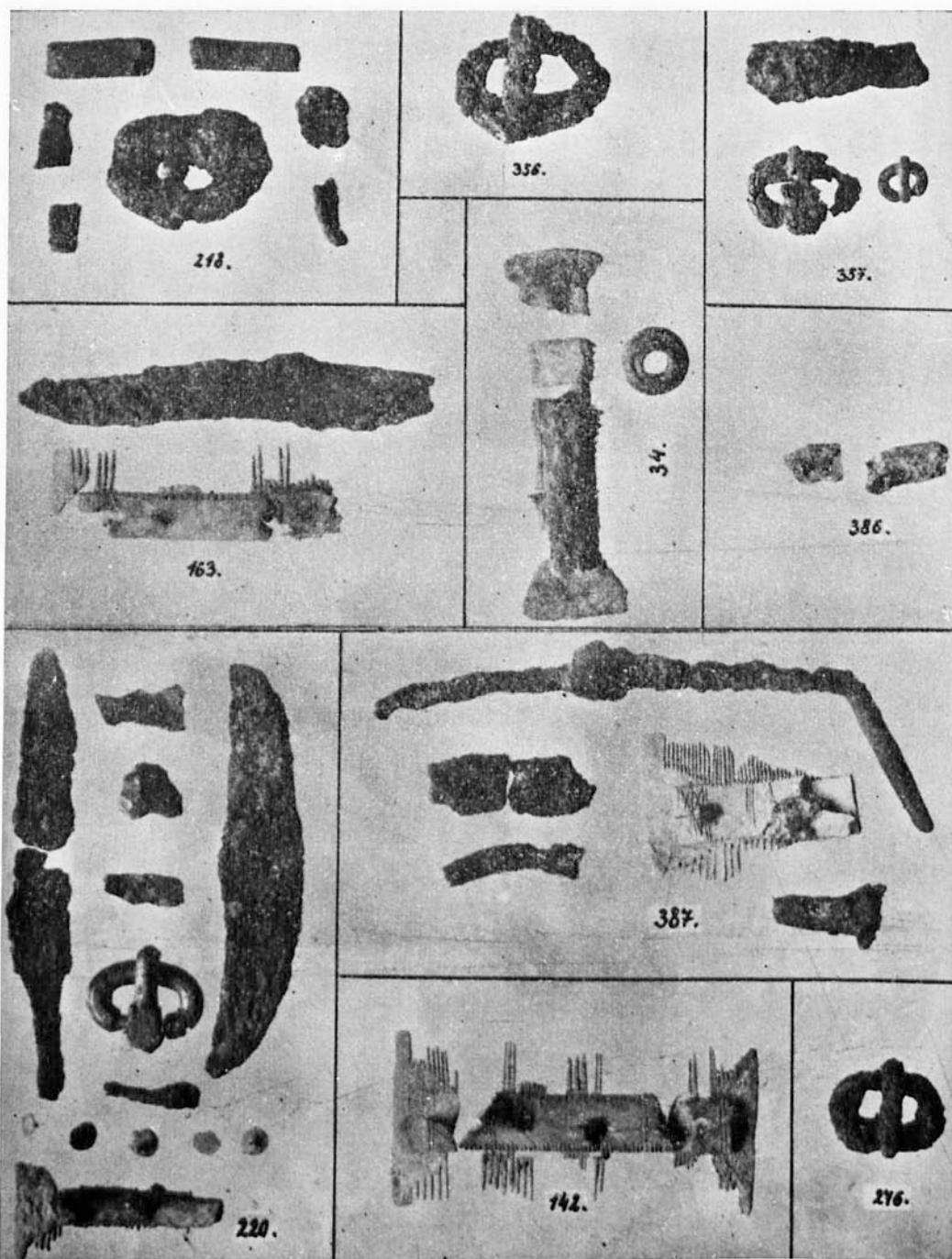

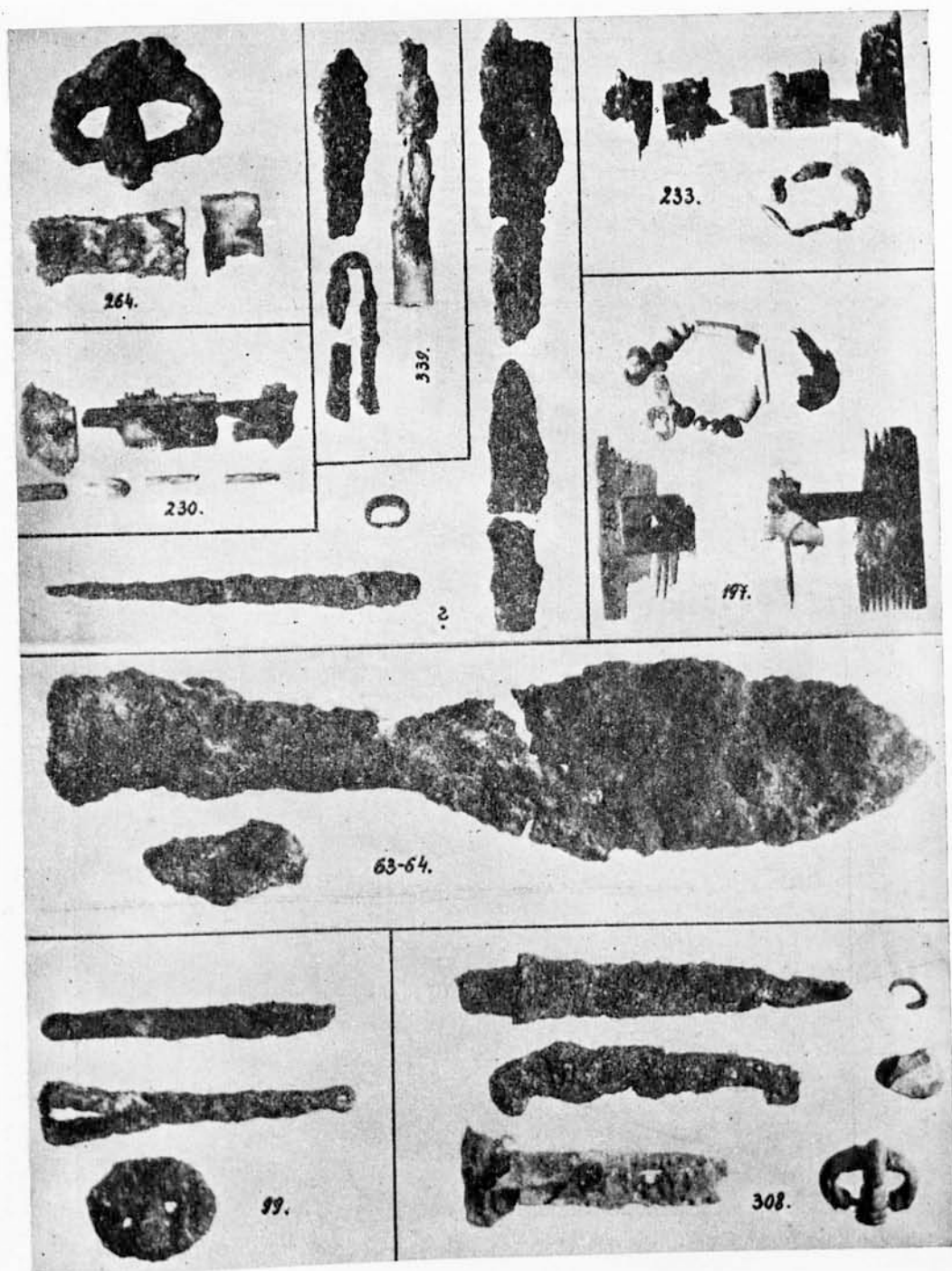

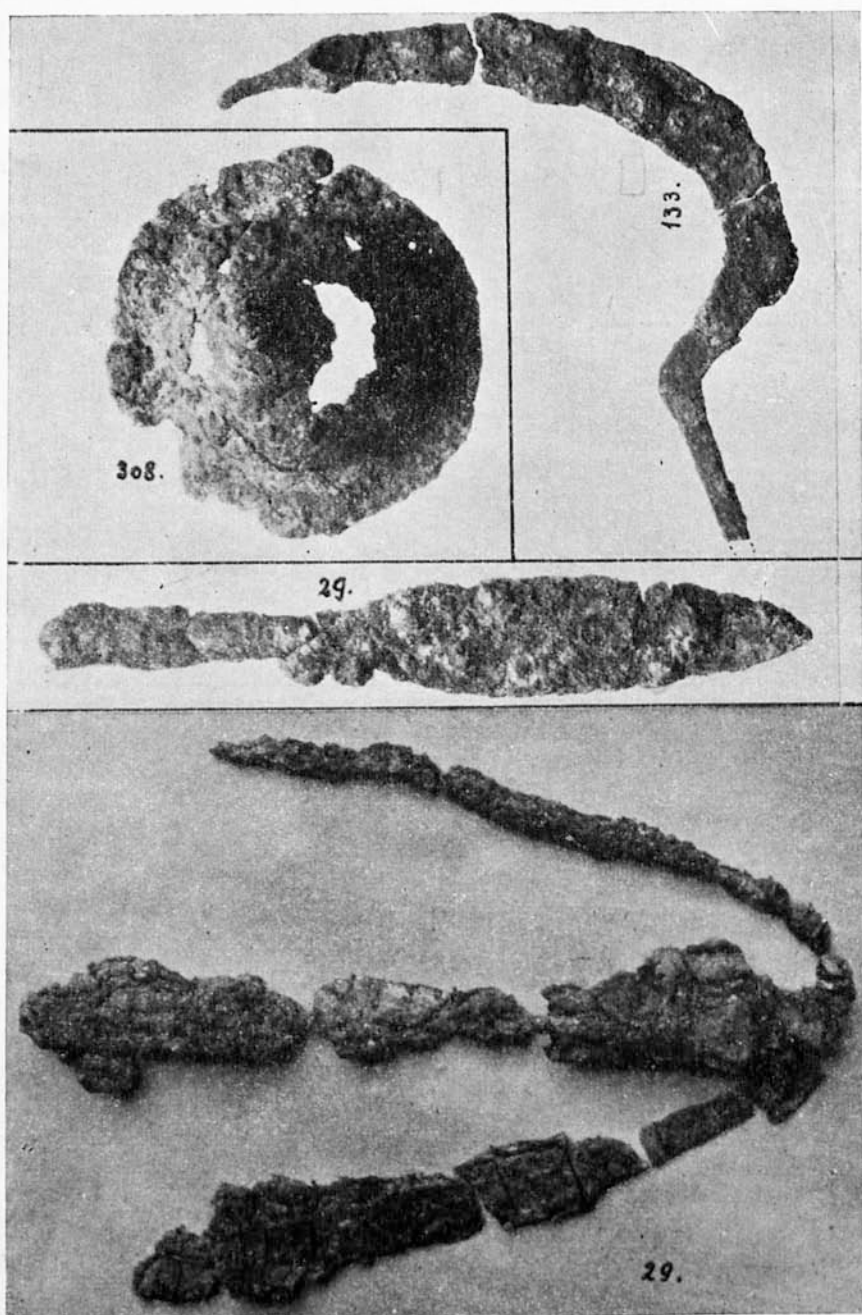

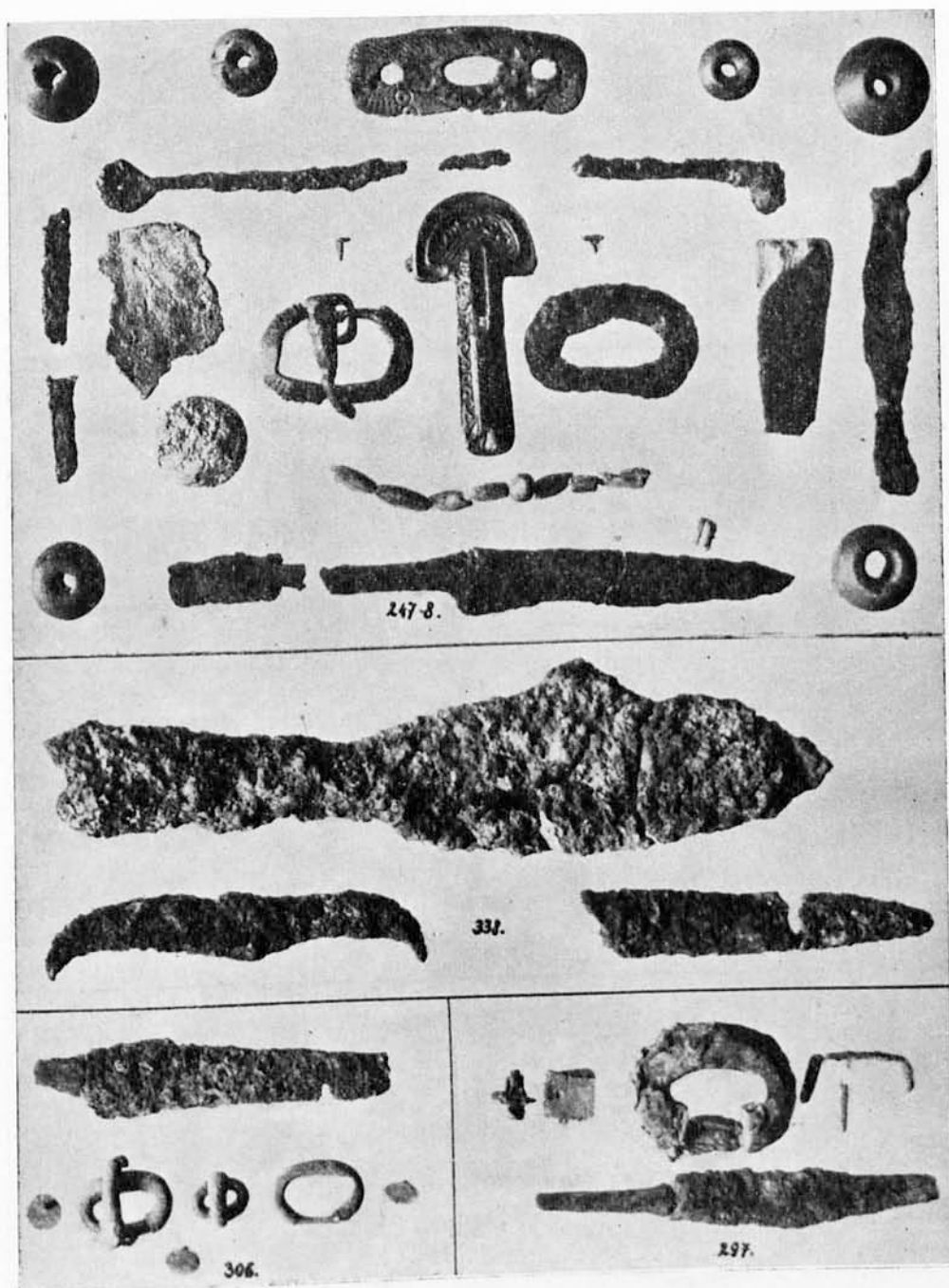

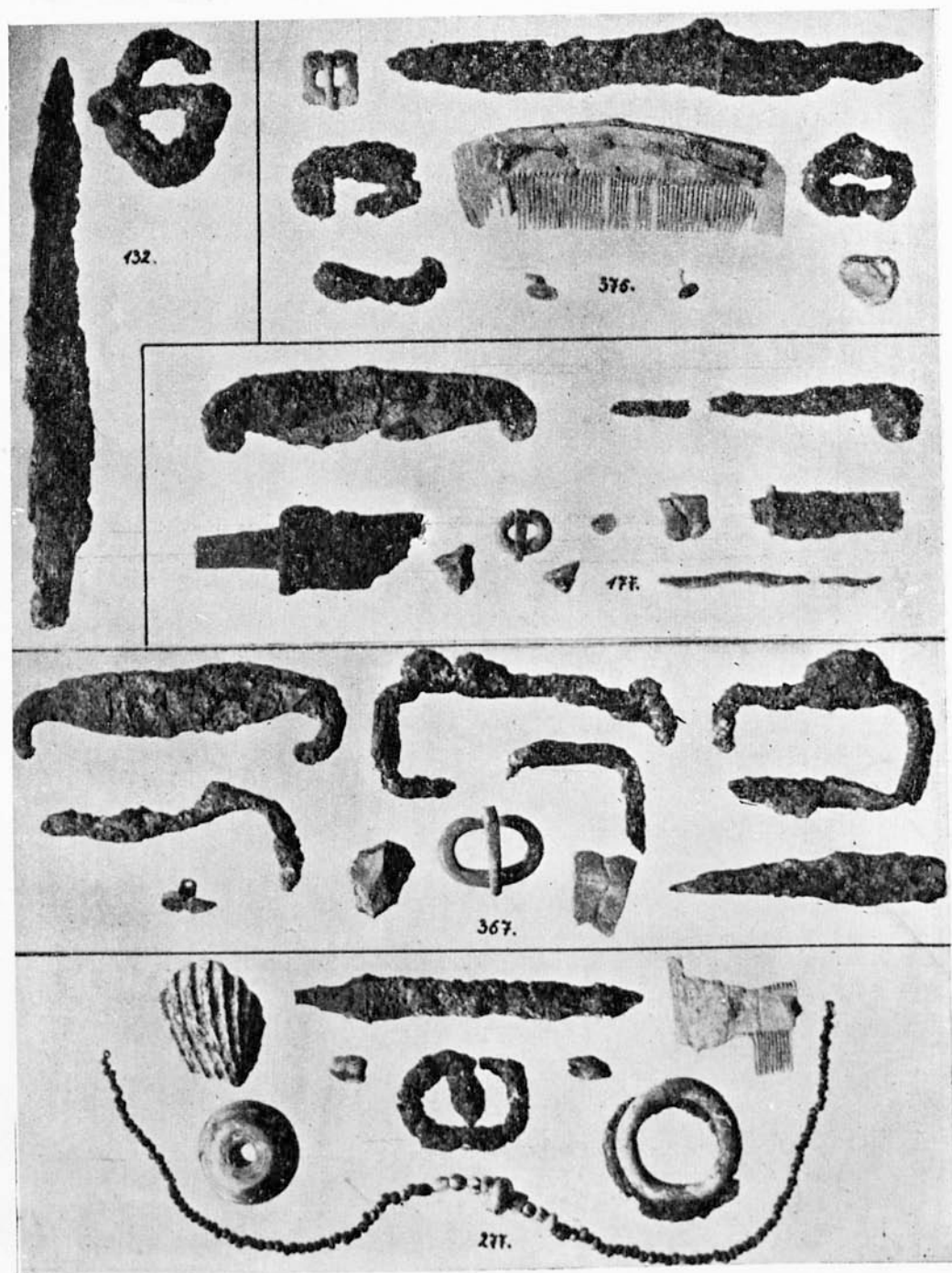

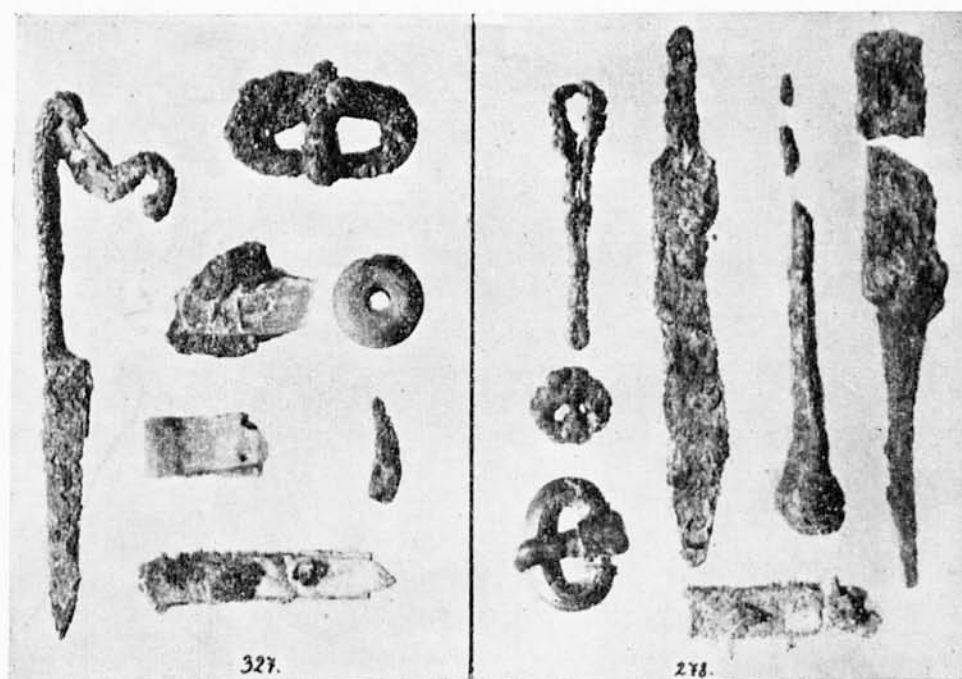

Tafel LVII. tábla.

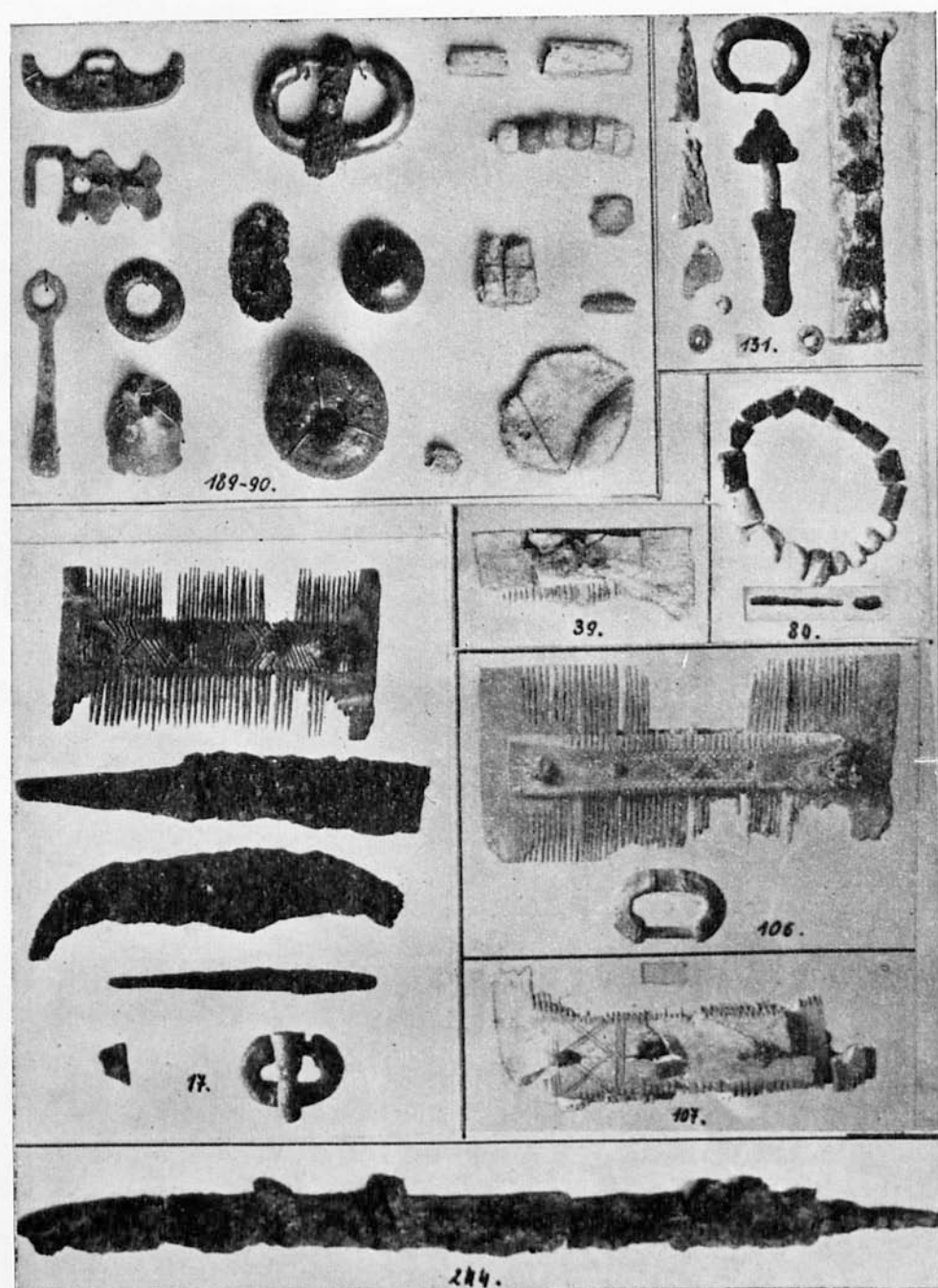

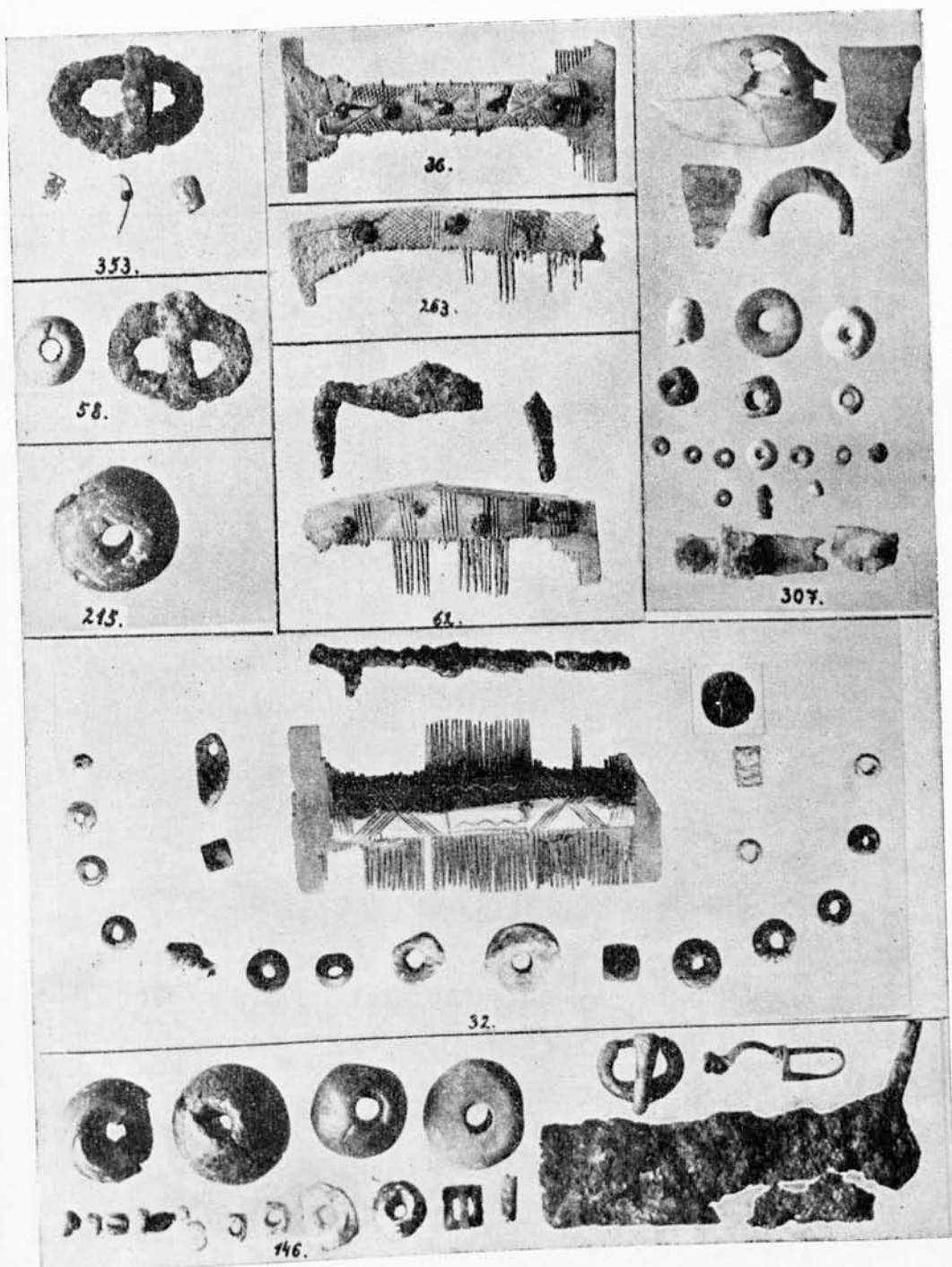

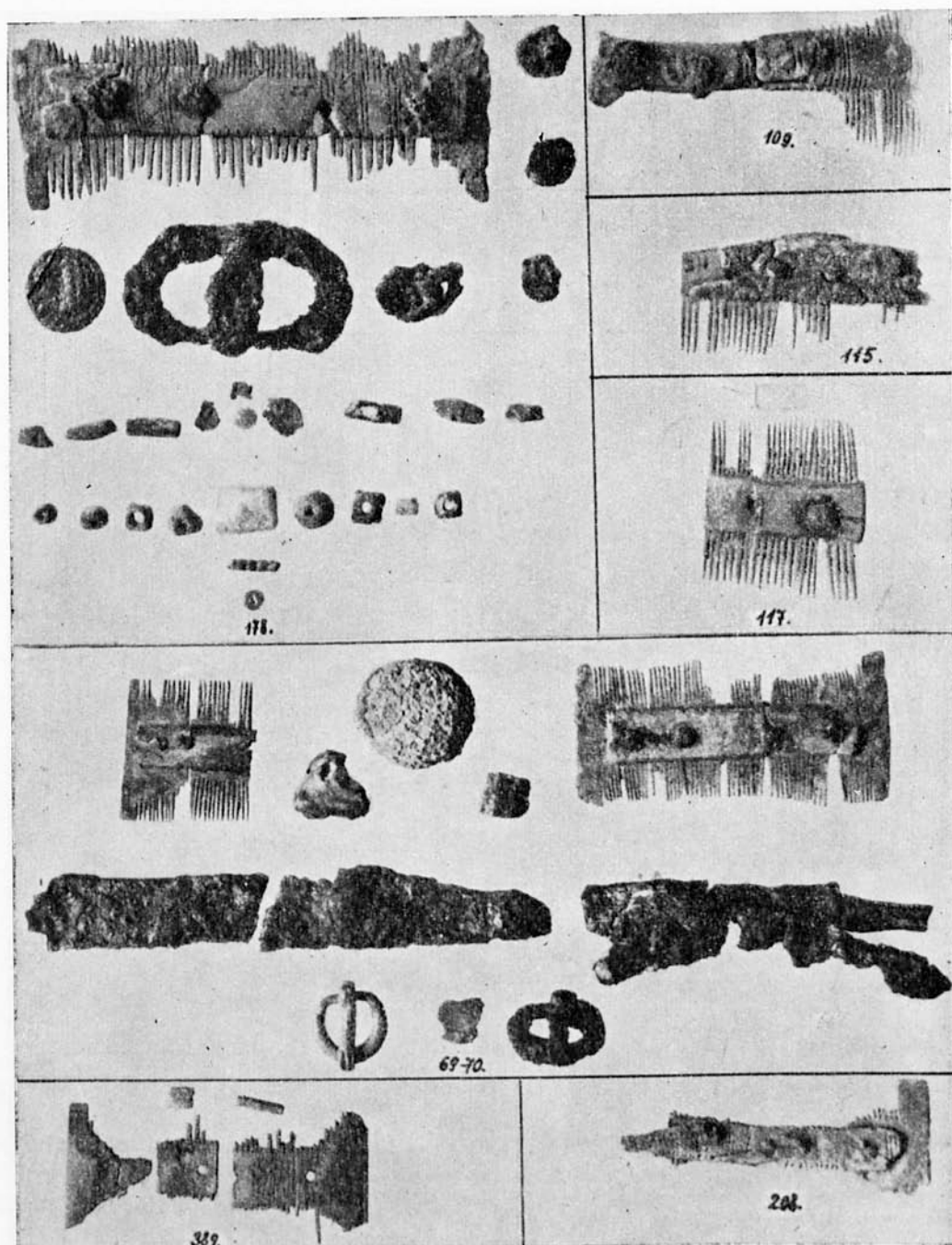

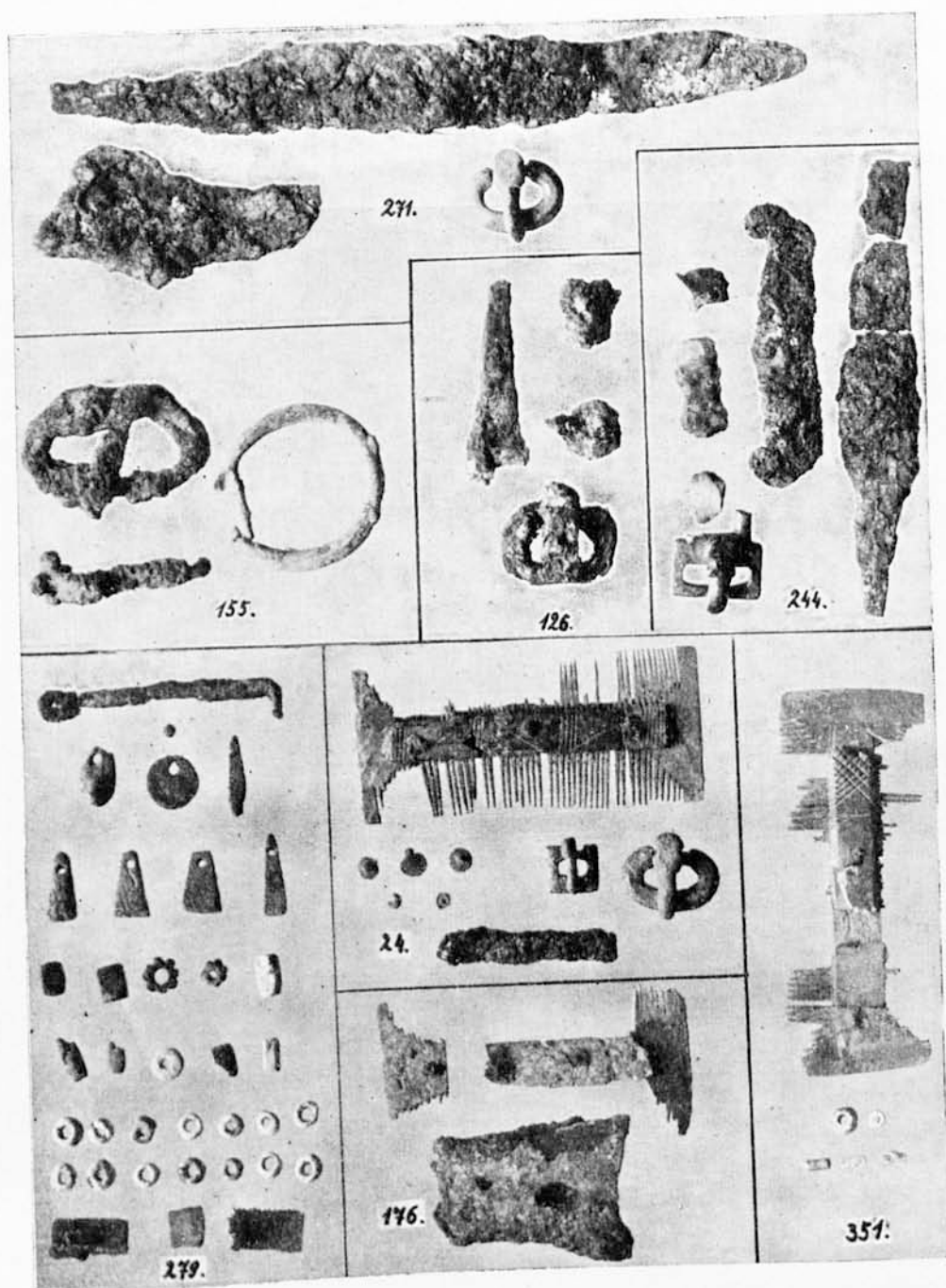
Tafel LXI. tábla.

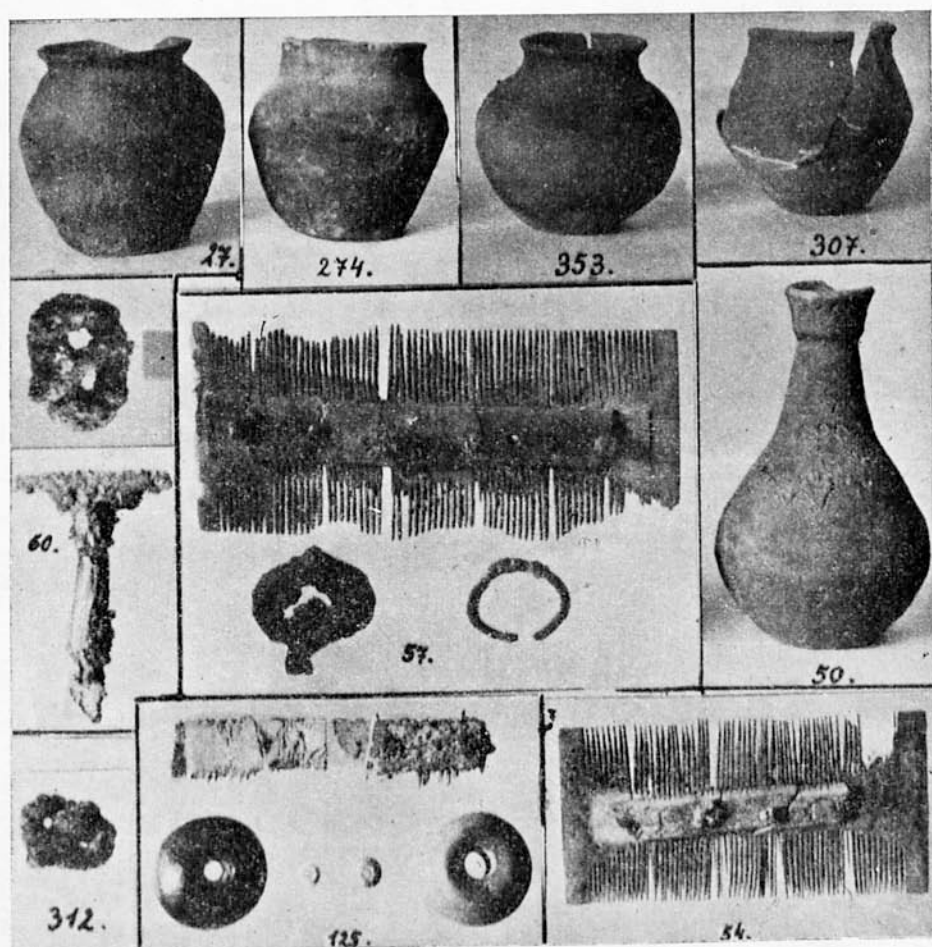

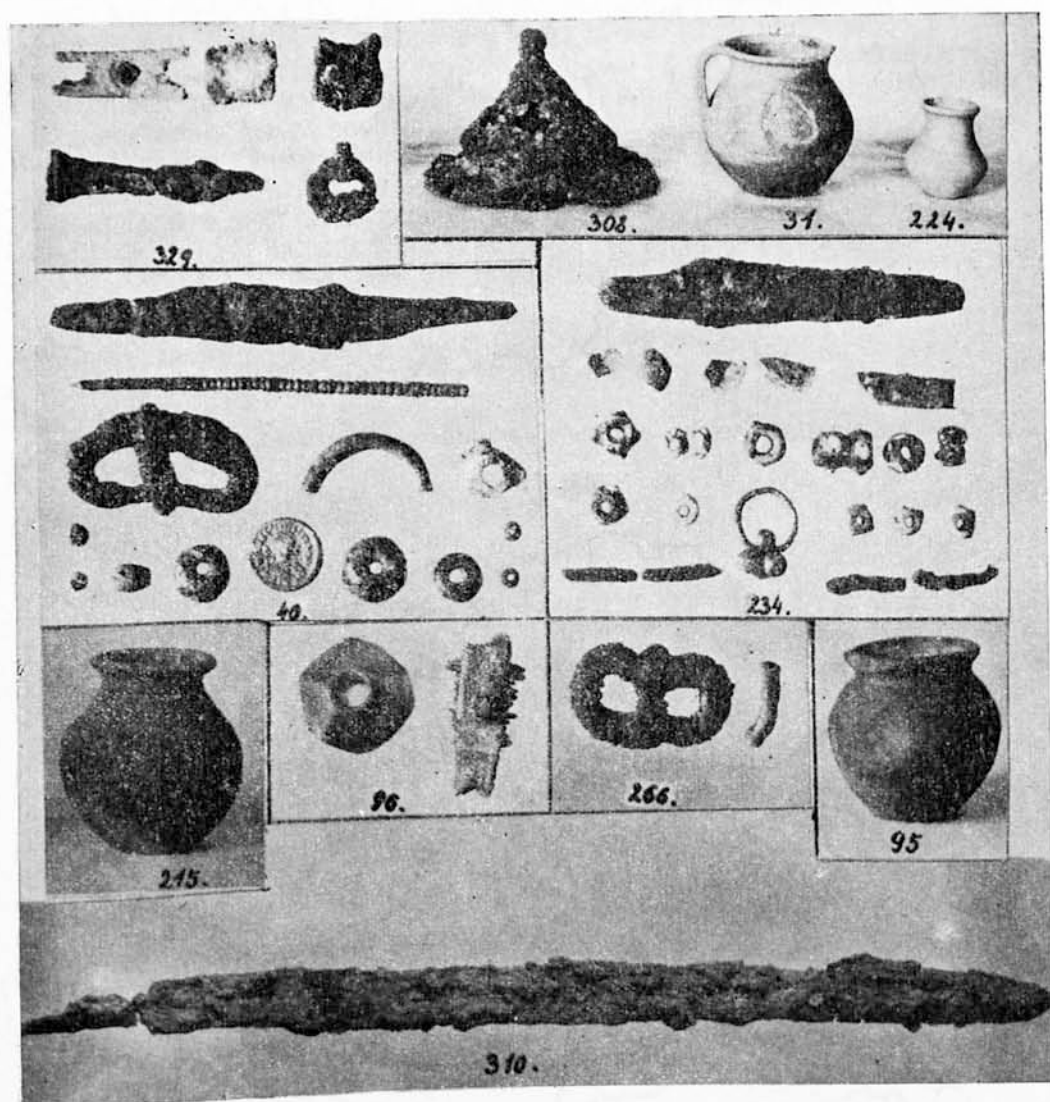

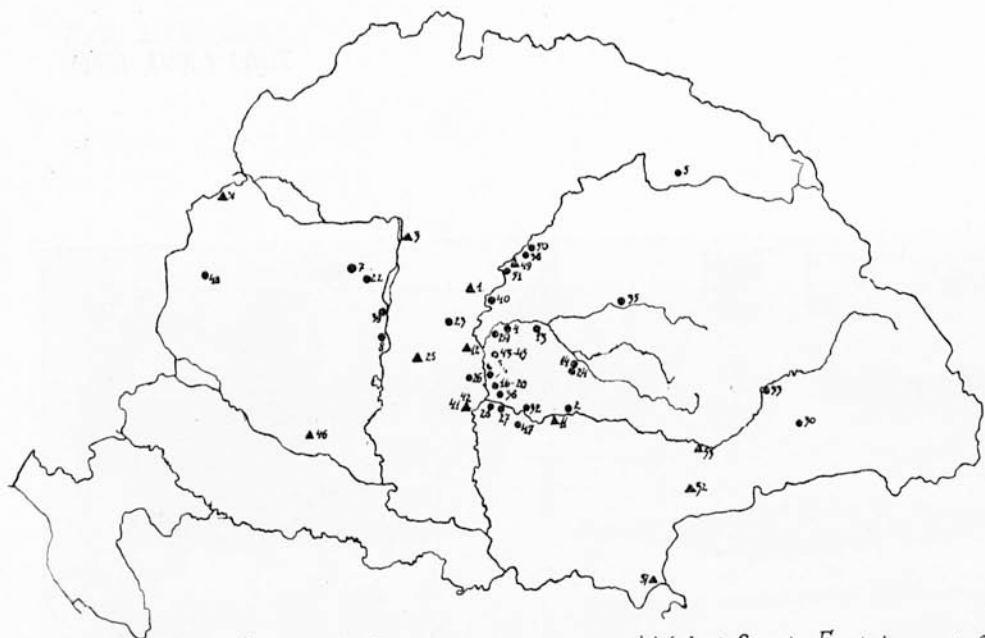
Tafel LXIII. tábla.

● gepida lelőhelyek; *Sapiden-Fundorte*. ▲ avar kori gepida lelőhelyek; *Sapiden-Fundorte aus der Avaren-Zeit*.

Abb. 1. kép.

▲ : vandál lelőhelyek; *Wandalische Fundorte*.
○ : gót lelőhelyek; *Gotische Fundorte*.
● : longobard lelőhelyek; *Longobardische Fundorte*.

Abb. 2. kép.

rengräberfeldern des Alföld und des Dunántúl sind Gepidendenkmäler, jenseits der Donau auch die Hinterlassenschaften der Longobarden und anderer germanischen Stämme nachweisbar.

Am Ende des IV. Jahrhunderts sind die auf dem Gebiet unseres Landes angesiedelten Gepiden hier stecken geblieben und können gleichzeitig mit dem Verfall ihrer materiellen Kultur in die Eroberer eingeschmolzen sein. Der Verfall ihrer materiellen Kultur ist auf Grund des Fundmaterials genau nachweisbar.

Von den Gepiden können wir nur nach der Vergleichung des Gepidendenkmälermaterials und der diesbezüglichen geschichtlichen Quellen ein vollkommenes Bild erhalten. Die Verwirklichung dieser Arbeit betrachten wir als die dringendste Aufgabe der nahen Zukunft.

Gy. Török.

A kiszombori temető gepida koponyái.

1928 őszén levelet kaptam néhai *Móra Ferenc*től. Arra kért, hogy utazzam le Szegedre, mert szeretné nekem bemutatni és átadni az 1924. évi kecskeméti közös régészeti és néprajzi vándorgyűlésen elhangzott felhívásom alapján végzett antropológiai gyűjtésének eredményét. Ebben a felhívásban, illetve előadásban, arra kértem ugyanis régészeinket, hogy ásatásaik alkalmával a sírok koponya- és csontvázanyagát minél nagyobb számban és minél hitelesebb állapotban mentse meg, mert e nélkül nem fogjuk tudni megfejtetni a magyarság faji összetételét és nem fogjuk megismerni a rasszok történetét hazánkban. Felhívásomnak legelőször és legnagyobb mértékben *Móra Ferenc* tett eleget, aki a nevezett alkalommal három évi gyűjtésének eredménye gyanánt 500 db. hiteles népvándorláskori koponyával lepott meg.

Ennek a hatalmas anyagnak közel fele, nevezetesen 235 koponya, a kiszombori népvándorláskori temetőből származik. *Móra Ferenc* eme tétét nem csupán a megmentett koponyák nagy száma teszi a magyar antropológia számára szinte felbecsülhetetlen értékűvé, hanem főleg az, hogy valamennyi egy temetőből való. Egyetlen temetőből ilyen nagyszámú koponyaanyag külföldön is a ritkaságok közé tartozik. Pedig az antropológia csak ilyen nagy sorozatok alapján juthat abba a helyzetbe, hogy a rassztípusok gyakoriságát, elterjedését, keveredési alakjait s azok öröklődését megállapítsa.

A kiszombori temető külön érdekessége, s tudományos értékét nagy mértékben fokozza az egyfelől, hogy több — és pedig eddig a legnagyobb számú mesterségesen torzított koponya került elő belőle, s másfelől, hogy ott három nép, u. m. a jazig, gepida és avar temetkezett s mind a háromtól kellő számú hiteles antropológiai anyaggal rendelkezünk. Ily módon a három népnek, illetve a bennük képviselt rasszoknak, egymással való keveredését és kereszteződését is tanulmány tárgyává tehetjük. Kár, hogy *Móra* a temetőből csak a koponyákat mentette meg s így a rasszmeghatározásokhoz nem kevésbé fontos testmagasságot és testarányokat nem tanulmányozhatjuk.

A kiszombori temető hatalmas antropológiai anyagából helyszűke miatt ez alkalommal csak a gepida koponyákon végzett vizsgálataimat ismertetem röviden s a közlés lehetővé tételéért a „*Dolgozatok*” szerkesztőségének ez úton is köszönetemet tolmácsolom.

A magyarországi gepidák antropológiai bélyegeiről eddig vajmi keveset tudunk. *Gáspár János*¹ a gorzsai gepida temető 8 koponyáján végzett vizsgálatain, illetve az arról szóló rövid közleményen kívül semmiféle más munkálat nem áll rendelkezésünkre.

Ami már most a kiszombori gepida temetőből megmentett hiteles koponyákat illeti, azok száma 63. A kétes eredetűeket itt nem vettem figyelembe. Közöttük van 6 db. tíz éven aluli gyermeké, három pedig annyira törött és hiányos, hogy mérésre teljesen alkalmatlan, miért is csak 54 koponyát tehettem tüzetesebb vizsgálat tárgyává. Ezek közül 39 volt férfié és csak 15 nőé.

Az a tény, hogy a temetőben férfi-, női- és gyermekkoponyák vegyesen fordultak elő, kétségtelenné teszi, hogy rendes békebeli temetővel van dolgunk. Viszont teljesen érthetetlen a nők feltűnően kicsi száma. Mert ha fel is tételezzük, hogy a vékonyabb női koponyák kevésbé tudván ellentállni az idő viszontagságainak s így az ásatás alkalmával sérültebbek lévén, azokból kevesebbet mentettek meg, ez még mindig nem magyarázza meg temetőnkben, illetve a megmentett anyagban, a férfiaknak 45%-os fölényét. Ez annál érthetlenebb, mert az eddig ismert népvándorláskori és honfoglaláskori temetőkben mindenütt a nők voltak nagyobb számban.²

Nincs hely itt arra, hogy a megmentett koponyák részletes morfológiai leírását adjam, ezért csak a fontosabb méretek és jelzők közlésére szorítkozom, hogy adataimat összehasonlításra mások is használhassák. (Ld. 1—2. Táblázat.)

Az egyes méretek variációs sorai, amiket itt szintén nem közölhetek, azt bizonyítják, hogy anyagunk több tipusból tevődik össze, amelyek egymástól úgy morfológiailag, mint nagyság tekintetében lényegesen különböznek.

Érdekes mindjárt az *agykoponya három átmérője*: a legnagyobb hosszúság, szélesség és magasság (basion-bregmamagasság). Legnagyobb a differenciálódás a hosszúság tekintetében. Itt négy alakcsoportot különböztethetünk meg. Az egyik határozottan rövid (férfiaknál 169—171 mm, nőknél 162—163 mm körül), a másik közepes (181—182, ill. 173 mm körül), a harmadik mérsékeltlen hosszú (187—188, ill. 179 mm körül), végül a negyedik határozottan hosszú (férfiaknál 192—193, nőknél 186 mm körül). A legnagyobb hosszúság középértéke férfiaknál 181·33, nőknél 173·34 mm, ami a normális nemi különbségnek felel meg. A *Gáspár* által vizsgált koponyák száma nagyon kicsi ugyan ahhoz, hogy középértékeiket az enyéimmel összehasonlítsuk, mégis feltűnő, hogy amíg az ő négy férfi koponyájának középértéke (180 mm) az enyémmhez aránylag közel áll, addig az ő négy női koponyájának középértéke az enyémnél több mint 6

¹ Dr. Joh. Gáspár: Gepidengräber in Ungarn. Mitt. Anthr. Ges. in Wien. 61. Bd. 1931.

² Dr. Bartucz Lajos: Honfoglaláskori magyar koponyák. Budapest, 1926. — Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Jutas und Öskü. Skythika 2, 4. Prag 1929, 1931.

1. Táblázat: A kiszombori

Sorszám	Sír száma	Nem	1.	8.	17.	20.	9.	10.	47.	48.	45.	52.	51.	55.	54.
			Legnagyobb hosszúság	Legnagyobb szélesség	Basion-bregma magasság	Fül-magasság	Legkisebb homlok szélesség	Legnagyobb homlok szélesség	Egész arcmagasság	Felső arcmagasság	Járomív szélesség	Szemüreg magasság	Szemüreg szélesség	Orrüreg magasság	Orrnyílás szélesség
1	16		182	140	136	110	88	119	—	75	132	35	43	59	27
2	17	gyerm.	174	134	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	23		170	137	133	117	94	119	103	64	129	36	39	48	25
4	40		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	43		181	141	158	133	95	121	119	75	132	36	44	54	26
6	44		193	148	139	124	102	140	—	—	—	—	—	—	—
7	45		178	146	149	132	99	132	127	76	133	38	45	61	28
8	48		194	150 ?	—	119	98	126	122	71	—	33	42	51	24
9	50		184	130	—	108	94	113	111	67	124	32	42	47	23
10	51	gyerm.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	36(=35)		181	141	—	110	103	132	—	—	—	—	—	—	—
12	54		183	139	146	128	96	130	126	76	131	39	42	60	26
13	57		171	141	147	121	95	121	—	—	—	—	—	—	—
14	54 (?)		173	138	—	117	94	117	—	—	—	—	—	—	—
15	60 I.	gyerm.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	60 II.	gyerm.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	63	gyerm.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	68		171	148	—	114	97	124	—	—	—	—	—	—	—
19	69		187	132	—	110	93	110	—	—	—	—	—	—	—
20	78		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	93	gyerm.	152	126	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22	99		188	141	135	112	99	123	134	84	136	36	46	60	29
23	114		169	140	—	110	96	118	—	—	—	—	—	—	—
24	125		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	133		183	143	—	116	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26	146		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	155		179	137	125	105	94	116	106	61	120	32	38	47	25
28	162		180	141	134	109	96	121	118	71	134	34	41	53	23
29	109		172	129	—	114	92	112	—	—	—	—	—	—	—
30	175		192	140	135	108	99	116	125	74	134	34	44	58	28
31	177		187	131	—	113	96	119	111	70	129	33	41	51	24

gepida koponyák méretei.¹⁾

Sorszám	Sír száma	Nem	1.	8.	17.	20.	9.	10.	47.	48.	45.	52.	51.	55.	54.
			Legnagyobb hosszúság	Legnagyobb szélesség	Basion-bregma magasság	Fül-magasság	Legkisebb homlok szélesség	Legnagyobb homlok szélesség	Egész arcmagasság	Felső arcmagasság	Járomiv szélesség	Szemüreg magasság	Szemüreg szélesség	Orrüreg magasság	Orrníliás szélesség
32	178		176	139	—	—	94	115	98	62	126	33	41	47	22
33	189		160	126	122	103	85	108	99	61	120	31	37	44	22
34	189		182	143	—	108	94	115	—	—	—	—	—	—	—
35	197		183	140	138	120	98	119	113	70	132	32	45	51	26
36	220		182	131	139	115	89	118	114	69	123	35	39	51	23
37	225		171	135	—	108	92	119	—	63	130	34	41	48	25
38	229		184	142	—	118	98	120	120	72	136	—	—	—	—
39	232		186	148	140	113	96	122	—	68	131	38	42	50	26
40	234		177	136	—	122	102	118	108	69	124	35	40	53	27
41	243		173	133	—	112	92	111	105	66	120	34	41	—	—
42	246		172	138	139	111	99	122	106	65	124	33	38	48	23
43	255		175	147	—	113	—	—	120	70	130	33	40	51	25
44	264		175	144	—	112	96	122	113	70	131	32	40	50	24
45	271		181	145	133	116	95	118	—	60	133	33	41	46	26
46	287		182	146	141	120	106	131	123	73	148	34	45	57	28
47	297		169	138	129	115	96	120	113	66	118	32	39	47	22
48	298		182	144	138	119	98	123	122	75	135	34	41	56	24
49	300		173	142	—	110	94	119	102	63	122	30	38	48	22
50	308		185	150	—	119	102	120	110	67	136	35	41	52	26
51	310		192	141	137	111	98	122	134	80	137	36	42	54	26
52	312		176	148	144	118	98	121	116	67	129	35	40	50	28
53	324		190	138	137	112	98	120	120	72	137	33	41	55	25
54	325		162	147	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
55	327		179	143	137	114	99	123	102	60	133	33	40	46	27
56	329		163	135	130	108	88	122	112	68	120	32	38	49	22
57	330		184	144	140	115	100	117	116	71	133	33	41	54	23
58	354		188	139	140	115	91	118	115	73	139	31	41	56	28
59	376		178	140	140	118	97	121	115	73	143	35	44	53	25
60	387		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
61	389		169	138	138	119	89	114	110	70	132	33	39	54	26
62	399		181	145	—	114	100	128	124	75	136	34	43	57	27
63	404		181	141	134	107	90	112	117	70	130	33	41	53	23

¹⁾ A méretek felett lévő számok *Martin* sémájának sorszámai. Ld. R. Martin. *Lehrbuch der Anthropologie*.

II. Táblázat: A kiszombori

Sorszám	8/1 Hosszúság— szélességi jelző	17/1 Hosszúság— magassági jelző	17/8 Szélesség— magassági jelző	20/1 Hosszúság— fülmagassági jelző	20/8 Szélesség— fülmagassági jelző	9/10 Homlok szélesség jelző	9/8 Haránt homlok- falcsonti jelző	47/45 Egész arcjelző	48/45 Felső arcjelző	52/51 Szemüreg jelző	54/55 Orrjelző
1	76·92	74·83	97·17	60·44	78·57	73·95	62·86	—	56·82	81·40	45·76
2	77·01	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	80·59	78·24	97·08	68·82	85·40	78·99	68·61	79·84	49·61	92·31	52·08
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	77·90	87·29	112·06	73·48	94·33	78·51	67·33	90·15	56·82	81·82	48·15
6	76·68	72·02	93·92	64·25	83·78	72·86	68·92	—	—	—	—
7	82·02	83·71	102·05	74·16	90·41	75·00	67·81	95·49	57·14	84·44	45·90
8	77·32	—	—	61·34	79·33	77·78	65·33	—	—	78·57	47·06
9	70·65	—	—	58·70	83·08	83·19	72·31	89·52	54·03	76·19	48·94
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	77·78	—	—	60·77	78·01	78·03	73·05	—	—	—	—
12	75·96	79·78	105·04	69·95	92·09	73·85	69·06	96·18	58·02	92·86	43·33
13	82·46	85·96	104·26	70·76	85·82	78·51	67·38	—	—	—	—
14	79·77	—	—	67·63	84·78	80·34	68·12	—	—	—	—
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	86·55	—	—	66·67	77·03	78·23	65·54	—	—	—	—
19	70·59	—	—	58·82	83·33	84·55	70·45	—	—	—	—
20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	82·89	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22	75·00	71·81	95·74	59·57	79·43	80·49	70·21	98·53	61·76	78·26	48·33
23	82·84	—	—	65·09	78·57	81·36	68·57	—	—	—	—
24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	78·14	—	—	63·39	81·12	—	—	—	—	—	—
26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	76·54	69·83	91·24	58·66	76·64	81·03	68·61	88·33	50·83	84·21	53·19
28	78·33	74·44	95·04	60·56	77·30	79·34	68·09	88·06	52·99	82·93	43·40
29	75·00	—	—	66·28	88·37	82·14	71·32	—	—	—	—
30	72·92	70·31	96·43	56·25	77·14	85·34	70·71	93·28	55·22	77·27	48·28
31	70·05	—	—	60·43	86·26	80·67	73·28	86·05	54·26	80·49	47·06

gepida koponyák jelzői.

Sorszám	8/1 Hosszúság— szélességi jelző	17/1 Hosszúság— magassági jelző	17/8 Szélesség— magassági jelző	20/1 Hosszúság— fülmagassági jelző	20/8 Szélesség— fülmagassági jelző	9/10 Homlok szélesség jelző	9/8 Haránt homlok- falcsonti jelző	47/45 Egész arcjelző	48/45 Felső arcjelző	52/51 Szemüreg jelző	54/55 Orrjelző
32	78·98	—	—	—	—	81·74	67·63	77·78	49·21	80·49	46·81
33	78·75	76·25	96·83	64·38	81·75	78·70	67·46	82·50	50·83	83·78	50·00
34	78·57	—	—	59·34	75·52	81·74	65·73	—	—	—	—
35	76·50	75·41	98·57	65·57	85·71	82·35	70·00	85·61	53·03	71·11	50·98
36	71·98	76·37	106·11	63·19	87·79	75·42	67·94	92·68	56·10	89·74	45·10
37	78·95	—	—	63·16	80·00	77·31	68·15	—	48·46	82·93	52·08
38	77·17	—	—	64·13	83·10	81·67	69·01	88·24	52·94	—	—
39	79·57	75·27	94·59	60·75	76·35	78·69	64·86	—	51·91	90·48	52·00
40	76·84	—	—	68·93	89·71	86·44	75·00	87·10	55·65	87·50	50·94
41	76·88	—	—	64·74	84·21	82·88	69·17	87·50	55·00	82·93	—
42	80·23	80·81	100·72	64·53	80·43	81·15	71·74	85·48	52·42	86·84	47·92
43	84·00	—	—	64·57	76·87	—	—	92·31	53·85	82·50	49·02
44	82·89	—	—	64·00	77·78	78·69	66·67	86·26	53·44	80·00	48·00
45	80·11	73·48	91·72	64·09	80·00	80·51	65·52	—	45·11	80·49	56·52
46	80·22	77·47	96·58	65·93	82·19	80·92	72·60	83·11	49·32	75·56	49·12
47	81·66	76·33	93·48	68·05	83·33	80·00	69·57	95·76	55·93	82·05	46·81
48	79·12	75·82	95·83	65·38	82·64	79·67	68·06	90·37	55·56	82·93	42·86
49	82·08	—	—	63·58	77·46	78·99	66·20	83·61	51·64	78·95	45·83
50	81·08	—	—	64·32	79·33	85·00	68·00	80·88	49·26	85·37	50·00
51	73·44	71·35	97·16	57·81	78·72	80·33	69·50	97·81	58·39	85·71	48·15
52	84·09	81·82	97·30	67·05	79·73	80·99	66·22	89·92	51·94	87·50	56·00
53	72·63	72·11	99·28	58·95	81·16	81·67	71·01	87·59	52·55	80·49	45·45
54	90·74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
55	79·89	76·54	95·80	63·69	79·72	80·49	69·23	76·69	45·11	82·50	58·70
56	82·82	79·75	96·30	66·26	80·00	72·13	65·19	93·33	56·67	84·21	44·90
57	78·26	76·09	97·22	62·50	79·86	85·47	69·44	87·22	53·38	80·49	42·59
58	73·94	74·47	100·72	61·17	82·73	77·12	65·47	82·73	52·52	75·61	50·00
59	78·65	78·65	100·00	66·29	84·29	80·17	69·29	80·42	51·04	79·55	47·17
60	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
61	81·66	81·66	100·00	70·41	86·23	78·07	64·49	83·33	53·03	84·62	48·15
62	80·11	—	—	62·98	78·62	78·13	68·97	91·18	55·14	79·07	47·37
63	77·90	74·03	95·04	59·12	75·89	80·36	63·83	90·00	53·85	80·49	43·40

mm-el nagyobb, csaknem a férfiakéval azonos. Ennek alapján valószínűnek tartom, hogy a *Gáspár* által közölt adatokban valami tévedés van, nevezetesen vagy a méret hibás, vagy a koponyák nemének meghatározásában tévedett. Nem valószínű ugyanis, hogy négy női koponya hosszúsági mérete középértékben akkora legyen, mint négy férfi koponyáé. Utóbbi feltevést megerősíti az a körülmény, hogy *Gáspár* gepida koponyáinál a nemi különbség több más méret tekintetében is szokatlanul kicsi.

Négy morfológiai csoportra való tagolódást árul el az u. n. *basion-bregmamagasság* gyakorisági sora is. Itt azonban a differenciáltság jóval kisebb fokú és szűkebb határok közé szorított, mint a legnagyobb szélességnél volt. Viszont amíg a legnagyobb hosszúságnál határozottan ki-domorodik egy nagygyakoriságú centrális csoport, melyben a kevert formák dominálnak, addig a basion-bregmamagasság gyakorisági sora teljesen szabálytalan. A magasság középértéke a férfi koponyáknál 140·3 mm, nőknél 132·7 mm. A két nem közötti különbség tehát ugyanakkora, mint a hosszúságnál volt. *Gáspár* négy férfi koponyája a kiszomboriakhoz viszonyítva alacsonyabb (136 mm). Ami a koponyaszélességet illeti, itt a differenciáltság a legkisebb, határozottan dominál a kevert formák-ból álló centrális csoport, amely mellett azonban egy egészen alacsony (129—132 mm) és egy határozottan magas (148—150 mm körüli) csoport is észrevehető. Még elmosódottabbak az egyes csoportok körvonalai a nők gyakorisági sorában. A nemek közötti abszolút különbség is kisebb itt, mint az előbbi két átmérőnél volt. A férfiaknál ugyanis 140·97, a nőknél 138·87 mm a középérték. *Gáspár* koponyáiból számítható középérték férfiaknál 133·75, nőknél 137·25 mm. Az előbbi 7, az utóbbi 11·5 mm-el kisebb a kiszomboriakénál.

Érdekes megfigyelni, hogy a mesterséges koponyatorzítás, amit már fentebb érintettem, milyen hatással volt az agykoponya tárgyalt három átmérőjére. A gyakorisági sorok alapján megállapítható, hogy a torzítás hatása legerőteljesebb magassági irányban, amennyiben a basion-bregmamagasság gyakorisági sorát 13 mm-el megnövelte. Aránylag kicsi a torzítás hatása a szélesség irányában, amennyiben a gyakorisági sort két egységgel a kisértékek felé kitolta. Még kisebbnek látszik a torzítás hatása a koponya legnagyobb hosszúsága tekintetében; a gyakorisági sor határértékein ugyanis nem változtatott semmit s az egyes torzított koponyák, bár a kis értékek oldalán foglalnak helyet, de meglehetősen nagy távolságra szóródnak szét.

Még tisztább képet kapunk a torzítás fokáról, ha a torzított és nem torzított koponyák középértékeit hasonlítjuk össze. Ebből az összehasonlításból az derül ki, hogy a mesterséges torzítás a basion-bregmamagasság középértékét 7·3 mm-el növelte, ellenben a legnagyobb koponyaszélességet 3·77 mm-el, a hosszúságot pedig 5·1 mm-el csökkentette. Ezek az adatok és megállapítások azonban csak a férfi koponyákra vonatkoznak. A torzított női koponyák száma kevés ahhoz, hogy itt csak összehasonlítás-képen is figyelembe vehetnők.

Közelebbi felvilágosítást kapunk a gepida koponyák alakjáról és rasszbeli hovatartozásáról az agykoponya átmérőinek egymáshoz való viszonyítása, az u. n. agykoponyajelzők által.

A *hosszúság-szélességi jelzőt* összesen 54 koponyánál határozhatam meg. Ezek között a legkisebb 70-es jelzőjével határozottan hosszúfejű (dolichokrania), a legnagyobb pedig 90-es jelzőjével a túlrövidfejűség (hyperbrachykrania) csoportjában foglal helyet. A leghosszabb koponya férfié, a legrövidebb nőé. A hosszúság-szélességi jelzőnek ez a tág határok között való variálása már magában is bizonyítja anyagunk rasszbeli kevertségét.

Ami a jelző egyes csoportjainak gyakoriságát illeti, férfi és női koponyákat együtt véve, a következő eredményt nyertem:

Hosszúfejűség (dolichokrania)	— — —	70—74-ig:	8 eset:	14·81%
Középféjűség (mesokrania)	— — —	75—79-ig:	27 „	50·00%
Rövidfejűség (brachykrania)	— — —	80—84-ig:	17 „	31·48%
Túlrövidfejűség (hyperbrachykr.)	— — —	85—90-ig:	2 „	3·70%
				54 eset: 99·99%

A kiszombori gepida koponyákra tehát mint phaenotipus a középfejűség (mesokrania) jellemző, mely egymaga az esetek 50%-jében fordul elő. A középfejűségen belül a legnagyobb gyakoriságot a rövidfejűség felé közeledő 78-as jelzőérték tünteti fel, mely egyúttal az egész gyakorisági sornak is maximális gyakoriságú értéke. Ide esik az arithmetikai közép (78·56) is. E mellett azonban tekintélyes (35%) a rövidfejű (brachykran) koponyák gyakorisága is, míg a valódi hosszúfejűség csak 14·81%-ben fordul elő.

Ha különválasztjuk a férfi és női koponyákat, kiderül, hogy amíg a férfiaknál a középfejűség (mesokrania) az uralkodó (54%), addig a nőknél a rövidfejűségre esik a legnagyobb gyakoriság (47%), bár nem marad el mögötte sokkal a középfejűség sem (40%). Ami a két szélső csoportot illeti, a hosszúfejűség a férfiak között háromszor oly gyakori (18%), mint a nők között (6·67%), viszont a túlrövidfejűség, bár mindkét nemnél elég ritka, mégis gyakorisága a nők között (6·67%) több mint kétszerese a férfiakénak (2·56%). A férfiak között tehát több a hosszúfejű, a nők között pedig több a rövidfejű koponya. Ha határol a 80-as jelzőértéket vesszük fel, kiderül, hogy a meso-dolichokran koponyák száma a férfiak közt 71·80%, a nők között ellenben csak 46·67%. Viszont a rövidfejű koponyaalakoknak a nők között megállapítható 53·34%-es gyakoriságával a férfiaknál csak 28·20%-es gyakoriság áll szemben. A nemeknek ezt az antropológiai különbözőségét kifejezi az arithmetikai középérték különbsége is. Az arithmetikai középérték ugyanis férfiaknál 77·96, nőknél 80·17. Az előbbi a mesokrania közepén foglal helyet, az utóbbi pedig már a rövidfejűség alsó határára esik. A női koponyák ugyan általában mindig valamivel rövidebb fejűek, mint a férfi koponyák, a középértékek három egységnyi eltérése azonban ezt a normális nemi differenciát már jóval meghaladja. Nem alaptalan tehát az a feltevés, hogy a *hosszúfejű*

koponyaalakok a gepidák eredeti rasszalakjai s a rövidfejű alakok a nők által, illetve rasszkeveredés útján jutottak a kiszombori temető népébe.

Hasonlítsuk most össze adatainkat *Gáspár*-nak 8 gepida koponyára vonatkozó adataival. A 8 koponya jelzőjének középértéke (72·57) feltűnően (6 jelzőértékkel) eltér a kiszomboriakétól s a hosszúfejűség csoportjában foglal helyet. A 8 koponya között nincs egyetlen igazi rövidfejű sem, viszont 67 körüli szélsőséges jelzőértékek is találhatók közöttük. A *Gáspár*-féle 4 férfi koponya jelzőjének középértéke 74·22 s a 4 nőé 70·94. Nemcsak a hosszúfejűség foka, de az is feltűnő itt, hogy a nők közép jelzője négy jelzőegységgel nagyobb a férfiakénál, holott, mint fentebb már említettem, rendszeren fordítva szokott lenni a viszony.

*Lebzelter*³ közlése nyomán összehasonlításhoz megemlítem még a *Giuffrida-Ruggeri* által vizsgált jakovói gepida koponyákat. A 37 koponya közép jelzője (82·11) már a rövidfejűség csoportjában foglal helyet, kö-

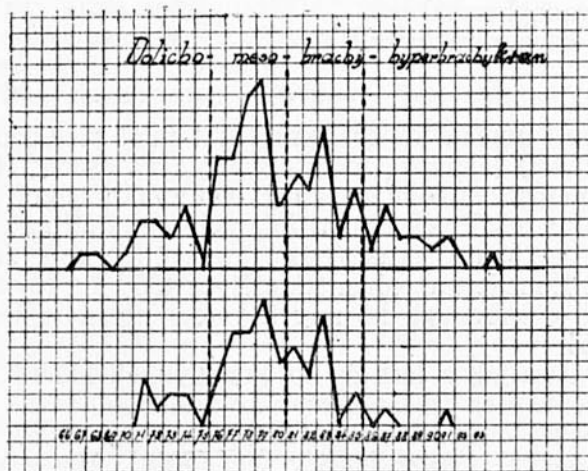

Abb. 1. kép

zöttük tehát jóval több rövidfejűnek kell lenni, mint a mieink között volt. Valóban a horvátországi gepida koponyák közül csak 38% meso-dolichokran, ellenben 62% brachykran a mieink 35%-jével szemben.

A mellékelt 1. ábra egyfelől az általam vizsgált kiszombori, másfelől az itt említett összes gepida koponyák gyakorisága görbéjét tünteti fel. A meso-brachykefal kevert alakok uralkodása mellett jól látható, hogy anyagunk legalább négy morfológiai csoportra különül.

A *hosszúság-magassági jelző* középértéke a kiszombori gepida koponyáknál 76·74. Aránylag kicsi a különbség a férfi (76·95) és a női (75·90) középérték között. Mind a három a magasfejűség (hypsikrania) alsó határán foglal helyet.

³ Dr. Viktor Lebzelter: Rasse und Volk in Südosteuropa. Mitt. der Anthropol. Ges., in Wien. 59. Bd. 1929.

A jelző csoportjainak gyakorisága a következő:

Alacsonyfejű (chamaekran)	— — — —	—69-ig:	1 eset:	3.33%
Közepesfejű (orthokran)	— — — —	70—74-ig:	10 „	33.33%
Magasfejű (hypsikran)	— — — —	75—87-ig:	19 „	63.33%
				30 eset: 99.99%

A kiszombori gepida koponyákra tehát általában a magasfejűség, közelebbről a kisépű magasfejűség a jellemző. Érdekes, hogy noha a középértékből arra következtethetnénk, hogy férfiaknál a magasfejűség nagyobb fokú, mégis a csoportok gyakorisága ennek ellene mond, amennyiben 55% magasfejű férfi koponyával 80% női koponya áll szemben. Ellenben amíg nőknél úgy a közép-, mint az alacsonyfejűség 10—10%-ben fordul elő, addig a férfiaknál a középfejűség 45%-es gyakoriságot tüntet fel, alacsonyfejűség pedig egyáltalán nem fordul elő.

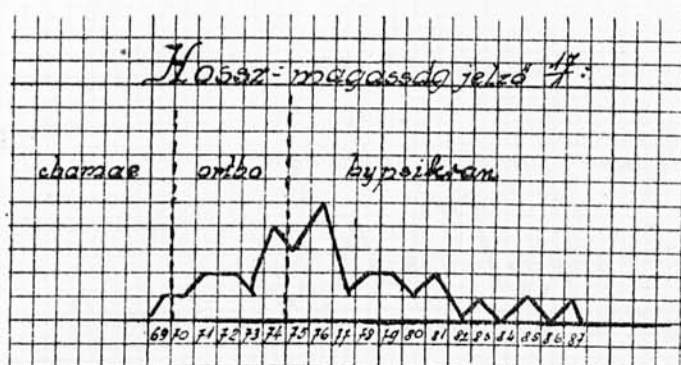

Abb. 2. kép.

A hosszúság-magassági jelző gyakorisági sora (2. ábra) nem mutat erős differenciálódásra, három külön morfológiai csoport körvonalaiban egészen jól felismerhetők. Gáspár gepida koponyái a hosszúság-magassági jelző tekintetében az enyéimhez hasonló viszonyokat tüntetnek fel. Még csak azt említem itt meg, hogy a hosszúság-magassági jelzőnél nagymértékben érvényesül a mesterséges koponyatorzítás hatása s a gyakorisági sort a nagyfokú magasfejűség felé hat jelzőegységgel eltolta. Jól kifejezi ezt az aritmetikai középérték, amely a férfiaknál a mesterségesen torzított koponyák leszámítása után 76.95-ről 74.00-re csökken.

A szélesség-magassági jelző középértéke a kiszombori gepida koponyáknál, férfiakat és nőket együtt számítva, 98.23, míg külön a férfiaknál 99.34, nőknél 96.32.

A jelző egyes csoportjainak gyakorisága a következő:

Alacsonyfejű (tapeinokran)	— — — —	—91-ig:	2 eset =	6.67%
Közepesfejű (metriokran)	— — — —	92—97-ig:	17 „ =	56.67%
Magasfejű (akrokran)	— — — —	98—112-ig:	11 „ =	36.67%

A jellemző csoport, mint látjuk, a közepes fejűség (metriokrania). A magasfejűség (akrokrania) itt nem oly jellemző, mint a hosszúság-magassági jelzőnél volt. Különösen feltűnő az előbbi jelzővel szemben a magasfejűség gyakoriságának csökkenése a nőknél, mely itt csak 18·18%. A koponyatorzítás hatása itt még jobban kifejeződésre jut, mint az eddig tárgyalt jelzőknél s a gyakorisági sort a magasfejűség oldalán 12 egységgel növelte. Ha a torzított koponyákat elhagyjuk, az aritmetikai közép a férfiaknál 99·34-ről 96·5-re csökken. A jelző gyakorisági görbéjét a 3. ábrán látjuk.

A most tárgyalt két magassági jelzőre vonatkozólag megállapítottakat megerősítik a *fülmagassági jelzők* u. m. a hosszúság-fülmagassági és szélesség-fülmagassági jelző is. Részletes ismertetésükre helyszűke miatt itt nem térhetek ki, csupán gyakorisági görbéiket közlöm a 4. és 5.

Abb. 3. kép.

ábrán, melyek anyagunknak a fülmagassági jelzők szempontjából két nagy morfológiai csoportra való tagolódását bizonyítják.

Még az agykoponyához tartozik, de már az arc alakját is befolyásolja a *homlok alkata*. A homlok legkisebb szélessége középértékben a férfi koponyákon 96·6, a nőknél 93·6 mm. *Gáspárnál* e méret tekintetében is a nemi differenciálódás már említett hiánya tűnik szembe. Az általa vizsgált négy férfi koponya középértéke ugyanis 95·5, a négy nő pedig 95·2 mm. Hasonló a helyzet a legnagyobb homlokszélességnél, amely a kiszombori gepida koponyákon férfiaknál 120·59 mm, nőknél 118·15 mm, viszont *Gáspárnál* 115·75, illetve 114·5 mm.

A *homlok szélességi jelzője* a kiszombori gepida koponyáknál 79·84 együttes közép jelzőértéket adott. Ha a nemeket külön választjuk, férfiakra 80·10, nőkre 79·22 középértéket kapunk. Általában tehát a domború-homlokúság jellemző.

A *haránt homlok-falcsonti jelző* együttes aritmetikai középértéke 68·52, amely érték a középhomlokúság (metriometopia) alsó határán van.

A nemek között való eltérés is igen kicsiny, alig egy jelzőegység, férfiaknál ugyanis a középérték 68·84, nőknél pedig 67·72. A jelző egyes csoportjainak gyakorisága a következő:

Keskeny homlokú (stenometop)	— —	62—65: 10 egyén	= 20·41%
Közepes homlokú (metriometop)	— —	66—68: 19 „	= 38·78%
Széles homlokú (euryometop)	— —	69—75: 20 „	= 40·82%
			49 egyén = 100·01%

Az uralkodó csoport tehát a széleshomlokúság, mely mögött azonban nem sokkal marad el a közepes homlokúság (metriometopia) sem. Nemek szerint vizsgálván a jelző egyes csoportjainak gyakoriságát, azt

Abb. 4. kép.

tapasztaljuk, hogy a férfiak között több a széleshomlokú (45·71%), a nők között pedig a közepes homlokú (50·00%).

A két homlokjelző gyakorisági görbét a 6.—7. ábrákon látjuk. Mindkettő meglehetősen koncentrált s dominálnak a kevert jellegű centrális alakok.

Az *arc magassága* (egész arcmagasság) igen tág határok között (98—134 mm) variál s meglehetősen differenciált. A variáció szélesség azonban aránytalanul nagyobb a férfiaknál, mint a nőknél. A nemek közötti abszolút különbség is igen nagy. Kifejezi ezt az arithmetikai közép, amely a férfiaknál 118·85, a nőknél pedig 105·36 mm. A gyakorisági sor négy morfológiai csoportra való tagolódásra vall. Különösen jellemző úgy a férfiakra, mint a nőkre egy magas arcú alak.

Elég erős a nemi különbség a *járomszélesség* tekintetében is, melynek arithmetikai középértéke férfiaknál 133·26, nőknél 124·93 mm. Jellemző egy szélesebb és egy keskenyebb arcú középcsoport meglehetősen éles különválása.

Anyagunk nagy rasszbeli kevertségének élénk bizonyítéka az u. n. *egész arc-jelző*, amely 76-tól 98-ig variál 87·97 középértékkel. A nemi differencia eléggé szembetűnő, az arithmetikai közép férfiaknál 89·11, nőknél 85·96. A jelző egyes csoportjainak gyakorisága a következő:

Igen széles arcú (hypereuryprosop)	—	76—79:	3 egyén	=	8·33%
Széles arcú (euryprosop)	—	80—84:	7 „	=	19·44%
Közepes arcú (mesoprosop)	—	85—89:	13 „	=	36·11%
Keskeny arcú (leptoprosop)	—	90—94:	8 „	=	22·22%
Igen keskeny arcú (hyperleptoprosop)	—	95—98:	5 „	=	13·89%
<hr/>					
				36 egyén	= 99·99%

A kiszombori gepida koponyák között tehát a túlságos szélesarcúságtól a túlságos keskenyarcúságig mindenféle alak előfordul s egyik jelzőcsoportnak sincs domináló fölénye. Mégis általában a középarcúság

Abb. 5. kép.

vezet, melyre az eseteknek több mint $\frac{1}{3}$ -a (36·11%) esik. Az is jellemző, hogy a keskenyarcú csoportok gyakorisága nagyobb, mint a szélesarcúaké. Lényeges különbség van az egyes csoportok gyakorisága között nemek szerint is. Így pl. a keskenyarcúság a férfi koponyák között kétszer olyan gyakran fordul elő, mint a nők között, viszont fordítva a szélesarcúság a nők között majdnem kétszer oly gyakori, mint a férfiak között. A túlszéles arcúság a férfiak között elő sem fordult, ellenben a nők között 23%-ben található. Ez teljesen analóg jelenség azzal, amit az agy-koponyánál a hosszú- és rövidfejűség tekintetében láttunk. Tehát jogos a gyanú, hogy a keskenyarcúság a gepidák eredeti rasszjellegei közé tartozik s a szélesarcúság a nők, illetve rasszkeveredés útján került közéjük. Az arcjelző gyakorisági görbéje (ld. 8. ábra) a nagy szóródás dacára is több morfológiai csoportra való tagolódás mellett bizonyít.

Nagyjából ugyanezen viszonyokat találjuk a *felső arcjelzőnél* is úgy az egyes csoportok gyakorisága, valamint a gyakorisági sor differenciáltsága tekintetében. Ezért részletesebben itt nem is foglalkozom vele, csupán az egyes csoportok gyakoriságát ismertetem:

Széles felsőarc (euryēn)	— — — —	45—49: 7 eset = 17·50 %
Közepes felsőarc (mesēn)	— — — —	50—54: 19 „ = 47·50 %
Keskeny felsőarc (leptēn)	— — — —	55—59: 13 „ = 32·50 %
Igen keskeny felsőarc (hyperleptēn)	— —	60—61: 1 „ = 2·50 %
		40 eset = 100·00 %

A 40 gepida koponya felső arcjelzőjének együttes középértéke 53·30, míg a nemeket különválasztva férfiaknál 54·15, nőknél 51·71. Mindegyik

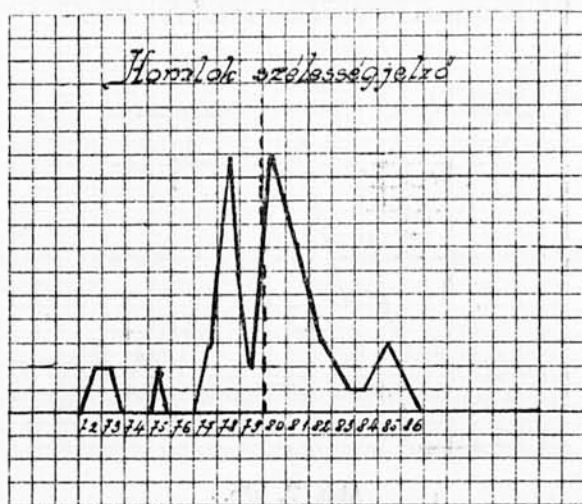

Abb. 6. kép.

a középarcúság csoportjában foglal helyet. A jelző gyakorisági görbéjét a 9. ábrán mutatom be.

A *szemüregjelző* a méret kicsisége dacára is elég tág határok között változik, a minimális érték ugyanis 71, a maximális pedig 92. Az összes koponyákat együvé számítva közép jelzőértékül 82·35-öt kaptam. Külön férfiaknál 81·34, nőknél 84·22 az aritmetikai középérték. A jelző egyes csoportjainak gyakorisága a következő:

Alacsony szemüregű (chamaekonch)	—	71—75: 3 egyén = 7·50 %
Közepes szemüregű (mesokonch)	— —	76—84: 28 „ = 70·00 %
Magas szemüregű (hypsikonch)	— —	85—92: 9 „ = 22·50 %
		40 egyén = 100·00 %

A közepes szemüregűség (mesokonchia) tehát, melybe az arithme-

tikai közép is esik, domináló szerepet játszik, s az eseteknek több mint kétharmada által van képviselve. Mellette azonban elég tekintélyes a magas szemüregűség gyakorisága is (22·50), míg az alacsony szemgödör meglehetősen ritka. A szemüregjelző gyakorisági sorát a 10. ábrán mutatom be. Szóródása igen szabálytalan s két nagyobb gyakoriságú centrális s egy-egy kisebb gyakoriságú chamae, illetve hypsikonch morfológiai csoportra enged következtetni.

Több morfológiai csoportra való tagolódás mellett bizonyít az *orrüreg magassága* és az *orrjelző* is. Az orrmagasság középértéke férfi koponyákon 53·97, női koponyákon 47·66 mm, míg az orrjelzőé 47·81, illetve 49·88. Mindkettő elég nagy nemi differenciáról tanuskodik.

Abb. 7. kép.

A jelző egyes csoportjainak gyakorisága a következő:

Keskenyorrúság (leptorrhinia)	— —	42—46: 13 egyén	= 33·33%
Középorrúság (mesorrhinia)	— —	47—50: 19 „	= 48·72%
Alacsonyorrúság (chamaerrhinia)	— —	51—57: 6 „	= 15·38%
Igen alacsonyorrúság (hyperchamaerrhinia)	58 —	: 1 „	= 2·56%
			39 egyén = 99·99%

Az uralkodó csoport, mint látjuk, a középorrúság, mely közel az eseteknek fele (48·72%) által van képviselve. Az eseteknek $\frac{1}{3}$ -a a keskenyorrúságra (leptorrhinia) $\frac{1}{6}$ -a pedig az alacsonyorrúságra (chamaerrhinia) esik. Azonban a középorrúság (mesorrhinia) maga sem egységes, hanem egy a keskenyorrúság felé hajló nagyobb, s egy az alacsonyorrúság határán álló kisebb csoportra tagolódik, amint az a jelző gyakorisági görbájén (11. ábra) jól látható. Emellett külön kiválik egy határozottan keskenyorrú morfológiai csoport.

Éles különbséget látunk a nemek között is, ami főleg az alacsonyorrú (chamaerrhin) csoport gyakoriságában fejeződik ki, amely a nőknél ötször akkora gyakoriságot tüntet fel, mint a férfiaknál. A férfiakra tehát inkább a keskenyorrúság, a nőkre pedig az alacsonyorrúság a jellemző. Ez analóg jelenség azzal, amit egyfelől a koponyajelző, másfelől az arcjelző tekintetében fentebb észleltünk.

Kétségtelen tehát, hogy a kiszombori gepida koponyák két nagy morfológiai csoportra tagolódnak. Az egyik hosszás agykoponyájú, keskeny, magas arcú és keskenyorrú, a másik rövidfejű, alacsony, széles arcú és közepes orrú. Az előbbi a férfiak, az utóbbi a nők között gyakoribb. Úgy a méretek, mint főleg a morfológiai bélyegek azonban azt is bizonyítják, hogy e két nagy morfológiai csoporton belül még részletesebb rasszdifférenciával is kell számolnunk. Csakugyan a tüzetes vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy anyagunk négy morfológiai csoportra

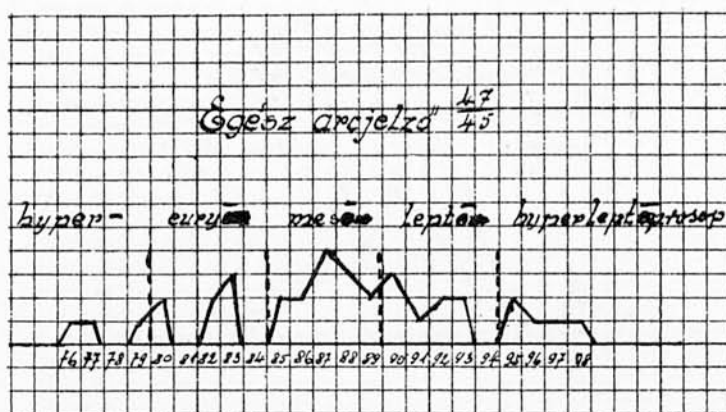

Abb. 8. kép.

tagolódik. Lássuk röviden ezek fontosabb bélyegeit. Megjegyzem, hogy a mesterségesen torzított koponyákat e négy morfológiai csoportból kihagytam, minthogy eredeti alakjukat a torzítás miatt a legtöbbször úgysem lehet biztosan megállapítani.

I. Csoport. Nordoid alakok. Ez a legnagyobb számú és így populációnkra legjellemzőbb csoport. 12 férfi és 4 női koponya által van képviselve. Jellemzi az agykoponya nagysága mellett annak hosszás (ovoides) alakja s a nagy, magas, emellett elég széles arc. Úgy az agykoponya, mint az arckoponya egyes részletei erőteljesen fejlettek, éles körvonalúak, inkább szögletesek, mint lekerekítettek. A férfi koponyákat az izomtapadási lécek, nyúlványok és érdességek feltűnően erős fejlettsége tünteti ki. A homlok magában véve elég széles, de a nagy hátsó koponyaszélesség következtében mégis kissé keskenynek tetszik. Emellett a homlok alacsony, hátrafelé haladva fokozatosan emelkedő, a koponyatető ívelt, ezért rövid s erős lejtéssel megy át az egészben véve mérsékelt s arányosan

kidomborodó nyakszirtba, melyet azonban a felső és legfelső tarkóvonal (Linea nuchae superior és suprema), valamint a külső tarkógumó (Protuberantia occipitalis externa) által alkotott többnyire széles taraj, vagy érdes duzzanatszerű kiemelkedés megtör s a síma nyakszirttáját élesen elválasztja az érdes tarkótájtól, mely erős megtöréssel és jó darabig nagyjából egyenes síkot alkotva megy át a koponya alsó körvonalába. A nyakszirt legerősebb kidomborodása aránylag alacsonyan, a nyakszirtgumó szintjében foglal helyet. A homlokcsont közepén a legtöbb koponyán széles, sekély tarajszerű duzzanat emelkedik ki, ami a homloknak kissé australoid jelleget ad. A tarhely (glabella) erősen kiduzzadt, a csontos szemöldívek (arcus superciliares) igen erősen fejlettek, a szemgödör felső széle megvastagodott s kissé előre néz, a homlokcsont járomnyúlványa (Processus zygomaticus ossis frontis) erősen fejlett s a külső, felső szemgödri szögletet feltűnővé teszi. Fokozza ezt a halántéki táj befűződése

Abb. 9. kép.

(krotaphostenosis). Az arc úgy egészben, mint egyes részleteiben nagy, magas, széles, markáns. Az orrgyök mélyen benyomott, megtört s az erősen fejlett szemgödörfeletti részekkel együtt az arcnak meglehetősen primitív jelleget kölcsönöz. Az orrüreg magas, középszéles, orrcsontok közepesen fejlettek. A szemgödörök magasak, nagyok, a járomcsontok fejlettek, az arc subnasalis része magas, az áll erőteljes. Mindeme jelleg azonban különböző irányú erős variációt tüntetnek fel, ami kétségtelenül rasszkeveredésre vall. Két koponyán pl. szemünkbe ötlük úgy az egész arc, mint főleg a homlok és az ebfogi árok (fossa canina), valamint az orrgyök és orrcsontok lapossága. Ezek nyilvánvalóan a mongol rasszkeveredés bélyegei. Még feltűnőbb több koponyán az orrtájnak igen primitív alkata. Többször előfordul, hogy az orrüreg alsó széle egészen síma, sőt kisebb-nagyobb fossa prae-nasalis van jelen, s a felső állcsont fogmedri része előre hajlik (prognathia alveolaris), az orrhát homorú s az orrcsontok igen kicsinyek, felfelé erősen megkeskenyedő, szinte csőkevényes háromszögalakúak, vagy szélesek, de egészen laposíviúek. Egy

koponya a szemgödörök feltűnő kicsinységével és alacsonyásával tűnik ki. Több koponyára jellemzők a kerek fogsorívet alkotó kicsi, ritka fogak. Mindeme bélyegek a homloknak már említett primitív vonásaival kapcsolatban a palaeoázsiai rasszra utalnak bennünket, annál is inkább, mert e rassz egész csomó hiteles sír tanubizonysága szerint a hazai avároknak s nagy valószínűséggel a húnoknak is, fontos antropológiai alkat-eleme volt.

II. Csoport. *Meso-brachycephal keleteurópai alakok.* E csoport gyakoriság tekintetében mindjárt az előbbi után következik s 6 férfi és 9 női koponya által van képviselve. Amíg tehát az előbbi csoportban a férfiak voltak túlnyomó többségben, itt viszont a nők dominálnak. Jellemzi általában a kicsi, rövid, magas agykoponya, alacsony, mérsékelt szélés arc. A homlok széles, magas, domború. A csontos szemöldívek (arcus super-

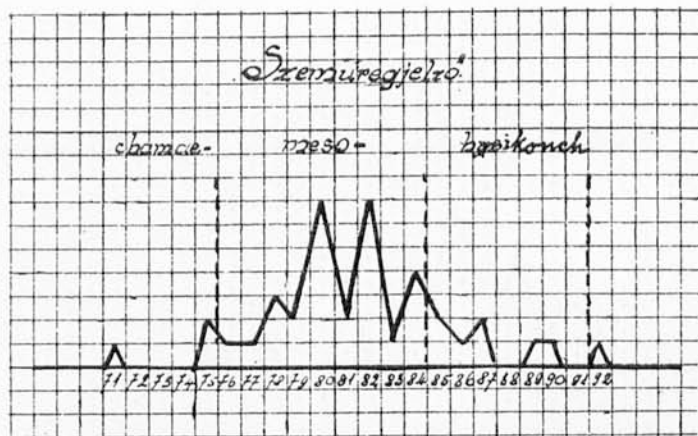

Abb. 10. kép.

ciliares) még férfiaknál is csak egészen gyengén fejlettek s a tarhely (glabella) széles, lapos. A homlokdudorok fejlettek, a koponyatető lapos, vagy csak egészen gyengén domború, a nyakszirt mérsékelt domborulatú sekély ívet alkot, sőt néha majdnem lapos. A felső tarkóvonal (linea nuchae superior és suprema), valamint a nyakszirtgumó (protuberantia occipitalis externa) férfi koponyákon is feltűnően fejletlen, szinte nőiesen síma. A nyakszirti és tarkótáj itt nem válik el élesen egymástól s a tulajdonképeni tarkótáj meglehetősen síma. Aránylag kicsi, síma a csecsnyúlvány (processus mastoideus) is. Az arc a legtöbb koponyán sérült, de így is megállapítható annak az előbbinél kisebb, s lényegesen alacsonyabb volta. Az orrgyök aránylag széles, egyáltalán nincs benyomva s a szemgödör felső széle vékonyabb, függőleges helyzetű. A szemgödör közepes, az orr általában kicsi, orrhát rövid, egyenes, vagy gyengén homorú. Az áll és állkapocs aránylag alacsony, de széles; fogsorív kerek. E csoportban is előfordulnak úgy mongoloid, mint főleg palaeoázsiai rasszra emlé-

keztető primitív bélyegek, mint keveredési formák, a koponyák zöme azonban a legtöbb jelleg tekintetében a keleteurópai rassz alakkörébe tartozik.

III. Csoport. Mediterranoid alakok. E csoport már lényegesen kisebb gyakoriságú. 7 férfi és 2 női koponya által van képviselve. Tehát itt is dominálnak a férfiak, épúgy, mint az első csoportban. Jellemzi a hosszúfejűség és keskeny, magas arcúság. Sőt itt a hosszúfejűség még nagyobb fokú, mint az első csoportban volt. Általában igen nagy koponyák, feltűnően nagy, magas, domború homlokkal, megnyúlt, alacsonyabb koponyatetővel, feltűnően kúpos nyakszirttel, ami a koponya hosszúságát nagy mértékben fokozza. Az izomtapadási lécek, nyúlványok, érdekségek általában gyengén fejlettek s a koponyáknak kissé nőies jelleget kölcsönöznek. A csontos szemöldívek (arcus super-

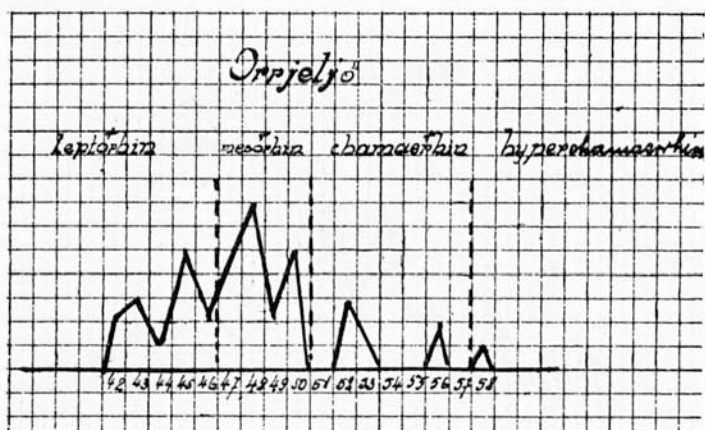

Abb. 11. kép.

ciliarek) gyengén fejlettek, a felső szemgödri szélek lefelé tekintenek, a tarhely (glabella) lapos. A nyakszirt legnagyobb kidomborodása magasan, jóval a külső nyakszirtgumó felett fekszik. A nyakszirtgumó és nyakszirt vonalak (lineae nuchales) gyenge fejlettsége következtében a nyakszirt megtörése hiányzik s a szorosabban vett tarkótáj síma, gyenge görbületű ívben aláhajló. A homlokesont járomnyúlvánnya (processus zygomaticus ossis frontis) kicsi, lekerekített, miért is a felsőarc keskenyebb. Az orrgyök nincs benyomva. Az orr keskeny, szemüreg közepes. Mongol és palaeoázsiai rasszkeveredés nyomai e csoportban is felismerhetők, bár nem olyan szembetűnők, mint az előbbi két csoportban volt. Több koponyán a nyakszirt a bathrocephaliara emlékeztető alacsony fekvésű.

IV. Csoport. Kaukasoid-turanoid alakok. E csoport valamennyi között a legkisebb, mindössze 3 férfi és 4 női koponya által van képviselve. Jellemzi az igen nagy, hosszú, de főleg rendkívül széles agykoponya, a nagy,

feltűnően széles, markáns arc. Homloka igen széles, elég alacsony, fokozatosan (kissé rézsútosan) emelkedő; koponyatető domború; nyakszirt igen széles, mérsékeltén és egyenletesen domborodó; tarkóvonalak és nyakszirtgumó jól fejlettek. Különösen feltűnő a nagy, vaskos, érdes csecsnyúlvány (processus mastoideus). Orrgyök elég széles, csak gyengén benyomott. Csontos szemöldívek erősen fejlettek, aránylag vízszintesen és alacsonyan fekvők s felettük széles haránt barázda húzódik. Az arc feltűnően nagy, főleg széles, amit elsősorban a magas, széles, érdes járomcsontok okoznak. A homlok hátsó szélessége is nagy, ezért a ha-

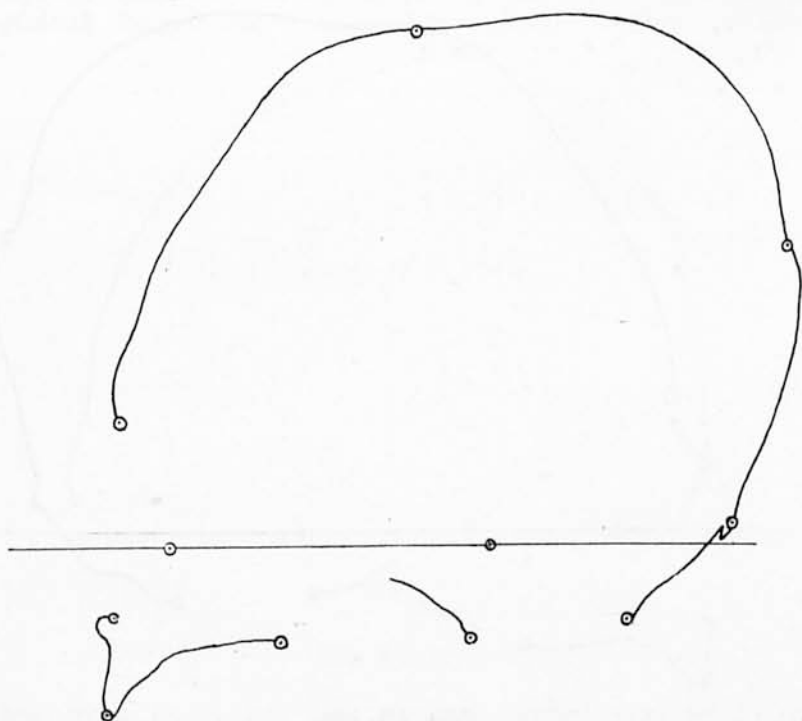

Abb. 12. kép.

lántéki befűződés csekély. Az orrüreg nagy, magas, széles, az orrcsontok feltűnően nagyok, főleg hosszúak s az egész orr az arc síkjából erősen kiáll. A szemgödrök nagyok, magasak. A felső állcsont alveolaris része igen magas. Az áll és állkapocs nagy, magas, széles, igen markáns. A fogsorív nagysugarú, patkóalakú. E típus az avaroknak is egyik fontos eleme volt.

Ime a 4 morfológiai csoporton belül tehát legalább 6 rasszalak körvonalai bontakoznak ki előttünk, amelyek a kiszombori gepida lakosságban kisebb-nagyobb percentben képviselve voltak. Ezek a nordicus, a mediterrán, keleteurópai, turanoid, mongol és palaeoázsiai.

A talált koponyatípusok közelebbi értékelése szempontjából szükséges volna még ismernünk a csontvázak testmagasságát és testarányait. Sajnos ehhez a kiszombori gepida temetőből csontvázanyaggal nem rendelkezünk. Egyedül a testmagasság, illetve a csontvázak hossza az, amire Móra jegyzetei adatokat tartalmaznak. A sírban végzett csontvázméreteket szakszerűségével szemben azonban némi kételyeink vannak. A sírszámok sem egyeznek mindig a koponyán lévő jelzésekkel. Ezért a jegyzőkönyv több termetadatához kétség férhet, sőt némelyike határozottan téves. Az egyik 8 éves gyermek testhossza pl. állítólag 168 cm, egy 6 évesé 175 cm,

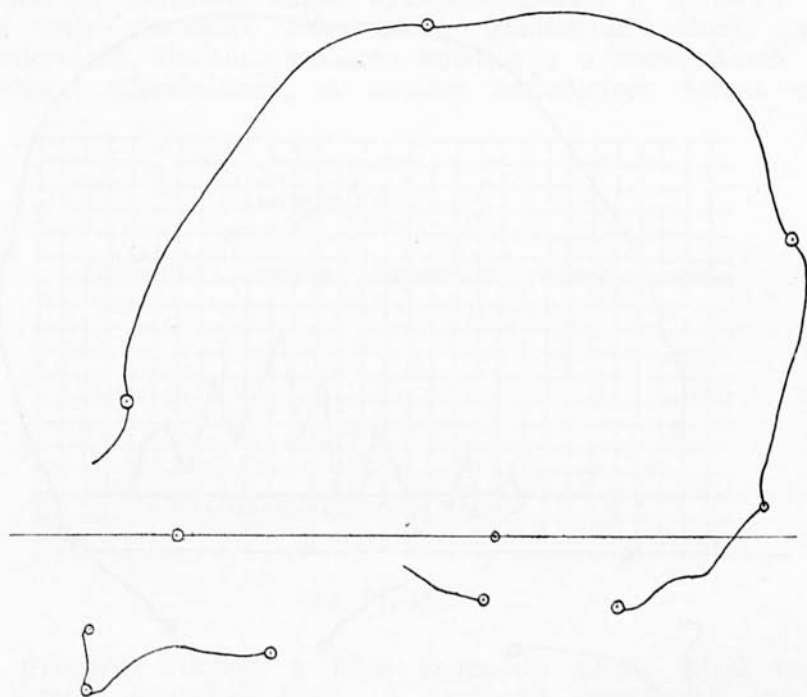

Abb. 13. kép.

viszont egy felnőtt nő termete 127 cm-nek van megjelölve. Ezek nyilvánvalóan hibás adatok. Ezeket leszámítva, az ásatási jegyzőkönyv termetadatai alapján, amiknek kiírásáért *Török Gyulának* mondok köszönetet, 34 férfira 162·73 cm, és 14 nőre 150·5 cm átlagos testmagasságot nyertem. A férfiak és nők termetkülönbsége e szerint 12·23 cm. Ezek a középértékek kisebbek a *Gáspár* által közölt, ugyancsak a sírban mért testhossz-adatoknál. Szerinte ugyanis a férfiak termetének középértéke 166·8 cm, a nőké pedig 152 cm. *Gáspár* adatai azonban egyfelől kevesebb egyénre vonatkoznak s másfelől az általa közölt méretek alapján úgy látszik, hogy a gorszai gepida temető rasszbeli összetétele eltér bizonyos tekintetben a kiszomborítól. Egyébként *Gáspár* középértékeinek jellemző voltával

szemben némi kételyre ad okot a két nem átlagos testmagassága között lévő feltűnően nagy (14·8 cm) eltérés, továbbá az a körülmény, hogy a szövegben közölt termetméretei nem egyeznek az összeállított táblázatba felvett adatokkal s táblázatának méretei is más középértéket adnak, mint amit ő közöl. Így tehát *Gáspárnál* vagy sajtóhibával, vagy számítási tévedéssel van dolgunk.

Érdekes eredményre jutunk, ha a kiszombori gepida csontvázak termetadatait fentebb a koponyák alapján megállapított négy morfológiai csoport szerint válogatjuk szét. Kiderül, hogy *a legmagasabb termetű egyének csaknem kivétel nélkül az első, u. n. nordoid csoportban foglalnak helyet.* Az e csoportba tartozó 11 férfi átlagos test-

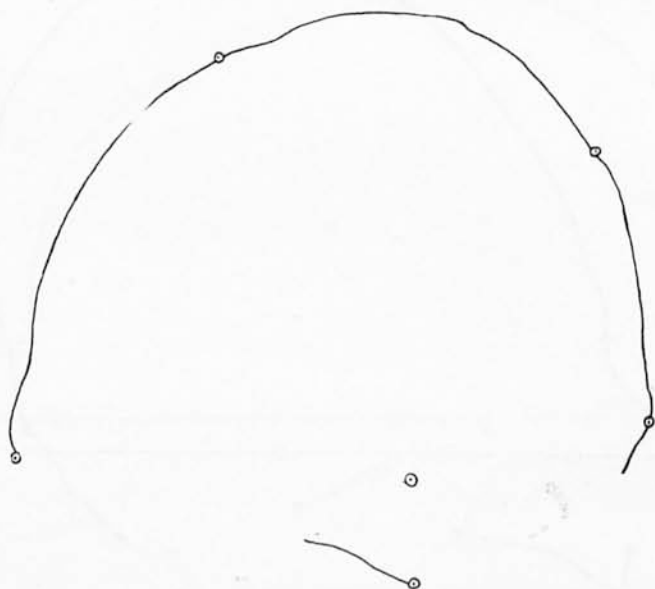

Abb. 14. kép.

magassága 167·8 cm s két nőé 153 cm. Nyilvánvaló tehát, hogy e csoport alapját egy igen magas termetű rasszelem alkotja. Mint-hogy pedig ez a magas termet, mint láttuk, hosszú koponyával és magas arccal kapcsolatos, aligha kétes, hogy itt valóban az északeurópai rasszal (*Homo nordicus*) van dolgunk. A mediterranooidnak nevezett harmadik csoportba tartozó 7 férfi csontváz átlagos testmagassága 164·28 cm, tehát az előbbinél lényegesen alacsonyabb. Sőt, ha a köztük lévő egyetlen rendkívül magas egyént, aki termetében kétségtávol *nordicus* jellegű, elhagyjuk, akkor átlagos termetül csak 161·67 cm-t kapunk, ami a mediterrán csoportnak teljesen megfelel. Még érdekesebb, hogy a második u. n. *mesobrachycephal* keleteurópai csoportba tartozó 6 férfi átlagos testmagassága csupán 154·5 cm. Valószínű tehát, hogy ebben a csoportban nemcsak keletbalti, hanem északkeletázsiai (*palaeoázsiai*) rasszelemek is tekintélyes

arányban képviselve vannak. Ezt különben már a koponyák említett primitív bélyegei is bizonyították.

Most röviden még a *mesterséges koponyatorzításról* emlékezem meg. Összesen 21 koponyán ismerhetők fel a mesterséges koponyatorzítás nyomai kisebb vagy nagyobb mértékben. Ez által a kiszombori gepida temető különleges helyet foglal el nemcsak hazánk, de egész Európa népvándorláskori temetői között. Ennyi torzított koponyát ugyanis egyetlen temetőben, tudomásom szerint, sehol sem találtak, illetve nem mentettek meg. Pedig többször találtak már hazánkban makrokefál koponyákban

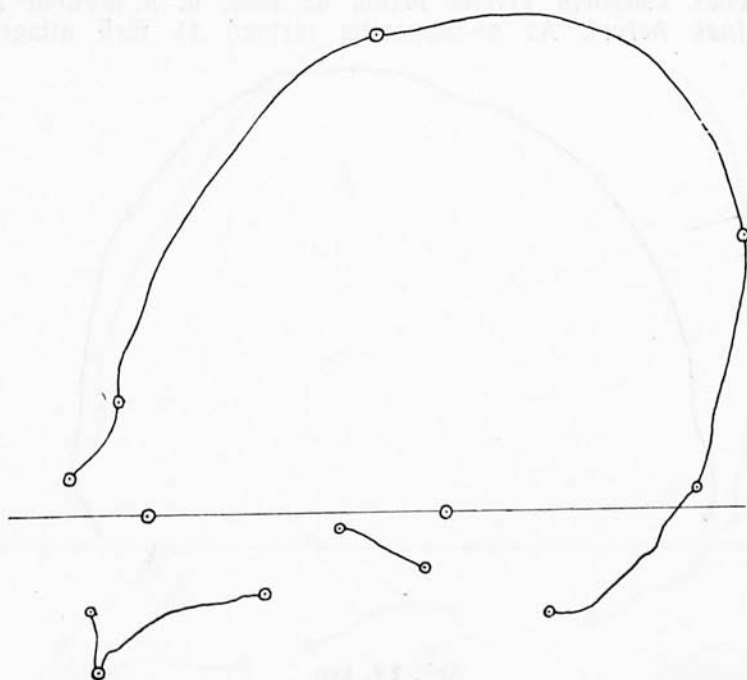

Abb. 15. kép.

haszonlóan gazdag temetőt. De elpusztították azokat, vagy legalább is a koponyákat nem mentették meg a tudomány számára. Ha most ehhez hozzá vesszük a hazánk területén különböző temetőkből eddig előkerült közel 30 mesterségesen torzított koponyát, teljes joggal elmondhatjuk, hogy *az európai makrokefál kérdés megoldásának kulcsa hazánkban van.*

A 21 koponya közül erősen torzított 10, gyengén torzított 11. Az a tény, hogy temetőnkben ilyen nagyszámú torzított koponya került elő, azt bizonyítja, hogy e gepida törzsben a torzítást nem egy kiváltságos vezér vagy sámán-család gyakorolta, hanem az sok családban szokásban volt. Viszont a sok kislefű torzítás arra enged következtetni, hogy a szokás lassan kihalóban volt. Talán későbbi életkorban kezdték a torzítást, nem pedig az újszülöttön. Bizonyára nem is tartott annyi ideig, vagy

nem alkalmaztak olyan szoros pólyákat. Szóval a torzítás szokása engedett szigorúságából, kizárólagosságából s így egyfelől jobban elterjedt (divatszerűvé vált), másfelől kisebb fokú lett, a torzítás módjában is változott s elvesztvén eredeti jelentőségét, kiváltságosságát, lassan elhomályosodott, kiment a divatból. Erre engednek következtetni a torzított alakok között tapasztalható különféle átmenetek.

Érdekes a *nemek aránya* a torzított koponyák között. A 21 torzított fejű egyén közül ugyanis csupán kettő volt nő, a többi mind férfi. Úgy látszik tehát, hogy *a torzítás főleg a férfiak szokása, előjoga volt*. Vajjon az előkelő származással, valami titkos szövetségbe való tartozással vagy

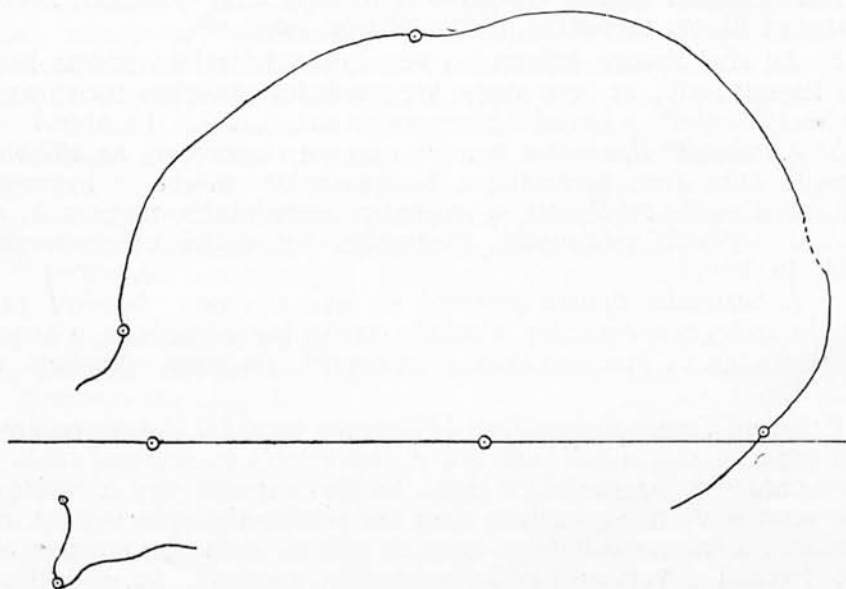

Abb. 16. kép.

valami divattal függött-e össze? Az előbbi mellett szól az, hogy túlnyomó részt férfi koponyákon látható. Utóbbi mellett bizonyít viszont a fésűnek a férfisírokban való jelenléte. Mindenesetre a fésű és hajdivat kérdése a mesterséges koponyatorzítással kapcsolatban tüzetesen tanulmányozandó.

Ami a torzítás módját illeti, megállapítható, hogy két pólyát alkalmaztak. Az egyik, a főpólya, a homlokról a halántékon át a nyakszirthez haladt s körkörösén vette körül a fejet. Ez volt a szélesebb pólya. A homlokon és nyakszirten valószínűleg valami keményebb lapot (deszkát, vagy csontot) tettek alá, illetve fűztek bele. Ezzel magyarázható az, hogy a homlokon és nyakszirten e helyen nagy lapos felület, sőt néha gyenge homorulat látható, viszont a halántéki tájon a pólya nem idézett elő mélyebb barázdát. A másik, vékonyabb pólya a koponyatetőről futott le az áll alá. Rendszeren az első pólya volt a szorosabb s egyfelől a homlokot

hátra nyomta, viszont a nyakszirtet felemelte. A második pólya a fejtetőt nyomta le kissé, a fejet hosszabbá tette s a fejtetőn nyeregyszerű bemélyedést okozott. A két pólya között a bregma előtt a kétoldali nyomás következtében a mesterségesen torzított koponyákra jellemző homlok-dudor (*eminentia bregmatica*) keletkezett. *E torzítás tehát az occipito-frontális torzítások csoportjába tartozik.*

A szerint már most, hogy a pólyák hol feküdtek, s melyik milyen szorosan volt megfeszítve, igen különböző mesterséges koponyaalak keletkezhettek, ami természetesen a szerint is változott, hogy milyen volt az eredeti rassztípus.

A kiszombori gepida koponyák a torzítás által előidézett koponya-alak szerint három csoportba, illetve típusba oszthatók.

a) Az *első típusra* jellemző a rézsútosan hátrafutó magas homlok, illetve koponyatető, az igen nagy bregmadudor, mögötte mély, nyereg-alakú harántbarázda s kevésbé lapos nyakszirt. (Ld. 12., 13. ábra.)

b) A *második típusnál* a homlok egészen rézsútosan, az előbbinél is hegyesebb szög alatt hátrafutó, a bregmadudor kisebb, a nyereg-alakú haránt bemélyedés sekélyebb, a nyakszirt meredekebb, magasabb, a koponyatető rövidebb, csúcsosabb, magasabb, hátrahajló cukorsüveg-alakú. (Ld. 14., 15. ábra.)

c) A *harmadik típusra* jellemző az igen alacsony homlok, az alacsony, de széles bregmadudor, a sekély, széles harántbarázda, a koponyatető hosszúsága és alacsonysága, a nyakszirt alacsony, domború volta. (Ld. 16. ábra.)

E három típus azonban nem különleges torzítási eljárás eredménye, hanem egyfelől az említett két pólya helyzetétől és szorosságától, másfelől az eredeti koponyaalaktól függ. Az első típusnál úgy a fronto-occipitalis, mint a vertico-maxillaris szorítás egyformán erős volt. A második típusnál a fronto-occipitalis szorítás jóval erősebb volt, míg a harmadik típusnál a vertico-maxillaris szorítás dominált. Az első típus inkább nordicus, a második inkább turanoid, a harmadik inkább mediterrán alakoknál található. A szerint azonban, hogy a pólya előbb vagy hátrább, mélyebben vagy magasabban feküdt és szorosabbra volt húzva, vagy lazábban állott, a három típus között a legkülönbözőbb átmeneti alakok jöttek létre.

A mesterséges koponyatorzítás kérdésével más helyen fogok tüzetesen foglalkozni, azért itt csak két kérdést érintek még röviden. Az egyik az, hogy *a kiszomborihoz hasonló torzított koponyák Arad-Gájon és Gyulán kerültek elő nagyobb számban, miért is valószínű, hogy ott szintén nagyobb gepida temető pusztult el.* A gorzsai gepida temetőben a koponyatorzítás csak szórványos jelenség.

Kérdés, vajon a gepidáknak eredeti szokása volt-e a koponyatorzítás, vagy más néptől vették azt át? Ha az első feltevés helytállana, akkor a gepidák északi hazájában kellene a legtöbb és legnagyobb fokban torzított koponyákat találnunk, vagy legalább is azon az úton, amelyen a gepidák vonultak. Tudtommal ez eddig bizonyítva nincsen. Sőt a kis-

zombori gepida temető még ellene is mond e feltevésnek. A torzított koponyák között ugyanis nem csupán nordicus rasszjellegű koponyák vannak, hanem keletbalti, palaeoázsiai, turanoid és mongol rasszjellegűek is. Már pedig a gepidák eredeti s uralkodó rasszeleme az északi rassz. Ha tehát a torzítás a gepidák ősi szokása lett volna, akkor a torzított koponyák is túlnyomóan északi rasszjellegűek kellene hogy legyenek. Még döntőbb bizonyíték itt a testmagasság. A temetőnkre jellemző nordicus rasszjellegű csoportba tartozó férfi csontvázak átlagos termete ugyanis, mint láttuk, 167·81 cm volt, ezzel szemben a torzított koponyájú férfiak átlagos termete csak 161·56 cm. Nyilvánvaló tehát, hogy a kiszombori gepida temetőben a koponyatorzítás nem a magas termetű nordicus elemmel, hanem egy alacsony termetű rasszelemmel kapcsolatos. Ilyen pedig esetünkben a mongol és palaeoázsiai. Különben a *Gáspár* által a gorszai gepida temetőből leírt egyetlen torzított koponyájú csontváz is igen alacsony termetű s mongoloid jellegű nőé. Ha most még ehhez hozzá vesszük, hogy a torzítás szokása a hazai gepidáknál lassan kiveszőben volt, valószínűbbnek tetszik a második feltevés, nevezetesen, hogy a gepidák a koponyatorzítást más néptől vették át. Ez a más nép, adatainkból következtetve, a legnagyobb valószínűség szerint a hún volt.

Vizsgálataink eredményeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A kiszombori gepidák népe olyan rasszkonglomerátumot alkotott, mely a nordicus, mediterrán, keleteurópai, turanoid, mongol és palaeoázsiai rassz elemeiből tevődött össze.
2. Az uralkodó rasszkomponens a nordicus rassz.
3. A magyarországi gepidák a húnokkal, majd avarokkal nemcsak szoros népi érintkezésben, de erős rasszkeveredésben is állottak.
4. Az erős keleti irányú rasszkeveredés a gepidák rasszbeli összetételét alapvetően megváltoztatta és több tekintetben az avarokéhoz hasonlóná tette.
5. A húnokból a gepidák közé került legjelentősebb rasszelem a palaeoázsiai és turanoid.
6. A kiszombori gepidák nagyban üzték a koponyatorzítást, melyet más néptől vettek át, idővel azonban náluk a szokás elhomályosodott.
7. Az európai makrokefál kérdés kulcsa Magyarországon van.
8. A gepida temetők antropológiai anyaga úgy a hún-avar kérdés szempontjából, mint az árpádkori magyarság rasszbeli összetételének megismerésére nagy fontosságú.

Dr. Bartucz Lajos.

Die Gepiden-Schädel des Gräberfeldes von Kiszombor.

Verfasser hat die durch die Ausgrabungen weiland Franz Móra's ans Tageslicht gebrachten 63 Gepiden-Schädel einer anthropologischen Untersuchung unterworfen und kommt zu den folgenden Ergebnissen:

Das Volk des Gräberfeldes von Kiszombor zeigt ein Rassengemisch, in welchem die nordische, mediterrane, ostbaltische, turanoide, mongoloide und palaeoasiatische Rassen vertreten waren. Als Hauptrassenelement muss die nordische Rasse betrachtet werden. Die ungarländischen Gepiden lebten mit den Hunnen und später mit den Avarn in einer ziemlich starken Rassenkreuzung, wodurch ihre einstmalige Rassenzusammensetzung grundsätzlich verändert, und in mehreren Zügen den Avarn ähnlich wurde. Grösster Wahrscheinlichkeit nach haben die Gepiden die palaeoasiatischen und turanoiden Rassenelemente aus dem Volkskörper der Hunnen und noch mehr aus dem der Avarn erhalten.

Bei den Gepiden von Kiszombor war die Sitte der künstlichen Schädelverunstaltung in hohem Masse verbreitet. Auf Grund der Häufigkeit der einzelnen Rassenelemente ist es anzunehmen, dass die Gepiden diese Sitte von den, mit ihnen in einer intensiven Rassenkreuzung gelebten Hunnen gelernt und übernommen haben. Die Sitte starb aber bei ihnen langsam immer mehr aus und es ist anzunehmen, dass sie durch eine Haartracht ersetzt wurde. Aus der grossen Zahl der in den verschiedenen Teilen des Landes ausgegrabenen deformierten Schädel können wir hoffen, das Ungarn in der Lösung der Frage der europäischen Makrokefale eine wichtige Rolle spielen wird.

Lajos Bartucz.

A szakálhádi Árpád-kori temető.

(Ide tartozik a LXVII—LXXII. tábla.)

A múlt év nyarán, Dr. Bakay Lajos egyetemi tanár úr tulajdonát képező hódmezővásárhely-szakálhádi telep és temető ásatása alkalmával hat őskori kulturperiódust állapítottunk meg, de jeleztük, hogy a hetedik települési szintként, az Árpád-korban területünkön tanyázók sírjait is feltártuk.¹

A sírok az őskori gödrök között, szétszórtnak feküdtek (LXVII.), határozott sorrend nélkül. Négy őskori sír is volt közöttük, melyekről más helyen számoltunk be.²

1. *sír.* Őskori.

2. *sír.* 86 cm mély, 160 cm hosszú, 40 cm széles sírban, 150 cm hosszú, női csontváz. Irányítása nyugattól 10 fokkal tért el észak felé. Mellékletei (LXVIII.): Két, végeivel egymásra hajlított bronz *halántékkarika*; egyik az állkapocs alatt, a másik a fej alatt feküdt. A jobb alsókaron, keresztmetszetű, nyitottvégű *bronzkarperec*. Balkezének gyűrűsujján, háromszöges átmetszetű *bronzgyűrű*.

3. *sír.* 100 cm mélyen, 170 cm hosszú férficsontváz. Irányítása északról nyugat felé 20 fokkal tért el. Mellékletei (LXIX.): Jobb oldalon, a könyök mellett két *nyílhegy*; szeges végeiken az elkorhadt farostok megmaradtak. Nyílhegyet találtunk a két felső lábszár között is. A nyílhegyektől a medence felé, 5 cm-re *tegez*; hosszát a hiányosan megmaradt vasalás alapján 62 cm-ben állapíthattuk meg. Jobboldalon, az alsó lábszár mellett, két *kengyel*. Ugyanott *csikózábla*. Alattuk *hevedercsat*. A mellen, a szegycsont táján, *vaskés*. A jobb felsőlábszár mellett *vascsat*. A medence és bordák között *csiholóvas*; mellette *kovadarab*. A bal arc mellett *füles bronzgomb*. A koponyatető magasságában *ij csontlemez* elporladt maradványai.

4. *sír.* 40 cm mélyen, 92 cm hosszú, nyugatkeleti irányítású gyermekcsontváz. Jobb felsőlábszárát a bal medencén és a bal felsőlábszáron keresztbe fektetve találtuk. Mellékletei (LXVIII.): A fej alatt, két, végei-

¹ Lásd a folyóirat XI. kötetében, Dr. Banner János—Dr. Bálint Alajos: „A szakálhádi őskori telep” c. közleményt.

² U. o.

vel egymásra hajlított, bronzhuzalból készült *halántékkarika*. Nyakában apró gyöngyszemekből álló *fűzér*.

5. *sír*. 97 cm mélyen, 163 cm hosszú nőicsontváz. Irányítása nyugattól észak felé 20 fokkal tért el. Bal alsókarja a mellen, jobbkarja a bal vállon feküdt. Mellékletei (LXVIII.): Baloldalon, a koponyától kissé távolabb, bronzhuzalból készült, kerek átmetszetű, nyitott végű *halántékkarika*; a másik, a jobb fiültájékról került elő. Jobb kézfején kettős bronzhuzalból fonott *karperec*, egymásba akasztott végekkel. A jobbkez gyűrűs-ujján, síma bronzlemezéből készült *gyűrű*.

6. *sír*. 87 cm mélyen, 164 cm hosszú férficsontváz. Irányítása nyugattól 10 fokkal tért el dél felé. Melléklete nem volt.

7. *sír*. 56 cm mélyen; a csontvázból csak a medencétől a bokáig levő csontok maradtak meg. A vázrészek fekvése délnyugattól nyugat felé 10 fokkal tért el. Melléklete nem volt.

8. *sír*. 67 cm mély, 173 cm hosszú, 44 cm széles sírban, 162 cm hosszú férficsontváz. Irányítása nyugattól 20 fokkal tért el dél felé. Karjai kinyújtva feküdtek, bal kezefeje teljesen hiányzott. Mellékletei (LXVIII.): A balvállánál öt *nyílhegy*. A balkar és a bordák között *csiholóvas*.

9. *sír*. Őskori.

10. *sír*. Őskori.

11. *sír*. 68 cm mély, 187 cm hosszú, 52 cm széles sírban, 175 cm hosszú, nyugat-keleti irányítású férficsontváz. Melléklete nem volt.

12. *sír*. 97 cm mély, 194 cm hosszú, 42 cm széles sírban, 164 cm hosszú, nyugat-keleti irányítású nőicsontváz. Karjait a mellére helyezték. Mellékletei (LXXII.): Jobb és bal alsókarjain, egy-egy bronzhuzalból készült, kerekátmetszetű, végei felé hegyesedő, végeivel egymásra hajló *karperec*. A medence baloldalától 20 cm távolságra, nyitott végű, bronzhuzalból való *halántékkarika*. A mellen elégyült *vascsat*. A bordák baloldalán három apró, elégyült *vasdarab*. A sír bontása közben, a váz csontjai felett 2—8 cm magasságban, elkorhadt famaradványokat találtunk. Ugyancsak fakorhadék foltjait véltük felismerni a csontváz alatt is. Valószínűleg koporsóban temethették el s a kis apró vasdarabok a koporsó vasalásához tartozhattak.

13. *sír*. 80 cm mély, 173 cm hosszú, 45 cm széles sírban, 152 cm hosszú nőicsontváz. Nyugat-keleti irányba fektették. Mindkét keze a medencében volt. Mellékletei (LXIX.): Az állkapocs baloldalán, nyitott végű, bronzhuzalból készült *halántékkarika*. (Sír bontás közben, az állkapocs jobb oldalán, a hiányzó halántékkarika lenyomatait felismertük. Magát a karikát azonban nem találtuk.) Mellén, a szegycsont táján, két bronz *fülesgomb*. Mindkét alsókarján, egy-egy nyitott végű, kerekátmetszetű, bronzhuzalból való *karperec*. Balkezén, a gyűrűs- és középsőujjakon egy-egy *bronzgyűrű*. Mind a kettő lemezes, egyik felülete kissé domború, másiké bordázott.

14. *sír*. 57 cm mély, 158 cm hosszú, 46 cm széles sírban, 146 cm hosszú férficsontváz. Irányítása nyugattól észak felé 10 fokkal tért el. Melléklete nem volt.

15. *sír.* 90 cm mély, 170 cm hosszú, 69 cm széles sírban, 163 cm hosszú férficsontváz. Irányítása az előbbiével egyező. Mellékletei (LXXII.): Nyakánál, jobbfelől, fiiles *bronzcsörgő*; a benne lévő kis golyócska is bronzból való. Két könyökénél, az alsókarokon, egy-egy *bronzkarperec*; az egyik síma kerekátmetszetű, végei felé vékonyodó, nyitott végű; a másik négy huzalból lett összefonva; töredékes állapotban maradt meg. Bal gyűrűsujján síma lemezes, *bronzgyűrű*. A medence mellett, jobbról, öt nyílcsúcs; az egyik kétágú. A jobb felsőlábszár mellett *csíholóvas* és *kovadarab*. Ugyanott részben elégyült *vaskés*; hossza 11 cm. Két kengyel; az egyik a két térden, a másik térdmagasságban, jobboldalon, feküdt. A medence jobboldalától kifelé. 18 cm-re, elégyült *hevedercsat*.

16. *sír.* 84 cm mély, 188 cm hosszú, 56 cm széles sírban, 165 cm hosszú férficsontváz. Irányítása az előbbi kettőével egyező. Mellé állati csontot is tettek. Mellékletei (LXXI.): A medence jobboldala mellett 10-5 cm hosszú *vaskés*. Ugyanott *csíholóvas* és *kovadarab*.

17. *sír.* 76 cm mély, 94 cm hosszú, 26 cm széles sírban, 86 cm hosszú gyermekcsontváz. Nyugattól észak felé 20 fokkal tért el. Egyetlen mellékleteként balkarjára kis vaskarikát tettek. (LXXI.)

18. *sír.* 74 cm mély, 188 cm hosszú, 53 cm széles sírban, 166 cm hosszú nőcsontváz. Nyugattól dél felé 10 fokkal tért el. Jobb kezét az álla alá, bal kezét a gerincoszlopra helyezték. A csontváz fölé, harántosan, öt helyen fadarabokat fektettek, amelyek hosszúsága 42–50 cm között változott. Melléklete a koponya két oldaláról egy-egy *halántékkarika*. (LXXI.)

19. *sír* Lovassír. 98 cm mélyen, 173 cm hosszú, részben bolygatott férficsontváz. Nyugat-keleti irányban volt eltemetve. Bordáit a koponya körül hányták össze; ugyanott feküdtek alsókarjai is; ennek egyenes folytatásában a medence felé a felsőkar. Kulcsontja a medencében volt, hátsigolyái a csontváz egész hosszában szétszórva. Az egyik orsócsont a sírban lévő lókoponyán feküdt. A váznak csak a medencétől lefelé eső része volt bolygatatlan. A lónak csak a koponyáját és a két alsó lábszárát, a két patával együtt tették a halott mellé. A lófejet jobboldalról, a csontváz alsó lábszárainak irányában, kívülről helyezték el; alatta voltak a ló többi csontjai.

Mellékletei (LXX.): Két férfémből készült, végeivel összeérő *halántékkarika*; mindkettő a koponya alól került elő. *Ijcsontok*. Egyik végső csontlemeze a koponya jobb oldalánál, a másik az alsó bal- és felső jobblábszár csontokon feküdt; középső lemezét a jobb medencében találtuk meg; a hosszú csontlemezek egymástól 143 cm-re feküdtek; ez a távolság adja meg egyben az íj hosszát is. *Tegez*. (1. kép.) A csontváz baloldalán, az utolsó bordáktól kezdődően a bal térdkalácsig feküdt. (In situ vettük fel.) A tegezben öt *nyílcsúcs* volt, az egyik kétágú. A bordacsontok alól *vaskés* került elő. A jobb térd mellett, a csontváz külső oldalánál *csikózabla* feküdt; az egyik karikája kisebb. Két *kengyel*; az egyik a két lábfejre volt helyezve, a másik a csontváz irányában, a bokáktól 45 cm tá-

volságra, talpán állott. A bal bokától kifelé, 25 cm-re *hevedercsat*. A lókoponya mellett *csiholóvas* és *obszidián*.

20. *sír*. 72 cm mély, 103 cm hosszú, 35 cm széles sírban, 96 cm hosszú gyermekcsontváz. Feje nyugattól 10 fokkal tért el délfelé. Mindkét kezét a medencébe helyezték. Mellékletei (LXXI.): Nyakcsigolyákon három rosszezüstből préselt *pityke*. Ugyanott átfúrt *bronzlemezke*. Ugyanott két, kétfelé vált füles *bronzgomb*. Jobb alsókarján, kerekátmetszetű, bronzhuzalból készült, nyitottvégű, végei felé elvékonyodó *karperec*.

21. *sír*. 60 cm mélyen, 168 cm hosszú férficsontváz. Kezei a mellén össze voltak kulcsolva. Feje nyugattól 10 fokkal tért el dél felé. Melléklete nem volt.

22. *sír*. 68 cm mélyen, 126 cm hosszú férficsontváz. Feje nyugattól 10 fokkal tért el dél felé. Jobb karját a medencébe, a balt a mellére helyezték. Mellékletei (LXXI.): Az állkapocs jobboldalán, nagyon rosszfenntartású *halántékkarika*. Jobb alsókarján 11 mm széles rosszezüstből készített, lemezes és csuklós *karperec*. Bal alsókarján két bronzhuzalból fonott *karperec*. A szegycsonton kerek *pitykegomb*, amelynek szélét a felerősítésre szolgáló két fülén kívül, két helyen is átfúrták; közepe lyukas.

23. *sír*. 68 cm mélyen, 91 cm hosszú gyermekcsontváz. Feje keletről 10 fokkal tért el észak felé (!). Temetőnkben ez volt az egyetlen csontváz, amelynek irányítása eltért az általános irányítási módtól. A sír nagyságát nem állapíthattuk meg, mert a csontváz valósággal a 22. és 24. sírok közé volt szorítva. Melléje baloldalon, a fej magasságában, állati csontokat helyeztek. Egyéb melléklete nem volt.

24. *sír*. 70 cm mély, 176 cm hosszú, 47 cm széles sírban, 164 cm hosszú nőicsontváz. Feje északkelettől 10 fokkal tért el észak felé. Karjai kinyújtva feküdtek. Melléklete nem volt.

25. *sír*. 50 cm mélyen, 160 cm hosszú férficsontváz. Északkelet-délnyugati irányban temették el, melléklet nélkül.

26. *sír*. 74 cm mély, 93 cm hosszú, 28 cm széles sírban, 85 cm hosszú gyermekcsontváz. Nyugat-keleti irányban volt eltemetve, melléklet nélkül.

27. *sír*. 47 cm mély, 162 cm hosszú, 38 cm széles sírban, 150 cm hosszú férficsontváz. Feje keletről északkelet felé 10 fokkal tért el. Egyetlen melléklete, a jobbkez gyűrűsujjára húzott bronzgyűrű (LXXI.).

28. *sír*. Óskori.

29. *sír*. 102 cm mély, 163 cm hosszú, 43 cm széles sírban, 150 cm hosszú nőicsontváz. Fejjel nyugatnak fektették. Jobbkarját a medencére, a balt mellére helyezték. Melléklete nem volt.

30. *sír*. 74 cm mélyen, 160 cm hosszú csontváz. Északkelettől 10 fokkal tért el keletfelé. Eredeti helyzetben a koponya, nyakcsigolyák, a legfelső bordacsontok és a két alsó lábszár feküdtek. Melléklete nem volt.

31. *sír*. 70 cm mély, 145 cm hosszú nőicsontváz, részben a 11. óskori gödörbe volt temetve. Nyugattól délnyugat felé 10 fokkal eltérő

irányban fektették. Mindkét kezét a medencébe rakták. Melléklete nem volt.

32. *sír.* 88 cm mély, 176 cm hosszú, 42 cm széles sírban, 176 cm hosszú férficsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Jobbkezét a medencébe tették, a balt kinyújtották. Melléklete nem volt.

33. *sír.* 88 cm mély, 176 cm hosszú, 42 cm széles sírban, 143 cm hosszú nőicsontváz. Irányítása nyugattól 10 fokkal tért el délnyugat felé. Karjait kinyújtották. Melléklete nem volt.

34. *sír.* 25 cm mélyen, 44 cm hosszú gyermekcsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Csontjai csaknem teljesen el voltak porladva. Melléklete nem volt.

35. *sír.* 48 cm mélyen, 160 cm hosszú gyermekcsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Melléklete, a nyakában öt pasztagyöngy (LXXI.).

36. *sír.* 28 cm mélyen, 58 cm hosszú gyermekcsontváz. Irányítása nyugattól északnyugat felé 20 fokkal tért el. Karjait a mellére helyezték. Melléklete nem volt.

37. *sír.* 83 cm mély, 174 cm hosszú, 50 cm széles sírban, 160 cm hosszú férficsontváz. Nyugattól északnyugat felé 10 fokkal eltérő irányban feküdt. Jobbkarját kinyújtva, a balt a medencébe helyezték. Melléklete a jobb medence alatt, fonott *bronzkarperec* töredék (LXXI.).

38. *sír.* 53 cm mély, 168 cm hosszú, 53 cm széles sírban, 156 cm hosszú nőicsontváz. Fejjel nyugattól északnyugat felé 20 fokkal eltérő irányban temették el. Melléklete, a bal kézfejnél, a medence alatt *vaskés* töredék (LXXI.). Hossza 6 cm.

39. *sír.* 83 cm mély, 147 cm hosszú, 34 cm széles sírban férficsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Koponyája kivételével, minden csontja (az állkapocs is) eredeti helyén feküdt, a koponya a mellre volt helyezve. Karjait egymás mellé, ugyancsak a mellre helyezték. Megmérhető hossza 120 cm, a koponya 19 cm magas. Melléklete nem volt.

40. *sír.* 32 cm mélyen, melléklet nélküli összehányt gyermekcsontok.

41. *sír.* 96 cm mély, 152 cm hosszú, 38 cm széles sírban, 142 cm. hosszú nyugat-keleti irányítású nőicsontváz. Jobb karját kinyújtották, a balt a medencébe tették. Melléklete nem volt.

42. *sír.* 36 cm mélyen, 108 cm hosszú gyermekcsontváz. Irányítása 10 fokkal tért el nyugattól északnyugat felé. Karjai a vállakon feküdtek. Melléklete nem volt.

43. *sír.* 64 cm mély, 170 cm hosszú, 40 cm széles sírban, 158 cm hosszú férficsontváz. Nyugattól északnyugat felé 10 fokkal eltérő irányításban feküdt. Karjait kinyújtották. Mellékletei (LXXII.): Balmedence alatt *csiholóvas*. Ugyanott *vaskés*; két darabba van törve; hossza 12,5 cm. Ugyanott gombosvégű *vasdarab*; csiholóvas töredékének látszik.

44. *sír.* 56 cm mélyen, 120 cm hosszú fiúgyermek csontváza. Irányítása az előbbivel egyező. Melléklete nem volt.

45. *sír.* 83 cm mély, 148 cm hosszú, 37 cm széles sírban, 143 cm hosszú, enyhén zsugorított nőicsontváz. Zsugorított hossza 129 cm. Nyu-

gat-keleti irányban, baloldalán feküdt, délkeletre fordult. Mindkét kezét a mellre helyezték; jobblába egészen fel volt húzva. Melléklete nem volt.

46. *sír.* 78 cm mély, 173 cm hosszú, 45 cm széles sírban, 162 cm hosszú férficsontváz. 20 fokkal tért el nyugattól északnyugat felé. A csontváz kissé bolygatva volt; jobb felsőlábszára a medencecsonton keresztül, a felsőtesthez közelebb volt. Karjai kinyújtózva feküdtek. Melléklete nem volt.

47. *sír.* 73 cm mély, 166 cm hosszú, 33 cm széles sírban, 152 cm hosszú nőicsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Mindkét kezét a medencébe helyezték. Mellékletei (LXXI.): A koponya jobboldalán, gyöngydiszes *tülbevaló*. Ugyanott, de baloldalon, fehérfémből készült *halántékkarika*. Két füles *bronzgomb*; egyik a nyakról, másik a mellről került elő. Tizenkét rosszezüstből préselt pityke; a balválltól a jobb kulcscsontig, a nyakában, két sorban feküdtek.

48. *sír.* 40 cm mélyen, 87 cm hosszú gyermekcsontváz. 10 fokkal tért el nyugattól északnyugat felé. Karjai a medencében voltak. A 16. és 18. őskori gödrök felett feküdt. Melléklete nem volt.

49. *sír.* 80 cm mély, 180 cm hosszú, 40 cm széles sírban, 157 cm hosszú nőicsontváz. Nyugat-keleti irányban feküdt. Mindkét kezét a mellre helyezték. Melléklete nem volt.

50. *sír.* Lovassír. 93 cm mélyen, 194 cm hosszú, 66 cm széles sírban 158 cm hosszú férficsontváz. 10 fokkal tért el nyugattól délnyugat felé. A bal alsólábszár mellett, kívülről lókoponya, a boka mellett ló alsólábszárai voltak. Mellékletei (LXXII.): A koponya baloldalán lapos *halántékkarika* töredék. A jobb alsólábszáron *csikózábla*. Jobb térdkalácson *vascsat*. Jobbkéz ujjai között kis lemezes *bronztöredék*.

51—52. *sír.* Kettős sír. Mindkettő az őskori 25. gödör felett feküdt, a csontvázak bokái összeértek. Mélységük 33 cm.

a) 149 cm hosszú, bolygatott női csontváz. 10 fokkal tért el nyugattól délnyugat felé. A test felsőrészből a koponya és a jobb felsőkar maradt meg.

b) Bolygatott férficsontváz, a koponya hiányzott. Fejnélküli hossza 150 cm. Délnyugattól nyugat felé 20 fokkal eltérő irányba fektették. Mindkét karja a mellre volt visszahajlítva.

Melléklete egyiknek sem volt.

*

A feltárt 52 sír közül 4 őskori; a többi közül 19 férfi, 15 nő, 12 gyermek és 2 bizonytalan sír volt. Lócsontokat két sírban találtunk.

Irányítás szempontjából nyugattól északnyugat felé 10 fokkal kilenc, 20 fokkal öt; délnyugat felé 10 fokkal tíz, 20 fokkal egy; délnyugattól nyugat felé 10 fokkal egy, 20 fokkal egy tért el. Nyugat-keleti irányban tizennégy feküdt. Kelettől északkelet felé 10 fokkal kettő; északkelet-től észak felé 10 fokkal egy, kelet felé 10 fokkal egy tért el. Északkelet-délnyugati irányban egy feküdt. Északról nyugat felé 20 fokkal egy tért el. Egy sír irányítása bizonytalan.

A csontvázak közül (leszámítva a négy őskorit), valamennyi kinyújtva volt eltemetve. Részben bolygatott volt a 19. (lovassír), 30., 39. és az 51. sír. Melléklet nélkül 27 csontvázat találtunk.

A sírokat mellékletek szempontjából vizsgálva, *halántékkarikát* tíz sírban (2., 4., 5., 12., 13., 18., 19., 22., 47., 50.) találtunk (LXVIII—LXXII.). Bronzhuzalból készültek, végeik gyakran nyitottak, keresztmetszetük körös.

Fülbevalót a 47. sírban találtunk (LXXI.). Fehér fémhuzalból készült, karika formájú, nyitott. Egyik vége kissé elvékonyodik, a másikon hólyagos pasztagyöngy van, amelynek lecsúszását a szárra erősített kis karikákkal akadályozták meg. Hasonlót a kiskunhalas-pusztaszanai temetőben³ találtak; de erről a gyöngyszem lecsúszását akadályozó kis karikák hiányoznak, a gyöngy pedig jóval nagyobb.

Gyöngyöt két sírban (4., 35.) találtunk. Az egyikben (LXVIII.) aprógyöngyökből álló füzér, a másikban (LXXI.) öt pasztagyöngy volt.

Többféle *karperec* került elő. Nyitott, bronzhuzalból való, végeifelé elvékonyodó, kerekátmetszetű karperecet öt sírban (2., 12., 13., 15., 20.) találtunk (LXVIII—LXIX., LXXI—LXXII.). Ilyeneket találtunk a jobb-ágyi,⁴ szentes-vidéki,⁵ agárdi,⁶ bihari,⁷ bjelo-brdói,⁸ dályai,⁹ orosz-lámosi,¹⁰ pilin-sírmányhegyi I. 56. és II. 17.,¹¹ székesfehérvár-demkóhegyi 16., 18., 19., III. B.,¹² verebi,¹³ berettyóújfalusi,¹⁴ gombási,¹⁵ horgosi,¹⁶ kecskeméti,¹⁷ kisdobrai,¹⁸ nemesócsai,¹⁹ szeged-bojárhalmi,²⁰ székesfehérvár-demkóhegyi 3.,²¹ szabolcs-vontatóparti,²² nyíregyházi,²³ kenézlői²⁴ 31., 34. sírban.

Fonott karperecet temetők 5. (LXVIII.), 15. (LXXII.), 22. (LXXI.) és 37. (LXXI.) sírjaiban találtunk. Az 5. sírből előkerült két, rosszezüst huzalból volt fonva. Egyik vége kampóban, a másik, annak befogadására,

³ Hampel József: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. 17. tábla, 8. ábra. (Továbbiakban: UT.)

⁴ UT. 173. l.

⁵ UT. 208. l.

⁶ UT. 1. t.

⁷ UT. 4., 7. t.

⁸ UT. 48. t.

⁹ UT. 52. t.

¹⁰ UT. 20. t.

¹¹ UT. 67. t. és 72. t.

¹² UT. 81. t., 82. t., 87. t.

¹³ Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest, 1900. XXII. tábla. (Továbbiakban H.)

¹⁴ H.: XXXV.

¹⁵ H.: LII.

¹⁶ H.: LIV.

¹⁷ H.: 635. l.

¹⁸ H.: LXIV.

¹⁹ H.: LXXXVII.

²⁰ H.: LXXXII.

²¹ H.: LXXXIII.

²² Dolgozatok-Arbeiten, IX—X. kötet LX. tábla 4—9. ábrák.

²³ U. o. LXV. 1—2.

²⁴ Arch. Ért. 1931. 61. és 65. kép.

hurokban végződik. Ilyenféle volt az oroszlámosi²⁵ karperec, amelynek azonban mindkét vége hurkos. Hasonlít a kecskeméti²⁶ példányhoz is.

Három szál huzalból fonták a 22. és 37. sírokból talált karpereceket. Mind a kettő töredékes, utóbbinak csak a fele maradt meg. A székesfehérvár-demkóhegyi 16.,²⁷ a törökkanizsai²⁸ és ecsédi²⁹ sírokból talált karperecekhez hasonlítanak legjobban.

A 15. sírból, töredékes állapotban előkerült karperecet (LXXII.) különleges fonással, négy szál rosszezüst huzalból készítették. A töredékekből nem állapítható meg, hogy a karperec nyitott, vagy zárt volt-e? A fonási technikát illetően leginkább a székesfehérvár-demkóhegyi 14. sír³⁰ karperecével áll rokonságban.

Egyetlen lemezes karperecünk a 22. sírből való (LXXI.). Rosszezüstből készült, vékony, 11 mm széles, díszítetlen; végein hengeres behajlások vannak, amelyek csuklószerűen összeillenek. A bihari,³¹ törökkanizsai,³² pilin-sirmányhegyi³³ I. 5., 56., 58., az egri, Barna-féle³⁴ és a bezdédi 14. sírban³⁵ találtakkal csak annyi egyezést mutat, hogy a hengeres behajtás azokon is megvan, de nem csuklószerűen. Ilyen kivételük a keszthelyi sírmezőből kikerült karperecek között fordulnak elő.³⁶

Gyűrű a 2. (LXVIII.), 5. (LXVIII.), 13. (LXIX., két drb.), 15. (LXXII.) és a 27. (LXXI.) sírokból volt. A 2. sírban talált bronzhuzalból készült, háromszöges keresztmetszetű; a 13. sír egyik gyűrűje lemezes, két szélén és közepén borda fut körbe; a többiek símák és rosszezüst lemezből valók.

A bordázott gyűrű csak annyiban tér el a nagyszámmal felsorolható analógiáktól, hogy a bordán kívül egyéb díszítés nincs rajta.

A háromszöges keresztmetszetű gyűrűvel a dályai,³⁷ bjelo-brdoi³⁸ és kloštari³⁹ példányok mutatnak hasonlóságot.

A síma, lemezes gyűrűk díszítetlenek. Hasonlóképp díszítetlen a 27. sír gyűrűje is, amelynek felső lemeze pecsétgyűrűhöz hasonlóan, felül kiszélesedik. Analógiákat csak a díszítettekhez tudnánk felsorolni.

Füles gombok a 3. (LXIX.), 13. (LXIX.), 20. (LXXI.) és 47. sírokból (LXXI.) voltak. Több olyan darabunk van, amelyek a forrasztás, illetve összeillesztés tökéletlensége miatt két féldarabba estek (13., 20., 47. sírokból).

²⁵ UT. 20. t.

²⁶ H.: 634. l. D. I.

²⁷ UT. 81. t.

²⁸ UT. 38. t.

²⁹ UT. 53. t.

³⁰ UT. 80. t.

³¹ UT. 6. t.

³² UT. 38. t.

³³ UT. 65. t., 67. t., 68. t., de díszítéssel.

³⁴ H.: 579. l. 11. á.

³⁵ H.: XLV. t.

³⁶ Hampel, Joseph: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II. kötet, 173. ábra.

³⁷ UT. 52. t.

³⁸ UT. 43. t.

³⁹ UT. 59. t.

A 15. sírban *csörgőt* találtunk (LXXII.). Díszítetlen, bronzból készült, a füle letörött. Gömbös formájú, alsó felét keresztirányban bevágták. Belül üreges, üregében kis bronzgolyócska csörög. Ilyenek a bjelobrdoi,⁴⁰ gerendási,⁴¹ kloštari,⁴² pilin-sírmányhegyi⁴³ I. 57., II. 49., székesfehérvár-demkőhegyi⁴⁴ 5., III. A., tápiószelei,⁴⁵ veliki bukováci,⁴⁶ mán-doki⁴⁷ sírból ismeretesek.

Ruhadíszként használták a 20. (LXXI.) és a 47. (LXXI.) sírokban talált *pitykék*et. Előbbiben három, utóbbiban tizenkét darab volt. Valamennyi rombuszalakú, rosszezüstből készült préselő technikával. Hátoldaluk mélyített, üreges, benne két-két fül van.

A 20. sír pitykéin, sávok keretén belül, a szegéllyel párhuzamosan gyöngysor fut, s ezen belül újabb keskeny sáv van. Közepük síma, kidomborodó; két ellentétes csúcsaik kigömbölyödnek, a másik kettő kis egyenes vonalban végződik.

A 47. sírban talált pitykék széleit apró dudorok tagolják. Az egymástól távolabbálló csúcsokból a dudorsoron belül, keskeny sáv indul a másik két csúcs felé, s ez a sáv az ugyancsak kigömbölyödött csúcsoknál elvékonyodik. Középen apró, félgömböszelvény alakú dudor van. Némelyik darabon aranyozás nyomai látszanak.

Pitykéinkkel teljesen egyezőket nem találtunk. Rokonságot a kiskunhalas-pusztainokai,⁴⁸ kölesdi,⁴⁹ oroszlámosi,⁵⁰ bodrogvécsi,⁵¹ balkányi,⁵² győri⁵³ és a székesfehérvári-rádiótelepi⁵⁴ példányokkal mutat.

A 20. sírban kerek *pitykegomb* is volt. Síma keretben, nagyobb szemű gyöngysor fut körbe, belül a gomb közepe domborodik s lyuk van rajta. Ugyancsak lyuk van a két szélén, ellentétes helyzetben. Préseléssel készült, belül üreges. Üregében két fül foglal helyet. Hasonlít azokra a pitykékre, amelyeknek közepét nem fúrták át.

Kengyeleket három sírban találtunk (3.: LXIX., 15.: LXXII., 19.: LXX.). Valamennyi körtealakú, gömbölyűvasból készült, amelyet a talpnál szélesre kovácsoltak. A 15. sír kengyel talpszélei kissé lehajolnak és alul a széleken, továbbá a talp közepén, végig futó gerinccel vannak megerősítve.

Fülképzés szempontjából vizsgálva, a 15. sír kengyeleihez a bihari,⁵⁵

⁴⁰ UT. 51. t.

⁴¹ UT. 60. t.

⁴² UT. 60. t.

⁴³ UT. 68. t. és 75. t.

⁴⁴ H.: LXXXVII. t. 39. á. és UT. 87. t.

⁴⁵ UT. 88. t., de alsórésze díszített.

⁴⁶ UT. 89. t.

⁴⁷ H.: LXVI. t. 18., 19. ábrák.

⁴⁸ UT. 16. t.

⁴⁹ UT. 121. l.

⁵⁰ UT. 21. t.

⁵¹ H.: XIII. t. 7—8. á.

⁵² H.: 588. l. 2. a., b.

⁵³ H.: LIII. t. 4—8.

⁵⁴ Arch. Ért. 1923—26. 253. l.

⁵⁵ UT. 4. t.

szeged-domaszéki,⁵⁶ zalaszántóhegyi,⁵⁷ székesfehérvár-demkőhegyi II. 2.,⁵⁸ pilini⁵⁹ bodrogvécsi,⁶⁰ neszemlyi,⁶¹ bezdédi,⁶² csongrádpetenchalmi,⁶³ nyíregyházi⁶⁴ és a kenézlii 28—30., 46., 47. sírok⁶⁵ kengyelének a székesfehérvári-demkőhegyi II. 1—2. sírok,⁶⁶ egri,⁶⁷ Kecskemét-Madari tanyai,⁶⁸ selypi,⁶⁹ ósöntiváni,⁷⁰ szabolcs-vontatóparti⁷¹ példányok, míg a 3. sír másik kengyelének a székesfehérvár-rádiótelepi⁷² darabok felelnek meg.

Zablát a 3. (LXIX.), 19. (LXX.) és az 50. (LXXII.) sírokban találtunk; általános csikózabla típusúak, hengeres vasból készültek.

A temetőnek egyik legérdekesebb darabja a 19. sírból előkerült *tegez*, amelyet in situ vettünk fel. (1. kép). 6 mm széles, 5 mm vastag, félkörös átmetszetű vaspálcából készült vázból, a pálcák apró darabokra törve maradtak meg. Az egyik 59, a másik 37 cm hosszú, a tegez szélessége 11 cm. Fedele 14 cm hosszú; fedélzáró lemeze 2,5 cm széles csontlemezből készült, amelyet nitolással erősítettek a tegez vázát alkotó vas-

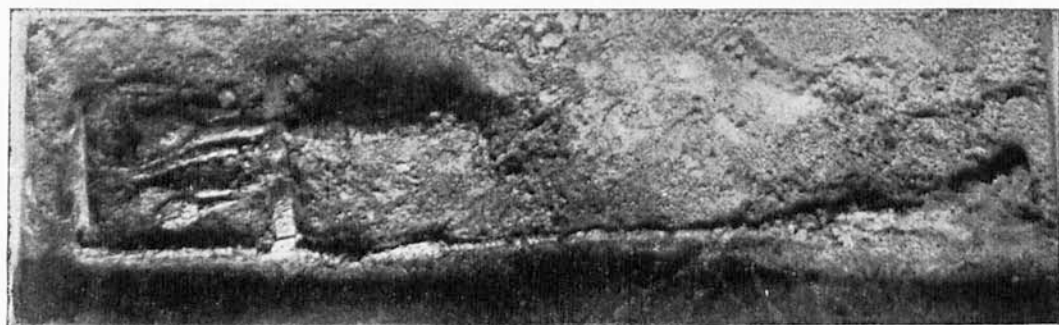

Abb. 1. kép.

pálcákhoz. Felsőrészén, ahol a tegez fedele lehajtható, az összetartó abroncs megmaradt, az aljáról azonban hiányzik. Megmaradt az akasztófület alkotó pálcából is az egyik végdarab, rajta a tegezhez erősítő akla-

⁵⁶ UT. 28. t.

⁵⁷ UT. 39. t.

⁵⁸ UT. 84. t.

⁵⁹ H.: IV.

⁶⁰ VII., XI.

⁶¹ H.: XVIII.

⁶² H.: XXXVI., XXXVII.

⁶³ H.: 609. l.

⁶⁴ Dolgozatok-Arbeiten, IX—X. köt. LXV. 4., 5.

⁶⁵ Arch. Ért. 1931. 53., 57., 59., 82., 83. képek.

⁶⁶ UT. 83., 84. t.

⁶⁷ H.: 574. l. 2. á.

⁶⁸ H.: LIX., de díszített, LX., LXI.

⁶⁹ H.: LXXXI., de díszített.

⁷⁰ Dolgozatok-Arbeiten, VIII. L. 30., 31.

⁷¹ U. o. IX—X. köt. LXII. 18., 19.

⁷² Arch. Ért. 1923—26., 249. l.

szeggel. Arra nincs adatunk, hogy a tegez milyen anyagból készült. Az eddig publikált anyag hasonló példányainak egybevetése helyett Dr. Cs. Sebestyén Károlynak „A magyarok ija és nyila” c. értekezésére utalunk.⁷³

A tegezen öt nyílcsúcsot találtunk.

Négy sírból 18 *nyílcsúcs* került elő, éspedig a 3.-ból három (LXIX.), a 8.-ból öt (LXVIII.), a 15.-ből öt (LXXII.), a 19.-ből, a tegezből öt (1. kép) darab.

Alaptípusuk szerint vannak deltoidalakú⁷⁴ és kétágú⁷⁵ nyílcsúcsok. A deltoidalakúak közül az A₁., A₂. formák a gyakoriak,⁷⁶ de a 15. sír nyílcsúcsai között van A₃-ös tipushoz hasonló is. A kétágú nyílcsúcsokból két darab van, az egyiket a tegezen találtuk. A 15. sír kétágú nyílcsúcsa kisebb (6 cm hosszú), a 19. sír szokatlanul nagy méretű (hossza 11·5, szélessége 4 cm). Mind a 18 nyílcsúcs szegesvégű; sok darabon a nyílvevő elkorhadt farostjai megmaradtak.

A 19. sír ijjának (LXIX.) hosszú és középső csontlemezei kerültek elő. Az egyik hosszú csontlemez a koponya jobboldalán, a másik a bal alsó és jobb felső lábszáracon feküdt; a középsőt a jobbmedencében találtuk. A hosszú csontlemezek 143 cm-re feküdtek egymástól, s ez a távolság adja meg az íj valószínű hosszúságát is. A hosszú csontlemezek alakja az egyenes vonaltól kissé elhajlik; mindkét darabon megvannak az íj-idegének beakasztására szolgáló kis félkör alakú bevágások. Felületük teljesen síma, rovátkolás csak a középső csontlemez töredéken látható. Nem egészen épek a hosszú csontlemezek sem; hosszuk 20, illetve 24 cm, a középső lemezé 10 cm.

A 3. sír koponyája mellett is találtunk hosszú csontlemezt, amely azonban teljesen el volt porladva. A csontlemez maradványa a kiszombori E. 39. sír lemezéhez⁷⁷ hasonlított. Lekerekített sarkúnak látszó vége 4·5 cm széles, amelytől a félkör alakú bevágás 4 cm-re volt. Megmérhető hosszúsága 11 cm.

Vasból készültek a 3., 15., 19., 50. sírokban talált *hevedercsatok* (LXIX., LXX., LXXII.).

Vaskés hat sírban volt (3., 15., 16., 19., 38., 43.). Legtöbbje erősen oxidált, töredékes példány. Némelyiken a késnyelének elkorhadt farostjai megmaradtak. Hosszúságuk 6—12·5 cm között váltakozik.

Csiholóvas hat (3., 8., 15., 16., 19., 43.), hozzávaló *kovadarab* négy sírből (3., 15., 16., 19. obszidián) került elő. A 16. sír csiholóvasán az egykori szövetmaradványok lenyomatai megmaradtak.

Érmet egyetlen sírban sem találtunk, így temetőnk korának meghatározásánál analógiákra vagyunk utalva. Kormeghatározó anyagnak a

⁷³ Dolgozatok-Arbeiten, VIII. köt. 167—255. ll.

⁷⁴ Sebestyén i. m.: 12. kép A. ábra.

⁷⁵ U. o. 12. kép D. ábra.

⁷⁶ U. o. 13. kép.

⁷⁷ U. o. 2. kép a. ábra.

bodrogvécsi temetőben is talált pitykéket és a bjelo-brdoi, valamint a gerendási csörgőket tartjuk, amelyek Ismael Achmed (892—907.), vagy Nasr ben Achmed (913—943.) dirhemével, illetőleg árpádkori érmekkel (előbbinél: I. Péter, 1038—41., 1044—46.; I. András, 1046—1061.; I. Béla, 1060—63.; utóbbinál: Szent István, 1000—38.; Aba Sámuel, 1041—44.; Péter) voltak datálva. Ezek egybevetésével a szakálhádi temető korát a X. sz. végére és a XI. sz. elejére helyezzük.

Dr. Bálint Alajos.

Gräberfeld aus der Árpádenzeit in Szakálhát.

(Hierzu die Tafeln LXVII—LXXII.)

Im Sommer des letzten Jahres stellten wir bei der Grabung in Hódmezővásárhely-Szakálhát, am Gute des Herrn Professor L. Bakay, sechs prähistorische Kulturperioden fest, aber wir bemerkten, dass wir als siebente Siedlungsperiode auch deren Gräber eröffneten, die sich im Mittelalter auf unserem Gebiete aufhielten.¹

Die Gräber lagen zwischen den prähistorischen Gruben zerstreut (LXVII.), ohne einer bestimmten Reihenfolge. Auch vier prähistorische Gräber befanden sich darunter, die wir anderswo bekannt machten.²

Vier der eröffneten 52 Gräber waren also aus der Urzeit; unter den übrigen fanden wir: 19 Männer-, 15 Frauen-, 12 Kindergräber; das Geschlecht von 2 Skeletten war unbestimmbar.

Wenn wir die Richtung der Skelette betrachten, können wir sie von dieser Hinsicht folgendermassen einteilen: von Westen nach Nordwesten wichen neun mit 10 Grad, fünf mit 20 Grad ab; nach Südwesten zehn mit 10 Grad, eins mit 20 Grad; von Südwesten nach Westen eins mit 10 Grad, eins mit 20 Grad. Eine west-östliche Richtung hatten 14 Skelette. Von Norden nach Nordosten wichen zwei mit 10 Grad ab; von Nordosten nach Norden eins mit 10 Grad; nach Osten eins mit 10 Grad. Eine nord-östlich-südwestliche Richtung hatte eins. Von Norden nach Westen wichen eins mit 20 Grad ab. Die Richtung eines Skelettes war unsicher.

Sämtliche Skelette (abgesehen von den vier prähistorischen) wurden ausgestreckt beigesetzt. Die Gräber 19. (Reitergrab), 30., 39. und 51 waren teilweise gestört. Ohne Beigabe fanden wir 27 Skelette.

Wenn wir die Skelette hinsichtlich der Beigaben betrachten, finden wir *Schläfenringe* (LXVIII—LXXII.) in zehn Gräbern (2., 4., 5., 12., 13., 18., 19., 22., 47., 50.). Sie sind aus Bronzedraht gefertigt, die Enden sind zumeist geöffnet, sie haben einen kreisrunden Durchschnitt.

Ohrgehänge fanden wir im Grabe 47. (LXXI.). Sie sind aus einem weissen Metalldraht gemacht, haben eine Ringform, sind geöffnet. Das eine Ende verdünnt sich, am anderen ist eine buckelige Pastenperle, deren Hinabfallen durch kleine Ringe, die am Drahtende hafteten, verhinder-

¹ Siehe in XI. Band die Abhandlung „Prähistorische Siedlung in Szakálhát“ von dr. J. Banner und A. Bálint.

² a. a. O.

dert wurde. Ähnliches fand man in dem Gräberfeld von Kiskunhalas-Pusztaszana,³ aber dort fehlten die kleinen Ringe, die das Hinabfallen der Perle hinderten, die Perlen aber waren viel grösser.

Perlen fanden wir in zwei Gräbern (4., 35.), in dem einen eine Perlenschnur, in dem anderen (LXXI.) fünf Pasten-Perlen.

Mehrere *Armringe* sind zum Vorschein gekommen. Wir fanden in fünf Gräbern (2., 12., 13., 15., 20.) solche, die aus einem kreisrunden Bronzedraht gefertigt waren mit geöffneten, dünner werdenden Enden (LXVIII—LXIX., LXXI—LXXII.). Gleiche Armringe fand man in den Gräbern von Jobbágy,⁴ Szentcs, Agárd,⁶ Bihar,⁷ Bjelo-Brdo,⁸ Dálya,⁹ Oroszlámos,¹⁰ Pilin-Sirmányhegy (I. 56. II. 17.),¹¹ Székesfehérvár-Demkóhegy (16., 18., 19. III. B.),¹² Vereb,¹³ Berettyóújfalu,¹⁴ Gombás,¹⁵ Horgos,¹⁶ Kecskemét,¹⁷ Kisdobra,¹⁸ Nemesócsa,¹⁹ Szeged-Bojárhalom,²⁰ Székesfehérvár-Demkóhegy (3.),²¹ Szabolcs-Vontatópart,²² Nyiregyháza,²³ Kenéz (31., 34.).²⁴

Geflochtene Armringe fanden wir in den Gräbern 5. (LXVIII.), 15. (LXXII.), 22. (LXXI.) und 37. (LXXI.). Der, der aus dem Grab 5. zum Vorschein kam, war aus einem schlechten Silberdraht geflochten. Das eine Ende ist mit einem Haken versehen, das andere mit einer Schlinge, um den Haken aufnehmen zu können. Derartig ist der Armring von Oroszlámos,²⁵ dessen beide Enden mit Schlingen versehen sind. Er gleicht auch dem Kecskeméter²⁶ Exemplar.

Aus drei Drähten wurden die in den Gräbern 22. und 37. gefundenen Armringe geflochten. Beide sind Bruchstücke; bei dem letzteren ist nur die Hälfte erhalten. Sie gleichen jenen Armringen am meisten, die in Székesfehérvár-Demkóhegy,²⁷ in Törökkanizsa,²⁸ und in Ecséd²⁹ gefunden wurden. Man verfertigte den Armring (LXXII.), der aus dem Grab 15. in Bruchstücken zum Vorschein kam, aus vier schlechten Silberdrähten mit einem besonderen Flechten. Aus den Bruchstücken kann man nicht feststellen, ob der Armring geöffnet, oder geschlossen gewesen war. Er ist, was die Technik des Flechtens anbelangt, mit dem Armring von Székesfehérvár-Demkóhegy (14.)³⁰ in Verwandtschaft.

Unser einziger reifenförmiger Armring ist aus dem Grab 22. (LXXI.). Er ist aus schlechtem Silber, dünn, 11 mm breit, unverziert; er hat an beiden Enden zylindrische Einbiegungen, welche gelenkartig zusammenpassen. Er zeigt mit denen, die in den Gräbern v. Bihar,³¹ Törökkanizsa,³² Pilin-Sirmányhegy (I. 5., 56., 58.),³³ Eger (der von Barna),³⁴ und Bezdéd (14.),³⁵ gefunden wurden nur in dem eine Übereinstimmung, dass die zylindrische Einbiegung auch bei diesen vorhanden ist, aber nicht gelenkartig. So ausgeführt sind die Armringe von Keszthely.³⁶

Es gab *Ringe* in den Gräbern 2. (LXVIII.), 5. (LXVIII.), 13. (LXIX. zwei), 15. (LXXII.) und 27. (LXXI.). Der, den wir in dem Grab 2. fanden, ist aus Bronzedraht gefertigt und hat einen dreieckigen Durchschnitt; der

³ J. Hampel: Neuere Studien über die Denkmäler der Landnahmezeit, Budapest, 1907. Tafel 17. Abb. 8.

⁴ Siehe die folgenden 4—77. Anmerkungen bei dem ungarischen Texte.

Ring des Grabes 13. ist reifenförmig, an seinen beiden Rändern und in der Mitte läuft eine Rippe umher, die anderen sind glatt und aus schlechten Silberplatten gemacht.

Der Ring, der mit einer Rippe versehen ist, weicht von den grosszähligen Analogien nur so weit ab, dass man an ihm ausser der Rippe keine Verzierung findet.

Mit dem Ring dessen Draht einen dreieckigen Durchschnitt hat, zeigen die Exemplare von Dálya,³⁷ Bjelo-Brdo³⁸ und Klostár³⁹ eine Ähnlichkeit.

Die glatten, plattigen Ringe sind ohne Verzierung. Ebenso unverziert ist der Ring des Grabes 27., dessen obere Platte sich dem Siegelring ähnlich oben ausbreitet. Analogien können wir nur zu den Verzierten aufzählen.

Knöpfe mit Öse waren in den Gräbern 3. (LXIX.), 13. (LXIX.), 20. (LXXI.) und 47. (LXXI.). Wir haben mehrere Stücke, die infolge der Unvollkommenheit der Anlötung, beziehungsweise Zusammenfügung in zwei Halbstücke fielen. (In den Gräbern 13., 20., 47.)

Wir fanden in dem Grab 15. einen *Klapper* (LXXII.). Er war unverziert, aus Bronze verfertigt, seine Öse war abgebrochen. Er hat eine kugelige Form und sein unterer Teil ist in Kreuzrichtung eingeschnitten. Es ist inwendig hohl und in dem Hohlraum klirrt ein kleines Bronzekugelnchen. Solche Klapper sind aus den Gräbern von Bjelo-Brdo,⁴⁰ Gerendás,⁴¹ Klostár,⁴² v. Pilin-Sirmányhegy (I. 57., II. 49.),⁴³ Székesfehérvár-Demkóhegy (5., III. A.),⁴⁴ Tápiószele,⁴⁵ Veliki-Bukováč,⁴⁶ Mándok⁴⁷ bekannt.

Man verwendete als Kleiderverzierung die in den Gräbern 20. (LXXI.) und 47. (LXXI.) gefundenen *Metallknöpfe*. In dem ersteren waren drei, in dem letzteren zwölf Stück. Sämtliche haben eine Rhombusform und wurden aus einem schlechten Silber mittels Presstechnik verfertigt. Ihre Rückseite ist vertieft und in der Vertiefung sind zwei-zwei Ösen.

An den Metallknöpfen des 20. Grabes läuft eine Perlenreihe innerhalb eines gestreiften Rahmens umher, mit dem Rande parallel und weiter nach innen gibt es noch einen schmalen Streifen. Ihre Mitte ist glatt, rund erhoben; ihre beiden entgegengesetzten Spitzen werden rund, die anderen zwei Spitzen enden in kleinen geraden Linien.

Die Ränder der Metallknöpfe des Grabes 47. gliedern kleine Wülste. Von den Spitzen die von einander ferner liegen, läuft ein schmaler Streif gegen die beiden anderen Spitzen zu und wird bei den letzteren ebenfalls rundlichen Spitzen dünn. In der Mitte des Knopfes befindet sich ein kleiner Wulst in der Form eines Halbkugelsegments. An einigen Stücken sind die Spuren des Vergoldens zu finden.

Wir fanden mit unseren Metallknöpfen vollständig übereinstimmende nicht. Eine Verwandtschaft zeigen die Exemplare von Kiskunhalas-Pusztainoka,⁴⁸ Kölesd,⁴⁹ Oroszlámos,⁵⁰ Bodrogvécs,⁵¹ Balkány,⁵² Győr,⁵³ und Székesfehérvár-Rádiótelep.⁵⁴

In dem Grab 20. befand sich auch ein *kreisrundlicher Metallknopf*.

An dem Knopf läuft eine Perlenreihe, die aus grösseren Perlen besteht, in einem glatten Rahmen umher, die Mitte des Knopfes ist rundlich und es ist ein Loch darauf. An beiden Rändern sind Löcher in entgegengesetzter Richtung; er wurde durch Pressen gefertigt und ist innwendig hohl. In seiner Vertiefung sind zwei Ösen. Er gleicht jenen Metallknöpfen, die in der Mitte keine Durchbohrung haben.

Steigbügel, fanden wir in drei Gräbern (3.:LXIX., 15.:LXXII., 19.:LXX.). Sämtliche haben eine Birnenform, sind aus Rundeisen gefertigt und bei der Sohle breit geschmiedet. Die Sohlenränder des Bügels des Grabes 15. biegen sich etwas abwärts und sind unten an den Rändern, ferner in der Mitte der Sohle durch eine Rippe verstärkt.

Wenn wir sie aus dem Gesichtspunkte der Ohrenausbildung untersuchen, gleichen die Bügel des Grabes 15. denen von Bihar,⁵⁵ Szeged-Domaszék,⁵⁶ Zalaszentóhegy,⁵⁷ Székesfehérvár-Demkőhegy,⁵⁸ Pilin⁵⁹ Bodrogvécs,⁶⁰ Neszmély,⁶¹ Bezdéd,⁶² Csongrád-Peténchalom,⁶³ Nyíregyháza,⁶⁴ und Kenézlő (28—30., 46., 47.).⁶⁵ Dem einen Bügel des 3. und den beiden des 19. Grabes entsprechen die Exemplare der Gräber II. 1., 2. von Székesfehérvár-Demkőhegy,⁶⁶ Eger,⁶⁷ Kecskemét (Meierhof Madari),⁶⁸ Selyp,⁶⁹ Ószentiván,⁷⁰ Szabolcs-Vontatópart,⁷¹ während dem anderen Bügel des 3. Grabes jener von Székesfehérvár-Rádiótelep⁷² entspricht.

Trense fanden wir in den Gräbern 3. (LXIX.), 19. (LXX.) und in dem 50. (LXXII.); sie sind im allgemeinen in Typus der Füllentrense gehalten und sind aus Rundeisen hergestellt.

Eines der interessantesten Stücke des Gräberfeldes ist ein *Köcher* aus dem Grab 19., den wir in situ aufgenommen haben (Abb. 1.). Das Gestell wurde aus 6 mm breiten 5 mm dicken Eisenstäben gefertigt, die einen halbkreisförmigen Durchschnitt haben und nur in kleinen Stücken erhalten sind. Der eine ist 59, der andere 37 cm lang, die Breite des Köchers ist 11 cm. Sein Deckel ist 14 cm lang, die Platte, die den Deckel schliesst, wurde aus einer Knochenplatte gemacht, die man zu den Eisenstäben genietet hat, die das Gestell des Köchers bilden. An seinem oberen Teil, wo man den Deckel des Köchers öffnete, hat sich der zusammenhaltende Reif erhalten, aber er fehlt am unteren Teile. Es erhielt sich auch ein Endstück jenes Stabes, der den Haken bildet, samt dem Niet, das es zu dem Köcher befestigte. Wir haben keine Daten zu dem Stoff des Köchers. Anstatt des Nebeneinanderstellens der gleichen Exemplare des bisher veröffentlichten Materials, weisen wir auf die Abhandlung Dr. K. Cs. Sebestyéns: „Bogen und Pfeil der alten Ungarn“.⁷³

In dem Köcher fanden wir fünf Pfeilspitzen.

Aus den vier Gräbern sind 18 Pfeilspitzen zum Vorschein gekommen, und zwar aus dem Grabe 3. drei (LXIX.), aus dem 8. fünf (LXVIII.), aus dem 15. fünf (LXXII.), aus dem 19., aus dem Köcher, fünf (Abb. 1.).

Den Grundtypen nach gibt es Pfeilspitzen in Deltoidform⁷⁴ und in gabeliger Form.⁷⁵ Unter den Deltoidformen sind A₁, A₂, die häufigeren,⁷⁶ aber es gibt unter den Pfeilspitzen des Grabes auch solche, die dem Typus A₅ gleichen. Es gibt zwei von der gabeligen Form, die eine fanden

wir in dem Köcher. Die gabelige Pfeilspitze des Grabes 15. ist kleiner (6 cm lang), die des Grabes 19. ist ungewöhnlich gross (11·5 cm lang, 4 cm breit); an einigen Exemplaren haben sich die verwitterten Holzfasern des Pfeiles aufbewahrt.

Die langen und mittleren Knochenplatten des Bogens des Grabes 19. (LXIX.) sind zum Vorschein gekommen. Eine der langen Knochenplatten lag an der rechten Seite des Schädels, die andere an dem linken unteren und an dem rechten oberen Bein; die mittlere fanden wir in dem rechten Teile des Beckens. Die langen Knochenplatten lagen auf 143 cm von einander und diese Entfernung gibt auch die wahrscheinliche Länge des Bogens. Die Form der langen Knochenplatten biegt von der geraden Linie etwas ab, an beiden Stücken sieht man die kleinen halbkreisförmigen Einschnitte, die zu der Anspannung der Bogensehne dienten. Ihre Oberfläche ist ganz glatt. Furchen sieht man nur an den Bruchstücken der mittleren Platte. Auch die langen Knochenplatten sind nicht ganz unverseht; sie sind 20 cm, beziehungsweise 24 cm lang, die mittlere Platte ist 10 cm.

Auch bei dem Schädel des Grabes 3. fanden wir eine lange Knochenplatte, die aber vollständig vermodert war. Der Überrest der Knochenplatte glich der Platte des Grabes 39. von Kiszombor E.⁷⁷ Ihr Ende, das so aussah, als wenn es abgerundete Ecken hätte, war 4·5 cm breit, und von demselben war der halbkreisförmige Einschnitt 4 cm entfernt. Seine abmessbare Länge ist 11 cm.

Die Gurtschnallen der Gräber 3., 15., 19., 50. sind aus Eisen (LXIX., LXX., LXXII.).

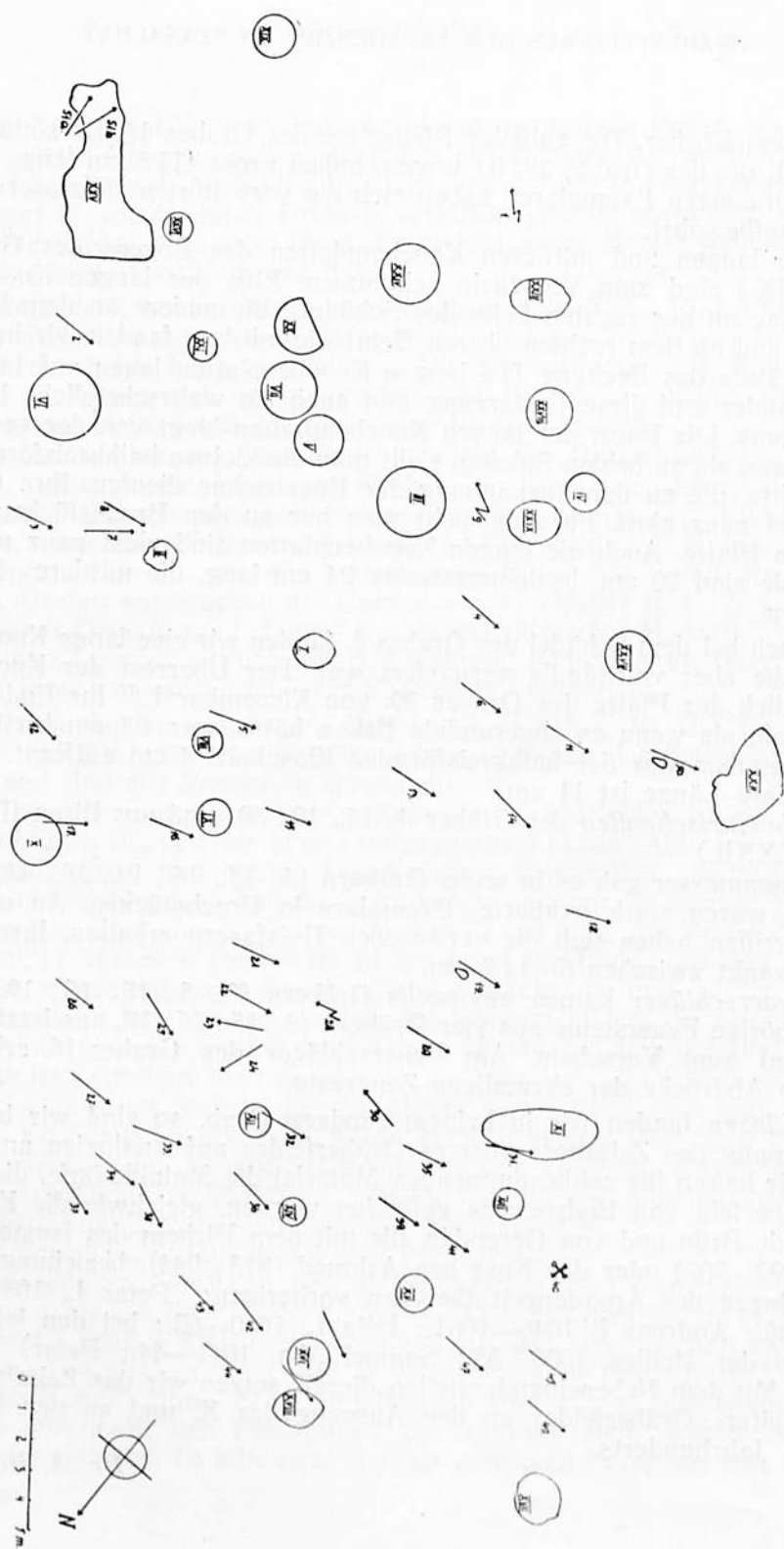
Eisenmesser gab es in sechs Gräbern (3., 15., 16., 19., 38., 43.). Die meisten waren stark oxidierte Exemplare in Bruchstücken. An einigen Messergriffen haben sich die verwesenen Holzfasern erhalten. Ihre Länge schwankt zwischen 6—12·5 cm.

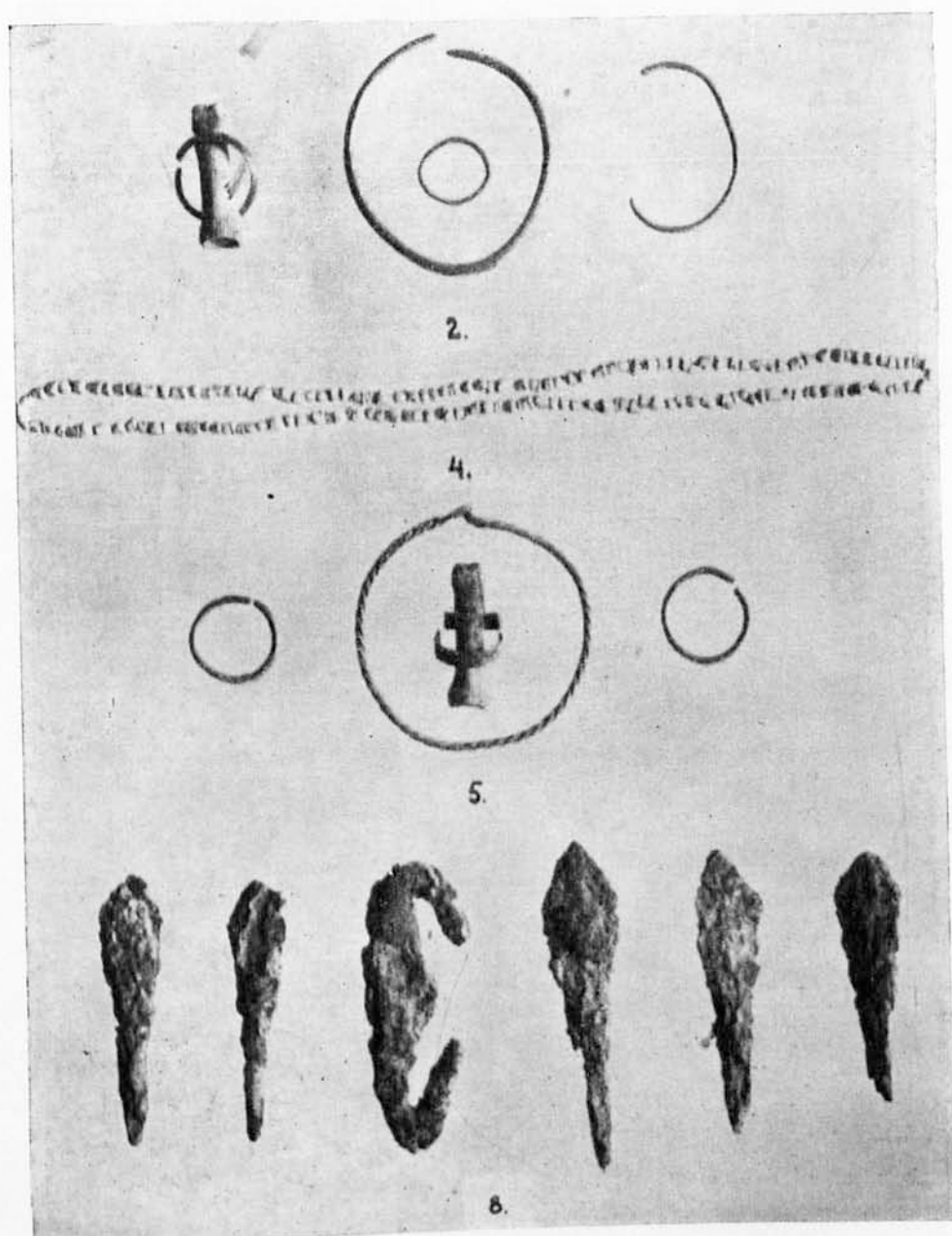
Feuerschläger kamen aus sechs Gräbern (3., 8., 15., 16., 19., 43.), dazugehörige Feuersteine aus vier Gräbern (3., 15., 16., 19. aus letzterem: Obsidian) zum Vorschein. Am Feuerschläger des Grabes 16. erhielten sich die Abdrücke der ehemaligen Zeugreste.

Münzen fanden wir in keinem einzigen Grab, so sind wir bei der Bestimmung des Zeitalters unseres Gräberfeldes auf Analogien angewiesen. Wir halten für zeitbestimmendes Material die Metallknöpfe, die auch im Gräberfeld von Bodrogvécs gefunden wurden, gleichwie die Klapper von Bjelo-Brdo und von Gerendás, die mit dem Dirhem des Ismael Achmed (892—907) oder des Nasr ben Achmed (913—943), beziehungsweise mit Münzen der Árpádenzeit (bei den vorherigen: Peter I., 1038—41., 1044—46.; Andreas I. 1046—1061.; Béla I., 1060—63.; bei den letzteren Stephan der Heilige 1000—38.; Samuel Aba, 1041—44.; Peter) datiert waren. Mit dem Nebeneinanderstellen dieser, setzen wir das Zeitalter des Szakálhát Gräberfeldes an den Ausgang des X. und an den Beginn des XI. Jahrhunderts.

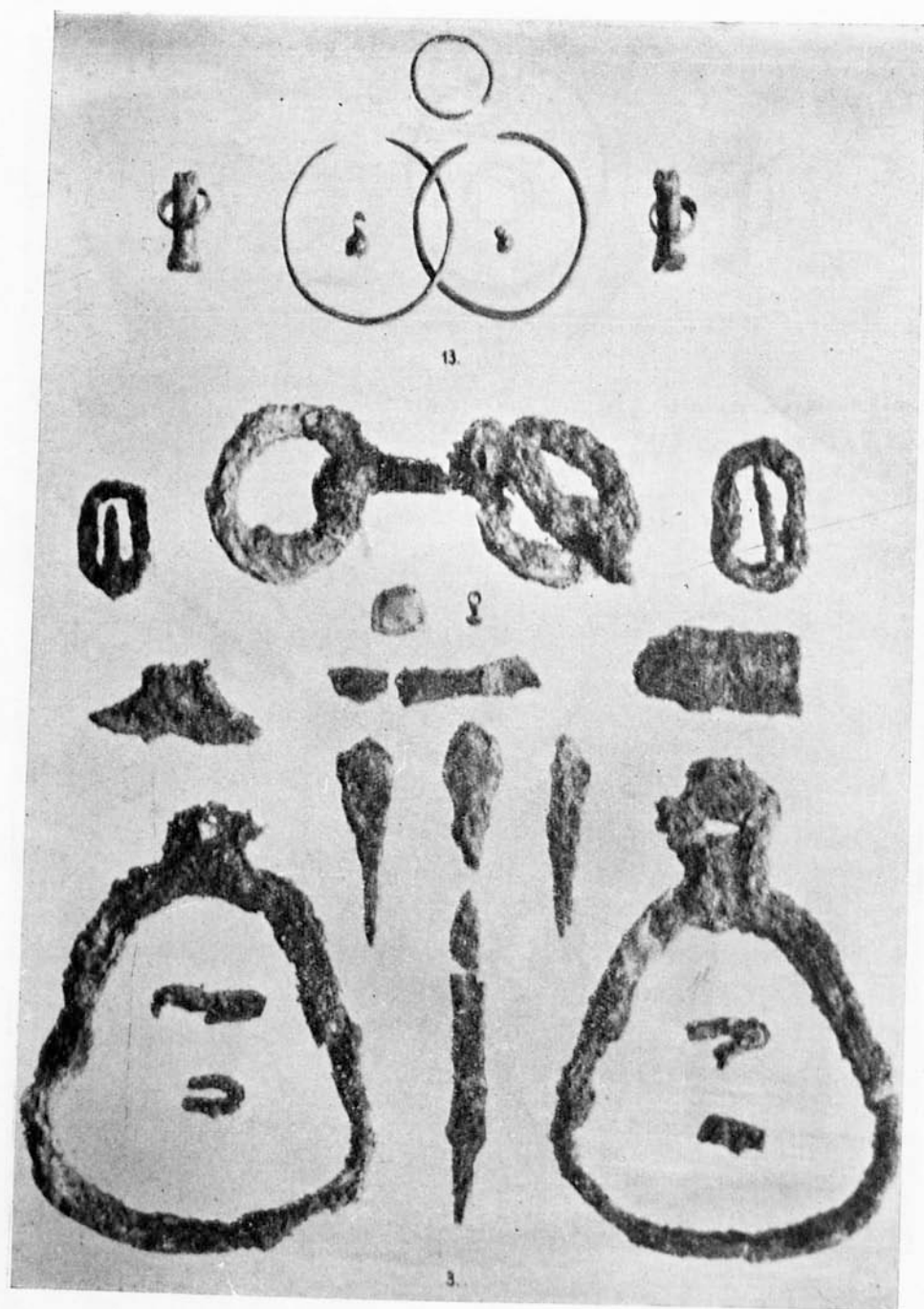
Dr. A. Bálint.

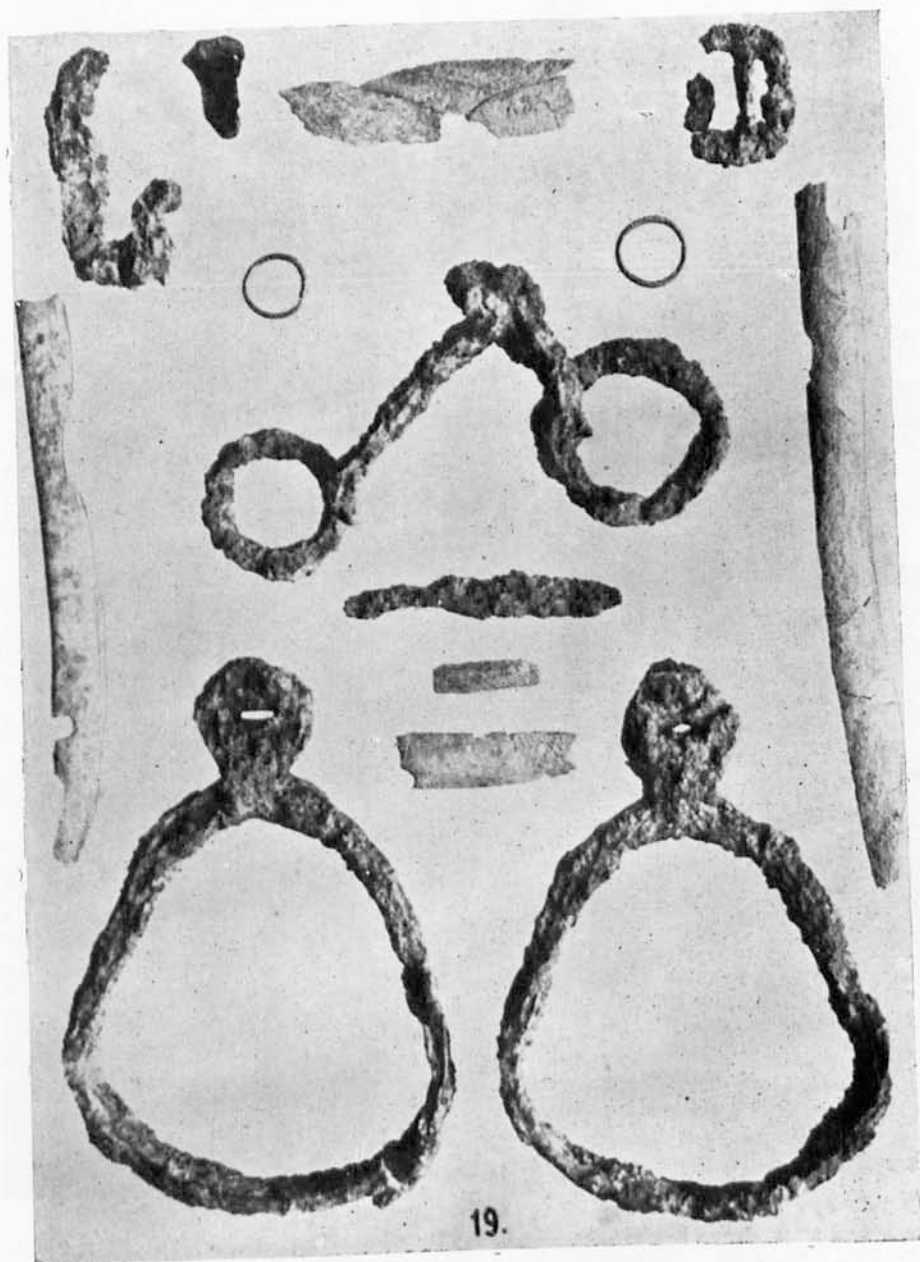
Tafel LXVII. tábla.

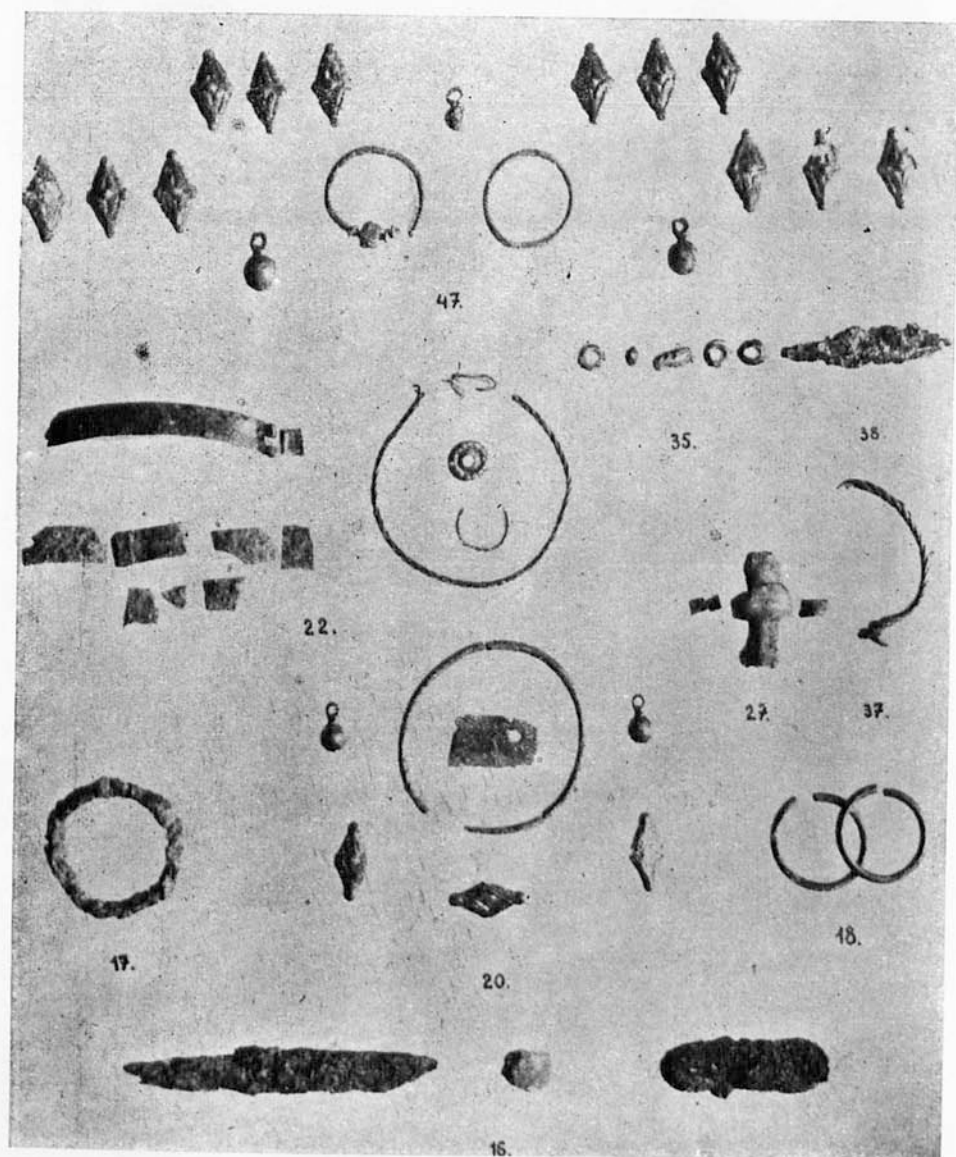

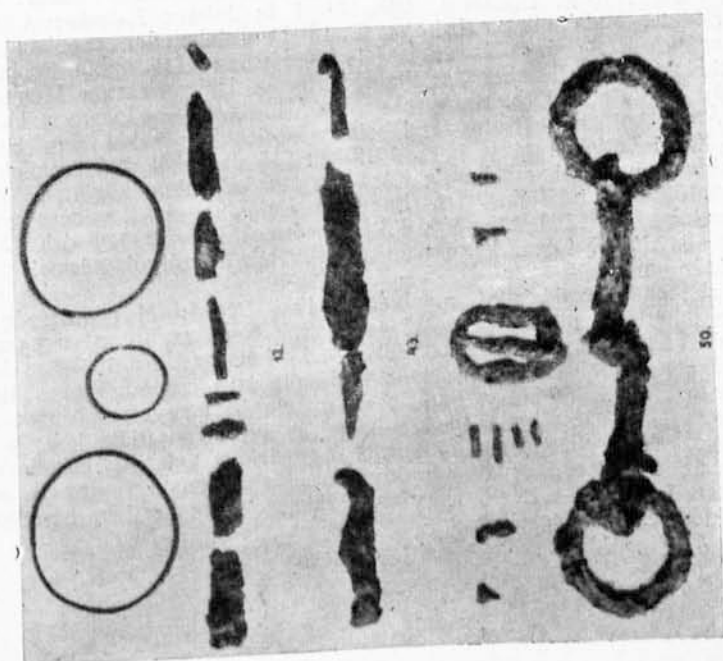
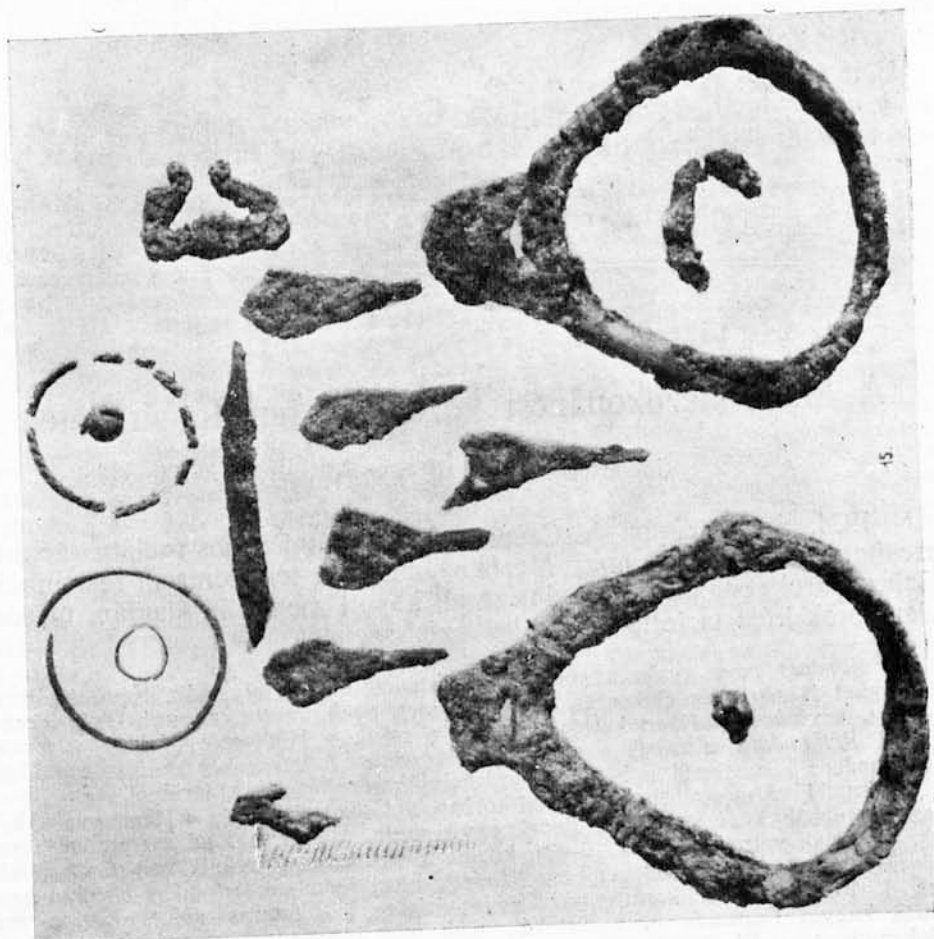
Tafel LXIX. tábla.

Tafel LXXI. tábla.

A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei.

(Idetartozik a LXXIII—LXXIV. tábla.)

1934. április 30-án, dr. Csepregi Imre apátplébános-prelátus úr arról értesítette intézetünket, hogy Mezőkopáncson, a templomrom restaurálása közben, sírokat találtak.¹ Az intézettől kapott megbízás alapján, másnap, jelen sorok írója tartotta meg a helyszíni szemlét.

¹ *Kopáncs* neve gyakran szerepel a történeti korok folyamán. Nem ritkán nehézségeket is okoz az elnevezés, mert Kopáncs nevű pusztá, vagy helység ezen a vidéken, egymás közelében kettő is van. Az egyik a Hódmezővásárhely városához tartozó *Rétkopáncs*, a másik a makói *Mezőkopáncs*. A zavarokat az is növeli, hogy Mezőkopáncs közvetlenül a hódmezővásárhelyi határ közelében terül el.

Csanád vármegyében, az Árpád-korban a Csák nemzetség a legnagyobbak és leggazdagabbak közé számított. Ennek egyik tagja, Miklós, aki az esztergomi érseknek, Ugrinnak volt testvére, 1222—24. között a vármegye főispánja volt. Csák Miklós a királynak nagyon kedvelt embere lehetett, mert igen sok adomány-birtokot szerzett. Birtokairól 1231. karácsonyán végrendeletet készített, s abban Lőrinc nevű fiának hagyja *Cupanch* nevű birtokát, több más ingatlannal együtt. (Fejér Codex Diplomaticus... III. kötet, 2. rész 229. l., továbbá Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. Budapest, 1896. 71. l. és Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története. Makó, 1933. II. kötet 68. l.) Nem lehetetlen azonban, hogy az itt említett Kopáncs Rétkopáncs és az is lehet, hogy az 1219. táján itt lakó Abraham de Cupanchi nevű nemesember (Endlicher: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* (1849.) II. kötet 651. l., Borovszky: I. 42. l.) is Rétkopáncsra való.

Az Árpád-korban okiratos emlékeink kifejezetten sehol sem említik Mezőkopáncsot. Ezzel szemben tény, hogy 1919-ben 235 darabból álló éremlelet került elő a mezőkopáncsi pusztáról, amelyet a Kása- és Döcögő-halom között, a 72/2. sz. tanya melletti szántóföldön találtak. (Dr. Eperjesy Kálmán: A kopáncspusztai éremlelet. Dolgozatok. II. (1926.) 158—168. l.) Az érmek között 120 db XII. századi magyar (II. István II. Géza, III. István és III. Béla királyok érmei) és 115 db friesachi dénár volt.

Az az 1450-ből való adat, amelyet Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajzában feltétlenül Mezőkopáncsot azonosít, („Kopancz. Ily nevű pusztát találunk ma Tótkomlós mellett nyugatra.” I. kötet 699. l.) kétséges. Az 1523-ban kelt idézőlevél bizonyága szerint Mezőkopáncs már falu volt és a csanádi székeskáptalan birtokai közé tartozott. (Szentkláray Jenő: A csanádgyházmezei plébániák története. I. kötet. Teresvár, 1898. 70. l.) A temető leletei is azt bizonyítják, hogy a terület ebben az időben, sőt egy évszázaddal korábban is lakott volt. Az idézőlevél szerint a csanádi egyház tisztelendő atyáit törvény elé idézték, mivel *Koppáncs* nevű falujuk fölfegyverezett jobbágysai, vitézli nagyfalusi Jaksics Márk kertjébe berontottak és ott Barabás Miklóst csúful elverték.”

A mezőkopáncsi templomrom Makó városától északkeleti irányban, a Makó—tótkomlósi út mentén, a várostól 23 Km távolságra elterülő Ko-

Hogy ebben az időben *Koppáncs* csanádi székeskáptalani birtok volt, azt II. Lajos király oklevele is tanúsítja. (Gyulafehérvári országos levéltárban. *Cottus Csanádiensis*. Cista Colos. Fasc. 5. nr. 1., 4. után Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Budapest, 1891. és 1893. I. kötet 379. l.) Ez az adat feltétlenül Mezőkopáncsra vonatkozik, mert Jaksics Márk valamennyi birtokát ismerjük, és azok között a pusztaszomszéd Csomorkány és Rárós fel vannak sorolva, azonban Mezőkopáncs, mint székeskáptalani birtok, nem is lehetett. (Borovszky: I. 171. l.)

1566. évi augusztus 30-ig, Gyula várának elestéig, Mezőkopáncs nem lehetett állandóan török uralom alatt. 1555-ben Olcsárovis Demeter gyulai várkapitány minden jogalap nélkül elfoglalta több más faluval együtt Mezőkopáncsot is. (Borovszky: I. 195. l.) I. Ferdinánd király 1556. szeptember 16-án Mezőkopáncsot, „mint a székeskáptalan gazdálalt birtokát”, Olcsárovisnak adományozza; igaz, hogy az adományozó levél értelmében a tulajdonjog csak a „káptalan újraalapításáig” volt érvényes. (Országos Levéltár: Liber collationum ecclesiasticarum I. 48—49. után Juhász: III. 52. l.)

Ugyanebből az időből való „A hitetlenek fejadójának részletes deftere a csanádi és aradi szandzsákokban, a 965. évben” (1557. okt. 23—1558. okt. 12-ig szóló adó-kivetés. Dr. Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. II. kötet 196—197. ll.) A defter a helységet, mint a Csanádi nahiéhez tartozó magyar falut említi, amelyben 9 ház állott.

Az 1561. és 1564. évi dicális lajstromok szerint Mezőkopáncs még mindig Olcsárovis Demeternek fizet adót. (Borovszky: I. 199. l.) Az 1564. évi adólajstromban meg van említve, hogy a falunak 14 háza van, amelyeket a templom körül építettek. A templom akkor még épen állott, a házak azonban már roskadozni kezdtek. (Borovszky: I. 210. l.)

1592. november havában, Fejérvöly István nyitrai püspök és királyi helytartó Mezőkopáncsot el akarta adományozni, mert szerinte a falunak birtokosa magszakadás következtében nincsen. A helytartó adományozása ellen Szegedi Pál, akkori csanádi püspök ellentmondással élt. (Leleszi orsz. levéltár: El. Statut. B. 526. után Borovszky: I. 374—375. ll.)

A XVII. század derekán a helység már lakatlan lehetett, mert 1647-ben, a Zsongor Zsigmond püspök által elrendelt összeírásban („Bona episcopatus Chanadiensis”) Mezőkopáncsot a „puszta telkek” között találjuk. (Esztergomi főkápt. levéltára. Capsa 67. fasc. nr. 8. és nr. 25. után Borovszky: I. 229—30. és 377. ll.)

1653-ban gr. Pálffy Tamás lett a csanádi püspök, aki a következő év szeptember havában a királytól kapott oltalom-levéllel arra kényszeríti a birtokaihoz tartozó falvakat, hogy fizessenek adót. Ezzel a földesúri jog elismertetésével kapcsolatban tudjuk meg, hogy Mezőkopáncsot és Dálegyházát ez időben a makóiak bérelték, akik a bérleményért 70 tallért fizettek a püspöknek. (Esztergomi főkáptalani levéltár. Cista 67. f. 8. nr. 20 után Borovszky: I. 231. l.)

Dolny István csanádi püspök és főispán 1700. ápr. 26-án Jánosi Ferenc részére magyar nyelvű megbízólevelet ír, amelyben a vármegye ügyeinek rendezését kéri. Jánosi (valószínűleg a szegedi ferencrendi szerzetesek által szolgáltatott adatok alapján) kimutatásba vette a püspök azon birtokait, amelyeket abban az időben laktak és amelyek pusztán állottak. Az összeírás szerint Mezőkopáncs pusztának van feltüntetve. (Borovszky: I. 257—261. ll.)

Dolny a következő évben sietve küldi megbízottját a Szegeden működő Neoacquistica Commissiohoz azzal, hogy ő, mint csanádi püspök, 104 falura és pusztára jelenti be igényeit. A commissio elnöke, egy bizottság jelentése alapján Mezőkopáncs tizedét a püspöknek ítélte. Bár az ítéletet a királyi udvar még nem hagyta jóvá, azonban addig is, míg a jóváhagyás megérkezik, a commissio a tizedszedést megengedte. (Borovszky: I. 262.)

páncsi-pusztán, az u. n. Kopáncs-halmon fekszik; helye a katonai térképen 95-ös magassági ponttal van megjelölve. (1. kép.) A puszta északfelől Békéssámsonnal, északkeletről Tótkomlóssal, keletfelől Nagymajlát és Ambrózfalva, nyugatról Hódmezővásárhely területeivel határos. A halom a Szárazérbe folyó Kopáncsi-ér, a Fejérváry dűlő és a tótkomlósi út ál-

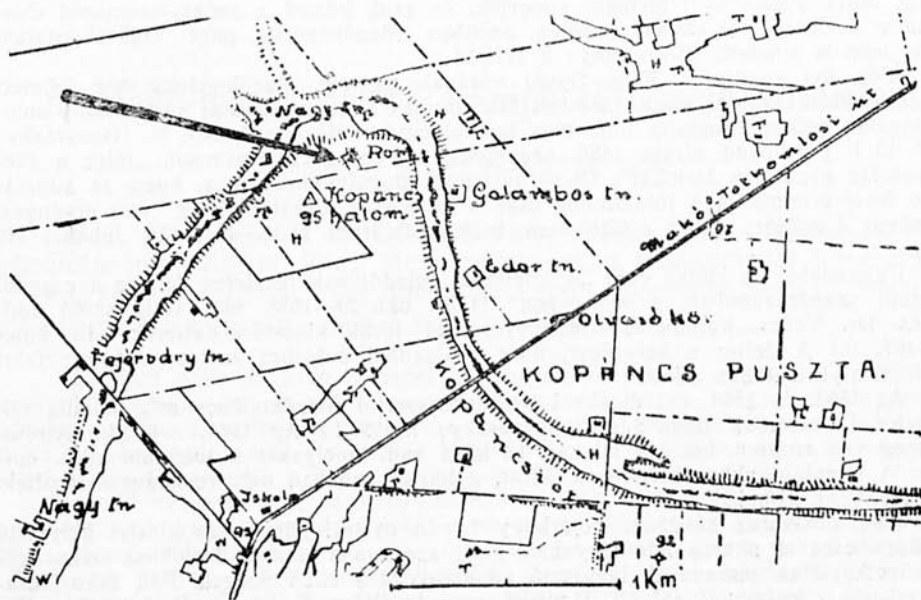

Abb. 1. kép.

tal bezárt, nagyjából négyszögalakú terület északi részén fekszik.

gr. Nádasdy László püspök, a királytól kapott s 1712. ápr. 13-án kelt adománylevél értelmében „ad dies vitae” úgy Makó város, mint a vele szomszédos puszták (köztük Mezőkopáncs) tizedét megkapta. A makóiak viszont Szűcs András, városi esküdt-bíró és a többi esküdtök közbenjárásával, a püspökkel megegyeztek, hogy a Makó körüli pusztákat (Lele, Tömpös, Szent Lőrinc, Dál, Rárós, Csókás, Igás és Kopáncs) 600 rénes forint, 20 köböl árpa, vagy zab és egy hajó széna bérösszegért egy esztendőre haszonbérbe veszik. A bérletet a következő évre is meghosszabbították. (Borovszky: I. 315—316. II.) Úgy látszik, hogy úgy a tulajdonos, mint a bérlők, kölcsönösen meg lehettek egymással elégedve, mert egy 1717-ben kelt feljegyzés szerint a makóiak még mindig bérlik a földeket. (Borovszky: I. 234. I.) A tulajdonjog még 1742-ben is a püspöké. (Pray, Georgius: Specimen Hierarchiae Hungaricae... Posonii et Cassoviae. 1779. II. kötet 289. I. jegyzetében.)

1861-ben, amikor a csanádi püspök birtokát szét akarták osztani, az id. Breuer Gusztáv mérnök által készített kézíratos kiosztási tervezet, illetve térkép szerint, a püspöknek a templom körül egy kis nyolcszögletű terület maradt meg. Az 1883-as kataszteri térképeken Mezőkopáncs rész-birtokként van feltüntetve. A csanádi püspökség u. n. Nagykopáncsi birtoka az 1910-es években kelt el. (Szabó Imre főmérnök úr szíves közlése.).

A templom a halom legmagasabb részén, középen épült. Falai közül a bolthajtásos bejáratú keleti és a két oldalfal egy része maradt meg, mindkét oldalfalnál egy-egy támpillérrrel. (2. kép.) A romok restaurálását Dr. Csepregi Imre prelátus úr kezdeményezésére — Szabó Imre városi főmérnök tervei alapján — Csanádvármegye és Makó város közönsége együttesen végeztették.

A restaurálási munkálatokat az tette szükségessé, hogy a földből kiemelkedő, kb 5·5 m magas oldalfalakat bedőlés veszedelme fenyegette. Szabó főmérnök a kiemelkedő falak irányában az alapfalakat is kiásatta; a templom hajójának hosszát 13·40, szélességét 4·70 m-ben állapította meg. (3. kép.)

A templomról írott adatunk nincsen. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor épülhetett, csak az bizonyos, hogy 1564-ben még ép volt. 1781-ben, a Vertics József-féle kéziratot térképen, „Rudera Templ. Kopancsiensis” jelzéssel van feltüntetve.² A József császár korabeli kéziratot térképen, 1784-ben, mint „Rudera der Kopants Kirche” látható. Nem lehetetlen, hogy 1805-ben a templom tornya még megvolt. Vedres István szegedi földmérőnek csak az volt a kötelessége, hogy „Makó Várossához tar-

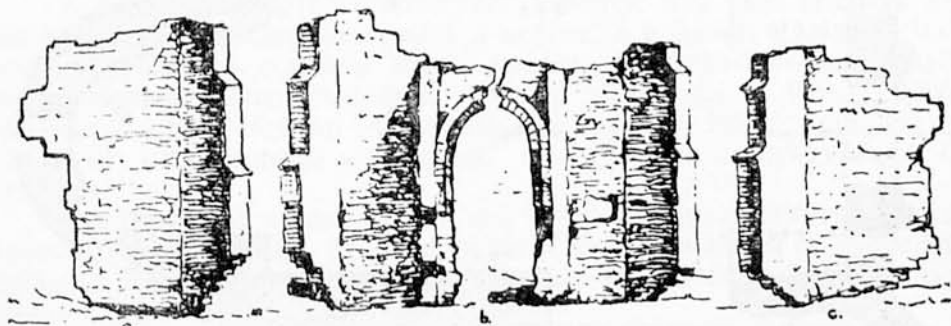

Abb. 2. kép.

tozó Kopáncsi Pusztán lévő székes, zsombos és vízjárta földeknek rajzolatját” tüntesse fel, de kéziratot térképére a „Kopáncsi Dűledéket” is be-rajzolta oly módon, hogy a rajzból a torony is kivehető.³ Az 1835. évi Canonica Visitatio pedig határozottan arról tesz említést, hogy a falak között a torony romjai még jól láthatók.⁴

*

A templom restaurálási munkálataihoz a város inségmunkásokat rendelt ki, akik között Kiss Jánost, volt hallgatónkat ismertük fel, aki a

² Eredetiben a Makó város mérnöki hivatalában.

³ Eredetiben a Makó város mérnöki hivatalában.

⁴ Canonica Visitatio Ecclesiae Parochialis Makoviensis ad St. Stephanum confessorum regem anno 1835. diebus 7., 8. mensis Junii. Pars II. 1. §. Eredeti kézirat, a makói belv. róm. kat. plébánia hivatalában.

feltárt sírokról feljegyzéseket készített. A rendelkezésünkre bocsátott jegyzőkönyv adatai szerint 88 sírt tárt fel, s azok közül ötvennégyet volt alkalma megfigyelni és leírni. Megjegyzi, hogy a területen összesen 118 sír volt. Jegyzőkönyvéhez a 88 sírről térképet csatolt.

Kiss szerint a sírok egymás alatt három rétegben feküdtek. Az egymás alatt fekvő sírok anyaga azonban kronológiailag nem volt elkülöníthető.

A csontvázak majdnem mindig északnyugat-délkeleti irányban voltak eltemetve. Többet koporsóban földeltek el; gyakori eset volt, hogy a halottakat koporsó helyett gyékénybe csavarták. Találtak olyan gyékénybe-csavart csontvázakat, amelyek lábai alatt oldallapjára fektetett téglát volt. Ugyanezen csontvázak mellett, a koponya jobb- és baloldalán ugyancsak oldallapra állított téglák voltak, sőt, 45 fok szög alatt a halott feje alá is helyeztek egyet. 8—9 ilyen téglasírt találtak. Úgy a munkások

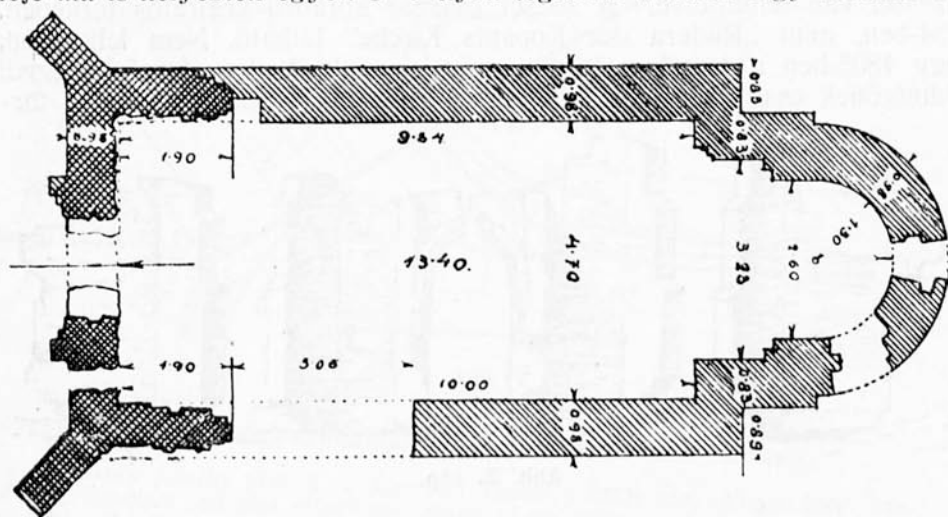

Abb. 3. kép.

bemondása szerint készült jegyzőkönyvből, mint Kiss megfigyeléseiből az tűnik ki, hogy a téglasírokban mindig négy darab téglát helyeztek el.

A sírok közül 21 férfi, 26 nő, 1 gyermek, 6 feldúlt csontváz volt. Három sír csontjaiból csak a koponya maradt meg, amelyek egy tömegsírhoz tartoztak. A megfigyelés szerint ebben a sírban öt csontváz volt közös koporsóban eltemetve. A koporsóban úgy rendezték el a vázakat, hogy balról jobbra haladva, egymás mellett a következőképpen feküdtek: két koponya, egy női csontváz, egy koponya és ismét női váz. A koporsó hossza 205, szélessége 120 cm volt; tetejét 4 cm vastag deszkával, harántirányban szegezték le.

A sírokból kikerült anyagot két csoportba oszthatjuk. Egyik csoportba a ruházati cikkek, a másikba az ékszerek tartoznak.

A *ruházati cikkek csoportjához* tartozó emlékek közül a *párta* és az u. n. *pártaöv* díszei keltik fel első sorban figyelmünket. Szabó Kálmán dr. „A pártaöv”-ről írott tanulmányában⁵ okiratos emlékek alapján mondja, hogy „a párta leányoknak fején, a pártaöv pedig derekukon viselt dísz, vagy ékesség”; „a pártaöv a hajadonság, a leányság jelképe.”

Sajnos, épen maradt *pártánk* nem maradt. Díszei közül csak szalagszerűen fonott szövetmaradványok vannak. A szalagot csillag és más geometrikus minták beszövésével díszítették. Ilyen mintákat a szalagmaradvány baloldalán látunk.

Hasonló szövetmaradványokat a kecskeméti múzeum anyagából ismerünk.⁶

A pártát zsinórozás díszítette. A zsinórt selyemből sodorták, s hatosával illesztették, vagy varrták fel.⁷ A párta-díszek között egyéb, bronz, vagy ezüstdíszek is lehettek, amelyre abból is lehet következtetni, hogy nagyon sok koponya homloki részén, a párta helyén, zöld csíkok maradtak.

A *pártaöveket* bőrből készítették. A rajtuk levő csat bronzból készült. A csatot lemezzel erősítették a szíjhoz, s a lemezt gyakran díszítették. Egyszerűbb csatokon lemez nincsen. A csatkarikák legtöbbször trapéz idomúak, keresztmetszetük téglalap alakú, élei le vannak gömbölyítve. A tuskét téglalap keresztmetszetű huzalból, kihegyesedő véggel készítették. Ilyen csatokat a hidegkúti,⁸ tiszaujfalui és aranyegyházai⁹ 35. sírban találtak.

A trapézidomú csatok között van olyan példány, amelynek sarkai ívesen hajlanak (LXXIII. 2.). Ennél a tüske kerekátmetszetű és mindenütt egyforma vastag. Lemeze nincsen, az eredeti szövetmaradványok jól látszanak rajta.

A Kiss-féle jegyzőkönyvben *vascsatokról* ismételten olvasunk, amelyek közül mindössze egy darab maradt meg (LXXIII. 5.). Formára, kivitelre nézve nem különbözik a századokon keresztül élő típustól.

⁵ Lásd: Különlenyomat a Katona József Társaság 1933–34. évi Évkönyvéből. Kecskemét, 4–5. ll.

⁶ U. o., bár nem párta, hanem pártaöv maradványok vannak bemutatva. A Kun-kerekégyházáról való s arany szálakkal átszőtt szövetmaradványok mutatnak a szövés mód tekintetében a miénkkel legtöbb hasonlóságot.

⁷ A szövet és zsinórmaradványokat a Magyar Kender-, Len- és Jutaipar ujszegedi gyárának laboratóriumában megvizsgálták. A vizsgálat eredménye lényegileg a következő: „A szövet anyaga tiszta gubóselyem. Kötése ripszszzerű vászon; lánchan egyszálával, vetülékben kétszálával helyezkednek a szálak a szövetben. — A szövettel együtt talált zsinór hat ágban van összefonva; anyaga lenfonál, vastagsági száma kb. 14-es.”

A vizsgálati eredményért a Gyárigazgatóságnak ezúton mondunk hálás köszönetet.

⁸ A Magyar Történeti Múzeumban, Régiségtári napló 33/1913. (Továbbiakban: R. N.)

⁹ Mindkettő a kecskeméti múzeumban.

Az épenmaradt, trapézidomú, *lemezes csatok* közül a LXXIII. 1., 5. jelzésű példányokat mutatjuk be. Ezeknél a lemezek belső oldala egészen síma, díszítés a külső felületen látszik. Mindkét csaton gót ízlésű I betűsor van. Előbbinél 5 mm széleskeretű mezőben, a csat-tüskével egyező irányban, hat betű áll. A másik csat lemeze rongált állapotban maradt meg. Azon az I betűsornak négy tagja látszik, a betűk végei hármasszerű csúcsosodásban végződnek és a csat tüskéhez viszonyítva függőleges irányban állanak. A mélyített mező 3 mm-es keretbe van foglalva. A lemez vastagsága 0.5 mm, kiterített hossza kb 7, szélessége 2.5 cm; a csat-tüske részére a középtájon át van lyukasztva. A bőrányagot az összehajlított lemez végei közé helyezték és a lemez két sarkában aklaszeggel erősítették össze. A lemeznek kifelé álló, díszített részét a csatkarikánál és a szíj végződésénél megfelelően meghajlították. A csat-tüskéket téglalap keresztmetszetű bronzhuzalból készítették, végeit hegyesre kalapálták.

A kecskeméti múzeumban levő aranyegyházi lelet csatján a lemezveret hasonló a mienkhez; a különbség csak annyi, hogy ezen az I betűsor minden tagja úgy van ábrázolva, hogy azok három részre vannak tagolva.

Legszebb lemezes-csatunk egészen keskeny pártáöv csatja volt (4. kép a.). Csatkarikája megközelítőleg egy kistengelyénél felébe metszett ellipszishez hasonlít. A karika és a csatlemez külső oldalán díszítések vannak. Előbbin minden rendszer nélkül pontsor és geometrikus díszítmények láthatók. A lemez két szélét gyöngysor szegélyezi, amelyen belül egy-egy vízszintes borda van. A bordák között, amelyek mintegy keretet képeznek, gót betűs felirat látszik; a felirat előtt és után ötös rozettának elhalványuló képe vehető ki. A feliratból *ih̄te* szócska olvasható ki. A csatlemez összehajlított hossza 28, szélessége 11.7 mm. A pártáövre két aklaszeggel erősítették fel.

Teljesen hasonló példányt a kecskeméti múzeum anyagából ismerünk. A salgótarjáni csatkarika¹⁰ díszítése a mienkhez hasonló. Ennek alján a felerősítés céljaira, fülek voltak, közülük az egyik letört, a másikat a felerősítő aklaszeg részére átfúrták.

A pártáöv díszei közül a *nagyobb boglárok* (LXXIV. 23., 25.) több sírban is előfordultak. 7 mm-es átmérőjű, köralakú, mélyített középben, hat egyenlő távolságra, hat hármasszerű akantusz-levele ágazik ki: a levelek szélei a csúcsok felé összeérnek, s csúcsai félkörösen végződnek. Mind a hat kiágazás keresztmetszetben félköríves. A köralakú közép kb 3 mm mélyen, gömbszelet-szerűen homorodik. A boglárokat két aklaszeggel erősítették a bőrányaghoz. Bronzból készültek, átmérőjük kb. 3 cm.

Hasonló boglárok a kecskeméti múzeumban vannak; a nagylaki példányok¹¹ csak annyiban különböznek a mienktől, hogy a köralakú

¹⁰ A Magyar Történeti Múzeumban.

¹¹ R. N. 119/1883.

középből nem hat, hanem csak öt egyenlő távolságra indulnak ki az akanusz-levelek.

A *kisebb boglárók* (LXXIV. 16.) ötszöges formájúak, az akantusz-levelek félgömbösen kiemelkedő középből indulnak ki s a boglár szélénél fel- és befelé hajlanak, majd hármassal szétterülnek. Az öt levél középső erezése előtt és a boglár közepén kiemelkedő félgömb között egy-egy pont áll. A levél szárai egészen kis bordázattal hangsúlyozva vannak. Keskeny bőrszíjra voltak felerősítve, s felerősítésük a félgömbös közepnél, egyetlen aklaszeggel történt. Öntés útján, bronzból készültek, legnagyobb átmérőjük 11·5 mm. Hasonló boglárók a hidegkúti leletben¹² is vannak.

A LXXIV. 21. képen bemutatott kisebb alakú *rozetta* egyetlen példányban maradt meg. Középe félgömbösen bemélyül, a bemélyülés szélén körbefutó borda van, amellyel párhuzamosan gyöngysor helyezkedik el. A rozetta széle több helyen megcsorbult; valószínűleg nyolc félkörív lehetett. Bronzból való, átmérője 12·6 mm. Felerősítése egyetlen aklaszeggel, a rozetta közepén történt.

Egészen egyszerűek voltak azok a pártáöv díszek, amelyeknek csak a szélén voltak körbefutó gyöngysoros ékítmény. (LXXIII. 7.). Közepük csaknem 12 mm átmérőjű és félgömbszerűen homorodó. A félgömbszerű közép, a gyöngysoros szegélyű rozetta széléből kiemelkedik. Bronzból készültek, felerősítésük két aklaszeggel történt. Átmérőjük 19 mm.

Teljesen simák a LXXIII. 4. alatt bemutatott díszek. Téglalap alakúak, a széleik le vannak gömbölyítve; mindegyik közepét gömbszelvényyszerű bemélyedés díszíti. Felerősítésük olyképen történt, hogy a díszeket szorosan egymásmellé helyezték s a rövidebb oldalak közelében két aklaszeggel kapcsolták a bőrhöz. Hogy minél nehezebben tudjanak a felerősítés után leválni, az aklaszegnek azt a végét, amely a bőr felől esett, kis bronzkarikára verték vissza, ezáltal az aklaszeg tartása nagyobb felületre terjedt. A dísz hossza 12·5, szélessége 21·5 mm, a bemélyedés átmérője 6 mm.

A pártáöv-díszek között olyanok is vannak, amelyeknek díszét tulajdonképpen a rajtuk lévő gót betűk alkotják. Ezek értelmes, összefüggő szöveget nem adnak; úgy néznek ki, mint a gót kis w és u betűk. Síma, kiemelkedő és téglalap-alakú keretbe vannak foglalva, s a kerettel párhuzamosan tojássor helyezkedik el. Préselő technikával készültek, felerősítésük két aklaszeggel történt, amelyek végeit kis bronzkarikákra verték vissza. A díszek hossza 34·6, szélessége 20 mm, a betűk 10 mm magasak.

Téglalap-alakú az a pártáöv-dísz is, amelyen gót betűkből álló felirat van (4. kép b.). Az övdísz két rövidebb oldala félhengerverszerűen, csavartoszlophoz hasonlóan emelkedik ki. A hosszabbik és alsó oldal szélén, gyöngysor helyezkedik el, amelyen belül, a szélével párhuzamosan,

¹² R. N. 33/1913.

borda húzódik. Ilyen borda van a felső, hosszabb oldal mentén is. A bordák és a csavartoszlopszerűen kiemelkedő keskenyebb oldal közötti mezőben van a gót betűs felirat. Mint a már említett lemezes-csaton, itt is az *ih*te szó elmosódott betűit lehet kiolvasni. A betűk után ötszirmú rózsza következik s a még szabadon maradt területen gótikus w betűféle látszik. Két aklaszeggel volt felerősítve.

Valószínűleg gyakorlati célokat szolgált az olyan bronzlemez, amelyre két pánttal, drótból készült, mozgatható akasztót erősítettek (LXXIII. 3. és a 7. középrészén). Az akasztó téglalap-alakú s az alappal párhuzamos oldalon, a drótot derékszög-alakban hajlították meg. A meghajlított akasztó két végét pánt fogja körül. A bronzlemezt a pánt

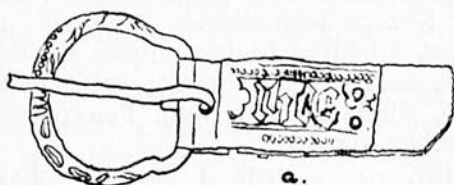

Abb. 4. kép.

részére kivésték s a pánt két végét sasszeg-szerűen visszahajlították. A bronzlemez téglalap-alakú, amelyet gót I betűsor díszít. A betűtagok száma 5—7 között váltakozik. A lemez átlagos hossza 4·5, szélessége 2·5 cm, az akasztóé 2·0, illetőleg 1·0 cm, s ahol a pántok tartják, 3·5 cm hosszú. A lemezt a négy sarkában fűrták át és aklaszeggel, a bőr felőli oldalon még külön kis bronzkarikával erősítették meg.

A temető legszebb és legértékesebb darabjai a *síjvégek*, amelyekből három darab került elő (4. kép c., 5., 6. képek).

A hosszú, keskeny síjvéget bronzból, préselés útján állították elő. Három darabba törve maradt meg. Két részből áll: a hosszabb alsórészen növényi motívumok vannak, míg a rövidebb felsőrészen emberfe-

jet látunk. A két rész egymástól párhuzamos, kiemelkedő vonallal van elválasztva. Az alak a fejtől kb. a mell vonaláig van ábrázolva. A fejet hajkorona fedi, amely két oldalt a vállra omlik. Úgy látszik, hogy karjait keresztbetéve, a vállra tette. Sajnos, épen az alakábrázolást, a felerősítés miatt, erősen megrongálták: két helyen is átfúrták, s a szíjvéget az alak homlokánál vágták le.

Az alsórészének széle lépcsőzetesen emelkedik ki, s a kettős lépcsőzet szélén gyöngysor fut végig. Közepét nyolc, egymásbafonódó akantusz-levél díszíti.

A kecskeméti múzeumban levő teljesen azonos példány Aranyegyházáról, a 39. sírból került elő (1934. évi ásatás). Az aranyegyházi pél-

Abb. 5. kép.

dány teljesen ép, a felsőrészen, az alakábrázolásnál a szíjvég nincs megcsontkítva, hanem félkörívesen fejeződik be.

Az alakábrázolásos szíjvégek közé tartozik a hidegkúti lelet¹³ szíjvége, amelyen egymás alatt két karbatett kezű alak mellképe látszik.

A másik két szíjvég töredékes állapotban maradt meg. A szíjvégek nagyobb, többé-kevésbé ép alsórészén Szent György alakját ábrázolták; a töredékes felsőrészen növényi motívumok látszanak. A felső és alsó részek el vannak egymástól választva. A nagyobb szíjvég (6. kép) szélét kettős gyöngysor veszi körül, a kisebb (5. kép) a belső gyöngysor szemei egészen nagyok és ritkábbak. A tulajdonképeni alak és a felső rész mind a kettőn másként van ábrázolva. Felerősítésük négy

¹³ R. N. 33/1913.

aklaszeggel történt. A bronzlemez és a szíj közé még egy vékony vaslemezket is erősítettek, hogy ezáltal jobban tudják védeni a nagyon vékony lemezből és préselés útján készült szíjvéget.

A *kisebb szíjvégen* (5. kép) Szent György gyalogosan van ábrázolva, amint egy sárkányt lábaival tapos és kopjáját a sárkány torkába döfi. A sárkány félkörívben, háton fekszik, lábai az ég felé merednek, s farka Szent György ballábjára tekeredik. Az alak feje fölött, az alsó és felsőrészt vízszintesen elválasztó és kiemelkedő vonalon félhold látszik, amelynek két szárva közül háromlevelű növény, szimmetrikus elrendezésben emelkedik ki. A két szélső levél csúcsa az elválasztó vonalig visszahajlik; a középső levél, középmagassága táján letört.

Szent György fejét vékony sodronysapka takarja, amely egészen a vállig ér le s arra ráfekszik. A sodronysapka elől egészen nyitott, az arc szabadon maradt.¹⁴ A sapka alatt páncéling látszik.¹⁵ Felső testét páncél, illetőleg mellvas takarja, amely derékban egészen szűk. Úgy látszik, hogy a mellvason csúcsban végződő rátétlemez is lehetett; az ábrázolás egy-két csíkozott vonala legalább is erre enged következtetni.¹⁶ Határozottan felismerhetjük a rákfarkszerűen mozgatható, lemezekből bőrre szegecselt páncélkötényt.¹⁷ A karon könyökvas van,¹⁸ csuklóján vagy az alsó karvért pereme, vagy a páncélkeztyű szárának hurkásan kivasztagódó vége látszik.¹⁹ Nem állapítható meg, hogy a nadrágja bőrből, vagy sodronyból való-e. Valószínű, hogy térdvédője van.²⁰

A *nagyobb szíjvégen* (6. kép) ugyancsak gyalogos Szent Györgyöt látunk, amint egy sárkányt akar leszúrni. A sárkány ezen a szíjvégen

¹⁴ Hasonló sapkát a Tannenburg kastélyban találtak. (XIII. század végéről.) (Lásd: *Demmin*, August: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten auf die Gegenwart, Gera-Untermhaus, 1891. Továbbiakban: *Demmin*, 513. l. 54. kép.). Ilyenfélét látunk Eduard der schwarze Prinz, Sohn Eduars III. ábrázolásán (1330–76.) (Lásd: *Boeheim*, Wendelin: Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner histor. Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrh. Leipzig, 1890. Továbbiakban: *Boeheim*: 138. l. 150. kép.).

¹⁵ Lásd a prágai Szent György szobron, (1373.) vagy Lorch a/R.-ben von Waldeck marsal síremlékén (1364.), továbbá Graf Adolf v. Nassau síremlékén (Eberbach apátság). *Demmin*: 400–401. ll. Ilyen páncélingeket látunk a XV. század első felében készült székelyföldi falfestményeken is. (*Nemes-Nagy*: A magyar viseletek története, Budapest, 31–32. tábla. Továbbiakban *Nemes-Nagy*.).

¹⁶ Mint az Ambraser gyűjteményben (XV. századból), (*Demmin*: 592. l. 33. kép), a zürichi fegyvertárban (XV. századból), (u. o. 593. l. 34. kép), továbbá I. Maximilian császár (1459–1519.) mellvasai (*Boeheim*: 163. kép), *Nemes-Nagy* 39. t. 5. kép), azonkívül a Magyar Történeti Múzeumban kiállított Maximilián típusú páncél.

¹⁷ Mint előbb, továbbá Guillaume de Laire, Cornillon hűbérurának páncélján (1408.) (*Demay*: Le costume, Paris. 1880. 163. l. 188. kép).

¹⁸ Mint *Demmin*: 602. l. 3–4. kép (XV. század közepéről) és a prágai Szent György szobron (1393.).

¹⁹ Lásd Eresby síremlékén (Lincolnshire, Spielsby templomban (1410.) (*Demmin*: 607. l. 1^{1/2}., továbbá 2. képek); a prágai Szent György szobron.

²⁰ Lásd a prágai Szent György szobron, továbbá a XV. század első felében készített székelyföldi falfestményen. (*Nemes-Nagy*: 31. t. 1. kép.).

is háton fekszik, lábai azonban nem jól látszanak, mert a szíjvégnek ez a része kissé kopott. Megállapítható, hogy a sárkánynak taraja van és farkával Szent György ballábára rátekerözött. A szíjvég alsó és felső részét a szent feje fölött vízszintes vonal választja ketté. A felső rész nagyon töredékes állapotban maradt meg, s az ábrázolások is elmosódtak. Úgy látszik, hogy az alak feje fölött köralakú gyűrűből (?), vagy gumóból (?) három növényi minta indul ki, a végeken akantuszleveleket látunk. Minden levél három részre tagozódik. A két szélső szár levelei a vízszintes választóvonalig visszahajlanak. A jobboldali száron

Abb. 6. kép.

levő levél középső osztása a szíjvég szélét körben díszítő gyöngysoron túlnyúlik. A baloldali szár levelén apró gyöngyök látszanak.

Épen a gyöngyök miatt lehetne a növényi motívumokat a tölgyfa makk-termésének nézni. Ha a feltevést elfogadnók, abban az esetben a hármas tagozású levél két szélső tagja nem volna más, mint a megnyúlt középső tagot, a tulajdonképeni makkot tartó kupakocska. Természetesen így a rajz sem volna tökéletes, mert a töredékes felsőrészen a középső szár levelének két szélső tagja nem felfelé, hanem inkább körívesen lefelé, legalább is vízszintesen hajlik. Így az egyes szárok makk-

kupakocskáin keresztül, előbb a szíjvég széleivel párhuzamosan, majd tovább, félkörívesen, egy kiemelkedő vonal, illetve borda haladhatott. Hangsúlyozzuk, hogy a feltevést csak a baloldali száron levő, makk-kupakocskának látszó apró gyöngy ábrázolások engedik meg.²¹

Szent György fejét — sisak helyett — természetes hajból alkotott hajkorona borítja. Igen valószínű, hogy az alak testét posztóból, vagy bőrből szabott ruha fedi, az ilyen anyaghoz pedig nem is nagyon illik a sisak. S hogy valóban posztó, vagy bőrruhát visel, azt az is igazolja, hogy a nyakon a gallérrész ráncokba van összehúzva. A ruha majdnem térdig ér, egybe van szabva; a deréknál erősen beszabott, az egész felső testet, még a csípők alatt is, testhez állóan takarja.²² A felsőtestet fedő ruha, illetve kabát ujja fel van tűrve, a jobb könyök felett kettős, a balkaron egy begyűrődést látunk. A balkönyök alatt hullámosan domborított díszítést vehetünk ki. Igen valószínű, hogy ez a kabát felhasított ujjának hosszú leffentyűje, amelynek belső oldalát élénk színekkel tarkították.²³ Kérdés marad, hogy a kabát jobb ujján volt-e leffentyű, vagy sem. A szíjvég u. i. pontosan a kihajlított balkar mellett törött el, s a kar és a test között szabadon maradt terület olyan elenyészően kicsi, hogy azon a leffentyűt alig lehetett volna ábrázolni. — Az a feltevés, hogy a balkar alatti leffentyű ábrázolás esetleg kis zászlócska volna, nem helyes. Szent György u. i. medveölő-lándzsát tart kezében, amelynek háromszögben végződő kopjávása²⁴ lefelé, a sárkány torka felé van irányítva. A zászlós kopján a zászlót mindig a kopjavas csúcsa alatt szokták felerősíteni.²⁵ A mi ábrázolásunkon a zászlónak nézhető leffentyű természetellenes helyen, tehát a kopja végefelé áll.

A posztó, vagy bőrből készült kabát alatt Szent György valami vékonyabb alsóruhát hordott, amelynek ujját a csuklón gyűrte fel.

A kabát alján széles szegély látszik, amely a kabát anyagára rá van dolgozva. A szegélyt boglárokkal, üveggyöngyökkel, esetleg foglalt drágakövekkel díszíthették, s ez az ábrázolásból jól kivehető.²⁶

Lábán valószínűleg bőrből készült, hegyesorrú cipőt viselt, amelyet vagy a boka fölött kötöttek meg, vagy annak igen hosszú szárát visszahajtották.²⁷

Az előbb leírt kisebb szíjvégünkkel meglepő hasonlatosságot mu-

²¹ Ilyen lehetőségek bizonyítására kíváncskoznék Römer Flórisnak a „Régi kályhafiókokról” szóló ismertetése, amelyben különböző felvidéki helyekről előkerült középkori kályhacsempe töredékek között bemutat egyet, amelyen makk-díszítmény van. (Arch. Ert. IV. évf. 1871. 143. l. 7. ábra.)

²² Mint J. v. Falke: *Costumgeschichte*, Stuttgart. (Továbbiakban: Falke:) 140., 141., 143., 149., 154. ábráin. (XIV. sz. második feléről.)

²³ Mint Falke: 140., 145., 154., 155–157. ábrákon. (XIV. század vége, XV. sz. elejéről.)

²⁴ Mint Bocheim: 375–376. képeken.

²⁵ Mint Demmin: 689–694. II.

²⁶ Mint Falke: 140., 141., 143., 149., 154. ábrákon. (XIV. század második feléről.)

²⁷ Mint Nemes-Nagy: 34–35., 39–41. t. (XV. század második feléről.)

tat a temesvári múzeumban levő Szent György ábrázolásos szíjvég töredéke (7. kép).²⁸

A szíjvéget eredeti és kb. másfélszeres nagyításban mutatjuk be. Mivel csak a fénykép-másolatot láthattuk, megállapításaink csak valószínűlegesek lehetnek.

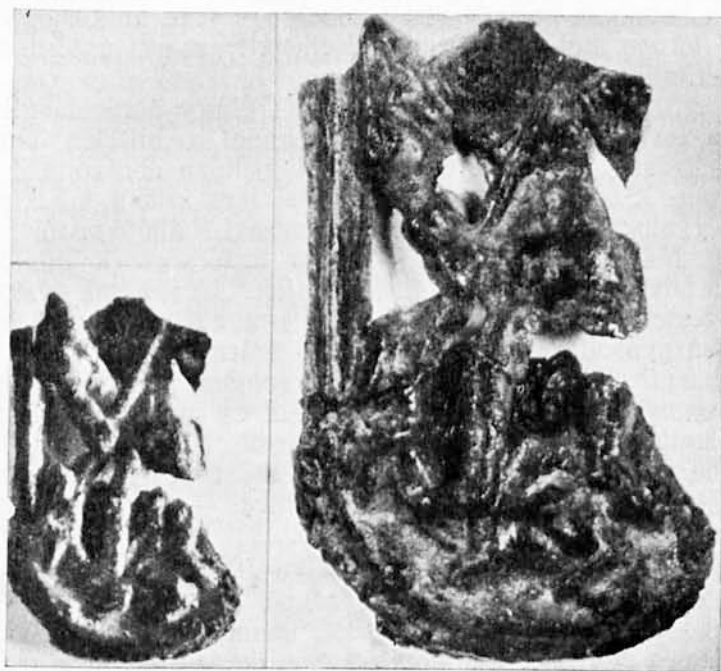

Abb. 7. kép.

A szíjvég alsó részének csak a baloldala maradt meg, amelynek szélét gyöngysor szegélyezi. A szegély és a kiemelkedő alak-ábrázolás között borda látszik. A sárkány kalimpáló lábakkal, háton fekszik s

²⁸ Erre a példányra Horváth Tibor úr, a Magyar Történeti Múzeum tisztviselője hívta fel figyelmünket és dr. J. Miloja úrnak, a temesvári múzeum igazgatójának szíveségéből ismertetjük.

A szíjvég töredék Kisléghy Nagy Gyula ásatásából, illetve a Nagy-féle gyűjteményből származik s a Tárnoki halomból való. Leírása az Archaeologiai Napló (Kisléghy Nagy Gyulának valahol lappangó ásatási naplója) I. kötet 172. lapján olvasható.

Valószínűleg a Bega csatorna melletti *Tárnok* helységről elnevezett halmok egyikében találhatták. Ez a Tárnok község a középkorban, az 1332–37. évi pápai tizedajstromok szerint már adót fizető község volt és a torontáli főesperességi plébániák között van fel említve. 1400–55. között a Csáky család tulajdona, s mint a többi alföldi helyek, ez is a törökök megszállása alatt pusztulhatott el. *Merczy* térképén lakatlan területként, *Toraik* néven ismerjük. (Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. 67. l.)

Szent György, lábaival tiporva, kopjáját az állat torkába döfi. Az alaknak hiányzik a feje, balkarja és a bal felső lábszára. Úgy látszik, hogy bőr, vagy posztókabátba van öltözve, amely egészen testhezálló, beszabott. A balkaron hármass bordázat látszik, ami arra vall, hogy a kabát ujja fel volt gyűrve. A bordázatnál felfelé álló, valami lobogó nyúlványt vehetünk ki, amely a kabát felhasított ujja, egy hosszú leffentyű lehetett. Kezei hatalmas keztyűt viselt, amelynek vége hurkásan vastagodik ki. Lábai térden alul érő csizmát viselhetett; szárát a térd alatt viszahajtották.

Ugy erről, mint a másik két Szent György ábrázolásról megállapíthatjuk a tervező művészi felfogását, amint a hirtelen támadást, a gyors cselekvést s az elkeseredett harcot méltóan ábrázolta.

Gyalogos Szent György ábrázolással igen ritkán találkozunk. Relief-szerű, gyalogos ábrázolást két gyalogsági, állópajzsról ismerünk. Mindkettő I. Mátyás (1458—90.) gyalogos testőrségének tulajdona volt. Az alakot a fából készült pajzs köldökén látjuk.²⁹ Ugyancsak gyalogos Szent Györgyöt festettek a XIV. század utolsó negyedében készült almakeréki templom szárnyasoltárának szilárdan álló szárnyára is.³⁰

A ruházati cikkek közé tartoznak a *gombok* is. Leletünkben vannak olyan *fülesgombok*, amelyek egészen simák és pusztán gyakorlati célokat szolgálhattak. Felerősítésükre ráforrasztott fülek szolgálnak. A gombokat a hossz tengely irányában, két félrészből forrasztották össze. (LXXIV. 14.) Öntés útján, bronzból készültek. — Az ilyen gombok napjainkig használatosak.

Vannak olyan fülesgombjaink, melyeket vízszintes irányban forrasztottak össze (LXXIV. 11—13.); ezeknél az alsó félgömböt díszítették. A félgömb közepén hatágú, kissé kiemelkedő csillag van; mindegyik ág hegye előtt egy-egy pont áll s az egészet hat félkörívből összetett rozetta veszi körül. Az így nyert rozettás középrész és az alsó félgömb széle közötti területen balra dülő tojássor foglal helyet. A gomb díszítetlen felső félgömbjének közepét átfúrták, s a felerősítésre szolgáló fület az átfúrásnál keresztülhúzták; a fület téglalap keresztmetszetű, alkalmas módon meghajlított drótból készítették, amelynek két végét sasszeg-szerűen hajlították szét. Hasonló díszítésű fülesgombok a hidegkúti leletben³¹ is vannak.

Valószínű, hogy fülesgomb lehetett a leleteink között talált hólyagos bronztöredék is (LXXIV. 20.), amely félgömb-alakú s a füle le van törve.

Legszebb fülesgombunkat a LXXIV. 18. képen mutatjuk be. A két félgömbből összeforrasztott gombot egész felületén díszítették. Az alsó

²⁹ Dr. Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításán. Budapest, 1896. 192—193. II. és 280—281. II.

³⁰ Dr. Róth Viktor: Az almakeréki templom műkincsei. Dolgozatok—Travaux, III. évf. 1912. 169., 170. II.

³¹ R. N. 33/1913.

félgömb közepén, szorosan egymás mellett, három csepp van, melyeket két szálból összefont filigranum vesz körül. A felső félgömbön ugyanígy, azonban a három csepp helyett a gomb fülét övezi filigranum dísz. A gomb közepén, a vízszintes tengely irányában, ugyanilyen dísz két sorban fut körbe. Mind a két félgömb még szabadon maradt felületeit négy-négy kör díszíti; az alsó félgömb köreiben még kisebb, koncentrikus körök is vannak. A bronzból készült gomb magassága 18·7, füllel együtt 27·8, szélessége 15·2 mm.

A *ruha-kapsok* között különféleképpen találunk. Általában bronzból készültek, s emlékeink között csak egy példány van, amely vashuzalból való. Egyszerű, síma drótból készült a LXXIV. 4. képen bemutatott nőstény-kapocs, amelynek másik tagja hiányzik. Díszesebbek a fonással készült kapsok (LXXIV. 17. és 19.). az egyiknek a pecke letörött. Nagyságuk általában különböző, 8—21·5 mm között váltakoznak.

Hasonlókat a kecskeméti múzeumban, továbbá a hidegkúti leletben³² láttunk. A Magyarcsanád—bökényi halomban csak nőstény-kapcsot találtunk.³³

A ruha összetűzésére szolgáló *bronztü* (LXXIV. 9.) 6·5 cm hosszú, 1·5 cm vastag, síma bronzhuzalból készült; végére 4·5 mm átmérőjű kis gömböt forrasztottak.

Pontos megfigyelések hiányában feltételezhetjük, hogy az innen kikerült bronztü *hajtü* volt. Megengedi ezt a feltevést, hogy a Magyarcsanád—bökényi halomból kikerült, teljesen azonos tűk közül az egyik a koponya jobb szemüregéről (7. sír), a másik a koponya jobb oldaláról került elő (8. sír).³⁴

Kérdéses, hogy gyakorlati rendeltetése volt-e annak a fülesgömb-szerű dísznek (LXXIV. 24.), amely kívül domborodó, belül homorodó formát mutat s a két szemközti részen, majdnem a széléig ívalakú fül van. Öntés útján készült, a fülön az öntési-varrányok egészen jól kivehetők. Átm.: 30, magassága (füllel együtt) 17·5 mm.

A *leletek második csoportjába az ékszerek tartoznak*. Az ékszerek között leggyakoribbak a *gyűrűk*. Leleteink között háromféle formát ismerünk: egyszerű, síma, lapos, fejes- és fonottgyűrűket. Az egyszerű, síma, laposgyűrűk keresztmetszete legtöbbször téglalap, vagy ellipszis alakú. Külső felületük síma, s a középén, vagy a két szélén, borda fut körbe (LXXIV. 10.). A fejesgyűrűket kétféleképpen is állították elő: a bronzhuzalt egy bizonyos részen kivékonyítva, ellipszis-alakúra lapították (LXXIV. 7.), vagy úgy öntötték, hogy a gyűrű feje kiemelkedik (LXXIV. 15.). Az ilyen kiemelkedés köralakú, s lapja alkalmas felület volt különböző geometrikus minták, vagy betűk bekarcolására, bevé-

³² R. N. 33/1913.

³³ Banner János: Magyarcsanád—bökényi ásatások. Dolgozatok. II. évf. 1926. 82. l. 8. sír.

³⁴ U. o.

sésére. — Alig 1 cm-es töredéke maradt meg egy fonottgyűrűnek, amelyet négy ágból fontak össze; mindegyik ágában két szál bronzból készült, egészen vékony huzal van.

Az ásatási jegyzőkönyv szerint az egyik csontváz nyakában egész füzér *érmecske* volt. Ezek egészen apró, flitterszerű díszecskék voltak, amelyek sajnos annyira törékenyek, hogy közülük csak egyetlen példányt sikerült megmenteni (LXXIV. 22.). A díszecskét 0.3 mm vastag bronzlemezről, préselés útján készítették. Köralakú, átmérője 7 mm. Az előlap közepén kis kiemelkedő pont van, amely körül ötágú rozetta-dísz foglal helyet. Széle át van fúrva, s abba 3 mm átmérőjű kis karikát húztak; a nyakba köthető zsinórt ezen keresztül fűzték.

A LXXIV. 1—3., 5—6. és 8. alatt bemutatott töredékek bronzlemezről készültek. Majdnem mindegyiken valami növényi motívumot látunk, amelyeket belepréseltek. Nem lehetetlen, hogy *kis doboz veretei* lehettek. Teljesen hasonló töredéket Hidegkúton is találtak.³⁵

A temető egyéb leleteihez tartoznak a különböző alakú *koporsószegek*. Kovácsolt vasból, különböző alakban készültek. Ide tartozik még egy kovácsolt vasból való karika, továbbá egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy.

Korhatározás szempontjából legfontosabbak a temető sírjaiból előkerült *érmek*. A feldolgozásra átadott anyagban kilenc darab volt. Ezek közül egy II. Ulászló (1490—1516) C. N. H. 272. c.³⁶ érme; öt I. Mátyásé (1458—90) C. N. H. 217 (?); 217 conf.; 214., vagy 217., vagy 218 (?); 232.; és egy közelebről meg nem határozható; kettő I. Ferdinándé (1527—64), az egyik 1554. évi veret Harsányi 193.,³⁷ a másiktól csak annyi állapítható meg, hogy az az 1560-as évekből való. egy erősen kopott darabról határozottan nem állapíthattuk meg, hogy I. Ulászló (1440—44.) C. N. H. 151., vagy I. Mátyás C. N. H. 217. alatti érme-e?

A tárgyak is korhatározók. A többször hivatkozott hidegkúti leletben II. Ulászló 1510-ben vert érmét találták. Érmekkel van datálva a kecskeméti múzeum anyaga is.

A gótikus betűkkel való díszítés a XIV. századtól kezdve szokásos. A fülesgombunkat díszítő filigranumos művészet (LXXIV. 18.) ott honos nálunk nemcsak a XII—XIII. században, hanem még a XVI. században is, bár az még románkori izlésű.³⁸

Emlékeink közül az ilyen nagy általánosságban való datálást pontosabban a Szent György ábrázolású szíjvégek határozzák meg.

Ha a páncélba öltöztetett Szent György mellvasát, s annak rákfarkszerűen mozgatható páncélkötényét nézzük, azt látjuk, hogy ugyan-

³⁵ Ezt a Magyar Történeti Múzeum katalógusába „lemezes övdísz töredék”-ként vezették be. (33/1913.).

³⁶ Dr. Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae, II. kötet. Budapest, 1907.

³⁷ Harsányi Pál: Adatok a C. N. H. III. kötetéhez c. munkája alapján. Numizmatikai Közlöny XVI. évi., 1927. 47. l.

³⁸ Ráth György: Az iparművészet könyve. Budapest, 1912. III. kötet 74. l.

olyat I. Maximilian császár (1493—1519.) visel. Ilyenek azok a XV. századi mellvasak is, amelyek az Ambraser-gyűjteményben és a zürichi fegyvertárban vannak.³⁹ A páncéling, könyökvás, páncélkeztyű és térdvédők pedig a Kolozsvári testvérek által 1370. körül (1373.) készített prágai lovasszoboréhoz hasonlítanak leginkább.⁴⁰

Az erősen testreszabott, deréknál mélyebbre érő, keleties ízlésű, alul széles sávval rádolgozott s azon megfelelően díszített ruhák, nálunk a XIV. századtól voltak divatosak.⁴¹ A kabát újján a leffentyűket és az aljára rádolgozott széles szegélyt a XIV. század végén és a XV. században viselték.⁴²

Említettük, hogy a gyalogos Szent György ábrázolások igen ritkán fordulnak elő. A hazai származású ábrázolások (az almakeréki szárnyasoltár képe és I. Mátyás gyalogsági pajzsai) ugyanebből az időből származnak.⁴³

Ugyanerre az időre tehetők a felsorolt analógiákon kívül a kecskeméti múzeum anyagában e kori érmekkel datált különböző pártadíszek, pártaoív-díszek, csatok és szíjvégek kora is.

Merész volna arra következtetnünk, hogy a bemutatott sírmellékletek tulajdonosai valamelyik itt élő és oklevelekből ismert nemzetségeknek, vagy a Szent György lovagrendnek lettek volna tagjai. Az azonban kétségtelen, hogy a mezőkopáncsi templom körül a XIV. század végétől és a XV. század folyamán előkelőségek is temetkeztek.⁴⁴

Dr. Bálint Alajos.

³⁹ Lásd: 13. jegyzetet.

⁴⁰ Lásd: 12., 15—17. jegyzeteket.

⁴¹ *Gr. Zichy István: A képes krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból.* Petrovics Elek Emlékkönyv, Budapest. 1934. 67. l.

⁴² Lásd: 19., 23. jegyzeteket.

⁴³ Lásd: 26—27. jegyzeteket.

⁴⁴ Kedves kötelességünknek teszünk eleget, midőn hálás köszönetünket fejezzük ki azoknak, akik dolgozatunk megírásában segítségünkre voltak. Első sorban köszönet illeti Dr. Tarnay Ivor csanádmegyei alispán urat, aki intézetünk folyóiratát e dolgozat megjelenéséért anyagi támogatásban részesítette; a Csanádmegyei Régészeti Társulatot, hogy a publikálandó anyagot rendelkezésünkre bocsátotta. Köszönetet mondunk Höllrigl József, Horváth Tibor, Dr. Szabó Kálmán, Dr. J. Míloja, Dr. Cs. Sebestyén Károly és különösen Kalmár János uraknak, hogy anyaggyűjtő munkánkban és az anyag feldolgozásában segítségünkre voltak. Utóbbi útbaigazító és felvilágosító tanácsain kívül oly figyelmes volt, hogy amikor kéziratunk nyomdakészen állott, a mi páncélos és gyalogos Szent György ábrázolásunkhoz hasonló, XV. századi ábrázolásra (hamburgi múzeumban) hívta fel figyelmünket. Külön köszönet illeti Szabó Imre főmérnök urat Mezőkopáncs térképe és templom-rajzaíért, Dr. László Gyula urat a Szent György ábrázolások szíjvég-rajzokért, nemkülönben Dr. Buday György grafikusművész urat az alakábrázolások szíjvég, gótbetűs lemezes-csat és pártaoív-dísz rajzokért.

Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs.

(Hierzu die Tafeln LXXIII., LXXIV.)

Auf der Kopáncs-Pusztá, in nordöstlicher Richtung von der Stadt Makó auf 23 Km. entfernt, waren Ruinen einer mittelalterlichen Kirche zu finden. Von ihren Wänden blieb nur die östliche erhalten mit einem gewölbten Eingang und ein Teil der zwei Seitenwände, mit je einem Stützpfeiler an den beiden Seitenwänden. Die Kirche wurde vor zwei Jahren restauriert und bei dieser Gelegenheit entdeckte man Gräber um die Kirche.

Das aus den Gräbern stammende Material kann in zwei Gruppen geteilt werden. Die eine Gruppe enthält das Zugehör von Kleidungsartikel, die andere Schmucksachen.

Zu der Gruppe der Kleidungsartikel gehören: der *Jungfernkranz* und die Ornamente des *Gürtels*, die verschiedenförmigen *Schnallen* (LXXIII. 2., 5.), die mit gotischen Buchstaben und Aufschriften verzierten *Schnallenbleche* (LXXIII. 1., Abb. 5. a.), an dem letzteren ist das Wort „*ihre*“ zu lesen, die *Schliessen* von verschiedener Grösse und Form (LXXIV. 16., 23., 25), die Rosetten (LXXIV. 21.), die mit Formenabbildungen verzierten Riemenzungen Abb. 4. c., 5., 6.), die *Gürtelornamente*, die auch einen praktischen Zweck hatten (LXXIII. 3., und der Mittelteil der Abb. 7.), die *Knöpfe* mit Öhre (LXXIV. 11—14., 18., 20.), die *Kleiderhalteln* (LXXIV. 4., 17., 19.) und die *Kupfernadeln* (LXXIV. 9.), zu den Schmucksachen dagegen die *Ringe* von verschiedener Form und Verzierung (LXXIV. 7., 10., 15.), die *flitterartige Schmucke*, die man auffädeln und an den Hals hängen konnte (LXXIV. 22.) und die *Bronzeplattenbruchstücke* durch Pressen geschmückt (LXXIV. 1—3., 5—6., 8.).

Beachtungswert sind die mit Formenabbildungen verzierten Riemenzungen. Auf zwei von denen sehen wir einen, mit einem Drachen kämpfenden, Sankt Georg ohne Pferd, auf dem dritten ist ein Brustbild. Auf dem einen der beiden Riemenzungen mit einer Sankt Georg-Abbildung ist die Gestalt in Panzer (Abb. 5.), auf dem anderen in einem Leder- oder Tuchkleid dargestellt. (Abb. 6.)

Solche Panzer und Kleider wie wir sie an der Gestalt der beiden Riemenzungen sehen, hat man am Ende des XIV. und während dem XV. Jh. getragen.

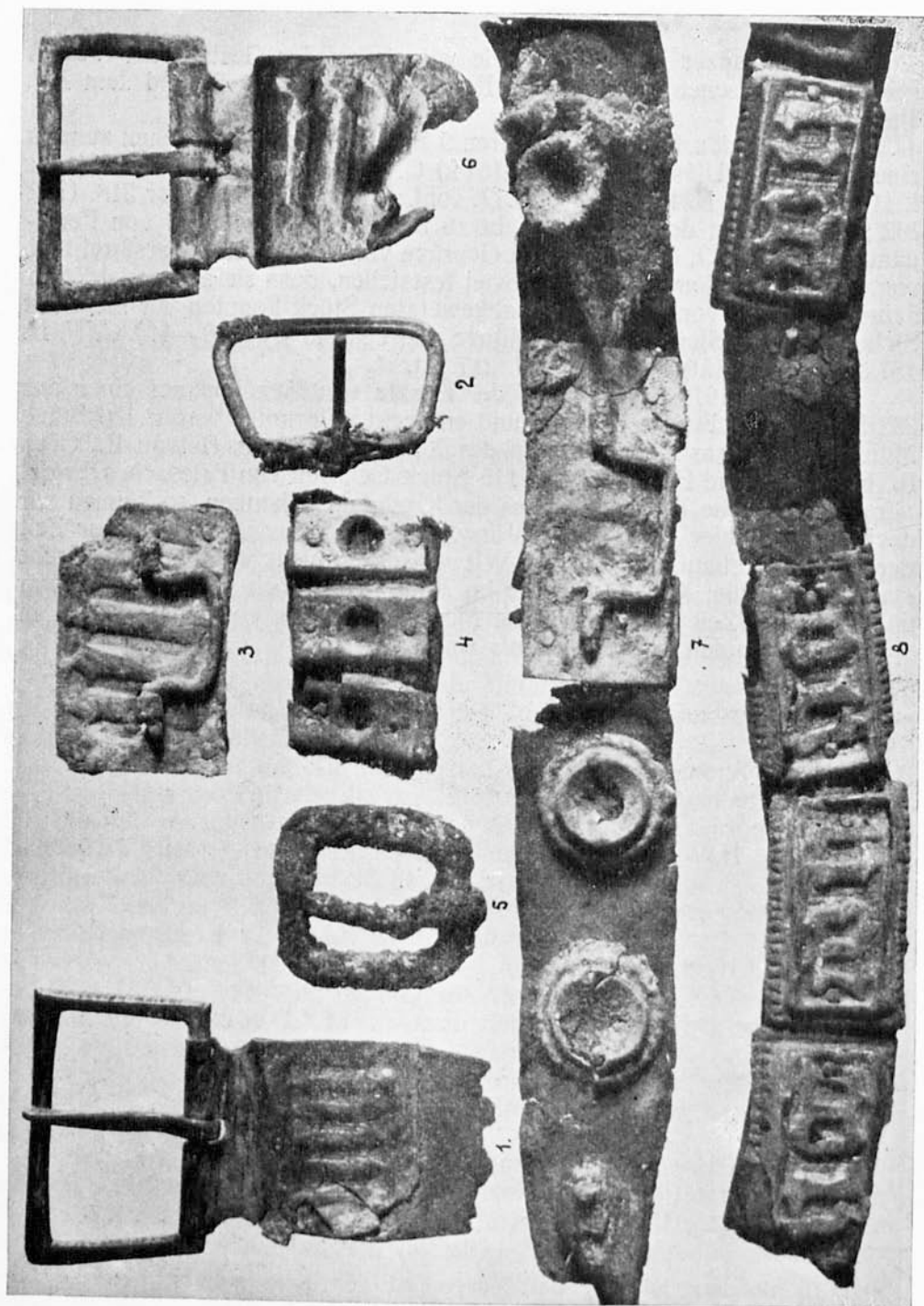
Zwischen den Grabfunden waren 9 Stück Münzen, von denen stammt eine Münze von Ulászló II. (1490—1514.) C. N. H. 272. c.; fünf von Mátyás I. (1458—90.) C. N. H. 217. (?); 217. conf.; 214., oder 217., oder 218. (?); 232.; und eine ist des näheren nicht zu bestimmen; zwei sind von Ferdinánd I. (1527—64.), die eine ist ein Gepräge vom Jahre 1554, Harsányi 193., von der anderen kann man nur soviel feststellen, dass sie aus den 1560-er Jahren stammt; von einem stark abgewetzten Stück konnten wir nicht mit Sicherheit feststellen ob es eine Münze von Ulászló I. (1440—44.) C. N. H. 151., oder von Mátyás I., C. N. H. 217. ist.

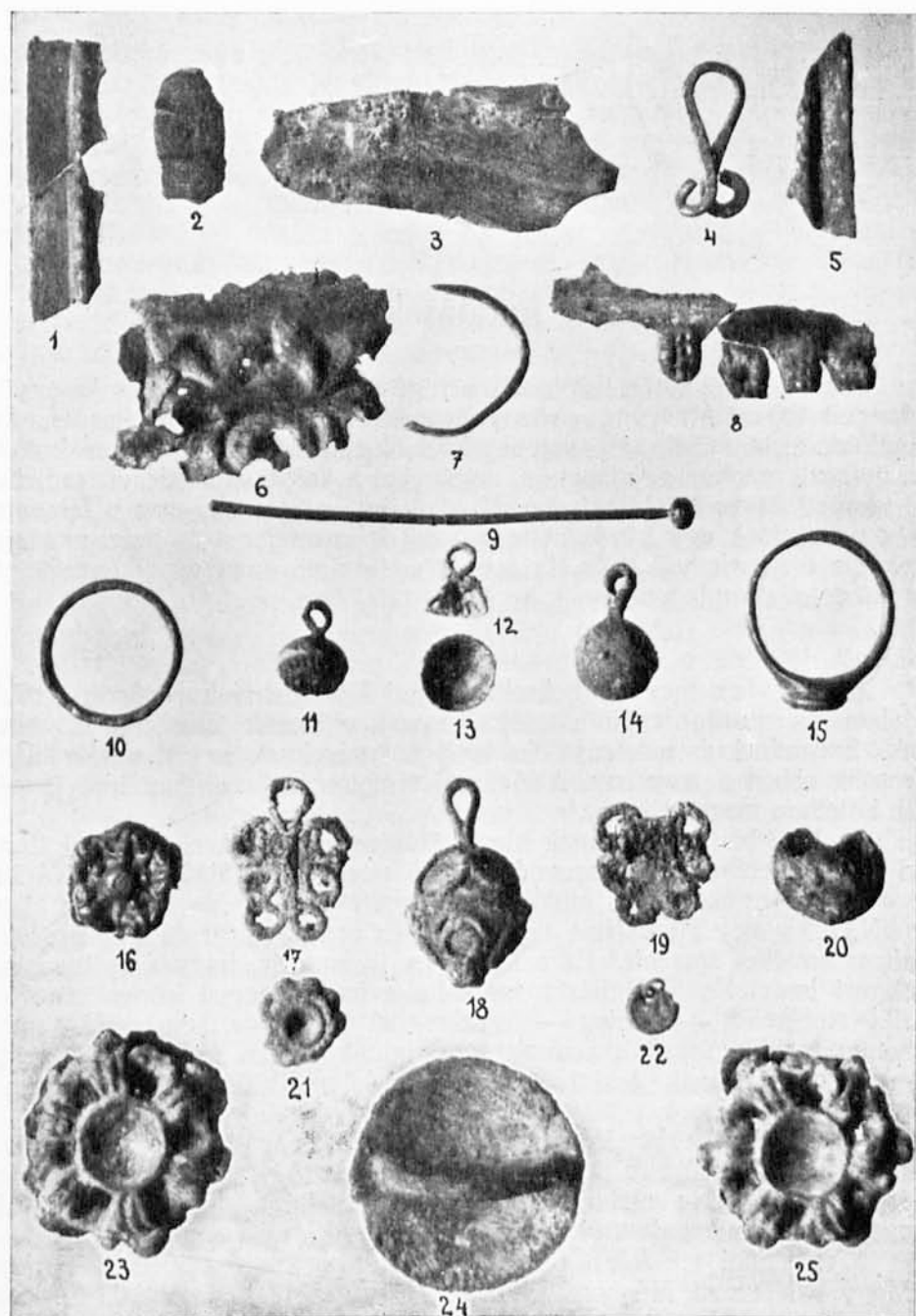
Im Jahre 1919 hat man auf der Puszta von Mezőkopánc einen aus 235 Stücke bestehenden Münzenfund entdeckt.¹ Darunter waren 120 Stück Münzen von ungarischen Königen des XII. Jahrhunderts (István II., Géza II., István III. und Béla III.) und 115 Stück Denaren von Friesach. Obwohl wir die pünktliche Zeit des Bauens der Kirche nicht kennen, so können wir doch von den hier gefundenen Münzen darauf folgern, dass sie zur Zeit der Árpáden erbaut sein konnte. Wir wissen es nicht wie lange die Kirche stand, aber es ist sicher, dass sie im Jahre 1564 noch unbeschädigt war und zu dieser Zeit wissen wir von Mezőkopánc als von einem Dorfe, in späteren Urkunden erscheint es als eine Puszta.

A. Bálint.

¹ Dr. Eperjesy Kálmán: Der Münzenfund von Kopánc-Puszta. Arbeiten, II. (1926.) 158—168. ll.

Tafel LXXIII. tábla.

Régészeti kutatások Szegeden.

Szegeden két intézet dolgozik a régészeti kutatások terén. Az egyik, a Szeged Városi Múzeum, a város újjraépítése után, 1883-ban kezdte meg a működését. A másik az egyetem archaeológiai intézete, amely csak 1924 óta dolgozik azokon az alapokon, amelyeket a kolozsvári intézet tradícióból mentett át az Alföld szívébe. Mindkét intézetnek más-más a feladata, de mindkettőnek egy közös célja is van: felszínrehozni és megismertetni azokat a történelemelőtti és történelmi emlékeket, amelyek elképzelhetetlen gazdagságban lappanganak az Alföld talajában.

*

Az 1859-ben megindult Archaeológiai Közlemények régészeti krónikájában, az ország legkülönbözőbb részein előkerült leletekről olvashatunk. Szegednek és a környékén levő helységeknek nevét, sokáig hiába keressük ebben a rovatban. Alsóvárosi templomáról azonban Ipolyi, már a II. kötetben megemlékezik.¹

Az 1868-ban — amannak kiegészítésére indított Archaeológiai Értesítő első kötetében, már szegedi gyűjtő nevével is találkozunk. Kárász Géza szegedi múzeumáról emlékezik meg a rövid híradás, abból az alkalmából, hogy egy Brassóban talált germán aranygyűrűt és egy apulumi Mithras emléket szerzett.² Ez a két tárgy is mutatja, hogy a gyűjtemény csak úri kedvtelés kielégítését szolgálta s ha a Szeged környékén előkerült emlékeket — esetleg — figyelemmel kísérte is, sem erről, sem a múzeum további sorsáról semmit sem tudunk. Ezt a gyűjteményt tehát nem lehet olyannak tekinteni, amely a közművelődésnek számottevő tényezője lett volna.

A hatvanas években Rómer Flóris volt a magyar régészet ügyének lelkes szószólója, tevékeny szervező munkása. Az ő szava sem ért el Szegedre. Országszerte alakultak régészeti társulatok és múzeumok, de Szeged ettől a mozgalomtól sokáig távolmaradt.

A múzeumi gondolatról 1872-ben olvasunk először. Szél Farkas, a Magyar Nemzeti Múzeumba került Horgos-pörösi honfoglaláskori sír

¹ A. K. II. 142. és 183. l.

² A. É. 1868. 19—20. l. Lásd még e gyűjteményről: A. É. 1880. 215. l.

ismertetése kapcsán a következőket írja: „Azon buzgó működés, amelylyel az „Arch. Értesítő“ szerkesztője hazai régészetünket évek óta megteremteni igyekszik, nálunk is élénk visszhangra talált s ennek következtében néhány lelkes ügybarát, *Reizner János* ügyvéd és szenvedélyes régész buzgólkodása folytán egy magán történelmi és régészeti társulatot alakított, mely kapcsolatban az itteni „Szabadelvű kör“ történelmi szakosztályával — miután a tagok nagyrészt ugyanazok — feladatának tekinti egyrészt alföldi népünknel odahatni, hogy az archaeológiai tárgyakat ne pusztítsa, azok tudományos becsét felismerje, és az előforduló leleteket bejelentse, másrészt az egyes leleteket összegyűjtse s így egy *Szeged vidéki múzeum* alapját megvesse“.³

Hogy csakugyan ez volt az első komoly megmozdulás, az kitűnik Rómer megjegyzéséből: „Alig vagyunk képesek kellőleg kifejezni benső örömünket az újabb lendület fölött, melyet tudományunk ezen elébb egykedvű vidéken nyert“.⁴

A két lelkes embernek tervét azonban úgy látszik egyelőre keresztül húzta az „egykedvűség“. Csak így érthető, hogy arról a seregszemléről, amelyet az 1876. évi budapesti nemzetközi kongresszus és a vele kapcsolatos kiállítás jelentett, Szeged távolmaradt. Sem Kárász Géza magángyűjteménye, sem az új megmozdulás nem vett részt ebben a hatalmas demonstrációban, amely először irányította felénk a külföldi régészek figyelmét. Rómer térképén, nemcsak Szeged neve nincs rajta, de még azok közül a lelőhelyek közül is csak kettő van feltüntetve (Kláralfalva és Oroszlámos), amelyen a később megalakult múzeum valaha ásott.⁵ A sok halom közt hiába keressük az Óthalmot, amelynek részben idekerült leletei — Kálmány Lajos Szőregről származó első bronzkori edé-

³ A. É. 1872. 40. l. — Reiznertől való az a felhívás is, amelyről a Szegedi Híradó (1872. 31. sz.) nyomán az A. É. is megemlékezett, (1872. 189. l.), valamint a horgosi és algyői elpusztult leletekről szóló tudósítás (1873. 11. l.) és a Szt.-Mihály-Teleken tervezett ásatás bejelentése is (1878. 267. l.).

⁴ U. ott 43. l. jegyzet. — Ennek a megmozdulásnak azonban nem volt tartós eredménye. Bár a Szegedi Híradó néhány számában olvasunk a szakosztály alakulásáról (Elnök: Löw Lipót, alelnök: Magyar Gábor, jegyző: Reizner János; Sz. H. 1872. 120. sz.), a beérkezett adományokról (11., 33., 57., 79., 137. sz.), úgy látszik csakhamar megszűnt a lelkesedés. Ezt bizonyítja *Ambrus József* tanárnak a Sz. H. 1875. 64—65. számában megjelent cikke: A műrégészetről. Ebben általános dolgokon kívül, főleg a földművesek kezein elkallódó régiségekről szól s elsőként ad hírt az ó- és újszentiváni, deszki és szőregi leletekről, sírokról. Félreérthetetlenül célóz, az első megmozdulás sikertelenségére, mikor ezeket írja: „mindenekelőtt ajánlom a komoly és higgadt megfontolást, mert tapasztaltam, hogy Szegeden nagy szalmaláng uralg, mely egy pillanatban magasra csap, a másikban már hült hamú“.

E közlemény hatása alatt szólalt meg *Kovács János*: Történelmi és műrégészeti társulatot Szegednek c. felhívásában (Sz. H. 1875. 99—100. sz.) s az elakadt mozgalmat ő is érinti: „A szellemi hadjárat határozott irányban haladt s már-már hódításokat is tesz vala, midőn egyszer csak visszavonulva a feledékenység ködébe, többé semmit sem hallat magáról“.

⁵ Magyarország őstörténelmi térképe. Comptes-Rendus 1878. II. kt. 1. rész.

neyei után — alapját képezték az 1883-ban már gyűjtő, de formailag csak 1885-ben megalakult városi múzeumnak.⁶

Ezek a leletek, mint ismeretes, akkor kerültek elő, amikor az 1879. évi árvíz után, a körtöltés építésére az Óthalomból — mint a legközelebb fekvő szárazon maradt területről — földet hordtak. A leletek egy része a Nemzeti Múzeumba került, kisebb része a királyi biztossághoz s annak felosztása után a Somogyi-könyvtár mellett szervezendő múzeumba. Ebből is látszik, hogy a múzeum is, mint annyi más kulturális intézmény, a rekonstrukciónak köszönheti létrejöttét. Létrehívásából, kétségtelenül a Somogyi-könyvtárnak — Magyar Gábor után — első igazgatóját, Reizner Jánost illeti az oroszlanrész, aki — Török Aurél rószkei⁸ ásatása után — Szeged első ásató régésze volt.

Amilyen nehezen született meg a múzeum-alapítás gondolata, éppen olyan nehezen sikerült azt átadni a közművelődésnek. 1883-ban, a királyi

⁶ A. É. 1890. 435—438. l. — *Kuzsinszky Bálint*: Délvidéki és erdélyi múzeumok. A. É. 1888. 239—240. l.

⁷ A jegyzetekben közöljük a szegedi múzeum régészeti anyagára vonatkozó bibliográfiát, amelyről tudjuk, hogy korántsem teljes. A múzeumi tisztviselők irodalmi munkásságának összeállítása egészíti ki az adatokat, a megfelelő helyen.

Az Óthalomban talált régiségekről bőséges irodalmunk van: A. É. 1879. 285. l. (Jelentés). — *Varázseji Gusztáv*: A szeged-óthalmi őstelep és temető. A. É. 1880. 323—336. l. — *Kovács János*: A szegedi rom-vár. Szegedi Híradó 1880. 227. és 229. sz. — *Pulszky Ferenc* előadása a sövényházi és óthalmi leletekről. U. ott 1880. 124. sz. — *Pulszky Ferenc*: Rekeszes ötvösség Magyarországon. A. É. 1881. 146—156. l. — *Kovács János*: Az óthalmi koponyák. Szegedi Híradó. 1882. 92—96. sz. — *M. Lenhossék*: Die Ausgrabungen zu Szeged-Óthalom, in Ungarn. Wien. 1886. — *Pulszky Ferenc*: Perjámosi lelet. A. É. 1886. 27. l. — *Farkas Sándor*: A csongrádi népvándorláskori telepről. A. É. 1886. 355. l. — *Hpl.*: A. É. 1889. 371. l. — *H. J.*: Népvándorláskori temető Mártélyon. A. É. 1892. 420. l. — *Pósta Béla*. Sziráki ásatások. A. K. 1895. 82—84. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. Budapest Régiségei, 1897. 71—72., 75. 82—84., 93. l. — *Hampel József*: Újabb hazai leletek az avar uralom korából. A. É. 1900. 97. l. — *Czirák Gyula*: Gombosi (Bogojevai) régiségekről. A. É. 1901. 422. l. — *Éber-Nagy*: Sírleletek a régibb középkorból. A. É. 1901. 291. és 315. l. — *Hekler Antal*: Avarkori sírok Dunapentelén. A. É. 1909. 101. l. — *Felvinczi Takács Zoltán*: Szeged-óthalmi hún művészeti emlékek. A. É. 1915. 211—223. l. — *Supka Géza*: A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz. A. É. 1915. 341—348. l. — *S. G.*: A halászó madár típusához. A. É. 1917. 190—191. l. — *Gy. Rhé und N. Fettich*: Jutas und Öskü. ΣΚΥΘΙΚΑ. 4. 1931. 65. l. — *L. Bartucz*: Anhang über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabung in Mosonszentjános. ΣΚΥΘΙΚΑ. 2. 94. l. — *Zoltán de Takács*: L'art des grandes migrations en Hongrie et en Extrême Orient. Extrait de la Revue des Arts Asiatiques. Paris, 1931. 14. l. és T. XV. 18. c. — *László Gyula*: Adatok az avarok műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest. 1935. — *Marosi Arnold és Fettich Nándor*: Dunapentelei avar sírleletek. A. H. XVIII. 96. l. 94 jzt. — Ezekén kívül *Pulszky Ferenc*: Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiből. 1888. 23. l. — *Hampel József*: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. 1894. (továbbiakban: Középkor) I. kt. 73—75. l. és LXIX—LXXII. tábla. — *Pulszky Ferenc*: Magyarország archaeológiája. 1897. II. kt. 81. l. — *Hampel József*: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (továbbiakban: Altertümer) III. kt. 113—116. l. és III. kt. 92—95. tábla. — Többször említi a leleteket *Pósta Béla*: Régészeti tanulmányok Oroszöldön, 1905. — Lásd még a 23. és 31. jegyzetet.

⁸ A. É. 1885. 149. l.

biztosság adományából már gyűlik a régészeti anyag, már együttvan a várbontás alkalmával előkerült nagyértékű lapidárium s már arra lehet gondolni, hogy a régi reáliskolában elhelyezett gyűjteményt a közönség előtt is megnyissák, amikor a régi épületből nemcsak a múzeumnak, hanem a könyvtárnak is ki kell költöznie, hogy a Fodor-féle házban rövid időre meghúzódva, végre saját — máig is használt, de soha sem megfelelő — palotájába költözködjék. Itt nyílik meg 1899-ben, abban a két helyiségben, amelyek a képtár mellett a magasföldszinten foglalnak helyet.⁹

Tizenhét éve gyűlt a városi múzeum régiségtárának anyaga, amikor a századfordulóra megjelent Reizner Jánosnak, az első igazgatónak négy kötetes monográfiája: Szeged története. Ez a munka késői követője volt a milleniumra írt hasonló munkáknak, amelyekben — írójuk érdeklődése szerint — több-kevesebb régészeti anyag is helyet kapott.

Reizner négykötetes munkájában a honfoglalás előtti időnek alig jut 15 oldal, de ennek is, majdnem a fele kép.¹⁰ A honfoglalás korának szegedi leleteivel még kevesebbet foglalkozik.

Nem érdektelen megtudni, mennyit ismert a régiségtár megalapítója Szeged és közvetlen környékének mondott idejéből. A múzeum anyaga, a Nemzeti Múzeum leletei és irodalmi adatok alapján az újabbkorból: Sövényháza,¹¹ Teés,¹² Szatymaz, Lebő, Csany, Röske, Rábé, Oroszlámos kőbaltáiról, vésőiről tesz említést; a rézkorból: a szilléri rézkincset;¹³ a bronzkorból: a zákányi, percsorai,¹⁴ dorozsmai, Szeged-Sándor-utcai¹⁵ leleteket ismeri, de a közölt képanyag és a múzeum tár-

⁹ Első berendezéséről lásd: *Kulinyi Zsigmond*: Szeged újkora. 490—495. l. — E szerint a múzeumnak csak érem- és régiségtára volt. A néprajzi osztály felállítását Reizner mindig ellenezte, ami annál kevésbé érthető, mert a bécsi világkiállításra ő gyűjtötte a népművészeti tárgyakat. (Sz. H. 1872. 145. sz.).

A múzeum megalapítására elhatározó volt annak az archaeológiai bizottságnak a működése, amelynek feladata volt a várbontás figyelemmel kísérése. Már ekkor írja a Sz. H.: „a váracsból fölszínre kerülő régiségek, azon leletekkel együtt, melyek a sövényházi ásatásból nyertek, a kir. biztos úr intenciója szerint, egy megalakítandó szegedi múzeum alapját fogják képezni”. (1881. 4. sz.). — Lásd még a 38. jegyzetet is.

¹⁰ Régészeti szempontból történt ismertetését lásd: A. É. 1900. 173—174. l.

¹¹ *Wosinsky Mór*: Az őskor mészbefüles díszítésű agyagművészete. Budapest, 1904. 50. l. A LXXVI. táblán bemutatott képek lelőhelyeinek egy része össze van keverve. Itt kap helyet a múzeumnak Gattájáról származó anyaga is, amelyről a Zeitschrift für Ethnologie is megemlékezik. (1905. 111. l.).

¹² U. ott.

¹³ *Pulszky Ferenc*: Szegedi leletek. A. É. 1881. 1—6. — A. É. 1883. 162. l. — A rézkor Magyarországon. 1883.: A szegedi lelet. 29—60. l. — Magyarország archaeológiája: Szegedi rézlelet. I. kt. 83—84. l. — *Téglás Gábor*: Rézkori tárgyak az Erdélyi medence területéről. A. É. 1888. 122—124. l. — *Farkas Sándor*: Óskori leletekről Szentvidéken. A. É. 1889. 255. l. — *Téglás Gábor*: Skytha leletek. A. É. 1913. 307. l., ezenkívül a malajdoki rézbaltát is említi.

¹⁴ *Hampel József*: A bronzkor emlékei Magyarhonban (továbbiakban: Bronzkor). II. kt. 112. l.

¹⁵ U. ott II. kt. 139. l.

gyai alapján megállapítható, hogy Sövényházáról¹⁶ aeneolitikus, Törökkanizsáról rézkori,¹⁷ Röszkéről,¹⁸ Tömörkény-újmajorból, Sövényházáról,¹⁹ Szeged-Rókusról, Öthalomból,²⁰ Zákányból, Nagyfából, Rábéről,²¹ Szőreg-ről, Borjasról bronzkori, Percsoráról hallstatti emlékek kerültek elő.²²

A jazigok itt tartózkodásáról a szeged-röszkői, tömörkény-újmajori, és a szegedi-újlőporraktári lelőhelyek anyagából van tudomása. Ebből az anyagból azonban a röszkői lelet egy része és a tömörkény-újmajori — mint már említettük — más korba tartozik. Ide kell azonban sorozni a csorvai, dóci, öthalmi, sövényházi,²³ szőregi, újszentiváni és horgosi²⁴ római kori leleteket is.

A húnok hagyatékát látja a sövényházi²⁵ és öthalmi²⁶ leletekben,

¹⁶ *Pulszky Ferenc*: Szegedi leletek. A. É. 1881. 1—6. l. — Egyik talpas edényét rajzban is közli *Hubert Schmidt*: Troja, Mykene, Ungarn. Z. f. E. 1904. 655. l. — *Wosinsky Mór*: Praehistorikus talpcsőves edények. A. É. 1891. 213. l., de lelőhelyeként nem Sövényházát, hanem Öthalmot említi. — *Nils Aberg*: Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. Theil III. 40. l.

¹⁷ *Hampel József*: Újabb tanulmányok a rézkorról. 1895. *Hampel*: Neuere Studien über die Kupferzeit. Z. f. E. 1896. 78. l. — *Gordon Childe*: The Danube in prehistory. 70., 82. l.

¹⁸ *Kuzsinszky*: i. m. A. É. 1888. 239. l. — *Hampel*: Bronzkor. II. 129. l. és III. CLXXXV. tábla. — *Tompai Ferenc*: Magyarország és Szilézia bronzkori kultúrájának kapcsolatai. A. É. 1923—26. 79. és 84. l. — *M-n L-s*: Archaeologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländer. A. É. 1904. 428. l. — *Miske Kálmán*: Bronzkori typológia. M. K. Ért. 1913. 14., 17., 22. l. — *Banner János*: A görög pyraunos eredete. Dolgozatok, 1929. 39. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. 91. l.

¹⁹ *Hampel*: Bronzkor. I. XXVI. 8., II. 135. l. — *Pulszky Ferenc*: Magyarország archaeológiája. I. L. 8.

²⁰ *Varázséji Gusztáv*: i. m. A. É. 1880. 323—336. l. — *Szentkláray Jenő*: A kumándi ősi sír temetőről. A. É. 1883. 154. l. — *Gárdonyi*: Magyarországi halmok kérdéséhez. A. É. 1914. 388. l.

²¹ *Milleker Bódog*: Szerbkeresztúri őstelep. A. É. 1893. 300. l.

²² *Banner János*: Magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok, 1927. 18. l. — *Szeremlei Sámuel*: Hód-Mező-Vásárhely története. 1900. I. kt. őskori részében több itt említett leletre is hivatkozik. Lásd még *Zalotay Elemér*: Csongrád vármegye őskori települése. Dolgozatok, 1932. 49—102. l. — *Milleker Bódog*: Délmagyarország őskori régiségleletei. 1891. — U. ehhez pótlás. 1895. — Dél-Magyarország az őskorban. — *Kisléghy Nagy Gyula*: Torontál vármegye őstörténete. Magyarország Vármegyéi és Városai: Torontál vármegye. 1912. 304—328. l.

²³ A sövényházi leletre lásd: A. É. r. f. 1874. 57—58. l. — Az öthalmi leletről lásd: *Varázséji Gusztáv* i. m. és *Lenhossék* i. m. továbbá *Párducz Mihály*: A nagy Alföld római kori leletei c. dolgozatát. Dolgozatok, 1931. 74—161. l. Ebben a munkában a szegedi múzeum területén előkerült valamennyi jazig lelet közölve van. — Lásd még: *Almgren*: Studien über nordeuropäische Fibelformen. Mannus-Bibliothek 32. 101. l. I. jegyzet és 187. — *Georg Müller*: Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Ungarn und Siebenbürgen. Ungarische Jahrbücher, 1931. 69. l.

²⁴ *Lehoczky Tivadar*: Adatok a Karoling időszak emlékeihez. A. É. 1913. 251. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. 83., 93. l.

²⁵ *Pulszky*: Magyarország archaeológiája. II. 67. és 70. l. — A. K. 1895. 83—84. l. — A. É. 1915. 221. l. — *Márton Lajos*: Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. A. É. 1904. 313. l. — *Hampel*: Középkor. I. 575—77. l. és LXXIII.—LXXIV. tábla. — *Altertümer*. II. 116—118. l. és III. 96—97. tábla. — *N. Fettich*: Bronzeguss und Noma-

amelyek azonban éppen úgy az avar emlékesoportba tartoznak, mint a majdáni, domaszéki, egyházaskéri, horgosi²⁷ és kötörési leletek.

A germán emlékeket egy szegedi karkötő képviseli.²⁸

A honfoglalás korát²⁹ a pörös-dülői,³⁰ öthalmi,³¹ tömörkényi,³² bojár- és királyhalmi,³³ oroszlamosi,³⁴ domaszéki³⁵ és rábéli³⁶ leletek képviselik.

denkunst. ΣΚΥΘΙΚΑ. 2. 1929. 28., 29., 41., Taf. X. 4—11. — 40. I. Taf. VIII. 2. — *Fettich*: Die Beziehungen der Funde von Perniö. Eurasia Septentrionalis Antiqua, (E. S. A.) 1930. 64. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. 82., 93. l. — *Zoltán von Takács*: Mittelasiatische Spätantike und „Keszthelykultur“. Jahrbuch der asiatischen Kunst, 1925. 61. l. és 64. tábla 6. — *Banner János*: Jelentés a Magyarországi-bölkényi próbásatásokról. Dolgozatok. 1926. 112. l.

²⁶ L. a 7. jegyzetet. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. *Pósta-Jankó*: A gyűjtemények leírása, többször is említi e leleteket. — *Zoltán von Takács*: i. m. 67. l. és 65. tábla 8.

²⁷ A horgosi leletre lásd: *Éber László*: Abonyi sírleletek a régibb középkorból. A. É. 1902. 253. l. — *Börzsönyi Arnold*: Győri temető a régibb középkorból. A. É. 1902. 134. l. — *Hampel*: Középkor. II. 474—478. l. — és CCCXX—CCCXXI. tábla. — *Altertümer*. II. 118—120. l. és III. 98—99. l. — *Fettich*: Die Beziehungen der Funde von Perniö. E. S. A. 1930. 64. l. — A majdáni leletet lásd: *Hampel*: Középkor. 2. 481. l. — *Csellány Dezső*: A kunszentmártoni avarokori ötvössír. 1933. 26. l. — *Hampel*: *Altertümer*, I. 357. l. — Domaszékre: *Fettich*: Bronzeguss. 45. l. — *Fettich*: Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Recueil Kondakov 88. I. T. XI. 4. — Egyházaskérre: *A. Alföldi*: Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. E. S. A. 1934. 291—292. l. — *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművészete. 1935. 19., 21., 24. és 117. l. VIII. tábla 8. — V. tábla 24—31.

²⁸ A. É. 1879. 32. l.

²⁹ A szegedi területen talált honfoglaláskori leletekre nézve általánosságban lásd a következő munkákat: *Pósta-Jankó*: i. m. — *Pósta*: i. m. — *Dokus Gyula*: Árpádokori sírleletek Zemplén vármegyében. A. É. 1900. 41. l. — *Nagy Géza*: Magyarhoni lovas sírok. A. É. 1893. 223—234. l. — *Nagy Géza*: A régi kunok temetkezése. A. É. 1893. 105—107. l. — *Hampel*: Ornamentika a honfoglaláskor emlékein. A. É. 1904. 135—152. l. — *Nagy Géza*: Magyar pogánykor emlékei Fejérmegyében. A. É. 1892. 300. l. — Zichy Jenő harmadik ázsiai útja. A. É. 1906. 397. és 406. l. — *Gárdonyi*: Magyarországi halmok kérdéséhez. A. É. 1914. 397. l. — *Richthofen*: A szláv kérdés Magyarországon régibb archaeológiájában. A. É. 1923—26. 145—147. l. — *Szendrey Ákos*: Az ősmagyar temetkezés. Ethnográfia-Népelet. 1928. 12—26. l.

³⁰ *Szél Farkas*: A pörösi sír. A. É. 1872. 40—43. l. — *Pulszky*: Magyar pogánykori sír leletek. 1891. 64. l. — *Hampel*: A honfoglaláskor hazai emlékei. 1900. (tovább: Honfoglalás.) 677. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. 91. l. — Ebből a leletből 2 kengyel, egy zabla s egy emberi- és lókoponya a Szabadelvű Kör gyűjteményébe került (Sz. H. 1872. 33. sz.) Szél Farkas ajándékaként, de úgy látszik az árvízkor megsemmisült. A szegedi múzeumban nincs.

³¹ *gy*: Régészeti emlékek az Alföldön. A. É. 1891. 445. l. — *Hampel*: Honfoglalás. 580—583. l. — *Altertümer*. II. 502—503. és III. 350. l. — *Nagy Géza*: Magyar középkori fegyverzetéről. A. É. 1890. 293. l. és 1891. 120. l. — Budapest a népvándorlás korában 91. l.

³² *Hampel*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (tovább: Újabb tanulmányok.) 211. l. — *a — a*: Alpári ásátások. A. É. 1883. 162. l.

³³ *Kovács János*: Szeged és népe. 47—50. l. — *Borovszky Samu*: A honfoglalás története. 1894. 31. l. — *Könyöki Alajos*: Selypi leletek. A. É. 1892. 233. l. — *Marosi Arnold*: A székesfehérvári honfoglaláskori temető. A. É. 1920—22. 31. l. — *Munkácsy Mihály*: A kazáni városi múzeum Lihacsev-féle gyűjteményének kalauza. A. É. 1914. 147—148. l. — *Istváni G.*: Karácsonyi János: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények, vagy izmaeliták? A. É. 1914. 54. l. — *Nyáry Albert* báró: Temető

A horgosi³⁷ lelet a kor végét jelzi. A germánoknak tulajdonított tömörkényi és baksi leletek éppen úgy a XI. századba tartoznak, mint a majdani lelet hajkarikái.

Középkori templomhelyeket ismer Csengelén, Kereseten, Öttömösön és Csorván.

Ezt a képet lehet megrajzolni a Reizner könyvéből s az általa gyűjtött régészeti anyagból. A könyv megjelenése egyidőre esik a múzeum régiségtárának ünnepélyes megnyitásával.³⁸

Még négy évig állott Reizner a múzeum élén s ez alatt az idő alatt fokozott mértékben folytatta régészeti munkáját; nemcsak gyűjti az anyagot, hanem az eddig végzett rábéli, szőregi rőszkei, tömörkény-újmajori ásatások után Lebőn kőkori, Sasülésen³⁹ bronzkori leletek után kutat, feltárja a 14 sírből álló óbébai kora-bronzkori temetőt, az öthalmi hallstatti a szőregi, újszentiváni, lebői és rivó-dülői jazig sírokat.

Az óbébai temető és a szőregi apátsági romok feltárása volt Reizner utolsó ásatási munkája.⁴⁰ Az előbbiről szóló beszámoló az Archaeológiai Értesítőnek ugyanabban a számában jelent meg, mint az 1904 január 19-én bekövetkezett haláláról szóló híradás.

Reizner igazgatása idején mentette meg Tergina Gyula az elpusz-

királyságunk első századából. A. É. 1902. 222. l. — *Mechtilides Nees*: A tiboldaróci sírlelet. A. É. 1932—33. 173—174. l. — *Hampel*: Honfoglalás. 528—530. l. és 624—626. l. — *Altertümer*. II. 574—578. l. és III. 391—392. T. — *Sebestyén Károly*: A magyarok íjja és nyila. Dolgozatok. 1932. 198. l. — *Bálint Alajos*: Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton. Dolgozatok. 1932. 263. l. — *Julius Caspart*: Das frühgeschichtliche Gräberfeld bei Zillingtal. M. A. G. Wien. 1935. 31. l.

³⁴ *Hampel*: Honfoglalás. 674—676. l. — *Hampel*: Újabb tanulmányok. 125—128. l. és 20—21. T. — *Altertümer*. II. 655—656. l. és III. 430. T.

³⁵ *Hampel*: Újabb tanulmányok. 138—140. l. és 28. T. — *Altertümer*. II. 856—857. l. és III. 511. T.

³⁶ *Hampel*: Ornamentika a honfoglaláskor emlékein. A. É. 1904. 135—152. — *Pósta-Jankó*: i. m. 534. l. — *Hampel*: Újabb tanulmányok. 191—192. l. — Honfoglalás. 678. l. — *Richthofen*: i. m. 145—147. l. — *Nagy Géza*: Budapest a népvándorlás korában. 91. l.

³⁷ *Hampel*: Régiségek a honfoglalás korából. A. É. 1902. 299. l. — *Hampel*: Középkor. 2. 477—478. és CCCXXII—CCCXXIII. tábla. — *Altertümer*. II. 534—535. III. 373. tábla.

³⁸ Arch. Ért. 1899. 378. l. — A múzeum alakulásáról lásd: A. É. 1890. 435—438. l.

³⁹ *Miske Kálmán*: Bronzkori typológia. M. K. Ért. 1913. 16. l.

⁴⁰ Óbébára, lásd: *Miske Kálmán báró*: Versuch eines chronologischen Systems des ungarländischen Bronzezeit. Archiv für Anthropologie. 1916. Separatum. 263. l. és Tafel I. — Bronzkori typológia. M. K. Ért. 1913. 11., 16., 17., 19., 20., 23., 24. l. — *Reinecke*: Ein neuer Goldfund aus Bulgarien. Germania, 1915. 53. l. — *Jon Nestor*: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 22. Bericht. 1932. 82., 84—85. l. — U. ott Rábéről is. — *Gordon Child*: The Danube in prehistory. 216—219. l. — *Banner János*: A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei. Dolgozatok. 1931. 2., 25. l. — A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok. 1927. 22—23. l. — A szőregi apátságra: *Tömörkény István*: A szőregi templomromok c. közleményét (44. jegyzet) és *Ambrus József*: A szőregi apátság romjai c. cikkét, amely egyéb régészeti leletekről és legendákról is megemlékezik. Szegedi Híradó. 1875. 46. sz.

tulástól a horgosi leleteket s a további ásatásokhoz nemzeti múzeumi szakembert kívánt kiküldetni.⁴¹

A múzeum ásatásaiban két ember volt segítségére az igazgatónak. Előbb Lázár Béla s. könyvtáros, aki a majdáni⁴² aranyelet bejelentése után szállott ki, utóbb Tömörkény István, aki 1902 óta több ízben is vezetett ásatásokat.

Reizner János húsz évig igazgatta a múzeumot. Mint szűkebb hazájának historikusa, nagy körültekintéssel és pontossággal vezette ásatásait, készítette feljegyzéseit. Ha megállapításai — a haladó tudomány álláspontjával nem is egyeznek — mindenkor a kor színvonalán állanak. Tudta azt, hogy a gyűjteménynek csak akkor van értéke, ha tudományos anyaggyűjtésével a nyilvánosság előtt is megjelenik. Ez magyarázza meg azt, hogy minden ásatásának anyagát közölte s írásaival gyakran jelentkező, mindig szívesen is látott munkatársa volt, akkori egyetlen szakfolyóiratunknak, az Archaeológiai Értesítőnek.⁴³

Húsz éves alapvető munkásságával a feltámadt Szeged környékének régészeti térképéről eltüntette azt a fehér foltot, amely az 1876. évi kongresszusra készült térképen olyan kedvezőtlen színben tüntette fel az utolsó éveit élő régi Szegedet és művelődési viszonyait.

Reizner János igazgatásának utolsó éveiben, a múzeum régészeti tevékenysége mindenképp kilépett eddigi passzivitásából. Mint láttuk, anyaga most már nemcsak a véletlen leletekkel szaporodott, hanem na-

⁴¹ *Tergina Gyula*: Horgosi ásatások. Arch. Ért. 1894. 198—206. l. — E leleteket közli és többször is említi *Pósta*: i. m. is. — *Nagy Géza*: Hadtörténeti emlékek az ezredéves kiállításon. A. É. 1896. 351 l. — Országgyűlés elé terjesztett jelentés. A. É. 1895. 184. l. — *Julius Caspart*: Das frühgeschichtliche Gräberfeld bei Zillingtal. M. A. G. Wien, 1935. 33. l. — *Márton Lajos*: Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. A. É. 1904. 318. l. — *Hampel*: Altertümer. II. 120. l. és T. 99. — Középkor. 476. l. és CCCXXI. t.

⁴² Lásd 27. jegyzet.

⁴³ *Reizner János* a következő régészeti közleményeket írta: *A szegedvárosi múzeumból*. A. É. 1890. 435—438. l. — *Szeged vidéki leleteiről*. A. É. 1891. 355—358. l. — *A szegedi múzeum újabb szerzeményei*. A. É. 1891. 278—282. l. — *Rábéi ásatások*. A. É. 1891. 206—210. l. — *Szegedvidéki templomok és a kereseti harang*. A. É. 1891. 166—167. l. — *Magyar pogánykori sírleletek*. A. É. 1891. 97—114. l. — *A rábéi leletekről*. A. É. 1891. 46—47. l. — *Ásatások Csengelén*. A. É. 1892. 235—240. l. — *A szeged-röszkei sírleletek*. A. É. 1892. 161—168. l. — *A szeged-városi múzeum gyarapodása*. A. É. 1892. 90—91. l. — *A szeged-csorvai Árpádkori füstölő*. A. É. 1895. 361—365. l. — *A majdáni aranyelet*. A. É. 1895. 380—381. l. — *A tömörkényi bronzleletről*. A. É. 1896. 265—267. l. — *Éremlelet Sövényházán*. A. É. 1898. 81—82. l. — *A szegedi múzeum 1898—99-ben*. A. É. 1900. 432. l. — *Közlemények a szegedi városi múzeumból*. A. É. 1900. 182—190. l. — *A szegedvárosi múzeum érem- és régiségtárának gyarapodása*. A. É. 1902. 87—89. l. — *A rivó-dűlői ásatásokról és kötőrési leletekről*. A. É. 1903. 378—387. l. — *A szeged-domaszéki magyar pogánykori sírleletekről*. A. É. 1903. 268—272. l. — *A sasülési és szőregi leletekről*. A. É. 1903. 43—45. l. — *Lebői, őthalmi és óbébai ásatásokról*. A. É. 1904. 76—88. l. — *Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőségének Jelentései*. 1901: 35—36. l. — 1902: 33—34. l. — 1903: 62—65. l. II. *Rákóczi Ferenc rézpénzei*. Szegedi Híradó, 1872. 25—27. sz. — *Felszólítás Szeged és vidéke polgáraihoz, a hazai műemlékek ügyében*. (Löw Lipóttal együtt.) Sz. H. 1872. 31. sz.

gyobb jelentőségű ásatásokon feltárt telepek és sírok anyagával is. Ez a fejlődés *Tömörkény István* igazgatása alatt is tovább folytatódott. Ahogy az előbbi időnek legkimagaslóbb eredménye az óbébai, hazánkban első, kora-bronzkori sírmező feltárása volt, most a csókai kőkori telep éveken át tartó feltárásán kívül, az öttömösi Anjou-kori temető és a rábei kora-bronzkori telep feltárása jelentett, nemcsak a múzeum, de a tudomány szempontjából is jelentős haladást.

Tömörkény már kedvezőbb körülmények közt folytathatta még Reizner idejében megkezdett munkáját és igazgatásának második esztendejétől kezdve a sikerben, megértő munkatársával, Móra Ferencsel osztozott.

Tömörkény ásatásainak eredményeit ismeri a szakirodalom, hiszen 1902-től halála évéig elvégzett munkájáról mindig pontosan beszámolt az *Archaeológiai Értesítő* hasábjain.⁴⁴ De még ezzel sem elégedett meg. A múzeum harmincéves fennállása adott alkalmat arra, hogy egészen sajátos formában vessen egy pillantást a múzeum elvégzett munkájára. Az a közlemény, amely a Múzeumi és Könyvtári Értesítő lapjain megjelent, beszámolás a harminc év alatt egybegyűlt anyagról. Mindent magában foglal, ami akár szörványos lelet, akár ásatás anyagaként került a múzeumba. Az előbbi anyagban tehát olyan lelet is van, amely Szegedtől távol eső területéről került ide, de ásatást csak a város határában, vagy a szomszédos törvényhatóságok olyan közelfekvő területein végzett a múzeum, amelyek természetszerűleg ide inkább közelebb esnek, mint máshova.⁴⁵ És ebben a tekintetben olyan szigorúan ragaszkodott elveihez,

⁴⁴ *Tömörkény István* régészeti vonatkozású közleményei: *Szegedi múzeum*. A. É. 1902. 372—376. l. — *Ásatásokról a Kenyérváró dombon*. A. É. 1903. 387—388. l. — *A bilisícsi ásatásokról*. A. É. 1903. 50—53. l. — *Kőtörési leletekről*. A. É. 1904. 414—417. l. — *A szőregi templomromok*. A. É. 1904. 326—332. l. — *Oroszlamosi leletekről és ásatás a köröséri iskolánál*. A. É. 1904. 263—271. l. — *Szőregi leletek*. A. É. 1904. 192. l. — *Újabb kőtörési leletekről*. A. É. 1905. 419—420. l. — *Bilisícsi és egyéb újabb leletekről*. A. É. 1905. 251—257. l. — *Ásatások Al-Győnn*. A. É. 1906. 441—445. l. — *Adai leletekről*. A. É. 1907. 370—371. l. — *Leletek és ásatás Lelén*. A. É. 1908. 268—270. l. — *Óbébai leletek*. A. É. 1908. 286. l. — *Újabb dorozsmai leletek*. A. É. 1908. 286—287. l. — *Ásatás a rábei Anka-szigeten*. A. É. 1908. 287. l. — *Újabb leletek a szegedi múzeumban*. A. É. 1913. 70—76. l. — *A szegedi múzeumból*. A. É. 1913. 284—285. l. — *A szegedi múzeumból*. A. É. 1914. 156. l. — *A szegedi Városi Múzeum az 1915. évben*. A. É. 1916. 239—241. l. — *A szegedi Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum 1916. évi fejlődéséről és állapotáról szóló jelentés kivonata*. A. É. 1917. 221—223. l. — *A szenttamási megjel. M. és K. Ért. 1913. 64—65. l. — Adatok az Alföld régészeti térképéhez*. M. és K. Ért. 1913. 240—248. l. — *Régészeti telephelyek a Szérségben*. M. és K. Ért. 1915. 170—171. l. — Ezekon kívül lásd a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének következő Jelentéseit: 1904.: 60—62 l. — 1905.: 92—94. l. — 1906.: 95—96. l. — 1907.: 216—221. l. — 1908.: 223—231. l. — 1909.: 134. és 136. l. — és a Múzeumi és Könyvtári Értesítő ikövetkező kötetait: 1910.: 134—135. l. — 1911.: 187—188. l. — 1912.: 178—179. l. — 1913.: 158—159. l. — 1914.: 180—182 l. — 1915.: 113—116. l. — 1916.: 144—146. l. — és 1917.: 205—206. l.

⁴⁵ M. K. Ért. 1913. 240—248. l. — Az alább felsorolandó lelőhelyek anyagáról az A. É. hasábjain megjelent közlemények néhány bibliográfiai adatát ebben az összefoglalásban adja Tömörkény. Ez az összeállítás felment bennünket az adatok ismét-

hogy Algyőt, Rábét, Dorozsmát, Lebőt leszámítva, ásatásaival megmaradt a város nagykiterjedésű külterületén. (Bilisics, Feketeszl, Kenyér-várodomb.).

Ez a közlemény, amelynek megjelenése után ömaga már nem ásatott többet, alkalmas arra, hogy belőle Szeged környékének régészeti térképét közvetlenül a háborút megelőző időkről megrajzoljuk. Kiegészítés ez ahhoz a képhez, amelyet Reizner alapján adtunk s természetesen az ott említett helyeket jórészt itt is újból fel kell sorolnunk.

Időrendben haladva a következőket ismeri Tömörkény.

A kőkorból: Ada, Baks⁴⁶ Csóka, Lebő, Mindszent.

Az aeneolitikumból: Szentes.

A rézkorból: Bilisics,⁴⁷ Csóka, Lebő.⁴⁸

A bronzkorból: Ada, Algyő, Felgyő, Kötörés, Lebő, Majdán, Martonos, Nagyfa, Óscentiván, Óbéba,⁴⁹ Rábé,⁵⁰ Szeged-Bilisics⁵¹ (3 sír), -Kenyérvárodomb, -Királyhalom (1 sír), -Nagyszéksós.

A La Tène-korból: Ada.

A jазig-korból: Ada, Algyő,⁵² Dorozsma (3 sír), Kamarás,⁵³ Lebő (3 sír), Lele (2 sír), Oroszlámos, Óbéba, Szőreg, Újszentiván, Szeged-Bilisics, -Kenyérvárodomb (3 sír), -Királyhalom (3 sír), -Lőportári-dűlő, -Mórahalom (13 sír), -Rívódűlő⁵⁴ (13 sír), -Rösze.

Az avar-korból: Ada, Csóka, Szeged-Feketeszl (15 sír), -Kolozs-vári tér, -Bilisics (9 sír), Nagybecskerek.⁵⁵

A középkorból: Algyő, Csólyos, Horgos, Kelebia, Kötörés, Lebő, Lele (2 sír), Nákófalva, Oroszlámos (13 sír), Rábé, Tizsaszentmiklós, Szeged-Átokháza, -Balástya, -Bilisics (8 sír), -Csengele, -Királyhalom, -Öttömös.

Ásatásainak és múzeumi munkájának igazi értékét sokkal jobban meg lehet ismerni a régiségtár leltári feljegyzéseiből, mint publikációból,

lésétől s így csak a más helyeken megjelent irodalomra hivatkozunk. Az említett adatok — ha címükben nem is említik a lelőhelyeket — Reizner, Tömörkény és Móra régészeti irodalmi munkásságának jegyzékében amúgy is megvannak. Lásd a 43., 44. és 116. jegyzeteket.

⁴⁶ Adára nézve lásd *Krecsmárik*: Jellegzetes koponyák a Szeged-vidéki múzeumban. Dolgozatok. 1926. 179. l. — Baksra: *Banner János*: A badeni kultúra emlékei Hódmezővásárhelyen. Dolgozatok. 1935. 126. l.

⁴⁷ *Banner János*: A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok. 1927. 20. l.

⁴⁸ U. ott 21—22. l.

⁴⁹ *Banner János*: A görög pyraunos eredete. Dolgozatok. 1929. 39. l. L. még a 40. jegyzetet.

⁵⁰ U. ott 37—38. l.

⁵¹ *G. Childe*: The Danube in prehistory. 319. l. és 174—175. l.

⁵² *Richthofen*: A hullámvonal-díszítésű agyagvedrek elterjedése és kormeghatározása. A. É. 1931. 263. l.

⁵³ U. ott.

⁵⁴ *Wosinsky Mór*: Az őskor mészbetétes agyagművészete. 51—52. l.

⁵⁵ *Márkiné, Poll Katalin*: Kürtösvégű karkötők az avar-korból. A. É. 1934. 58. l. — Hasonló karkötő volt a Deszk D. temető egyik sírjában is, egyebek között egy kereszt melléklettel is.

ami — emezek nagyobb része képek nélkül jelenvén meg — könnyen érthető.

„Beszámolói — írja Móra Ferenc — inkább leltárak, mint tanulmányok, amit szerénysége és tudomány becsülése magyaráz. Ha voltak is eredeti feltevései, elméletei, amik nem mindig az író fantáziáján, hanem a hatalmas intelligenciájú ember megfigyelésén is alapultak s etnográfiai analógiák ismeretéből is táplálkoztak, azoknak szaklapban való fejtegetését, a komoly tudomány megbántásának tartotta volna.”⁵⁶

Legnagyobb érdeme az volt, hogy a szegedi tanyai néppel meg tudta értetni, mi az a régészet s rá tudta szoktatni a véletlen leletek megbecsülésére és jó kézbe juttatására.

Továbbhaladt a Reizner János által megkezdett úton és annak felfogásával ellenkezően, nemcsak szükségét látta a néprajzi osztály felállításának, de — Szász Gyula fáradságot nem ismerő gyűjtései után — éppen úgy megvalósította, mint a Móra Ferenc által kezdeményezett természetrajzi osztályt.

A Főfelügyelőség hivatalos megállapítása szerint „a gondjaira bízott intézet odaadó, buzgó és hűséges vezetője volt, aki fáradhatatlan munkásságot fejtett ki az intézet fejlesztése és felvirágoztatása körül.”⁵⁷

1917 április 24-én bekövetkezett halála arra az időre esik, amikor a magyar tudomány műhelyeiben szünetet parancsolt a világháború, amelynek másfél év múlva bekövetkezett gyászos vége nemcsak a magyar közélet, de a múzeumi munka terén is nagy változásokat jelentett.

Ennek a nagy változásnak keresztülvitele *Móra Ferenc* nevéhez fűződik.

Móra Ferenc 1904 óta állott a múzeum és könyvtár szolgálatában. Amikor Tömörkény örökét átvette, már több nagyobb ásatást vezetett, amelynek egy részét publikálta is. Ada, Algyő, Csóka, Lele, Szeged-Mórahalom és -Öttömös, fennebb már hivatkozott leletei őrzik első tevékenységének emlékét. Közülök csak kettőt említsünk: Csókát és Öttömöst, amelyek tökéletesen indokolják azt az elismerő bizalmat, amellyel a Főfelügyelőség az új igazgató útját nemcsak egyengette, de amellyel megválasztása után fogadta is.

„Azzal, hogy Szeged város tanácsa a szegedi múzeum és könyvtár vezetését Mórara bízta — írja a Múzeumi és Könyvtári Értesítő — Tömörkény István féltő gonddal ápolt és fejlesztett intézete, egy tudatosan és energiával dolgozó jeles szakember kezébe került, aki hittel és szeretettel párosult tevékenységével bizonyára csak fejleszteni fogja Szeged városának szép kultúrintézetét.”⁵⁸

A csókai és öttömösi ásatás — sajátságos véletlen folytán — annak a keretnek két szélét jelenti, amelyek között az alföldi múzeumok régészeti tevékenysége lefolyik. Az előbbinek leletei az újabb-kőkörbe, az

⁵⁶ A. É. 1917. 220. l.

⁵⁷ M. K. Ért. 1917. 223. l.

⁵⁸ 1917. 221. l.

utóbbi az Anjou-korba tartoznak. Ennek a keretnek azok az ásatások adnak méltó tartalmat, amelyeket Móra, úgyszólván haláláig vezetett.⁵⁹

Kőkori ásatásai között kétségtelenül a csókai a legnagyobb jelentőségű. Nemcsak rendkívül érdekes és bámulatosan szép anyagának köszönheti ezt, hanem annak a módszernek is, amellyel Móra az ásatást vezette. Míg régészeti alapismereteivel Pósta Béla iskolájához kapcsolódott, a telepátás technikáját⁶⁰ Roska Mártontól tanulta, aki abban az időben végezte a perjámosi bronzkori telep igen gondos feltárását. Ez az ásatás már akkor indult meg, amikor Móra évek óta dolgozott Csókán s így első ásatásai nem voltak annyira módszerezsek, mint a három utolsó. De az új módszerrel folytatott utolsó ásatások alapján, a hihetetlen nagy anyagban könnyű tájékozódni és elkülöníteni azokat a kultúrákat, amelyek erre, az eddig legnagyobb kiterjedésű kőkori telepünkre, különböző irányból ideérkezve, hatottak. Ennek az anyagnak közzététele, a tudomány szempontjából ma már nem jelent annyit, mint ha az utolsó ásatás befejezése után megtörtént volna. Akkor, egyedülálló anyagot és páratlan megfigyeléseket szolgáltatott volna hazánk kőkorára; ma jelentősége főleg hihetetlen gazdagságában s a benne rejlő problémák — még mindig szükséges — megvilágításában áll; egyéb jelentőségét az utolsó tizenöt év fokozott kőkori kutatásának tüzetes feldolgozásai s bőséges publikációi után, természetesen elveszítette. A nyomdára kész leltározás még így is megérdemli a közzétételt, amit szerzője — a háború és következményei miatt elmaradt utolsó ásatás utánra tervezett, de az anyag nagy terjedelme miatt — nem tehetett meg. A közzétételt már azért is megérdemli, mert ez az ásatás volt a szegedi múzeum legelső módszeres munkája.⁶¹

⁵⁹ Móra ásatásai időrendben. 1905: Feketeszél, Öttömös, Körösér, Bilisics. — 1906: Mórahalom. — 1907: Algyő, Mohol, Ada, Csóka. — 1908: Csóka. — 1909: Csóka. — 1910: Csóka. — 1911: Csóka, Csóka-Szerbtemető. — 1912: Csóka, Csóka-Barapart, Csóka-Tálagy. — 1913: Csóka. — 1914: Baks. — 1917: Székhát, Óthalom. — 1923: Kübekháza, Makó. — 1924: Apátfalva, Bökény. — 1925: Kunágota, Mezőhegyes. — 1926: Kundomb, Pitvaros, Kurvadomb, Nagyszéksós. — 1927: Kundomb, Medgyesegyháza, Szőreg-A. — 1928: Lebő, Röske, Szőreg-A., Szőreg-D., Kundomb, Szőreg-B., Szőreg-C., Szőreg-F., Kiszombor-A., Kiszombor-B., Kiszombor-C., Kishomok-A., Kishomok-B., Alsóközpont. — 1929: Endrőd, Fehértó-A., Kétegyháza-A., Kétegyháza-X., Kübekháza, Magyarbánhegyes, Puszt-Mérges-A., Puszt-Mérges-B., Puszt-Mérges-C., Sövényháza, Szőreg-C., Szőreg-E., Szőreg-F., Kundomb, Algyő, Baktó. — 1930: Deszk-A., Dorozsma-A., Fehértó-A., Fehértó-B., Felső-Pusztaszer, Kétegyháza-B., Kiszombor-G., Kiszombor-E., Kiszombor-D., Kiszombor-C., Kiszombor-F., Kömpöc, Lebő, Makkoserdő, Makó, Püspöklele, Nagylak, Szentkút, Szillér, Újszentiván, Bogárzó. — 1931: Deszk-A., Deszk-B., Deszk-C., Deszk-D., Deszk-E., Dorozsma-B., Dorozsma-C., Dorozsma-D., Dorozsma-E., Fehértó-E., Kiszombor-N., Kiszombor-M., Klárafalva-B., Klárafalva-C., Klárafalva-D., Majsa, Malajdok-A., Malajdok-B., Mórahalom, Szabadszállás, Szőreg-C., Szőreg-G., Tömörkény-Lóhalom, Csengele. — 1932: Csorva, Deszk-F., Deszk-G., Fehértó-A., Fehértó-B., Földeák, Kiszombor-A., Lökösháza, Balástya, Csengele. — 1933: Klárafalva, Vedresháza.

⁶⁰ Lásd e tekintetben saját szavait az Erdélyi Múzeum 1909. 119—120. lapjain.

⁶¹ A csókai anyag többször is említve van a szakirodalomban. Lásd: *Hillebrand-Bella*: Az őskor embere és kultúrája. 1921. 99. l. — *Roska Márton*: Az ősrégészet kézikönyve. II. Az újabb kőkor. 1927. 191. l. — *V. Gordon Childe*: The Danube in

Ma már tudjuk, hogy a csókai telep neolitikus anyaga, a hozzátartozó zsugorított temetkezésekkel együtt, a tiszai-kultúra I. periodusába tartozik.

Ugyanezt a kultúrát képviseli a lebői telep anyaga is, amelynek amazénál sokkal erősebb helyi színezete van, de éppen nem mentes idegen kultúrák befolyásától. Ez a telep is rendkívül gazdag, de más, időben közelfekvő kultúrával is keveredik. Anyagából több ízben is gazdagodott a múzeum, de rendszeres feltárását Móra végezte.

Kisebb jelentőségű a békésmegyei Endrőd határában lévő kőkori telep egyetlen ásatásból származó anyaga. Ez a — 3 sírt is tartalmazó — telep a Körös-kultúrát (tiszai-kultúra III. periodusát) képviseli, amelynek telepei Szeged közvetlen környékén eddig nem kerültek elő. A régi anyagból is csak Teésről származó jellegzetes darabok vannak, néhány Lebőről és Szarvasról⁶² került leletet nem számítva. Az előbbi kultúra rendkívüli gazdagsága mellett, emennek szegénysége annál inkább feltűnő, mert a Tiszántúl legközelebbi területeiről igen gazdag leleteket ismerünk.

A badeni-kultúrának csak szórványos emlékei kerültek elő a környéken. Rendszeres ásatásból származó leletek nincsenek a múzeumban, pedig, hogy otthonos volt itt ez, az aeneolitikum kifejlődésére erősen ható

prehistory. Oxford, 1929. 26—35., 69—70., 75—76., 79., 203. 1. és 12., 17., 37., 38. kép. — *Tompa Ferenc*: A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. V—VI. kt. XLIII. tábla, 7—10. — *Banner János*: Agyagból készült láda a neolitikumból. A. É. 1931. 256. 1. — Adatok a neolitikus lakóház kérdéséhez. Dolgozatok, 1929. 119. 1. — A kökénydombi neolitikori telep. Dolgozatok, 1930. 78. és 85. 1. — Ornamentierte Hausverzierung im Neolitikum. Ipek, 1930. 122. 1. — A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok, 1927. 23—24. 1. — Beiträge zur Wohnungsfrage der Theiss-Kultur. Prehist. Zeitschr. 1930. 187—188. 1. — *Jon Nestor*: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 35. 1. 115., 53. 1. 190., 55. 1. 198. jegyzet. és 55. 1. — *Baldwin Saria*: Vor- und frühgeschichtliche Forschungen in Südslavien. Deutsches Archäologisches Institut, Römisch-Germanische Kommission. 17. Bericht. 1925—1926. 107. 1. — *G. Childe*: L'importance de la Serbie pour l'époque préhistorique de l'Europe. Starinar. Belgrade, 1928. Szerb nyelven, német kivonattal. 54. 1. — *Krešmárik Endre*: Jellegzetes koponyák a szeged-városi múzeumban. Dolgozatok, 1926. 179. 1. — *J. Nestor*: H. Schroller: Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens. Prehist. Zeitschr. 1932. 366. 1. — *Tonelli Sándor*: Az emberi civilizáció kezdetei. 1936. 61., 64. 1. — *Vladimir I. Fewkes*: Neolithic sites in the Moravo-Danubian Area (Eastern Yugoslavia). American School of prehistoric research. Bulletin 12. 34. 1. ⁶² Ez utóbbi a szarvasi Szappanos-halomból való. Erre az anyagra vonatkozó irodalmat lásd: *Krešmárik Endre*: A békés-szarvasi őstelep. A. É. 1915. 11—43. 1. — Őskori nyomok Szarvas területén és a szappanos neolitikori telep. Szarvas, 1915. 1—36. 1. — Újabb kőkori kalászfajzok őskori cserepeken. A. É. 1927. 185—192. 1. — Kalászfajzok neolitikori edénytöredékeken. Dolgozatok, 1927. 221—225. 1. — Kőkori gabona kalászfajzok a szarvasi őstelepről. Term. tud. Közl. 1927. 113—116. 1. — *Benda László*: A magyar Alföld őstörténete. II. 302—341. 1. — Ennek kritikája *Banner János* tollából. Dolgozatok, 1930. 220—236. 1. Lásd még: *Banner János*: A neolitikum Szarvason. Dolgozatok, 1931. 61—73. 1. — Adatok a körömmel díszített edények kronológiájához. A. É. 1929. 29. 1. — A kopáncsi és kotacparti neolitikus telepek és a tiszai-kultúra III. periodusa. Dolgozatok, 1932. 22—24. és 27—28. 1., ahol e leleteken kívül az endrői és teési leletek is publikálva vannak.

kultúra is, azt úgy az egyetemi archaeológiai intézet, mint a hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai igazolják.

Az aeneolitikumot két temető képviseli Móra ásatási anyagában. A sírok számánál fogva mindkettő jelentős. Egyik lebői lelőhelyen 20, egyik deszki temetőben 17 sírt bontott fel, míg ugyanott, egy másik temetőnek 13 sírját lehet ebbe a korba sorolni. Különös figyelmet érdemel a nagyobb deszki temető anyaga, amelynek átfúrt talpas edényei s réz-ékszerei kétségtelenül igazolják e korba sorolást. A másik deszki temető sírjaiban előkerült edények még korábbi időről tanúskodnak s így ezek alapján minden valószínűség szerint tisztázni lehet e kor, eddig még nem érintett kronológiáját s ezzel a már biztos kronológiai megállapítások, a kor elejére nézve is kiegészülnek. A lebői sírok közt csak egy néhány-nak van jó melléklete, amit a telep anyaga egészít ki.

Szórványos rézkori leletektől eltekintve csak két temető, kis jelentőségű anyaga van a múzeumban. Az egyik a bilisicsi, amely 12 sírból álló temetőből származik, de csak töredékes mellékletekből áll. A másik a 2 sírt magábafoglaló vedresházi. Ez az anyag tehát messze elmarad az utolsó tíz évben, környékünkön is talált rézkori leletek mellett.

Móra ásatásainak őskori anyagából, a tudomány mai állása mellett is kétségtelenül a bronzkori leleteknek van a legnagyobb jelentősége. Nincs ennek a kornak olyan periodusa, amelyik képviselve ne volna a gazdag leletanyagban. Csak úgy hevenyészve említsük meg a kisebb leletek közül, Balástya, Csengele, Felső-Pusztaszer, Klárafalva, Kiszombor (3 lelőhely), Kurvadomb, Majsa, Újszentiván és Tömörkény-újmajor telepeit, vagy szórványként előkerült anyagát, Deszk (két lelőhely) Klárafalva, Makkoserdő, Nagyszéksós 1—1 sírját. Ezek a leletek nem jelentenek haladást az eddigi ismeretek után, hiszen anyaguk jórésze csak más lelőhelyekről ismert anyag révén osztható be a bronzkor különböző periódusaiba.

Annál nagyobb jelentősége van a Bogárzó, Deszk, Dorozsma, két-két, Pitvaros, Puszt-Mérges, Röske, Szabadszállás és Szőreg egy-egy lelőhelyeinek, amelyeknek anyaga nemcsak tökéletes képet ad a környék bronzkorának minden periodusáról, de palaeoetnológiai kérdésekben is előbbrevitte tudásunkat.

Bogárzó-A. és B. 4—4, Malajdok 4, Pitvaros 44, Puszt-Mérges 1, Röske 3 sírja a bronzkor I. periodusába tartozik s valamennyi zsugorított csontvázakat tartalmaz. Ezek közül kétségtelenül a pitvarosi a legjelentősebb, mert a Reizner által feltárt óbábai 14 síron kívül ez volt az ország legnagyobb bronzkori temetője.⁶³

Ezt a dicsőséget azonban nem soká élvezhette. A Deszk-A. és F. temető 69—69 sírjával⁶⁴ és a Szőreg-C. 228 sírjával⁶⁵ csakhamar felül-

⁶³ Ebben a temetőben 5 jazig sír is volt.

⁶⁴ Deszk-A. temetőben volt a már hivatkozott 13 aeneolit és 1 meghatározhatatlan népvándorlaskori sír is.

⁶⁵ Még 1 meghatározhatatlan népvándorlaskori csontváz is volt ebben a temető-

multa nemcsak nagyságra, de főleg tudományos jelentőségre nézve. Ezek a temetők a bronzkor I. és II. periodusán keresztül használatban voltak s mindenkor zsugorított helyzetben temetkezvén, megdöntötték azt a régi felfogást, amely szerint ez a temetkezési szokás az I. periodus végével megszűnt. A hazánkban eddig legnagyobb kiterjedésű szőregi temető 3 sírja, más típusú edényeivel és főleg halotthamvasztásával, már a III. periodusba is átnyúlik.

A III. periodusnak jellemző edényformáit a Pusztá-Mérges 3 és Szabadszállás 17 sírján kívül a felső-pusztaszeri telep anyagában is megtaláljuk. Ezt a periodust eddig csak szőrványos leletek képviselték a múzeumban.

Nagyobb meglepetést jelentenek azok az edények, amelyek Bogárzó-B. 10 és Dorozsma 7 sírjából előkerülve, arról tanúskodnak, hogy a lausitzi-kultúra, amely a Dunántúlon az illyrek megjelenését jelenti, legalább is kihatásaiban a Duna-Tisza közére is eljutott. Ezen a területen — tudunkkal — ez a két temető és az ezek alapján meghatározható néhány szőrványos lelet az első tanúbizonyság e terjeszkedés mellett. Lehet, hogy a Dorozsmán talált 2 nyújtóztatott bronzkori sírt e kultúra késő megnyilvánulásának kell tekinteni. Az azonban kétségtelen, hogy a bronzkor IV. periodusát ezidőszert a felsorolt leletek képviselik területünkön.

Ha hiányzik is a kapcsolat a hallstatti korról, kétségtelenül megállapítható, hogy az őszentiváni telep,⁶⁶ amely a kor I. és II. periódusába tartozik, már tökéletes hallstatti edényeket is tartalmaz, ezeket azonban stratigráfiailag, az eddigi ásatások folyamán nem sikerült elkülöníteni. Ezek a tetszetős formájú edények, nagyon messzi vidékkel való kapcsolatról tanúskodnak.

Az őskor legutolsó kultúrája a La Tène-kultúra, a véletlen folytán alig van képviselve az anyagban. Csupán néhány megyesegyházi, kiskörmöri és szőregi⁶⁷ sír, illetőleg edény tartozik ebbe a csoportba, melynek egyelőre csak néhány temetőjét ismerjük a közeli környéken.

Látni lehet az elmondottakból, hogy a szegedi múzeum őskori anyaga⁶⁸, Móra Ferenc fáradhatatlan kutatásai következtében e kor em-

ben. A szőregi temetről l.: *Nils Aberg*: i. m. 44—54. l., képekkel. — *Tompá Ferenc*: Bronzkori lakótelep Hátvanban. A. É. 1935. 32. l.

⁶⁶ A múzeumban csak néhány darabbal van képviselve. Az ott végzett ásatások anyaga az egyetemi gyűjteményben van. Úgy az itt, mint az Óbébán (lásd 40. jegyzet), Pitvaroson, Szőregen és Deszken talált sírok összefoglalását lásd: *Banner János*: A Maros-vidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei c. értekezésében. *Dolgozatok*, 1931. 1—53. l. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai III. kt. — *L. Márton*: Dolchstäbe aus Ungarn. *Prehistorische Zeitschrift*, 1931. 33. l.

⁶⁷ Az edény a szőregi Pávó-féle téglagyárból való. A temetőt az egyetemi arch. intézet ásatta fel. Az ásatási jelentést lásd: *Dolgozatok*, 1929. 90—114. l.

⁶⁸ Az anyag megfelelő részének rövid összefoglalása *Zalotay Elemér*: Csongrád vármegye őskori települése. *Dolgozatok*, 1932. 49—102. l. és *Milleker Bódog*: Dél-magyarország régiség leletei a honfoglalás előtti időkből. Temesvár. 1907—1908. c. munkákban található. Ez utóbbiban főleg a régebbi anyag van meg s más gyűjtemények leleteivel igen becses kiegészítésekkel szolgál.

lékeinek és lelőhelyein eszközölt jó megfigyeléseink olyan sorozatával rendelkeznek, amelyek nélkül lehetetlen e korok történetével foglalkozni. De látni lehet azt is, hogy a problémáknak olyan tömegét rejti magában, amelyeknek megoldását a publikálások révén elő kell mozdítani. Ezeknek rendkívüli érdekessége természetesen csak az egész anyag ismerete mellett tűnik ki.

Nagy jelentőséget ad ezeknek a leleteknek a múzeum régebbi anyagával szemben az a körülmény, hogy itt most már nem egyes szórványos leletek alapján leszűrt téves megállapításokról lehet szó, hanem egymással összefüggő jelenségek, biztos következtetésre alkalmas, többszörösen is ismétlődő, megbízható adatok magyarázásáról, amelyeket a szakemberekhez juttatott, természettudományi anyag is támogat. Ennek feldolgozásában kivette részét a Lányi Béla, majd Czögler Kálmán által vezetett természettudományi osztály is.⁶⁹

És ha áll ez az őskori gazdag anyagra, még inkább érvényes a következő történelmi korok rendkívül változatos leletanyagára.

A múzeum régebbi gyűjtésében, ha találkozunk is a római-korban itt élt jazigok emlékeivel, azok is inkább csak szórványosnak mondhatók. Nagy temetőről — a kor természete szerint — Móra Ferenc ásatásaiban sem lehet szó, de a meglévők lényegesen többet mondanak e korról, mint az eddigi anyag. Ne szóljunk itt azokról az e korba tartozó cserepekről, amelyeket Móra is, csaknem mindegyik őstelepen megtalált. Legyen elég csak a sírokat felsorolni.

Algyő⁷⁰ 4, Alsóközpont 6, Bogárzó 3, Felső-Pusztaszer 31, Kishomok-B. 7, Kiszombor-B. 31, Kiszombor-C. 1, Klárafalva-B. 7, Kömpöc 5, Lebő-B. 1, Makkoserdő 13, Malajdok-A. 17, Malajdok-B. 10, Medgyesegyháza-Zsilinszky tanya 12, Medgyesegyháza-Uhrin tanya 8, Mórahalom 13, Pitvaros 5, Pusztá-Mérgecs 9, ill. 6, Lele 12, Szőreg-A. 2 sírját tárta fel, az ismert rendkívül tarka mellékletekkel, sok római iparművészeti és kisipari emlékekkel.⁷¹

Mindegyik lelőhelyen bizonyára sokkal nagyobb lenne a sírok száma, ha a különböző korokba tartozó leletek megengednék a jellegtelen, vagy feldúlt sírok beosztását. Ezeknek a száma Móra összes ásatásaiban mintegy 770. Ezeket csak ott lehetett beosztani s így a sírok számát megközelítően megállapítani, ahol csak egy korba tartozó temetkezéseket találtak. És ez a megjegyzés áll valamennyi népvándorláskori és koraközépkori csoport leletanyagára.

⁶⁹ Lásd: *Móra Ferenc*: Utazás a földalatti Magyarországon. Bpest, 1935. 188—196. l. — *Czögler Kálmán*: Édesvízi kagylók a szegedvidéki leletekben. Dolgozatok, 1934. 298—303. l.

⁷⁰ *Richthofen*: Hullámvonal-díszítésű agyagedények stb. A. É. 1931. 263. l. — A kiszombori B. temető egyik sírjára lásd: *Beninger*: Die Südausbreitung der Einsprossenfibel. Sudeta, 1934. 101—102. l.

⁷¹ Az anyag legnagyobb részét közölte: *Párducz Mihály*: A nagy magyar Alföld római kori leletei c. értekezése. Dolgozatok, 1931. 74—184. l.

Hogy egy-egy lelőhelyen milyen hihetetlenül vegyes síranyag került elő, arra legyen elég csak néhány példára hivatkozni.

Deszk-D. temetőben, 206 sír közül: 7 avar, 1 honfoglaláskori és 121 Árpád-kori sír mellett 77 a beoszthatatlan. Kiszombor-B. temetőben: 7 zsugorított őskori, 31 jazig, 140 gepida, 78 Árpád-kori és 304 meghatározhatatlan csontváz volt. Kiszombor-E. temetőjében: 1 zsugorított, 10 avar, 1 germán, 12 középkori és 20 bizonytalan sír volt. Klárafalva-B. temetőben: 1 zsugorított, 7 jazig, 5 avar, 21 Árpád-kori és 27 melléklet nélküli sírt tárt fel. Hasonlóképpen vegyes a makkoserdei 202 és a malajdoki-B. 44 síros temető is. Természetes, hogy ezek a meghatározatlan sírok nem szerepelnek a kor szerinti felosztásban.

A hún-kori leletek csoportjába tartozik a nagyjelentőségű nagyszéksői arany lelet. „Százánál több apró arany ékszerből áll ez, amelynek súlya megközelíti az egy kilogrammot“. „Bizonyos, a nagyszéksői kincs — amely nemcsak a régészek dialektusa szerint, hanem a szó szoros értelmében is kincs — legismertebb díszé lesz a szegedi múzeumnak“.⁷²

A lelet első publikálását Alföldi Andrásnak⁷³ engedte át Móra, aki az egész magyarországi leletanyag alapján a hún-korszakba utalta. A lelőhelyen később talált s a Nemzeti Múzeumba került aranycsésze feliratát — mint első hún nyelvemléket — Mészáros Gyula fejtette meg.⁷⁴

Nagy jelentősége van azoknak az ásatásoknak, amelyek germán sírokat tártak fel. Ezeket az emlékeket Hampel még nem különítette el germán törzsek szerint. Móra kiszombori ásatásai után sikerült az emlékek közül a gepida hagyatéket kiválasztani. Az alapot az itt talált 140 sír adta meg.⁷⁵ Ezt követték a Fehértő-A., Földeák, Kétegyháza, Kishomok, Kiszombor-C. temetők: 2, 1, 7, 22. ill. 1. sírokkal. Ezeknek és a Szeged környékén előfordult egyéb leleteknek e csoportba való beosztása, a kiszombori temető anyagának ismeretében, már csupán csak az analógiák helyes alkalmazását jelenti.

Hogy Móra Ferenc az utolsó 10 esztendő legszerencsésebb kezű és legtöbbet ásató régésze volt, semmi sem bizonyítja jobban, mint az avar sírmezők feltárása. Húsz helyen talált avar sírokat, de ezek közt csak három lelőhelyen maradt a sírok száma tízen alól. Legnagyobb temetők

⁷² Irja Móra a Kiss-Tonelli-Szigethy: Szeged, 302. lapján.

⁷³ *Alföldi András*: Leletek a hún-korszakból és ethnikai szétválasztásuk. *Archaeologia Hungarica*. IX. kt. 65—70. l.

⁷⁴ *Mészáros Gyula*: Az első hún nyelvemlék. *Népünk és Nyelvünk*. 1936. 1—12. l.

⁷⁵ *Török Gyula*: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között, c. értekezése a folyóirat jelen kötetében. Ez az értekezés természetesen a múzeum valamennyi germán leletével is foglalkozik. Lásd még: *Török Gyula*: Adatok a magyarországi vandál kérdéshez. *Dolgozatok*, 1933—34. 193—194. l.

a Fehértó-A.⁷⁶ 374, a Kundomb⁷⁷ 238, a Fehértó-B.⁷⁸ 131 és a Makkos-erdő⁷⁹ 93 avar sírral. Nagyság szerint következnek: Deszk-G. 53, Vedresháza 49, Csóka⁸⁰ 47, Kiszombor-G. 27, Deszk-H. 21, Pusztá-Mérges 20, Kiszombor-A. és F.⁸¹ 13—13, Kiszombor-E.⁸² 12, Baktó és Feketeszl 10—10, Bilisics⁸³ 9, Deszk-D. 7, Klárafalva-B.⁸⁴ 5, Deszk-E. 3 és Kiszombor-B.⁸⁵ 2 sírral.⁸⁶

És ez az 1137 sír, nemcsak bőséges leletanyagot szolgáltatott, hanem olyan megfigyeléseket is, amelyek feltűnő eredményekre is vezettek. Ennek a leletanyagnak felhasználásával sikerült megoldani azoknak a régi publikációkban is sokat emlegetett csontoknak rejtélyét, amelyek Sebestyén Károly megállapítása szerint — aki a kundombi és fehértói ásatásokban maga is résztvett — ennek a lovas nomád népnek legfontosabb fegyverén, az íjon kapott jelentős szerepet.⁸⁷

Nem tekinthető véletlennek, hogy a szegedi múzeum avar anyaga ilyen gazdag, de mindenestre érdekes, hogy a múzeum alapját képező őthalmi lelet is ebből a korból származik s ahogy annak legismertebb

⁷⁶ Zoltán de Takács: L'art des grandes migrations en Hongrie et en Extrême Orient. Extrait de la Revue des Arts Asiatiques. Paris, 1931. 21—22. l. és 27. a—b. kép. — Sebestyén: Rejtélyes csontok stb. (lásd 87. jegyzet) Dolgozatok, 1930. 185—187., 193—194. l. — A Fehértó A. és B. íjcsontjairól lásd Eduard Beninger: Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus-Bibliothek, 51., 82. l. — I. Werner: Bogenfragmente aus Carnuntum. E. S. A. 1932. 35—36. l.

⁷⁷ A lelet legérdekesebb kerámiai részével behatóan foglalkozik Horváth Tibor: Az üllői és kiskörösi avar temető. Arch. Hung. XIX. kt. 85. l. és főleg „A nagyszentmiklósi kincs fémművészeti körének kialakulása” c. fejezetében, 104—125. l. — A 229. sír díszített csonttárgyát közli a ΣΚΥΘΙΚΑ 4. kötete: Rhé-Fettich: Jutas und Öskü. 68. l. — L. Bartucz: Die Anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Jutas und Öskü. 80. l. — Bartucz: Anhang über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános. ΣΚΥΘΙΚΑ. 2. 95. l. — Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészete. Budapest, 1936. 114—115. l. — Fettich: Bronzeguss stb. 10. l. 3. jzt. — Sebestyén: i. m. 185. l. — Zoltán de Takács: i. m. 31. l., XIX. tábla 52., 54. és 54. bis. — Bartucz Lajos: A fehérmegyei leletek csontváza. Arch. Hung. XVIII. 100. l., a kiszombori avar temetők csontvázeit is említi.

⁷⁸ Sebestyén: i. m. 187—188. és 194. l.

⁷⁹ Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészete. 116. l. 26. jegyzet.

⁸⁰ Fettich: Völkerwanderungskunst in Ungarn. Ipek, 1926. 296. l. — Sebestyén: i. m. 184. l. — Fettich: Garnitures de fourreaux de sabres du temps des avars, en Hongrie. 1926. 13. l. és Fig. 31.

⁸¹ Sebestyén: i. m. 185. l.

⁸² U. ott.

⁸³ Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészete. 20—21. l. és IX. tábla. — Felvinczi Takács Zoltán: Hopp Ferenc emlékkiállítás. 1933. 32. l. 18. a. — Zoltán de Takács: i. m. 12—13. l. T. XIV. 13.

⁸⁴ Fettich: i. m. 23. l. és VIII. tábla 1—1a.

⁸⁵ Sebestyén: i. m. 185. l.

⁸⁶ Az avarkori alemann és frank befolyásról szegedi vonatkozásban lásd Fettich: Zum Problem des ungarländischen Stils II., E. S. A. 1934. 320. l. — Egyik, lelőhelye szerint meghatározhatatlan szegedi szíjvégre lásd Takács Zoltán: Kínai sárkány és fönix hűnkorszaki szentesi leletekben. Évkönyv II. 1927. 164. l. és IV. tábla 3.

⁸⁷ Sebestyén Károly: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. Dolgozatok. 1930. 178—220. l. és A Szegedi Városi Múzeum kiadványai I.

darabja, a halászó sást ábrázoló bronzlemez⁸⁸ olyan nagy vita közepontjába került, ezek a sírok is — ha publikálva a tudományos nyilvánosság elé kerülnek — sokszor fognak szerepelni a szakirodalomban.

A honfoglaláskori leletek száma nem nagy. Deszk-D. egyéb anyagából 1 sír, Kunágota e korbéli temetőjéből 6 lovassír került napvilágra.⁸⁹ Ez a Móra által publikált,⁹⁰ bizánci éremmel datált temető adta az indítást Sebestyén Károlynak arra, hogy a magyarok íjjáról és nyiláról szóló, alapvető értekezését megírja.⁹¹ Szórványos leletből került a múzeumba egy sír anyaga Szeged-Királyhalmáról.⁹²

Az Árpád-kor elejéről származó temetők száma tízenkettő. Legnagyobb Deszk-D.⁹³ 121 sírral. A Kiszombor-B.⁹⁴ 78, a Klárafalva-B. és Makkoserdő⁹⁵ 21—21, Lele 18, a Kiszombor-E.⁹⁶ 12, Kiszombor-C.⁹⁷ 10, Kiszombor-F.⁹⁸ 8, Malajdok-B. 7, Medgyesegyháza⁹⁹ 2, Feketeszél¹⁰⁰ 1, Törökkanizsa¹⁰¹ 1 sírt foglalt magában. Ezek között nemcsak a sírok száma, hanem a fontos megfigyelések miatt is a Deszk-D. temető különös figyelmet érdemel. A temetőben, amely Szent László érmekkel is datálva volt, tehát a magyar kereszténység első századaiból való, még a lovas temetkezés is megtalálható, ami mutatja, hogy ezt a régi pogány szokást a keresztény hit felvétele se tudta tökéletesen kiszorítani s még azután is századokon keresztül élt.

Figyelmet érdemel a Kömpöcről származó edény is.¹⁰²

Magyar középkori anyag több lelettel együtt is előfordul, de igazán fontos csak a Móra által két részletben feltárt és publikált öttömösi¹⁰³

⁸⁸ A vonatkozó irodalmat lásd a 7. jegyzetben.

⁸⁹ *Sebestyén*: i. m. 184—185. l. — *Sebestyén*: A magyarok íjja és nyila. Dolgozatok, 1932. 176., 197., 198. és 200. l. — A továbbiakban ha külön nem említjük, erre a munkára hivatkozunk. — A kunágotai sírok anthropológiai anyagát lásd: *Krešmárk Endre*: Jellegzetes koponyák a Szeged Városi Múzeumban. Dolgozatok, 1926. 176—184. l. — *Bartucz Lajos*: Adatok a honfoglaló magyarság anthropológiájához. A. É. 1931. 117. l.

⁹⁰ Régészeti irodalmi munkásságát lásd a 116. jegyzetben.

⁹¹ *Sebestyén Károly*: „A sagittis Hungarorum”. A magyarok íjja és nyila. Dolgozatok, 1932. 167—225. l. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai V..

⁹² *Sebestyén*: i. m. 179., 197., 214. l.

⁹³ U. ott 176., 178—179., 197—198., 200., 213—214., 216—218., 220., 222. l. — *Banner János*: A bánkúti lovassír. Dolgozatok, 1931. 191—192. l. — Ásatások a hódmezővásárhelyi határ gorzsai és batidai részében. Dolgozatok, 1933—34. 267. l.

⁹⁴ *Sebestyén*: i. m. 176—177., 197—198., 200., 209—212., 216—218., 220—222. l.

⁹⁵ *Fettich*: A honfoglaló magyarság fémművészete. 64. l. 13. jegyzet és 91. l. 30. jegyzet. — *Sebestyén*: i. m. 197—198., 200., 213., 216., 220. l.

⁹⁶ U. ott 177—178., 197., 199., 212., 216., 220. l.

⁹⁷ U. ott 117., 212. l.

⁹⁸ U. ott 178., 197., 212—213. 217. l.

⁹⁹ U. ott 197., 209., 216. l.

¹⁰⁰ U. ott 198. l.

¹⁰¹ U. ott 198. l.

¹⁰² *Höllrigl József*: Árpádkori keramikánk. A. É. 1932—33. 91—93. l.; u. ott egy szőregi üstalakú edényt is közöl. 23. kép.

¹⁰³ A rávonatkozó irodalmat lásd a 116. jegyzetben.

temető. Ez a 83 sírból álló temető, az Anjou-kori magyarság egyetlen számottevő emléke a múzeum területéről. Datálása — Nagy Lajos ú. n. szerezsefejes denáraival — tökéletesen hiteles.

Itt kell megemlékeznünk azokról a kutatásokról, amelyek tisztán helytörténeti, vagy művelődéstörténeti kérdésekkel foglalkoztak. Ezeket Móra igazgatása idején Sebestyén Károly és Banner János végezték. Különösen fontos az előbbi munkássága, aki a Szent Demeter-templom bontása idején gondos körültekintéssel megmentette és tudományosan is feldolgozta Alföldünk e maga nemében páratlan műemlékét.¹⁰⁴ Ha kevés is az anyag, ami innen a Móra által felállított, de már 1883 óta szaporodó helytörténeti gyűjteménybe került, az ásatás sok érdekes, itt nem részletezhető körülményt tisztázott a város múltjából.

Ehhez a munkához csatlakozik az éremtár feldolgozása,¹⁰⁵ amelynek anyagában — Lugosi Döme gyűjtéséből — sok helyi vonatkozású emlék is helyet kapott.

Az elmondottakból is látható, hogy Móra Ferenc ásatásainak itt csak igazán érintett leletanyaga s a vezetése mellett folyó régészeti munka, Szegednek és környékének település-történelméről valóságos keresztmetszetet ad.

Pályája kezdetén az őskor felé vonzódott, de később, ha dolgozott is ilyenkorú lelőhelyeken, lelke mélyén a népvándorlás és honfoglalás kora érdekelte. Bizonyítja ezt az is, hogy ennek az itt felsorolt második csoportnak anyagával foglalkozott a legszívesebben. Az őskor minden gazdagsága mellett, emennek — tagadhatatlanul — nagyon változatos anyaga kötötte le figyelmét a legjobban. Széleskörű tudása ezen a téren sem engedte meg, hogy délibábok után fusson, sőt népszerűsítő írásaiiban egyenesen szembeszállt azokkal, akik hajlamosak voltak az ásatások anyagában rejlő pozitív adatokat, a legendák köntösébe öltöztetni.¹⁰⁶

Hangzatos jelszavak után soha nem igazodott. Legelső kötelességének azonban azoknak a kérdéseknek tisztázását tartotta, amelyek a honfoglalás korával, vagy annak közvetlen előzményeivel foglalkoznak: az „elő-magyarok“ korával. Ehhez gyűjtötte lankadatlan szorgalommal és

¹⁰⁴ Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter-templom bontása. Dolgozatok, 1925. 61—74. l. — A szegedi Szent Demeter-templom építés története. Dolgozatok, 1927. 188—208. l. — A szegedi Szent Demeter-templom. Dolgozatok, 1931. 205—212. l. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai IV. kt. — A múzeum, illetőleg a Somogyi Könyvtár művelődéstörténeti anyagával foglalkoznak következő dolgozatai: A szegedi vár legrégibb története. Dolgozatok, 1926. 144—157. l. — Szegedi tüzelő és fűtőberendezések a XVIII. században. Dolgozatok, 1931. 213—226. l. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai IV. kt. — Szeged középkori vára. Dolgozatok, 1928. 257—293. l.

¹⁰⁵ Banner János: Az átokházi éremlelet. Dolgozatok, 1926. 169—172. l. — A Demeter templomi éremlelet. Dolgozatok, 1926. 173—175. l. — Szegedi szükségpénzek. Dolgozatok, 1925. 30—59. l. — Szegedi szükségpénzek (pótlás). Dolgozatok, 1926. 224. l. — Volt-e Szegeden az Árpád-korban pénzverde? Historia, 1929. 3—12. l. — Horváth Tibor Antal: Szegedi szükségpénzek. Dolgozatok, 1928. 294—296. l.

¹⁰⁶ Lásd: Leszámolás Attilával. Utazás a földalatti Magyarországon. 140—148. l.

talán minden eddigi magyar ásató régész közt legszerencsésebb kézzel, szekrényszámra, az anyagot és erről beszélt legszívesebben.

Ezt tette akkor, amikor két év termését a szegedi szabadegyetem közönségének bemutatta¹⁰⁷ s ezt akkor, amikor 1932-ben a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén¹⁰⁸ erről a témakörrel utoljára beszélt a tudományos nyilvánosság előtt; akkor, amikor éppen az itt elmondottakat az elnöki megnyitó beszéd is észrevette.

„Móra Ferenc kétirányú munkássága: az irodalom és a tudomány — mondotta Solymosi Sándor — közös gyökérből ered: a magyar föld népének szeretetéből. A föld színén figyeli, vallatja, sőt tudós érdeklődéssel faggatja az élő magyarok leghamisíthatatlanabb rétegét, a föld alól viszont kiemeli és rendszeresen, szerető gonddal megőrzi a régésrégí magyarság örökül maradt emlékeit.”¹⁰⁹

Ez magyarázza meg azt a vonzalmat, amiről az imént szóltam. Elég végiglapozni az előadás szövegét, hogy a múlt és jelen összevetését, egyiknek a másikkal való magyarázatát magunk előtt lássuk.

Megfigyelései és néprajzi párhuzamai kiterjednek a gazdag és szegény temetkezések elkülönítésére, a sírok megjelölésére, a padkás sírokra, koporsós-, lovas-, zsugorított- és aknás-temetkezésekre, az állatcsont, tojás, érem, íj, nyíl, tegez, fésű, tűzcsiholó-acél, vaskés, ékszer, csengő és edény mellékletekre, összefoglalóan tárgyalva az 1930-ig feltárt 2694, különböző korú sírban észlelt jelenségeket. Valamennyi olyan jelenség, amely szoros összefüggésben van a mai néprajzi megfigyelni valókkal. Csontváza annak, amire az életet a máig is élő népszokások viszik.

Móra is megállapítja, hogy „nincs két összetartozóbb karaja a tudománynak, mint az ethnográfia és az archaeológia. Azt merném mondani, hogy ugyanannak a karajnak, ugyanannak a néptudománynak két oldala ez a kettő. A régészet: megkövesedett néprajz és a néprajz: élő régészet. Nem mondom, hogy nem tudnak egymás nélkül elbicegni, de jární csak együtt tudnak. Én, a gyakorló régész, aki inkább a kutató ásójával, mint a tudós tollával dolgozom, régen tisztában vagyok vele, hogy a régészet rászorúl az ethnográfiára.”¹¹⁰

Olyan igazság, amelyet még most is, amikor a régészet már a történelmi tudományok közé került, el kell ismernie mindenkinek. Ha az ethnográfiai hasonlóságok révén nem tudjuk a kultúr-köröket megállapítani, nincs semmi alapja a historizálásnak. Ez az a biztos alap, amely nélkül nem törhetünk a magasabb cél felé. Az ethnográfia az idegen hatásoktól megtisztított őseredeti jelenségek révén keresi az idegenbeszakadt népeknek évszázadokkal ezelőtti kapcsolatait; az archaeológia a hasonló jelenségekből kiolvasható területi összefüggést, egy kultúr-körbe tartozást igyekszik megállapítani, hogy történelemmé válhassék.

¹⁰⁷ 1929. II. 22. *Újabb ásatásaim*.

¹⁰⁸ *Ethnográfia-Népelet*. 1932. 54—68. l.

¹⁰⁹ U. ott 49. l.

¹¹⁰ U. ott 54. l.

Hogy ezekkel a kérdésekkel Móra tökéletesen tisztában volt, azt, az idézett felfogásán kívül múzeumának szigorúan kronológiai rendezése is bizonyítja. Az a gyűjtemény, amelynek igazgatását átvette — mint abban a időben minden múzeumunk — tisztán tipológiai szempontokat tartott szemelőtt. Magát a tárgyat nézte, nem a hozzáfűződő életet szemlélte. Az 1919. évi átrendezés, a csekélyszámú leletek mellett ezt is kénytelen volt megtartani, de már áttért a kronológiai felállításra. Utolsó rendezésében pedig — a még mindig jelentős szórványos bronzanyag kivételével — már tisztán kronológiára törekedett s a világosan megfogalmazott magyarázó szövegek révén megelevenítette a holt tárgyakat. S ha mégis új felállítás szükségességéről beszélünk, ez csak azt jelenti, hogy neki már nem volt ideje a legújabb követelmények figyelembe vételére. De hogy tudta mire volna szükség, azt az a program is bizonyítja, amelyet a Közművelődés jelentésében találunk¹¹¹ s amelynek egy részét az időszaki kiállításokkal és népszerűsítő előadásokkal részben meg is valósította.

Tizenkét éves igazgatása alatt nagyot változott a régiségek megbecsüléséről vallott felfogása. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint amit Tömörkény nekrológiájában ír a szegedi földön talált leletek sorsáról s az, amit ugyanerről élte alkonyán keserűen megállapít.

Tömörkény legnagyobb érdemének tartja, hogy a szegedi tanyai néppel meg tudta értetni, mi az a régészet s rá tudta szoktatni, a véletlen leletek megbecsülésére és jó kézbe juttatására. „Szeged környékén már nem igen kell félni attól, hogy régiségek veszendőbe mennek”.¹¹² A letűnt idő sok mindennel együtt ennek a nevelésnek az eredményét is megváltoztatta, rombadöntötte. Tisztán látja ezt Móra, mikor egyik közleményében így ír: „..... a mi földünk nagyon gazdag leletekben. A mi népünk hajmeresztően tudatlan. A mi intelligenciánk elképesztően indolens. Ez a három állító mondat összetartozik s az utolsó kettővel bizonyosan nem mondok újságot, nem is illusztrálom tovább. Hanem az elsőt újra állítom. Meg is toldom azzal, hogy a tőlünk nyugatra eső Európában sehol annyi emléket nem rejteget a föld, a népvándorlás idejéből, mint az alföldi medencében, a nemzeteknek ebben a nagy katlanában, ahol ezer éven át taposta egyik nép a másik sarkát. Talán nincs a mai Európának nemzete, amelyik itt érdekelve ne volna, mert valamennyi hagyott itt sírokat s azokat a mi halmaink, dombjaink mind megőrizték.... Merem azt állítani, hogy a magyar föld, még megcsonkítva is, annyi tudományos szenzációt rejteget a méhében, és annyi régészeti problémának a kulcsát rejtí magában, hogy európai érdeklődés középpontja lehetne. Csakhogy a magyar Alföld nádasokkal körülvett dombjain, magános halmáiban, régi folyóparti dűnéiben évezredek óta megőrzött kincsek kilencvennyolc százaléka úgy megy veszendőbe, hogy a tudomány annak

¹¹¹ Közművelődés. 1924. 274—276. l.

¹¹² A. É. 1917. 221. l.

a hírét se hallja. Olyan tékozlás folyik itt mindnyájunk szeme láttára, amire..... nincs példa“.¹¹³

„Nem törvény kell ide,..... hanem tett, de nagyon határozott. Autóra kell ültetni nyolc-tíz régészt,.... egy év alatt el lehet készíttetni dűlőútról dűlőútra az alföldi halmok kataszterét, aztán neki látni minden évben aratás után, meg kis-tél idején a munkának s tíz év alatt olyan népvándorlaskori múzeumot lehet csinálni Magyarországon, amilyen nincs és nem is lehet sehol a világon s aminek csodájára járnának németek, franciák, angolok, s bizonyosságot tennének arról, hogy az a magyar kultúrfölény igen is van“.¹¹⁴

Amikor Móra Ferenc ezeket írta, sok keserű tapasztalat és egy ma sem ismert gazdagságú gyűjtemény birtokában volt, amelynek anyagát csak azok a szakemberek ismerték, akik balkáni útjukban a szegedi múzeumot is felkeresték. A gazdag anyag egy részét fel is használták problémáik megvilágítására, a többit még nem ismeri a szaktudomány. Pedig csak ennek ismeretében tudja értékelni azt a munkát, amelyet Móra Ferenc elvégzett.

És hogy az anyag publikálva nincs, annak egyik oka az, hogy Móra soha sem tekintette magát „igazi szakembernek“. Nem egyszer hangoztatta, de utolsó nyilvános szakelőadásában — a népvándorlaskori anyag ismertetése közben — nyíltan meg is mondta; „Ekkora anyag, pontos megfigyelésektől támogatva, bőséges alkalmat ad összehasonlításra, a régi irodalommal való összevetésre, hézagok kitöltésére, homályosságok megvilágítására, és új kérdések felvetésére, szóval olyan munkára, amely igazi szakembernek erejét is próbára tenné, a magamforma jószándékú laikus képességeit pedig meghaladja. Felfogásom szerint az én feladatom nem is lehet más, mint gyűjteni, találni, nyitott szemmel nézni, lelkiismeretesen megfigyelni, gondosan jegyezni s a többit azokra bízni, akik tehetségüknel, tanultságuknál, helyzetüknel fogva hivatottak a szigorúan tudományos munkára“.¹¹⁵

Ne vitatkozzunk most azon, hogy mennyire túlzott ennek a megállapításnak az első része s mennyire van igaza a utolsó? Megcáfolni könnyű volna éppen azokkal a publikációkkal, amelyek Móra Ferenc

¹¹³ Utazás a földalatti Magyarországon. 24—25. l.

¹¹⁴ U. ott 26. l.

¹¹⁵ Ethnográfia-Népelet. 1932. 54. l. — Tréfásan mondja egyik írásában: „Nagy könyv kellene ahhoz, majd meg is írja azt egyszer valaki, ha megint jó világ lesz s én már előre gratulálok az akadémiai tagsághoz, ami azért bizonyára kijár. Én kétszen hagyok rá mindent, ásatási naplót, térképet, fotográfiákat, cserépből, kőből, bronzból való keresztlevelezett himmi-hummik százait meg ezreit, öneki csak éppen az észit kell adni hozzá, amivel rendszerbe zavarja az egészet. Hiszen utóvégre ha nekiveselkednék, én is össze tudnék szedni egy kis szisztematikus fantáziát, de nem is való az ilyen parasztrégészhez, meg nem is vagyok én olyan telhetetlen ember, hogy mindent eldolgozzak az utódaim elől. (Utazás a földalatti Magyarországon. 256. l.).

tollából jelentek meg.¹¹⁶ De hogy ő így érezte, azt kétségbevonni nem lehet. Valósággal elv volt nála, amelynek gyakorlati alkalmazását mindennél jobban bizonyítja az, hogy a szegedi múzeumnak nemcsak az ajtaja, de minden szekrénye is nyitva volt a tudományos kutatók előtt, akár itt, akár otthonukban akartak dolgozni.¹¹⁷ És ez a tény többet jelent a magyar régészet számára, mint az illusztrációk nélkül megjelenő publikációk.

De másik oka is van, s talán inkább ezt lehet elfogadni. Ő maga írja 1909-ben,¹¹⁸ amikor még több mint egy évtized választotta el attól a nagyarányú szépirodalmi munkásságtól, amellyel örökre beírta a nevét a magyar irodalomtörténetbe, de amellyel — népszerűsítő közleményei révén — a régészetnek is igen hasznos szolgálatot tett: „Minálunk mindenhez érteni kell az embernek s nem szentelheti magát egy munkának. Két hétig érmeikkel vesződik az ember, aztán három napra átalakul madár tudóssá, egy hét múlva kövületekkel bajlódik, aztán kibubózik belőle az etnográfus, tíz napig régészkedik s mindezen szép tisztségek mellett állandóan könyvtárnok a nyilvános olvasóteremben, amelynek évente 10—12 ezer olvasója van”. Ez, a vidéki múzeumainkra mindmáig annyira találó megállapítása még jobban kitűnik Tömörkényről szóló megemlékezéséből, amellyel nemcsak elődjének hű képét rajzolja meg, de a vidéki múzeumoknak mindenkor félreértett célját és rosszul magyarázott rendeltetését is körvonalazta, meg nem értett tanulságként talán még a mi utánunk következő nemzedék számára is.

Közel harminc évig ásatott Móra Ferenc a szegedi múzeumnak,

¹¹⁶ Móra Ferenc régészeti vonatkozású munkái: *Ásatás a szegedőtömösi Anjou-kori temetőben*. A. É. 1906. 18—27. l. — *Ásatás a Feketeszélen*. A. É. 1906. 439—441. l. — *Szegedvidéki leletekről*. A. É. 1908. 361—371. l. — *Bilisicsi ásatásokról*. A. É. 1908. 429—430. l. — *Az Alföld tudományos meghódítása*. Erdélyi Múzeum. 1909. 118—120. l. — *Tömörkény István*. A. É. 1917. 218—22. l. — *A csókai őstelepről*. Dolgozatok, 1925. 18—25. l. — *Lovassírok Kunágótán*. Dolgozatok, 1926. 123—135. l. — *Roska: Az ősrégészet kézikönyve. I.* Dolgozatok, 1927. 226—228. l. — *Magyar könyv a neolitikumról*. Roska Márton: *Az ősrégészet kézikönyve. II.* Dolgozatok, 1928. 307—310. l. — *A Városi Múzeum és Somogyi-könyvtár*. Szeged, 1927. 292—309. l. — *A szegedi Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum*. Közművelődés, 1929. 225—228. l. — *Ismeretlen típusú edény Lebőről*. Dolgozatok, 1930. 159—162. l. — *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar leletekben*. Ethnográfia-Népélet, 1932. 54—68. l. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II.

Az általa szerkesztett „A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai” sorozatában eddig a következő dolgozatok jelentek meg:

I. *Sebestyén Károly*: Rejtélyes csontok népvándorlaskori sírokban.

II. *Móra Ferenc*: Néprajzi vonatkozások a szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar leletekben.

III. *Banner János*: A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei.

IV. *Sebestyén Károly*: A szegedi Szent Demeter templom. — Szegedi tüzelő- és fűtőberendezések a XVIII. században.

V. *Sebestyén Károly*: A magyarok íjja és nyila.

¹¹⁷ Azt hisszük, elég e tekintetben a jegyzetekben felsorolt irodalmi adatokra hivatkozni.

¹¹⁸ Erdélyi Múzeum. 1909. 120. l. és A. É. 1917. 218—222. l.

messzire kitolva azokat a határokat, amelyeket az elődök maguk elé rajzoltak.¹¹⁹ Irányította, vezette a munkát s maga is dolgozott kitartó szorgalommal még akkor is, amikor mindenki — talán ő maga is — tudta, hogy ez után a munka után már nagyon közel van az örök pihenés. A felhalmozott régészeti anyaggal továbbra is vezetni fogja a munkát, mert a gazdag anyagnak publikálása kötelesség.¹²⁰ Ennek teljesítése terén első lépés az a két dolgozat, amely e folyóirat hasábjain egyidejűleg jelenik meg Török Gyula és Bartucz Lajos tollából. Úgy hisszük, hogy a hatalmas régészeti anyag publikálása, olyan emléket állíthat Móra Ferencnek, amilyen méltó ahhoz a nagy szolgálathoz, amelyet ásatásaival és a régészet népszerűsítése terén kifejtett munkásságával a magyar régészet ügyének tett. Mert „az ő ásatásai vitték bele az ősök sírjainak kutatását, ragyogóan megírt cikkeken keresztül, az ország művelt közönségének érdeklődésébe“,¹²¹ ami még ezután fogja megteremni hasznos és valóban kíváncsi gyümölcsét.

*

Az INSTITUT INTERNATIONAL DE COOPERATION INTELLECTUELLE kiadásában megjelenő „Office des instituts d'archéologie et d'histoire de l'art“ c. folyóirat 5. számában jelent meg Dr. Buday Árpád közleménye: „*L'archéologie et l'histoire de l'art à l'Université Hongroise des Sciences François-Joseph*“ címmel. Ez a közlemény általános képet rajzol az intézet alakulásáról, szervezetéről, mai működéséről. Természeténél fogva csak érinti azokat a tudományos eredményeket, amelyeket az intézet szegedi működése alatt elért s csak éppen megemlíti, hogy az eredmények publikálására folyóiratot is tart fenn.

Ennek a közleménynek kiegészítésére irtuk ezt az összefoglalást, amely kettős célt szolgál. Meg akarja ismertetni az intézet munkáját és az elért eredményeket, de egyúttal teljes bibliográfiáját is nyújtani akarja a folyóirat eddig megjelent 12 kötetének, korok szerint csoportosítva az értekezéseket, akár az intézet, akár külső munkatársak vidéki gyűjteményekben végzett munkájáról számolnak be. A *jegyzetekben* közölt bibliográfia minden olyan munkát megemlíti, amely az intézetben készült, vagy annak munkájába bekapcsolódik, de *dőlt betűvel csak azokat emeljük ki, amelyek az intézet folyóiratában jelentek meg.*¹²² Így ebből

¹¹⁹ Sebestyén Károly: Szeged vidékének régészeti térképe. 1922. Kézírtas térkép a múzeum régiségtárában.

¹²⁰ Ezt kívánja két nekrológja is. Az egyik Márton Lajos, a másik Buday Árpád tollából jelent meg az A. É. 1932—33. 194., illetőleg a Dolgozatok 1933—34. 1—2. lapjain.

¹²¹ Tonelli Sándor: Móra Ferenc emlékezete. Városkultúra. 1934. 60. l.

A 61. jegyzethez: Joachim v. Trauwitz-Hellwig: Totenverehrung, Totenabwehr und Vorgeschichte. München, 1936. 97. l.

A 65. jegyzethez: Georg Wilke: Die Heilkunde in der europäischen Vorzeit. Leipzig, 1936. 46. l.

¹²² Ahol csak a kötet római száma s az utána következő lapszám van feltüntetve, mindenkor a Dolgozatok közleményéről van szó.

mind a 12 kötet közleményeit — legalább címük szerint — megismerheti az olvasó.

Erősen hisszük, hogy ez az alkalomszülte visszapillantás nem jelent megállást, hanem a munka fokozottabb folytatását.

*

A Ferencz József-Tudományegyetem archaeológiai intézetének alapítása egyidőre esik az egyetem alapításával. Amikor az egyetem 1872-ben Kolozsváron megkezdte működését, az Erdélyi Múzeum Egyesülettel történt megállapodás értelmében, annak még 1859-ben alapított régiségtára, az egyetem archaeológus professzorának, *Dr. Finály Henriknek* vezetése alá került. Finály halála után *Dr. Pósta Béla* egyetemi tanárnak, az első modern erdélyi archaeológusnak igazgatása alatt állott, aki vezetője maradt mindaddig, amíg a trianoni béke értelmében az egyetemet a románok meg nem szerezték. Az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárával való kapcsolat tette lehetővé azt az egész Erdély területére kiterjedő tudományos munkát, amelynek eredményeként, egy teljesen modern szellemben vezetett és berendezett érem- és régiségtár, képzőművészeti gyűjtemény és néprajzítár maradt Kolozsváron, amelynek működéséről 1910-től 1919-ig a francia nyelven is megjelent, gazdagon illusztrált „Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából” c. folyóirat, tájékoztatta a tudományos nyilvánosságot, azon a nyomtatásban is rendesen megjelent évi jelentésen kívül, amely a Múzeum-Egyesület, illetőleg az egyes gyűjteménytárak munkájáról a nagyközönségnek is beszámolt.

Amikor az egyetem Budapestre menekült, majd Szegedre került, minden intézetének teljesen előlről kellett kezdeni a berendezkedés munkáját. Az archaeológiai intézetnek kétszeresen nehéz volt a helyzete. A tanszék, Pósta Bélának időközben bekövetkezett halála után üres volt, a helyettesítéssel megbízott professzornak pedig a saját intézetének újjászervezése és berendezése is nehéz munkát rótt vállaira. Hiányzott az a nagyértékű és jófelszerelt hatalmas könyvtár és múzeumi anyag, amely az egyetem minden felszerelésével együtt Kolozsvárt maradt s amely nélkül valóban nehéz volt ezen a téren megmozdulni.

Szegeden már 1883 óta dolgozott a városi múzeum érem- és régiségtára,¹²³ amelynek ásatásait Reizner János, Tömörkény István, majd Móra Ferenc vezették, de az egyetemnek a város tulajdonában lévő múzeummal és könyvtárral semmiféle kapcsolata nem volt. Ennek a múzeumnak fejlődését is megakasztotta a háború s az utánakövetkező anyagi leromlás; közismerten nagyarányú kutatását csak 1924 után kezdhette el Móra Ferenc, körülbelül abban az időben, amikor a Kolozsvárt, Pósta Bélával kezdettől fogva együttműködő *Dr. Buday Árpád* egyetemi tanári kinevezésével, az archaeológiai intézet is új igazgatót kapott, aki e sorok

¹²³ Lásd e közlemény első részében.

írójával együtt 1924 őszén fogott hozzá az intézet szervezésének munkájához.

Mint hogy a régészeti oktatás céljait tartotta szemelőtt, egy pillanattig sem gondolt arra, hogy az archaeológiai intézetnek nyilvánosjellegű gyűjteménye legyen, hiszen a közművelődési célokat tökéletesen kielégítette a Móra ásatásai következtében rohamosan gyarapodó városi múzeum. Csak olyan gyűjtemény szervezésére törekedett, amely az egyetemi oktatás elméleti és gyakorlati céljait szolgálja. Ehhez volt szükséges a megindított ásatási munka, amelynek területe sohasem esett össze a városi múzeum gyűjtőterületével, hanem mindenkor a közelebbi vagy távolabbi környék, mások által fel nem tárt területeire terjedt ki. Az első évek munkáját a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület valóban bőkezű adománya tette lehetővé. Később nagy segítségére jött Hódmezővásárhely város, amely régi néprajzi múzeuma mellett újonnan felállítandó régészeti osztályának szervezésével és vezetésével és ásatások rendezésével az intézetet, illetőleg annak alólirott adjunktusát bízta meg. Ezek az ásatások lehetővé tették, hogy a hallgatóság olyan munkálatokban vegyen részt, amelynek eredményei a neolitikumtól kezdve, a magyar középkorig, az egész Alföld történetének valóságos keresztmetszetét adják s így minden korra nézve felvilágosítást nyújtanak. Hogy ez a munka a magyar régészeti tudomány történetében is jelentős eredményeket tud felmutatni, az egyedül a vidék rendkívüli gazdagságának köszönhető, amely valósággal, ontja magából a különböző kultúrák emlékeit.

Az 1925 óta folyó ásatási munkáról, amely — anyagának feldolgozásával — egyúttal az intézet munkájának is nagy részét teszi, a történelemelőtti és történelmi idők sorrendjében, az alábbiakban számolunk be.

Ásatási területünkön sem a palaeolitikumnak sem a mezolitikumnak emlékei nem fordulnak elő. Így tudtuk ezt a legutóbbi időkig az egész Alföldről. 1935 március 28-án azonban, a szegedi városi múzeumot olyan leletről értesítették, amely eddigi tudásunknak ellentmondott. A Szeged közvetlen közelében lévő Óthalombban, mammut-, szarvas- és lócsontok társaságában, faszénmaradványok közt, napvilágra jutott az első palaeolit-lelet, amely kétségtelenül a *felső palaeolitikum utolsó szakaszából, a magdalénien-korból* származik.¹²⁴

¹²⁴ Banner János: *Az első alföldi palaeolit-lelet.* (XII. 1—13. l., 4 kép, XXXVI. tábla.).

Banner János: *Az Alföld legelső lakója.* (Földrajzi szeminárium. 1935—36. 131—173. l.).

Greguss Pál: *Az első alföldi palaeolit-lelet faszén maradványai.* (XII. 14—25. l. XXXVII—XXXIX. t.).

E kornak dunántúli, erdélyi és bükki lelőhelyeivel foglalkoznak külső munkatársaink következő dolgozatai:

Kormos Tivadar és Fleissig József: *A legrégibb ősembernyomok Magyarországon.* (IX—X. 16—29. l., 6 képpel).

Nem a neolitikum embere volt tehát az első, aki az Alföldön megtelepedett. Ennek emlékei azonban már a mi területünkön is sok helyen előfordulnak. A *neolitikum kultúrája* korántsem olyan egységes, mint amilyennek csak tizenöt évvel ezelőtt is képzeltük. Kultúrák váltják itt egymást, amelyeknek egyrészét a Kárpátok medencéje termelte ki, másrészük, ezen az ősidőktől kezdve valóságos átvonuló területen, idegenből ideszármazva vert gyökeret, vagy megtermékenyítette az itt talált kultúrákat. Bizonyos kérdésekben ugyan még ma sem látunk tisztán, mert jólmegfigyelt lelőhelyeink legnagyobb részén hiányzik a stratigráfia, de a kultúrákat ma már el tudjuk egymástól választani.

Az idősebb lineáris kerámia kultúrkörét vidékünkön eddig még nem sikerült megállapítani. Éppen így hiányzik a bükk-kultúrának I. és II. periodusa, ha ugyan a II. és III. periodus elválasztását újabb leleteink nem fogják — legalább is egyes távolabbi fekvő területekre vonatkozóan — kétségesse tenni. Legutolsó ásatásaink alkalmával, a hódmezővásárhelyi Szakálháton olyan hulladékgyűjteményeket találtunk, amelyekben nemcsak a *bükk-kultúra III. periodusának* jellegzetes díszítésű cserepei, de azok a kiöntös edények is előfordultak, amelyeket eddig csak a felsőmagyarországi barlangoknak a bükk-kultúra II. periodusába tartozó anyagából ismertünk. Éppen ilyen nehéznek ígérkezik a bükk-kultúra III. és a tiszai-kultúra I. periodusának, helyenkénti elválasztása, mert ennek a két egymásból származó kultúrának emlékei, ugyanezen a telepen együtt fordulnak elő s még a tordosi anyagra nagyon erősen emlékeztető díszítésű cserepek is bele vannak keverve ugyanennek a lelőhelynek, stratigráfiailag szét nem választható, anyagába.¹²⁵

Annál több figyelmet érdemel az a másik két telepünk, ahol a *tiszai-kultúra I. periodusának* anyaga, más neolitikus kultúráktól teljesen zavartalanul fordult elő. Ez a két telep, ugyanannak a kiszáradt érnek szomszédságában fekvő két partján, egymástól fél kilométer távolságra fekszik. Az egyik a kökénydombi, a másik a Kiss-tanyai telep, amelynek feltárása nemcsak új edénytípusokkal gyarapította e kultúráról való ismereteinket, hanem a kor életébe is erősen bevilágított.¹²⁶

Mallász József: A solutréen első biztos megállapítása Erdélyben. (IX—X. 3—15. l., 2 képpel).

Gaál István és Szád Andor: A Diósgyőri barlang felsődiluvialis kőeszközei és faunája. (XI. 56—75. l., I—II. tábla).

¹²⁵ Banner János és Bálint Alajos: A szakálhádi őskori telep. (XI. 76—96. l., III—XII. tábla és 5 kép).

¹²⁶ Banner János: A kökénydombi neolitikus telep. (VI. 49—158. l., I—XL. tábla és 21 kép.).

— — Adatok a neolitikus lakóház kérdéséhez. (V. 115—131. l., 8 képpel.).

— — Beiträge zur Wohnungsfrage der Theiss-kultur. (Prehist. Zeitschrift. 1930. 184—193. l., 7 képpel.).

— — Ornamentierte Hausverzierung im Neolithikum. (Ipek. 1930. 122—123. l., 5 képpel.).

— — Die Steinzeitlichen Klappen von Gleinitz und Kopáncs-

Mind a két helyen több lakóházat sikerült feltárni, illetőleg az eredeti helyen fekvő omladékokból és edényeken talált bekarcolt díszítések-ből s nem utolsó sorban, a még ma is használatos, tanyai mellékhépiletek formájából rekonstruálni. Nagy segítséget jelentett ennél a munkánál az az oromdísz, amelyet a törmelékek közt találtunk s amelynek díszítési motívumai tökéletesen megegyeznek a kisebb edényeken annyira gyakori s e kultúrára annyira jellemző díszítő elemekkel. A telepeken talált nagymennyiségű vadonélő állat csontja a vadászatról, a szarvasagancsból készült szigonyok és a nagyméretű halcsontok a halászátról tanúskodnak. A kőeszközök a keletfelé irányuló kereskedelem bizonyítékai s egyúttal magyarázóik annak a jelenségnek is, hogy e telep anyagában, ha elvétele is, de megtalálhatók azok a díszítő elemek, amelyek a tordosi kőkori telep anyagát annyira jellemzik. A sírokban talált tengerikagylóból készült karperecek, lyukas gombok, nyakban viselt gyöngysorok és csüngődíszek az Adria vidékével folytatott kereskedelem bizonyítékai. Mindezek igazolják, hogy a telepek nem állottak elszigetelten s ha a tordosi hatásokon kívül más neolitikus hatások nem is mutathatók ki, a távolabbi vidékekkel való érintkezés feltétlenül megvolt, de a kultúra ereje nem engedte más kultúrának nagyobbarányú érvényesülését, ami könnyen megmagyarázható abból a megfigyelésből, hogy az e kultúrfokon álló nép minden szükségletét, a szövés-fonástól az agyagművességen át egész a kőeszközök, csontszerszámok és — ékszerek készítéséig, a telep lakói ki tudták elégíteni önmaguk erejéből. Még az edényfestés sem volt ismeretlen előttük. A keramikus emlékek közül mindenestre legtöbb figyelmet érdemel az az állatfejű csörgő és szalagdíszes oltárka, amelynek bizonyára vallási rendeltetése volt. A telepen talált 17 zsugorított csontváz szegényes melléklettel került a sírba, de némelyiken a festés határozottan kimutatható.

Ugyanennek a kultúrának jellegzetes emlékeit ismertük fel két békésmegyei telepen: a Békés melletti Povádon, ahol a Kettős-Körös csatornája vágta ketté az egykori telepet és a Vésztő melletti Mágoron, ahol az árvíz elleni védekezés alkalmával tárták fel e kultúra emlékeit.¹²⁷

Az intézet első őszentiváni ásatása alkalmával, a bronzkori anyaggal sokszor keverten került elő, az a körömmel díszített durva kerámiai

Kökénydomb. (Altschlesien. 1931. 153—156. l., Taf. VIII. 1 a—c. 2 a—e.).

Banner János: Agyagból készült láda a neolitikumból. (Arch. Ért. 1931. 253—257. l., 138—140. kép.).

— — Neolitikus telep a kopáncsi Kiss-tanyában. (IX—X. 30—43. l., I—IX. tábla.).

Gaál István: A háziasítás legkezdetlegesebb fokának bizonyítékai a Tiszaparti ásatásokból. (VII. 232—233. l.).

— — A hódmezővásárhelyi neolitikus telep gerinces maradványai. (Annales Musei Nationalis Hungarici. 1931. 259—277. l., 3 képpel.).

¹²⁷ Banner János: A tiszai-kultúra két ismeretlen felőhelyéről. (Arch. Ért. 1903. 220—225. l., 142—146. kép.).

anyag, amelynek hovatartozandósága sokáig kétséges volt. Előfordult ez az anyag innen távolfekvő Békés- és Torontál-megyei telepeken is, de különállását éppenúgy nem ismerték fel az ásatók, mint ahogy első előfordulása alkalmával magunk se láttuk tisztán. A Hódmezővásárhely-kopáncsi Zsoldos-tanyában végzett ásatások alkalmával ennek a kultúrának emlékei minden más, közeli kor anyagától mentesen, nagykiterjedésű telepen fordultak elő. Egyöntetűségét csak két hallstatti edény és néhány jazig edény töredéke zavarta, de ezeknek erősen elütő anyagát nagyon könnyen ki lehetett választani. Ennek az anyagnak ismeretében ástunk a Hódmezővásárhely-kopáncsi Kovács-tanyában, ahol a Kiss-tanyában talált, tiszai-kultúra I. periódusába tartozó teleptől 300 méter távolságra újra megtaláltuk a körömdíszítéssel jellemezhető kultúra telepét úgy azonban, hogy a két lelőhely közelsége ellenére sem volt a két kultúra anyaga összekeverve. Egyidejűségük lehetetlensége tehát már ezzel is bizonyítva volt. A hódmezővásárhelyi Kotacparton is, más neolitikus kultúrától nem zavarva, találtuk ugyanezt a kultúrát s innen kb. két km távolságra a Hámszárító-dombon még egy helyen. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert az e két telep közé eső, már ismertetett, Szakálháton, bár egyéb őskori kultúrák keverten voltak, ennek a kultúrának legkisebb nyomát sem találtuk. A kultúra önállóságát ezek után már nem lehetett kétségbevonni.

A régebbi leletekről szóló irodalom alapján, mintegy harminc lelőhelyről tudtuk megállapítani, hogy ugyanennek a kultúrának anyagát, vagy anyagát is tartalmazza. Részben a települési viszonyok, részben a motívumok vonalvezetésének alapján, ezt a kultúrát, mint a *tiszai-kultúra III. periódusát* fogtuk fel, de hangoztattuk, hogy ez az időrendi beosztás egyelőre csak a netán eszközölhető biztos stratigráfiai megfigyelés eredményétől feltételezetten fogadható el. Ez a megfigyelés azonban, minthogy alföldi telepeinken — éppen a jobb települési lehetőségek miatt — a terramare-szerű települések ritkábbak, mind a mai napig hiányzik. Ennek ellenére is revízió alá kell venni ezt az időrendi megállapítást, mert a jugoszláviai ásatások eredményei több helyen is azt bizonyítják, hogy ez a kultúra a legalsó rétegekben fordul elő, ami bizonyára nálunk is a neolitikum elejére — talán a bükki-kultúra I—II. periódusával egyidőre — fogja helyezni ezt a kultúrát s természetesen más elnevezést is kap. (*Körös-kultúra.*)

Az általunk feltárt és fennebb már említett négy hódmezővásárhelyi telepen és több még feltáratlan lelőhelyen is, ugyanazokat a jelenségeket figyelhetjük meg. Nagyméretű hulladék-gödrök, kisebb bemélyedések, elvéve nagykiterjedésű lakásomladékok és vastag folyami kagyló és csigarétegek jellemzik a telepeket, amelyeken mindenkor csak egy réteg állapítható meg. Ha más, későbbi kultúrák emlékei is előfordulnak, azok csak szórványosan, de sohasem rétegesen jelentkeznek. Az anyag szétválasztásának tehát csak tipológiai alapja van, de ehhez, minthogy magában, zavartalanul is előfordult, kétség nem fér. A gödrök mindig szabálytala-

nok, sokszor rendkívül mélyek és nagykiterjedésűek. A temetkezés — eddig mintegy 30 sírral — mindig a hulladék-gödör anyagába történt s külön sírokat soha sem találtunk. A csontvázak mindig zsugorított helyzetben fekszenek, de mellékletük csak a legkritkább esetben van. Irányításukban semmiféle szabályszerűséget kimutatni nem lehet. A lakások, egészen primitív, tetőszerű kunyhók.

A kultúrát nagyobb méretű edények is jellemzik, amelyeken domborműves szarvas-állat ábrázolás is van, amelynek totemisztikus jelentősége bizonyára az állatok tejelésével és szaporodásával van kapcsolatban. Az egész leletanyag inkább állattenyésztő, mintsem földművelő kultúráról tanúskodik. A durva, nagyobb méretű edényeken kívül a három-négylábú edények s ugyanilyen mécsesek a vezető típusok, amelyeknek nagyobb része rendkívül gondos kidolgozású. Igen sok a magastalpú edény, az asszimmetrikusan elhelyezett fülű, magasnyakú edény; a tökéletes bombaformájú és kisméretű kétszájú edény is előfordul. Gyakoriak az agyagból formált időlok, melyeknek hasonmái a thessaliai lelőhelyeken fordulnak elő. Igen jellemzőek a csontból faragott kanalak, a szépszámmal előkerült pintaderák, amelyek területünkön, de tudunkkal az egész Alföldön is, csak ezzel a kultúrával fordulnak elő. Távoli befolyásról csak az egyes sírokban talált, tengeri-kagylóból készített karperec tanúskodik. Feltűnően gyakoriak a paradicsomalakú nehezekek és a különböző formájú, de nyéllyuk nélküli balták. Az edényfestést ez a kultúra is ismeri.¹²⁸

A *badeni-kultúra* hovatartozása — átmeneti jellegénél fogva — még maig is vitás. Vannak helyek, ahol ezzel az anyaggal már fémeszközök is fordulnak elő. A mi területünkön ez a kultúra egyelőre csupán három lelőhellyel van képviselve.¹²⁹ Összintivánon a legjellegzetesebb darabok olyan hulladék-gödörökből kerültek elő, amelyekben Tordosra és Vinčára emlékeztető töredékek is előfordultak. A hódmezővásárhelyi Bodzásparton

¹²⁸ Banner János: Adatok a körömmel díszített edények kronológiájához. (Arch. Ért. 1929. 23—34. l., 11—16. kép.).

— — A neolitikum Szarvason. (VII. 61—73. l., térképpel.).

— — A kopáncsi és kotacparti neolitikus telepek és a tiszai-kultúra III. periódusa. (VIII. 1—48. l. 1—XLI. tábla.).

— — Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. (IX—X. 54—84. l., XI—XIII. tábla.).

— — Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. (XI. 97—125. l., XIII—XXII. tábla.).

Párducz Mihály: A Hódmezővásárhely-kotacparti neolit-telep és rézkori temető. (VIII. 103—111. l., XLII—XLIII. tábla.).

Török Gyula: Kőkori telep a hódmezővásárhelyi Hámszártó csárda helyén. (XI. 238—239. l.).

Hollendonner Ferenc: A kopáncsi és kotacparti telepek faszeneinek anthrakotómiai vizsgálata. (IX—X. 303—306. l., 4 képpel.).

¹²⁹ Bálint Alajos és Párducz Mihály: Újabb őskori telep Összentiván határában. (IX—X. 44—53. l., X. tábla.).

Banner János: A badeni-kultúra emlékei Hódmezővásárhelyen. (XI. 126—144. l., XXII—XXV. tábla.).

pedig az aeneolitikumot jellemző, félig átfűrt, bütykös edényekkel és átfűrt talpcsövekkel együtt találtuk, ami — még ha bolygatás következménye volna is — alig kétségsbevonható bizonyítéka a két kultúra közvetlen érintkezésének. Néhány töredék egyenesen arra enged következtetni, hogy ezek a bütyökfülek, a jellegzetes badeni díszítésekkel, már ebben a kultúrában előfordulnak. Az edényformák közül egyelőre csak a pontsorokkal díszített tálak és a szabálytalan ellipszisformájú, nyakas edények fordultak elő, a kisméretű, de feltűnően magasfülű edényeken kívül. Temetkezést területünkön még nem találtunk.¹³⁰

A hódmezővásárhelyi Kotacparton a tiszai-kultúra III. periodusának töredékei közé beágyazva két temetőt találtunk, amelyeknek karaktere, bár mind a kettőben zsugorítva feküdtek a csontvázak, teljesen elütő volt. Mindkettőt más-más edénytípusok jellemzik, de mindkettőből hiányoznak a fémtárgyak.

Az egyik temető éppenúgy *aeneolitikus eredetű*, mint az a néhány finomiszapolású, szűrkeszínű, aprófülű edény, amely a kökénydombi telepen, szórványos leletként került elő.¹³¹ A sírok irányításában itt már van bizonyos törvényszerűség, amennyiben mindenkor a felkelő nap az irányadó, amit a keleti iránytól való néhányfoknyi eltérés is igazol. Ezekben a sírokban úgy az átlukasztott talpcsövek, mint a lapos tálak is előfordulnak, de sohasem hiányoznak belőlük azok a hengeresnyakú, öblös alsótestű edények, amelyekben éppen a nyak kezdetén helyezkednek el az alig átfűrt pici fülek. A feltárt 16 sír mindegyikében megtaláltuk ezeket a vezető példányokat, már amelyikben egyáltalán volt melléklet. Ugyanitt településnyomokat is észleltünk. A szakálhádi Diószegi-tanyában e korból származó hulladék-gödröket és egy gazdag sírt tártunk fel.¹³²

Az ugyanezen a telepen talált, de a sírmezőtől mintegy 100 m távolságra lévő *rézkori* temető anyaga egészen más. Ha hiányoznak is belőle

¹³⁰ A neolitikumról szólnak, de nem az intézet munkájáról számolnak be a következő közlemények:

Móra Ferenc: *A csókai őstelepről.* (I. 18—25. l., térképpel és 1 képpel.) Egyik csókai koponyáról lásd: II. 179. l.

— — *Ismeretlen típusú edény Lebőrről.* (VI. 159—162. l., XLI. tábla.).

Ferenczi István: *A tordosi őstelepen talált kőszerszámok anyaga.* (I. 94—96. l.).

Roska Márton: *Erdély neolitikumának stratigráfiája.* (XII. 26—51. l., 15. kép.).

Krecsmárik Endre: *Kálászrajzok neolitikori edénytöredékeken.* (III. 221—225. l., 3 képpel.).

Schupiter Elemér: *Neolitikus telepek Szentes környékén.* (VII. 54—60. l., XII. tábla.).

Zalotay Elemér: *Csongrád vármegye őskori települése.* (VIII. 49—102. l., térképpel.). Doktori értekezés.

Czögler Kálmán: *Édesvízi kagylók szegedvidéki régészeti leletekben.* (IX—X. 298—303. l., 1 képpel.).

Lengyel Endre: *Égetett cserépedények közettani vizsgálata.* (IX—X. 306—311. l., térképpel.).

¹³¹ VI.; XV., XVI. tábla.

¹³² IX—X.; 68—73., ill. 80—83. l. és XVII. tábla.

XI.: 100—102. l., XXII. tábla 1—14. kép.

a rézkések és a márványgyöngyök, amelyek e kor temetőit annyira jellemzik, az edények alakja határozottan eldönti a kora-rézkorba tartozást. Lapos, vagy kissé mélyülő csészék, durva, virágcserepformájú fazekak, alacsony talpú, öblös nyakas edények és az ú. n. tejesköcsög-formájú, peremükön piciny szalagfülekkel ellátott edények tartoznak e sírok formakészletébe, a néhány férfisírban előforduló, hosszú kovapengén kívül, amely mindenkor a fejen, vagy annak közelében volt elhelyezve. Ezeknek a temetőknek is megvan a maguk sajátos formája a kerámiában. A tejesköcsög-formájú edény egyetlen sírból sem hiányzik. A temető 26 sírjában egészen szabályszerű irányítást találtunk, amely az aeneolitikus temető sírjaival egyező, de még azzal a mindenkor betartott szabállyal bővül, hogy a férfiak mindig a jobb, a nők mindig a baloldalukon fekszenek.

Hasonló anyagot találtunk a magyardombegyházi rézkori temető néhány feldúltan kapott sírjában, ahol azonban a jellegzetes rézkés is megvolt. Ennek a kornak emlékét képviseli az a magányosan talált rézkés is, amely a kopáncsi Kiss-tanya, tiszai-kultúra I. periodusába tartozó, telepének egyik kémelő-árkában, szórványként fordult elő. A szakálhátú rézkori sírban, a jellegzetes edényeken kívül lapos rézbaltát is találtunk.¹³³

A réz- és bronzkor közötti átmeneti időből csak néhány sírt találtunk az őszentiváni bronzkori temető legkeletibb sarkában s néhány stratigráfiailag is elválasztható edénytöredéket az őszentiváni nagykitérjedésű telepen. Talpcsőves edények és apró bütykökkel díszített csészék jellemzik ezeket a sírokat. Éppen ezek a nagyon elütő edényformák teszik indokolttá, hogy a sírokat korrendben is el kell választani a többi sír és a telep egyéb anyagától.¹³⁴

Az őszentiváni bronzkori temetőben 33 sírt tártunk fel, de az intézet dolgozta fel összefoglalólag a Móra Ferenc által feltárt pitvarosi temető 49, a szőregi temető 229, a deszki temető 83 és a még Reizner János által feltárt óbébai temető 14 sírját. Ez az öt temető, rendkívül gazdag és változatos keramikus anyagával és az azzal keverten előfordult nem nagy fémannyaggal együtt ennek a területnek egész bronzkorát új megvilágításba helyezte. Itt vált először lehetségessé a keramikus anyagnak éppen a Reinecke-féle kronológiában feldolgozott fémanyag alapján való,

¹³³ VIII.: 106—109. l., XLII—XLIII. tábla. — IX—X. 57—64., ill. 76—80. l., XV—XVI. tábla.

XI.: 85—87. l., 5 kép.

Banner János: *Rézkori leletek Magyar-Dombegyházán*. (IV. 301—304. l., 2 képpel.). Nem az intézet munkájáról számolnak be, de e kor anyagával foglalkoznak a következő közlemények:

Zalotay Elemér: *A Szentes-kistőkei rézkori temető*. (IX—X. 85—92. l., XX—XXII. tábla.).

Kiss Vilmos: *A pusztáistvánházi és konyári korarézkori temetők*. (VIII. 274—275. l.).

Nischer Falkenhof, Leonore: *Kupferzeitliche Keramik von Nyitraudány*. (VIII. 271—273. l., LIII. tábla.).

¹³⁴ IV.: 22. kép.; 10., 14., 15., 26. és 31. kép.

V.: 20 kép.

tökéletes szétválasztása. Ennek a szétválasztásnak eredményeként nem lehet egyetlen bronzkori periodus emlékeinek tekinteni, de nem lehet a zsugorított temetkezést sem a bronzkor első periodusával lezártnak tekinteni.

A vizsgálatok arról győztek meg, hogy az edénytípusok tanúsága szerint, az óbébai temető a bronzkor I., az őszentiváni, a már említett átmeneti sírokat nem számítva az I., a pitvarosi ugyancsak az I., a szőregi az I. és II., a deszki, néhány aeneolitikus sírt leszámítva az I. és II. periodusba tartozik. A sírokban talált gazdag edényanyagban 45 főtípust tudunk megkülönböztetni, míg a kronológiai meghatározás szempontjából rendkívül fontos fémtárgyak és egyéb mellékletek típusainak száma 66. Meg kell jegyeznünk, hogy a szőregi temető egy-két sírjától eltekintve, valamennyi zsugorított helyzetű csontvázat tartalmazott. A néhány sírban talált égetett temetkezés egészen más típusú edény mellékletekkel volt felszerelve.

Ugyancsak ez a tipológiai feldolgozás tette lehetővé az őszentiváni telep pontos korának meghatározását, de a Roska Márton által feltárt szemlaki és perjámosi, valamint a Tömörkény és Reizner által feltárt rábéli és a Móra által részben feltárt szőregi telep korának meghatározását is. Ezek közül csak a szemlaki és perjámosi adott stratigráfiát, amelynek edénytípusai, időrendben is megfelelnek a most felállított kronológiának. A többi telep egyrétegű. Az őszentiváni telepen 83 hulladék-gödröt tártunk fel, amelyekben a már említett tiszai III. cserepeken kívül, legnagyobbbrészt bronzkori edények töredékeit találtuk, amelyek részint az I., részint a II. periodusba tartoztak. Itt-ott még magyar középkori anyag is volt hozzákeveredve. A perjámosi és szemlaki telep is hasonlókorú cserepeket tartalmazott, de a szőregin későbbi periodusok is képviselve voltak, igen nagyméretű edényekkel. Az óbébai csak az I. periodusban volt lakott. A perjámosi és szemlaki telepeken voltak cölöp-maradványok, de a többin ezeknek nyomát sem találtuk. Olyan földbemélyesztett gödröt azonban találtunk, amelynek falait vastag égettréteg borította.¹³⁵

Ugyancsak a bronzkor I. és II. periodusának keramikus emlékeit találtuk a hódmezővásárhelyi Batidán és Szakálháton. Mindkét helyen feldúlt zsugorított sírok is voltak, de a telepnek szórványos, itt-ott összefüggő emlékei is előfordultak. Ilyenkorú telepnyomokat észleltünk Gor-

¹³⁵ Banner János: *Az őszentiváni ásatások.* (IV. 148–243. l., 84 képpel.).

— — *Az őszentiváni bronzkori telep és temető.* (V. 52–81. l., 21 képpel.).

— — *A görög pyraunos eredete.* Nyelvészeti részét Juhász László írta. (V. 27–51. l., 11 képpel.).

— — *Eine Variation der Hakenkreuz Gefässe.* (Wiener Prehistorische Zeitschrift, 1928. 20–26. l., 4 képpel.).

— — *A kampós kereszties edények egy változatáról.* (Márki-Emlékönyv. Kolozsvár, 1927. 33–38. l., 2 képpel.).

— — *A Maros-vidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei.* (VII. 1–53. l., I–XI. tábla.).

zsán és a Pernye-halomban is. A Kotacparton és a szakálhádi Diószegitanyában egy-egy feldúlt sírt, a Kökénydombon négy sírt találtunk ebből a korból.¹³⁶

A III. periodusra valló égetett temetkezés nyomait állapítottuk meg a magyarcsanádi Maros-parton és a hódmezővásárhelyi Tatársánc belsejében. E korra vallanak a hódmezővásárhelyi Hunyadi-halomban, szabályosalakú gödrökben talált, sajátos fülképzésű edények és töredékek is. Ez a telep a gátépítési munkálatok alkalmával csaknem egészen elpusztult. A megmaradt néhány hulladékgödör azonban egészen ismeretlen bronzkori anyagot adott.¹³⁷

A bronzkor IV. periodusára mutatnak azok a szórványos leletek, amelyek ugyancsak a Szakálháton fordultak elő. Meg kell azonban jegyezni, hogy e két utóbbi periodus típusait területünkről éppoly kevésbé ismerjük, mint amilyen biztosan meg tudjuk különböztetni a két első periodus emlékeit.¹³⁸

A *hallstatti* kor emlékei csak szórványos leletekkel vannak képviselve területünkön. A hódmezővásárhelyi Kotacparton két egymás-mellett lévő tanyában és a kopáncsi Zsoldos-tanyában találtunk néhány edényt, amelyek a tiszai-kultúra III. periodusának anyagába voltak beágyazva. Semmiféle összefüggő jelenséget nem állapíthattunk meg s egyelőre a sírok után is hiába kutattunk.¹³⁹

Annál szebb eredmény kísért a *La Tène* emlékek utáni kutatásainkat. Ezidőszert három lelőhelyünk van ebből a kultúrából. Három sírmező, amelyeknek feltárása azért jelentős, mert területünkön eddig meglehetősen gyéren van képviselve ez a kultúra. A három lelőhely elég nagy távolságra van egymástól s éppen ez a körülmény is a mellett tanúskodik, hogy nem az emlékek vannak gyéren, hanem a kutatás nem volt eléggé intenzív, illetőleg a véletlen úgy hozta, hogy ezekre az emlékekre nem sikerült rátalálni.

A békésmegyei Tótkomlóson egy nagykiterjedésű homokbányában

¹³⁶ IX—X.: 252. l. — XI.: 87. l. — XI.: 106. l. — VIII.: 10. l. — VI.: 66. ill. 122. l.

¹³⁷ Török Gyula: *Bronzkori telep a Hunyadi-halomban.* (XI. 153—158. l., XXVIII—XXIX. tábla.).

¹³⁸ XI.: XII. tábla.

Nem a területünkön kiásott, de bronzkori anyaggal és e kor kérdéseivel foglalkoznak a következő közlemények:

Buday Árpád: *A bronz kincsleletek.* (I. 219—222. l.).

— — *Bronzkori áldozóhelyek.* (I. 222—223. l.).

Roska Márton: *A tetétleni bronzkincs.* (IV. 244—256. l., 5 képpel.).

— — *Ásatások az ottományi Várhegyen és Földvárban.* (VI. 163—177. l., 5 képpel.).

— — *A tetétleni bronzkincs.* (VII. 234. l.).

Bálint Alajos: *A kisapostagi bronzkori urnatemető.* (XI. 145—152. l., XXVI—XXVII. tábla.).

Willvonseder, Kurt: *Zur Datierung des Bronzegürtels von Tetétlen.* (XI. 223—226. l.).

¹³⁹ Banner János: *A hódmezővásárhelyi városi múzeum régészeti osztályának első öt éve.* Szeged, 1934. (A továbbiakban *Hmv.* I.). 48. l.

találtak három sírt, amelyeknek egymástól való távolsága azt mutatja, hogy a közbeeső részekben találtak egyáltalában nem jelentették be. Igaz, hogy e kor sírjai sohasem fekszenek szabályszerű elhelyezésben az egyes temetőkben, de az a nagy távolság mégis inkább a szétrombolást sejteti. A síroknak megmenthető melléklete nagyon szegényes volt. Edényeket egyáltalában nem találtak a kinyújtóztatott helyzetben lévő csontvázak mellett, csupán az egyik sírban lehetett néhány cseréptöredéket megállapítani. Apró hólyagos kar- és lábperec, szaruból készült karperec, felfüggeszthető fenőkö és vasfibula volt csak megmenthető, néhány jelentéktelen vasdarab mellett.¹⁴⁰

A szőregi La Tène temetőben 11 sírt találtunk, abból az átmeneti időből, amikor a csontvázas temetkezést a halotthamvasztás szokása kezdte felváltani. A 11 sír közül 4 nyújtott helyzetben volt eltemetve, öt sírban a halottégetésből megmaradt csontrészek, a mellékletek közt, a földre voltak elhelyezve, míg két sírban úrnában voltak összegyűjtve. Ez utóbbiaknak külön melléklete volt, de az egyikben talált összeégetett vasdarabok és karikák mutatják, hogy legalább is a ruházathoz tartozó tárgyakat a halottal együtt elégették. Azokban a síroknak, amelyeknél az égett maradványokat a földre tették, csak néhány tűzben megsérült fibula mutatja az égés nyomait. A többi melléklet sértetlenül került a sírba. Természetesen ugyanez az eset a korhasztó temetkezéseknél is. Egyes sírok feltűnően gazdagok. Korongon készült edények, kardok, lándzsák, kések, ollók, bronz- és vaskarperecek, fibulák, lábperecek egészítik ki a leltárt s néhány orsókarika, amelyeket női síroknak találtunk. A gazdagabb mellékletű sírok, akár korhasztó, akár hamvasztó temetkezés emléket őriztek is meg, mindig feltűnően nagy helyen fekszenek.¹⁴¹

Hódmezővásárhelyen, a Katona István halmában 18 sírt tártunk fel, amelyből három hamvasztásos, tizennégy nyújtóztatott és egy zsugorított csontvázas temetkezés volt. A sírokból ugyanolyan mellékletek kerültek ki, mint a szőregi temetőből, de annak leltárát láncos fibulák és nagyszámú gyöngyök egészítik ki.¹⁴² Ez az itt említett zsugorított temetkezés zárja le azt a kort, amelyben ez a temetkezés a legrégebb időktől kezdve dívott. Igaz, hogy elvéve később is találkozunk vele. E temetkezés okait kutatja, a magyarországi leletanyag ismertetése kapcsán egyik közleményünk,¹⁴³ egy ásatási jelentésünk pedig a tumuluszok szerkezetébe világít be.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Banner János: *La Tène sírok Tótkomlóson*. (IV. 304–306. l., 1 képpel.).

¹⁴¹ Banner János: *A szőregi La Tène temető*. (V. 90–114. l., 17 képpel.).

¹⁴² Párducz Mihály: *La Tène- és népvándorláskori sírok a Solt-Paléban*. (XI. 159–174. l., XXX–XXXI. tábla.).

E korról foglalkoznak a következő közleményeink:

Roska Márton: *Kelta sír Nagyenyeden*. (V. 82–89. l., 3 képpel.).

Márton Lajos: *A korai La Tène sírok leletanyaga*. (IX–X. 93–165. l., XXIII–LVII. tábla, 9 kép.).

¹⁴³ Banner János: *A magyarországi zsugorított temetkezések*. (III. 1–121. l., térképpel.).

¹⁴⁴ Banner János: *Ásatás a Bánkút-Rózsamajor melletti halomban*. (III. 219–221. l.).

Területünkön *római provinciális anyag nincs*, így a klasszikai archaeológia műveléséhez újabb leletanyaggal nem szolgálhat a kutatás. Vannak azonban problémák, melyeknek megvitatásában folyóiratunk is tevékeny részt vett s egyes emlékek magyarázatába egészen új szempontokat vitt.¹⁴⁵

Területünk nagyon gazdag a történelmi korok emlékeiben, de a véletlen úgy hozta magával, hogy a kor emlékei ásonk nyomán gyér számban kerültek felszínre. Éppen ez magyarázza meg azt is, hogy ezen a téren, legalább is újabb feltárásokkal, nem tehetünk olyan szolgálatot a szaktudománynak, mint az őskori kutatás terén. Nem jelenti ez azt, hogy e téren egyáltalában ne dolgoztunk volna. Ahogy a szomszédos Hódmezővásárhely nagykiterjedésű határának a magyar középkorig terjedő történetét a régebbi irodalom és hat évi kutatásunk alapján összeállítottuk¹⁴⁶ s ahogy a szomszédos Csongrád vármegye őskori leleteit, kataszterbe foglaltuk,¹⁴⁷ éppúgy állítottuk össze az Alföld rómaikori emlékeit¹⁴⁸ s a hazai germán leleteket.¹⁴⁹ Az utóbbi munkákat a mellettünk felnövő fiatalok végezték.

Közismert dolog, hogy a Duna-Tisza közti síkságot a római hódítás sohasem hajtotta igájába. Ezen a területen a hódoltság idején a *jazig-szarmata népek* tanyáztak, akiknek hagyatékában, a nagyon erősen túlsúlyban lévő római kisipari termékeken kívül, a Szarmát-síkságról magukkal hozott emlékek is feltalálhatók. A róluk való régészeti ismereteinket eddig úgyszólván csak a sírok anyagából kaptuk, néhány, nem mindig jól megfigyelt, telep anyagán kívül. Hampel nagy munkája, amely hazánk népvándorláskori képét a hagyaték tükrében rajzolja meg, a szarmaták emlékeivel csak éppen érintőleg foglalkozik. A 273 lelőhely anyagával foglalkozó, intézetünkben készült munka, valamint a 15 újabb lelőhely adatait is feldolgozó

¹⁴⁵ Buday Árpád: *Rómaikori leletek*. I. Diploma militare. II. Bronz téglabélyegző. (I. 26—28. l., 3 képpel.).

— — Az ú. n. thrák lovasisten problémája. I. (II. 1—71. l., 44 képpel.).

— — Vítás kérdések: I. Limes problémák. II. Az ú. n. thrák lovasisten problémájához. (III. 123—140. l.).

— — Az ú. n. thrák lovasisten problémája, II—III. (IV. 1—147. l., 54 képpel.).

— — Az ú. n. thrák lovasisten és Rhesos király kérdéséhez. (V. 1—26. l.).

— — Újabb adatok a rómaikori lovasisten ábrázolások problémájához. (VI. 1—47. l., 13 + 4 képpel.).

— — A dypiloni temető halotti lakomás síremléke. (IX—X. 166—182 l., 6 képpel.).

b. á. Régészeti hírek a Hargita mellől. (IV. 300—301. l., 1 képpel.).

Karácsonyi János: Ulpianum kérdéséhez. (IV. 277—300. l.).

Sebestyén Károly: A szegedi vár legrégibb története. (II. 144—157. l., 8 képpel.).

¹⁴⁶ L. 139. sz. jegyzet és Banner János: A hódmezővásárhelyi városi múzeum régészeti osztályának 1934. évi ásatásai. Szeged, 1935. (Továbbiakban Hmv. 2.).

¹⁴⁷ L. Zalotay Elemér dolgozatát a 130. jegyzetben.

¹⁴⁸ L. Párducz Mihály dolgozatát a 150. jegyzetben.

¹⁴⁹ L. Török Gyula dolgozatát a 159. jegyzetben.

közlemény a nagy anyagból igen érdekes és megfontolandó eredményeket és tanulságokat von le. Ez a munka az első összefoglalása ennek a sok figyelmet érdemlő anyagnak. Sok problémát vet fel ez a dolgozat s hogy belőlük megoldatlanul is, de az anyag külföldi analógiákkal való egybevetésének lehetősége, ezzel a csaknem tökéletesnek mondható kataszterrel, már lényegesen könnyebb lesz. Egyes részletek stílustörténeti alapon való feldolgozása folyamatban van. Az első közlemény a berlini Collegium Hungaricum kiadványainak 2. köteteként már meg is jelent.¹⁵¹

Ezen az összefoglaló munkán kívül néhány újabb lelőhely¹⁵² anyagának gondos megfigyelésével is hozzájárultunk a kor ismeretéhez. A hódmezővásárhelyi Kopáncson négy helyen is figyelhattunk meg telep, illetőleg temető nyomokat. Ugyanígy Gorzsán, Kishomokon, a Pusztán, Kotacparton, Bodzásparton, a Hunyadi-halomban, Aranyágon, Tatársáncon, Kenyereparton, Tancoshalom-dűlőben, Szikáncson, Sarkalyon és Márteýlon, ahonnan négy sírt sikerült megmenteni.¹⁵³

A hódmezővásárhelyi Solt-Paléban tizennyolc gödröt tártunk fel, amelyek közül nyolc, szabályos méhkas-formájú, öt hengeres, három lefelé szűkülő csónkakúpos, kettő teljesen szabálytalan alakú volt. Ezek a gödrök az edénykészítéshez szükséges agyag kitermelésére szolgáltak, a bennük talált nagymennyiségű edénycserép csak azután került ide. Az előkerült igenfinom kidolgozású szürke és vöröscserép anyagot a nyersanyaggal együtt közzétani és technológiai vizsgálatnak vetettük alá, amelynek eredménye meggyőzött arról, hogy az edények nem import áruk, hanem itt és még néhány hazai telepen készültek. A telep korát, az előkerült, pontosan datáló fibulák és érmek alapján, a Kr. u.-i IV. századra tehetjük.¹⁵⁴

A felsorolt anyagon kívül az intézet munkájának eredményeként,

¹⁵⁰ Párducz Mihály: *A nagy magyar Alföld római kori leletei.* (VII. 74—186. l., XIII—XIX. tábla.). Doktori értekezés.

— — *Újabb adatok az Alföld római korának ismertetéséhez.* (VIII. 112—121. l., XLIV—XLV. tábla.).

¹⁵¹ Párducz Mihály: Az első pontus-germán emlékcsoport legkorábbi emlékei Magyarországon. Szeged, 1935. (116. l., 14 tábla.).

¹⁵² Hmv. 1.: 49—50. l.

XI.: 128. ill. 137—138. l.

¹⁵³ XI.: 154—155. ill. 157—158. l., XXXVII. tábla 9.

XI.: XXXVII. tábla 3., 11., 13.

XI.: XXXVII. tábla 12.

XI.: XL. tábla 17.

Hmv. 2.: 9. l.

Bálint Alajos: *Jazig sirok Márteýlon.* (IX—X. 183—189. l. 3 képpel.).

Párducz Mihály: *Római kori leletek Csongrádon.* (XII. 52—70. l., XL—XLI. tábla.).

¹⁵⁴ Párducz Mihály: *Adatok az Alföld római kori kerámiájához.* (XI. 175—203. l., XXXII—XLI. tábla.).

Lengyel Endre: *Égetett cserépedények és lelőhelyük anyagának közzétani vizsgálata.* (XI. 226—228., ill. 230—232. l.).

Krupinszky László: *Égetett cserepek és lelőhelyük anyagának technikai vizsgálata.* (XI. 228—229., ill. 232—234. l.).

a következő lelőhelyekről ismerünk jazig sírokat: Hartapuszta, Nagykamarás, Újszentiván, Kiszombor.¹⁵⁵

A népvándorlás korában hazánk területén átvonuló germán népek hagyatékából területünkön eddig csak a *gepidák* emlékeit tártuk fel. Intézetünk ásatásaiból az erős gepida hatásokat mutató bökényi temető 9 sírja érdemel említést, amelyből jellegzetes edények, kardok, lándzsák, csatok és szíjvégek kerültek elő. A Maros partjából, a víz által kiszakított sírokból előkerült fibulák, a gepida anyag előtérbe nyomulásáról tanúskodnak.¹⁵⁶

Több figyelmet érdemel a gorzcai temető, amelynek 32 sírjából tipikus mellékletekkel és I. Justinus aranyérmével datált anyag került elő, amely a sírmező korát a Kr. u.-i VI—VII. századra teszi.¹⁵⁷

A hődmezővásárhelyi Solt-Paléban 6 gepida sírt találtunk. Legnagyobb részük bolygatott állapotban volt, de egynek korhatározó melléklete ugyanezt a datálást engedi meg. Ennek közelében, a Katona István halmában, újabb 7 gepida sírt tártunk fel, amelyeknek tipikus mellékletei kétségtelenné teszik e korba tartozását.¹⁵⁸

Intézetünk dolgozta fel a Móra Ferenc által feltárt s a városi múzeumban őrzött, Kiszombor B. temető gepida sírjait. Ennek a feldolgozásnak összefoglaló része és egy előbb készült dolgozat az első kísérlet a hazai germánanyag népcsoportok szerinti szétválasztására.¹⁵⁹ Az anthropológiai anyagot Dr. Bartucz Lajos dolgozta fel.

¹⁵⁵ VII.: 126. l.

Banner János: *Jelentés a Magyarcsanád-bökényi próbaásatásokról.* (II. 72—122. l., 20 képpel.) és VIII.: 112. l.

— — Nagykarási leletek. (II. 136—143. l., 3 képpel és VIII.: 112. l.).

VIII.: 113—114. l.

VIII.: 112. l.

Nem az intézet munkája, de ezzel a korrall foglalkozik e két közlemény:

Csallány Gábor: *Jazig és germán leletek a szentesi múzeumban.* (VIII. 149—166. l., XLVIII—XLIX. tábla.).

— — Újabb jazig temetők Szentes határában. (XII. 71—89. l., XLII—XLIII. tábla.).

Implom József: *Érdekes gyulai lelet* (XI. 234—237. l., XXXIV. 9. és XLI. 13 kép.).

Dornyay Béla: *Kisterenyi leletek a hűnkorszakból.* (XII. 90—100. l. 6 kép.).

¹⁵⁶ II.: 95—104. l. és Leltár 7469. szám.

¹⁵⁷ Banner János: *Ásatások a hődmezővásárhelyi határ batidai és gorzcai részében.* (IX—X. 251—271. l., LXX—LXXIV. tábla.).

— — Der gepidische und slavische Friedhof von Hódmezővásárhely-Gorzsa. (M. A. G. Wien, 1933. 376—380. l., képekkel.).

Gáspár János: *Gepidengräber in Ungarn.* (M. A. G. Wien, 1931. 285—291. l., képekkel.).

¹⁵⁸ XI.: 159—174. l., XXXI. tábla.

XI.: 178—179. l., XXXVII. tábla 1—2.

¹⁵⁹ Török Gyula: *Adatok a magyarországi vandálkérdéshez.* (IX—X. 190—205. l.).
— — A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. (XII. 101—177. l., XLIV—LXVI. tábla.). Doktori értekezés.

Bartucz Lajos: *A kiszombori gepida temető koponyái.* (XII. 178—204. l., 16 képpel.).

A szegedi és szentesi múzeum igen gazdag *avarkori* leletekben. Ennek ellenére intézetünk ásatásai során ilyen emlékek alig-alig kerültek elő. Rendszeres ásatásból származik a nagykamarási¹⁰⁰ temető anyaga. A feltárt 26 sírból kengyelek, zabláok, kések, fókók, csatok, szíjvégek, orsókarikák és gyöngyök kerültek elő. Legjellemzőbbek e kor griffes és indadíszes szíjvégei, amelyek egyik gorzsai temető megbolygatott sírjából jutottak hozzánk.¹⁰¹ A népvándorlás korának ezek a valóban legszebb emlékei egyelőre tehát hiányoznak gyűjteményünkben.

A szegedi múzeum rendkívül gazdag avar anyagából fejtette meg, de folyóiratunkban közölte Cs. Sebestyén Károly azoknak az eddig fel nem ismert, lapos csontoknak a rendeltetését, amelyek kétségtelenül az új tartozékai.¹⁰²

Honfoglaláskori anyagunk nem nagy, de jellegzetes. Megvan benne úgyszólván minden, ami ezt a kort jellemzi, mert véletlenül olyan gazdag sírokat találtunk, amelyekben a kor igen sok jellemző aprósága megvolt.

Ószentivánról és a bánkúti Rózsamajorból vannak leleteink. Kengyelek, zabláok, pitykék, különféle ezüsből készült csüngődíszek adják e sírok leltárát. Szimbolikus lovassírnak volt Ószentivánon. Nincsenek ezek a sírok éremmel datálva, de annyira ismertek a mellékletek, hogy ezek is elegendők arra, hogy a sírok korát a X. századra tegyük.¹⁰³

Ugyancsak e századnak a végét, vagy a következő század elejét jelenti az a 48 sírből álló sírmező, amelyet a hódmezővásárhelyi Szakálháton tártunk fel. Ide helyezik azok a szegletes pitykék, amelyeknek jellemző formája a honfoglaláskori díszekre hasonlít. Ezt a korai datá-

Nem intézeti germán anyagot dolgozott fel, Csallány Gábornak a 155. jegyzetben már említett közleményén kívül:

Csallány Dezső: *A Szent-lapostói népvándorláskori sírleletek.* (IX—X. 206—214. l., LVIII. tábla.).

Banner Benedek: *A Békéscsaba-fényesi sírmező.* (VIII. 122—248. l., XLVI—XLVII. tábla és egy térkép.).

¹⁰⁰ Banner János: *Népvándorláskori sírok Nagykomarason.* (III. 141—159. l., 9 képpel.).

Krecsmárik Endre: *Koponyák a nagykomarasi sírokból.* (III. 160—166. l., 1 képpel.).

¹⁰¹ Hmv. I.: 53. l. Az 1936. évi ásatáskor Bálint Alajos 16 sírt talált.

¹⁰² Sebestyén Károly: *Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokból.* (VI. 178—220. l., 9 képpel.).

E korról foglalkoznak a következő közlemények:

Csallány Gábor: *Avarkori és XI—XIII. századbéli leletek a szentesi múzeumban.* (IX—X. 221—250. l., LXVII—LXIX. tábla.).

Greguss Pál: *Milyen színű lehetett a hún ember haja?* (VII. 231—232. l., XXV. tábla.).

Néhány koponyára vonatkozóan lásd:

Krecsmárik Endre: *Jellegzetes koponyák a Szegedi Városi Múzeumban.* (II. 176—184. l., 2 képpel.).

¹⁰³ Bálint Alajos: *Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton.* (VIII. 256—266. l., L—LII. tábla.).

lási valószínűsíti a négy lovassír is, amelyekben kengyelek, zabláék, és nyílvevesszőtartó tegezsek is voltak.¹⁶⁴

A 66 sírból álló gorzsai¹⁶⁵ temető az előfordult Árpád-kori érmek tanúsága szerint már inkább a XI—XIII. századra mutat. Ugyanerre a korra mutat az a templomalap is, amelyet síroktól körülvéve Ószentivánon¹⁶⁶ találtunk.

Az egész magyarországi anyagra támaszkodik Cs. Sebestyén Károlynak a magyarok íjjával és nyilával foglalkozó közleménye, amely a városi múzeumban készült ugyan, de szintén folyóiratunkban jelent meg s ennek a jellegzetes fegyvernek s minden tartozékának első, tökéletes rekonstrukcióját adja.¹⁶⁷

A XI—XIII. század emlékeit kell látnunk azokban a leletekben, amelyek a hódmezővásárhelyi Gorzsán öt lelőhelyen, Kopáncson, Kakasszéken, Kotacparton, a város belterületén, leginkább edénytöredékek formájában előfordultak.¹⁶⁸ Hasonlókat Ószentivánon, Bökényben és Nagykamaráson is találtunk, de természetesen az egész Alföld telve van velük, hiszen a törökhódoltság előtt — köztudomás szerint — az Alföldön sokkal több község volt, mint ma, de ezeknek kutatása — egy-két valóban szép eredményű ásatástól eltekintve — korántsem kielégítő.

Árpád-kori emlékeink közül legnagyobb figyelmet a bánkúti lovassír érdemli. Egy lovával együtt eltemetett fiatal nő sírjából került elő két kengyel, zabla, hevedercsat, kés, tarsoly-lemezszél, ezüst torques és egy tükör. A kengyel formája a honfoglalás koránál korábbi datálást nem enged meg, úgyszintén a torques sem. A tükör díszítési motívumai, az egymásmellett elúszó halak, tökéletesen idegen minden más nép hagyományában, amely hazánk területén valaha is megfordult. Távolkeleti analógiák a tükör kínai eredete mellett tanúskodnak s ottani elterjedésük legvégső idejével azt valószínűsítik, hogy hozzánk is a tatárjárás idején,

¹⁶⁴ Bálint Alajos: *A szakálhádi Árpád-kori temető.* (XII. 205—221. l., LXVII—LXXII. tábla.).

¹⁶⁵ IX—X.: 265—270. l. Antropológiai feldolgozását lásd:

Szirák István és Huszár György: *Beiträge zur Anthropologie Ungarns im XI. Jahrhundert.* (M. A. G. Wien, LXIII. 229—232. l.).

¹⁶⁶ IV.: 162—164. l. — II., 17. és 19. kép.

¹⁶⁷ Sebestyén Károly: „*A sagittis hungarorum.*” *A magyarok íjja és nyila.* (VIII. 167—255. l., 20 képpel.).

Idegen gyűjteményekben levő honfoglaláskori anyaggal foglalkoznak, Csallány Gábornak a 162. jegyzetben említett közleményén kívül a következő dolgozatok:

Móra Ferenc: *Lovassírok Kunágótán.* (II. 123—135. l., 8 képpel.) Ennek antropológiai anyagát lásd: II. 177—178. l., 2 képpel.

Kiss Lajos: *Honfoglaláskori leletek a Jósza-múzeumban.* (IX—X. 215—220. l., LIX—LXVI. tábla.).

Banner Benedek: *XII. századbeli magyar leletek Békéscsabán.* (IX—X. 297—298. l.).

¹⁶⁸ Ezekre lásd: *Hmv. I.*: 54—56. l. és *Hmv. II.*: 9—10. l.

L. 47. jegyzet.

II.: 87. stb. l., 11. 14. kép.

II.: 137—140. l., 1., 2. kép.

a XIII. század derekán juthatott el.¹⁶⁹ Európai sírleletekben egyáltalán nem fordul elő.

Hely- és művészettörténeti kutatásokba kevésbé kapcsolódhatott bele az intézet. A már hivatkozott őszentiváni templomhely megállapításától eltekintve, egyetlen helyen végzett csupán ilyenirányú kutatást. Nagykőrös város költségén ásattuk fel a nyársapáti Templompartot, ahol XV—XVII. századbéli temetőt s közvetlen közelében máig is feltáratlan templomromokat találtunk.¹⁷⁰ Az intézet dolgozta fel a Makó-mezőkopáncsi középkori templomrom restaurálása alkalmával előkerült leleteket.

Helyet adtunk mindig ilyenvonatkozású dolgozatoknak, különösen ha Szegednek, vagy közvetlen környékének valóban kevés műemlékével foglalkoztak.¹⁷¹

Helytörténeti vonatkozásúak azok a közlemények is, amelyek a világháború és az azután következő idők szükségpénzeivel foglalkoznak.¹⁷²

Néhány közleményünk *éremleletekkel*, újabban napfényrejutott és megállapított változatokkal, verőtövek sziglaival vagy ismeretlen érmekkel foglalkozik.¹⁷³ Egyrészt az éremtani gyakorlatokon résztvevő hallgatóság közös munkája. Külön megemlítést érdemel az a nagy éremlelet, amely Hódmezővásárhelyen, a római katolikus plébánia földjén került elő. Az 1535 darabból álló lelet Szent István, Péter, Aba Sámuel, I. Endre és Salamon királyok ezüst érmeit tartalmazza.

¹⁶⁹ Banner János: *A bánkiúti lovassír* (VII. 186—204. l., XX—XXIV. tábla.).

¹⁷⁰ Banner János: *Középkori emlékek a nyársapáti Templompartból*. (V. 139—147. l. 5 képpel.).

Bartucz Lajos: *A nyársapáti XV—XVII. századbéli koponyákról*. (V. 148—175. l., I—III. tábla és 5 kép.).

Bálint Alajos: *A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei*. (XII. 222—241. l.). Ennél az utolsó anthropológiai közleménynél említjük meg valamennyi kor, sőt a mai idők emberi csontanyagával is foglalkozó dolgozatot:

Mátyás Jenő: *A csontvizsgálatok fontossága a régészetben*. (III. 167—187. l., 10 képpel.).

¹⁷¹ Sebestyén Károly: *A szegedi Szent Demeter-templom bontása*. (I. 61—74. l., 4 képpel.).

— — *A szegedi Szent Demeter-templom építés története*. (III. 188—208. l., 9 képpel.).

— — *Szeged középkori vára*. (IV. 257—293. l., 12 képpel.).

— — *Az algyői templom*. (V. 132—138. l., 4 képpel.).

— — *A szegedi Szent Demeter-templom*. (VII. 205—211. l., XXVI. tábla.).

¹⁷² Banner János: *Szegedi szükségpénzek*. (I. 30—60. l., 5 képpel.).

— — *Szegedi szükségpénzek* (pótlás). (II. 224. l.).

Horváth Tibor Antal: *Szegedi szükségpénzek*. (III. 294—296. l.).

¹⁷³ Banner János: *Az átokházi éremlelet*. (II. 169—172. l.).

— — *A Demeter-templomi éremlelet*. (II. 173—175. l.).

Eperjesy Kálmán: *A Kopáncs-pusztai éremlelet*. (II. 158—168. l., 5 képpel.).

Hallgatók munkája: *A C. N. H. 59. sziglái*. (V. 203—206. l., 2 táblával.).

Bálint Alajos: *I. Ferdinánd ismeretlen dénár változatai*. (VII. 227—230. l.).

— — *A hódmezővásárhelyi éremlelet*. (IX—X. 272—296. l., LXXV. tábla és 2 kép.).

A folyóirat célkitűzéseiben a *néprajz* is szerepel, a Kolozsvárról hozott hagyományokhoz híven.¹⁷⁴ A közlemények azonban, egyrészt az egyetemi néprajzi tanszék szervezése, másrészt egy ilyen irányú folyóirat megindulása után lassanként elmaradoztak s inkább csak olyanok jelentek meg, amelyek a régészettel, vagy helytörténelemmel többé-kevésbé kapcsolatban vannak.

Intézetünk elhunyt igazgatóira és munkatársaira való emlékezések¹⁷⁵ adtak alkalmat arra, hogy érdemes munkásságuk ismertetésén keresztül a *régészeti tudomány történetéhez* is szolgáljunk néhány, sokszor nehezen hozzáférhető adalékkal de alkalom kínálkozott arra is, hogy az Erdélyben, még a magyar időkben elvégzett régészeti munkát, pontos adatainkkal igaz megvilágításba helyezzük.¹⁷⁶ De érdekelt bennünket a helyi kutatás története is.¹⁷⁷

Fokozottabb mértékben érezve a munka nehézségeit, *régészeti kutatásunk szervezésének* s a már régen feltárt, de sokszor elfelejtett anyag megközelíthetőségének érdekében is dolgoztunk ki tervezeteket, amelyek annyi más mindennel együtt csupán a történelemé lettek.¹⁷⁸

Az elmondottakból is látszik, hogy az intézet a Kolozsvárról magával hozott tradíciókat megtartva, minden nehézség ellenére is részt kéri magának a kutató munkából. Kitűnik ez nemcsak a felsorolt régészeti tevékenységből,¹⁷⁹ de azok tüzetes feldolgozásáról szóló, a jegyzetekben említett beszámolókból is. Folyóiratunk eddig 12 kötetben jelent meg.

¹⁷⁴ Banner János: *A szegedi halászbárka*. (I. 75—93. l., 16. képpel.).

— — *Halászat a Fekete-Körös torkolatánál*. (II. 210—218. l., 5 képpel.).

Kiss Lajos: *A hódmezővásárhelyi tálasság története*. (II. 185—209. l., 1 képpel.).

Sebestyén Károly: *Szegedi tüzelő és fűtőberendezések a XVIII. században*. (VII. 213—226. l., XXVII—XXVIII. tábla.).

— — *Krassovavidéki színes szövetminták*. (IX. 204—221. l., 12 képpel.).

¹⁷⁵ Buday Árpád: *In memoriam: Finály Henrik, Pósta Béla*. (I. 1—17. l., 2 képpel.).

— — *Dr. Móra Ferenc*. (IX—X. 1—2. l., képpel.).

Banner János: *Dr. Márton Lajos*. (XI. 1—55. l., képpel.).

— — *Krečsmárik Endre*. (VI. 245. l.).

Kiss Lajos: *Dr. Jósza András*. (XI. 222—223. l.).

¹⁷⁶ Buday Árpád: *Széljegyzetek egy régészeti cikkhez*. (V. 176—203. l.).

— — *A magyarföldi límeskutatások*. (A. É. 1929. 58—67. l.).

¹⁷⁷ Banner János: *Régészeti kutatások Szegeden*. (XII. 242—285. l.).

¹⁷⁸ Buday Árpád: *Régészeti kutatásunk megszervezése*. (III. 209—219. l.).

Banner János: *A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet szervezéséről*. (VIII. 266—270. l.).

¹⁷⁹ Megjegyezni kívánjuk hogy itt nem emlékeztünk meg, sem az 1935., sem az 1936. évi ásatásokról. Amarról szóló jelentés (tiszai-kultúra I. periodusa, badeni-kultúra, aeneolitikum, bronzkor, hallstatti-kor, jazig és kora Árpád-kori emlékek), anyagtorlódás miatt maradt ki a közlemények közül. Emennek (tiszai-kultúra III. periodusa, jazig és avar emlékek) és a hódmezővásárhelyi ref. gimnázium gyűjteményének, valamint Békés vármegye honfoglalás előtti emlékeinek feldolgozása folyamatban van.

A benne napvilágot látott közlemények száma 148, amelyek 2696 oldalon, mindenkor idegen nyelven is, 592 szöveggközi ábrával és 282 képes-táblával megjelenve szolgálták a régészet ügyét. Készségesen átengedett különnyomataival hat kiadvány sorozat megjelent számait is szaporította s közleményeit olyan helyen terjesztette, ahova egyébként a folyóirat nem juthatott volna el.¹⁸⁰

Dr. Banner János.

¹⁸⁰ A folyóirat két közleménye a Szegedi Alföldkutató Bizottság (II. szakosztály: 4. és 5.), kettő az Egyetem Barátai Egyesületének kiadványa, a Sectio Geographico-historica (Tom. I. fasc. 1.) hasábjain jelent meg s onnan vettük át. A Dolgozatok közleményeit viszont több ízben is átengedtük különlenyomatként:

A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára. II. szakosztály közleményei: 1., 2., 3., 6., 7., 8., 9.

Szeged Városi Múzeum Kiadványai: 1., 3., 4., 5., 6. szám.

Csanádmegyei Könyvtár: 4., 5., 10., 32. szám.

Csongrádmegyei Könyvtár: 1., 5., 6., 7., 8., 9., 13. szám.

A hódmezővásárhelyi múzeum régészeti osztályának 1934. évi ásatásai. Nb. Az öt első évről szóló munka is az intézetben készült. L. 139. jegyzet.

A békéscsabai múzeumbizottság kiadványai: 2. szám. Nb. az 1. is az intézetben készült: Banner János: Békésmegye régészei.

Literatur — IRODALOM — Littérature.

Der Obergermanisch-Raetische Limes des Roemerreiches. E. Fabricius, F. Hettner, O. von Sarwey. Heidelberg.

Közel félszázados, jól szervezett és vezetett, szünetnélküli munka eredménye az az 53 kötet, amely a németországi limeskutatások eredményeit a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tette. A kutatások munkája nagyjából végetért s az összegyűjtött anyagnak igen kicsi része az, amely anyagiak hiánya miatt nem jutott még a nemzetközi tudományos világ elé. Publikálása azonban ennek is folyamatban van. A munkálatok szervezésének igen tanulságos történetét talán nem részletezzük, elég ha utalunk Buday Árpád dr.-nak ezzel a kérdéssel is foglalkozó limestanulmányára.¹ Jóval jelentősebb és számunkra talán fontosabb a munka ismertetése.

Öt német szövetséges állam területén haladt keresztül a római birodalom határát jelentő limesvonal, ami több tekintetben jelentett nehézségeket az alakulni készülő bizottság számára (az előkerült és előkerülő leletek hovatartozása, a munkálatok vezetése az egyes államok területén stb.). De Mommsen nem ismert akadályokat, s az ellentétes érdekek ellenére is megvetette az alapját annak a szervezetnek, amely minden nehézség ellenére állandóan fejlődő

módszerrel folytatni tudta a vállalt munkát, sőt azt be is fejezte.

Az 1892. év tavaszán nevezték ki a limeskutató bizottságot, amelynek tagjai egyrészt az érdekelt államok képviselői, másrészt pedig olyanok, akik addigi munkásságukkal igazolták, hogy a limeskutatás ügyét szívéükön viselik. A bizottság elnöke természetesen Mommsen lett; a munkálatok közvetlen vezetését két dirigensre (Hettner és Sarwey altábornagy) bízta.

A limesbizottság működése hármas irányú:

a) elvégzi a limes és a limesmenti utak irányának megállapítását és azok térképezését,

b) ásatásokkal alaposan átkutatja magát a limest, a limeshez tartozó építményeket (táborok, őrtornyok stb.); helyenkint helyreállítási munkálatokat is végeztet; gondoskodik az előkerült régészeti anyag elhelyezéséről, megőrzéséről,

c) közzéteszi az elért eredményeket és közreadja a fontosabb leletanyag fényképét, vagy rajzát.

A limespublikáció címe: Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches; rövidítve O. R. L. Két — A. és B. — sorozatban jelenik meg.

Az A. sorozat nagyjából az a) pontban foglalt munka eredményeit közli (vonalszakasz leírások, magának a limesnek a szerkezete, a hozzátartozó melléktáborok,

¹ Dr. Buday Árpád: A római limes Németországban. Dolgozatok, Kolozsvár. I. 1910. 3—13. ll.

őrtornyok és egyéb építmények leírása, a limesvonal jelentősége és szerepe). A limes 15 szakaszra osztott vonalán megindult kutatómunka eredményei a feldolgozás sorrendjében látnak napvilágot. A mintegy 500 km hosszúságú limesvonalon eddig 93 táborot tártak fel.

A B. sorozat a limesmenti táborokban végzett ásatásokat és azok eredményeit ismerteti.

Az 56 kötetre tervezett hatalmas munkából eddig, mint már mondtuk 53 jelent meg. Kiadásra várnak a taunusi vonalszakasz leírása, továbbá a rottenburgi, rottweili, hüfingeni, saalburgi, niederbieberi és bendorfi táborok ismertetése. A Heidelbergben megjelenő limespublikáció szerkesztője 1902-ig F. Hettner, ettől kezdve máig E. Fabricius.

Ami a közlemények szempontjait illeti, talán elegendő lesz, ha egy szakasz és egy táborleírás vázlatát ismertetjük. A 14., Gunzenhausentől Kipfenbergig terjedő, vonalszakasz leírása a következő fejezet-címekben történt:

I. A szakaszra vonatkozó kutatások története. II. A szakasz limesvonalának általános leírása, ennek keretében földrajzi áttekintés és a jelenlegi út és határrendszer ismertetése. Említés történik a limesvonalal kapcsolatos nevekről. Ismerteti a leíró a limesleletek időrendi egymásutánját; szól az őrtornyok elhelyezkedéséről és anyagáról (fa- és kőtoronyok); megismerkedünk a limes szerkezetével (anyaga, építési technikája stb.). Áttér azután a földsáncok és castellumok ismertetésére s végül a kísérő utakról és átjárókról szól. III. A szakaszon lévő limes jelenségeinek részletes leírása. IV. A szakasz római kori úthálózatának ismertetése. Az V. fejezetben a mellékelt 1:500,000-es térképek magyarázata következik. Ezekben a térképeken a limesre vonatkozó jelenségeken kívül megtaláljuk a limesmenti terület őskori és népvándorlás-

kori lelőhelyeit is. Az utolsó — IV. — fejezetben ismerteti a szerző a limesmenti szórványleleteket; a jellegzetesebbeknek képét is közli.

A táborleírások hasonló, minden részletre kiterjedő pontossággal készültek. A kutatás története; a tábor földrajzi helyzete; az ásató munkálatoik legpontosabb leírása (magában foglalja a tábor ingatlan emlékein kívül a táborban előkerült összes egyéb leleteket); az előkerült leletek analógiáinak felsorakoztatása; szórványleletek ismertetése. Nem hiányoznak a táborra, annak egyes részeire vonatkozó térképek és alaprajzok, újabban a maradványok fényképei.

A munka jelentősége az elmondottak után nem szorul bővebb bizonyításra. Sok hiteles adattal gyarapította a provinciák politikai történetét. A limesvonalak változása hűen tükrözi vissza a provinciák területváltozásait. Azután itt van a római határvédelem, a limes problémája, amelyre jóformán kizárólag a limesmenti munkálatok révén derült fény. De ennél is nagyobb a jelentősége az előkerült ásatási anyagának a művelődéstörténelem szempontjából. A sokszínű provinciális életnek majdnem minden vonatkozására nyújt hiteles adatokat, amelyek egyrészt az írott források anyagát igen szerencsésen egészítik ki, másrészt azok hiányait pótolják.

A német tudományosság méltán lehet büszke erre a nagyszabású és kitűnően megszervezett munkára, amely egyúttal például szolgál arra is, hogy ilyen természetű munka sikeres befejezését csak úgy lehet remélni, ha személyi változásoktól és viszontagságos időktől független szervezet őrökdi a munka folyamatossága fölött. A mű nemcsak hiteles adatok kimeríthetetlen táára, hanem szemléltető és oktató példa arra, hogyan kell megszervezni, vezetni és állandóan fejleszteni a nagyszabású régészeti munkálatokat. Dr. Párducz Mihály.

Tonelli Sándor: Az emberi civilizáció kezdetei. Budapest. 1936.

Érdekes kísérlet, amelyről a szerző maga állítja, hogy „...nem anthropológia, nem archaeológia és nem is történelem...”, hanem szintézis, amely az emberi civilizáció kezdeteire vonatkozó ismeretek vázlatát adja.

A munkának szakszempontból való megítélését megnehezítik egyrészt a szerzőnek fennebb idézett szavai, amelyek azt árulják el, hogy az egyes szakcsoportokon belül nem akar újat mondani, hanem megelégszik a szintézise számára legelfogadhatóbb elméletekkel, másrészt a kikristályosodott álláspontok szinte teljes hiánya mindazokban a kérdésekben, amelyekről a szerző tárgyalás folyamán szól. Tudja jól a szerző is, hogy az általa említett tudományágak közül legalább a két elsőben az összefoglaló munkák ideje még nem érkezett el. Mutatja ezt az a néhány szintetikus kísérlet (J. Bayer; O. Menghin), amelyeknek eredményeit legfeljebb egy-egy iskola fogadja el, de legtöbbször itt sem végleges eredményekül, hanem kiinduló pontként az újabb kutatások számára. Amikor egyik, vagy másik álláspont mellé kötötte le magát, természetesen vállalnia kell az esetleg felmerülő szakkritikákat, amelyek a még nem teljesen igazolódott feltevések miatt érhetik.

Az utolsó ötven esztendő történeti, de főként régészeti kutatásai nagyon kibővítették az emberiség történetét eddig tárgyaló munkák kereteit. Az a történeti szemlélet, amelynek első terminusait a görög történelem első évszámai jelölték, immár a múlté Helyébe került az a nagy keret, amelyben az első fejezet címe és egyúttal az első kérdése is: az ember megjelenése. Hasonlóak az első fejezethez a többiek is, kérdések csupán, amelyekre megfelelni ma még legtöbbször nem tudunk. Igaz, hogy ezek a kérdések nagyon izga-

tók, s a szerzőnek igen nagy érdeme, hogy a nagyközönség számára világosan és áttekinthetően rendezte ezeket a problémákat.

Az első ember, a rénszarvas kora, az új kőkorba való átmenet kérdése (hiátus) tekinthetők olyan problémáknak, amelyekhez ma még főként az európai leletanyag alapján szólhatunk.

A csiszolt kőkortól kezdve előtérbe kerül Egyiptom és Mezopotámia. Ezekhez a területekhez fűződik a fémek felfedezése, az írás feltalálása s az emberi elmének még néhány olyan produktuma, amelyek a jövő fejlődés irányára döntően hatottak.

Szó esik területekről és népekről, amelyek a további fejlődés szempontjából hasznosítható felfedezéseket közvetítették. Különösen hangsúlyozza a szerző Kréta szigetének és a hettita népnek ebből a szempontból való jelentőségét.

Beszélnie kell a szerzőnek az őstörténeti előzményekben szűkölködő első amerikai civilizációról; ez a szakasz egyike a legizgalmasabb és legtöbb kérdést magába foglaló fejezeteknek. Végül a környezet és a faj szerepéről szólva megállapodik a szerző annál a helyes középútnál amely mindkét tényező egyenrangúságát vallja.

Még csak nem is vázlatot adtunk, csupán a kérdéscsoportok nagyvonalú összefogását, de már ebből is kitűnik, hogy a szakembert foglalkoztató problémaköröket jól látja a szerző. S alig lehet kérdéses, ha egyszer az emberiség igazán egyetemes történetét megírják az első fejezetekben, mindama kérdéscsoportoknak ott lesz a helyük, amelyekről a szerző munkája keretén belül szólt. Feltétlenül nyereségnek kell tartanunk Tonelli könyvét, mert egyrészt újabb bizonyítékát látjuk benne a nagyközönség részéről megnyilvánuló ilyenfajta kérdések iránt mutatott érdeklődésnek, másrészt pedig — és ez talán a fontosabb — az archaeológia és anthropológia sok, a népszerűsítésre már megérett

kérdése kerül megfelelő köntösben a nagy nyilvánosság elé. *Dr. Párducz Mihály.*

Werner Buttler und Waldemar Haberley: Die Bandkeramische Ansiedlung bei Köln Lindenthal. Berlin und Leipzig, 1936. Verlag von Walter de Gruyter & Co. Römisch-Germanische Forschungen. 11. Bd. Text 178 l. Tafeln. 83 és 2 térkép.

A Römisch-Germanische Forschungen eddig megjelent 11 kötete azt bizonyítja, hogy a kiadó Römisch-Germanische Kommission a régészek minden kategóriáját ki akarja elégíteni ezzel a sorozattal. Az őskortól a kora-középkorig minden kor művelője megtalálja a sorozatban azt, ami hozzá legközelebb áll.

A kora-középkori építészet-történeszeket érdeklí a II. kötet, amelyben az antik és középkori építészet összefüggéseit világítja meg *R. Schultze*: Basilika c. könyve. — A népvándorlás korával foglalkozókat a VII. kötet két dolgozata érdekelheti: *W. Schulz*: Das Fürstengrab und das Gräberfeld von Hassleben és *R. Zahn*: Die Silberteller von Hassleben und Augst. A római régészek érdeklődésére tarthat számat az I., IV., VI., X. és az előkészületben lévő XII. kötet. *F. Behn*: Das Mithrasheiligtum zu Dieburg; *H. Lehner*: Vetera; *F. Fremersdorf*: Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf; *R. Laur-Belart*: Vindonissa c. kötetei a kutatási és kiállítási technika legújabb eredményeit felhasználva szolgálják céljaikat.

A III., V., VIII., IX. és XI. kötet a préhistorikusoknak szól.

J. Szombathy: Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich c. kötete korai-bronzkori kultúránk kutatásának egyik jelentős segédeszköze lehet. — *E. Sprockhoff*: Die germanische Griffzungenschwerter c. kétkötetes munkája, bőséges analógiáival, bronzkori kardjaink tanulmányozásához szolgált új ala-

pokat. — *K. Bittel*: Die Kelten in Württemberg c. munkája a tőlünk távolfekvő terület La Tène korát világítja meg.

Módszere révén nagy érdeklődésre tarthat számat *W. Buttler* és *W. Haberley*: Die Bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal c. most megjelent kétkötetes munkája.

A telep feltárási munkája minden eddigi méretet felülmúl. Az időnként 100 munkást is foglalkoztató vállalkozás tagjai, a két tudományos vezetőn kívül, egy képzett előmunkás, egy földmérő, egy fényképész és egy művész rajzoló voltak. Így minden felfedezett munka kipróbált szakkezekbe került, amint az *F. Fremersdorf* előszavából, de a munka egész menetéből is megállapítható.

Magának a publikációnak is több munkatársa volt. *W. Haberley* ismerteti az ásatás módszerét. Ugyancsak tőle kapjuk az egész terület morfológiai és geológiai, valamint a telep védelmi és vízellátási viszonyairól szóló fejezetet is. A településről, a szalagdíszes kultúra és a későbbi korok leleteiről, az egész település tervrajzáról, méreteiről és szociológiai viszonyairól szóló fejezeteket, valamint a zárszót *W. Buttler* írta, aki a Balkánon és Magyarországon szerzett néprajzi ismereteit is teljesen a melléképületek rekonstrukciójának szolgálatába állította.

Kívülük része van a feldolgozásban *K. Obenauernek*, aki a kerámia, *L. Kochnak*, aki az eszközök közzetani vizsgálatát végezte. A faszén maradványokat *E. Hofmann*, a növény maradványokat *Fr. Netolitzky*, a csontvázakat *W. Brandt* dolgozta fel. Ebből is megállapítható, hogy a tudományos munka Köln, Bonn, Aachen, Wien és Cernowitz között oszlott meg s ennek a közös munkának eredményeként áll előtűnik ennek az egyik legnagyobb németországi ásatásnak és legnagyobb kőkori településnek teljes képe.

Maga a szerző abban látja ennek az ásatásnak jelentőségét, hogy először sikerült a lakóházak mellett a gazdasági épületeket is, nemcsak felépítésükben, de valósággal megelevenítve látni. Az aránylag kevés számú tárgyi lelet jelentőségét a biztos kronológia adja meg, amely ugyanezen a helyen mutatja e kultúra fokozatos fejlődését. Az importált kerámia pedig a kökori kereskedelemnek megdönthetetlen bizonyítéka.

A telep térképe és 83 tábla egészíti ki a munkát, amelynek ez a rövid — valósággal csak külső — ismertetése is mutatja azt az irígylésre méltó munkalehetőséget, amelyet a magyar régészeti kutatás — bármennyire legyen is felkészülve a munkára — megvalósítani még soká nem lesz képes.

Ezt a könyvet mindenkinek ismerni kell, aki ásóval a kezében akarja szolgálni tudományunkat.

B. J.

